वैविध

श्रीरामकृ

ग्रंथ

अ

नर्मदाशंकर

प्रकाशक:-सस्तुं स

अमदा-
मुंबई २

विविध ग्रंथमालाः अंक ९७ थी ९९. वर्ष नवमुं-सं. १९७८

श्री रामकृष्ण कथामृत

ग्रंथ बीजो.

श्रीयुत् महेंद्रनाथ गुप्तना बंगाळी पुस्तक उपरथी

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालयने माटे

અનુવાદકઃ—નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા, શાહપોર-સુરત.

સંપાદક અને પ્રકાશકઃ—ભિક્ષુ અખંડાનંદ, મુંબઈ નં. ૨

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૫૫૦૦ છપાઈ સં. ૧૯૭૯.

"વિવિધ ગ્રંથમાળા"નું આ (૧૯૭૫ ના) વર્ષનું કદ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ અને

મૂલ્ય રૂા. ૨) પાકાં પૂઠાં સાથે રૂા. ૩. પોષ્ટેજ માફ.

આ પુસ્તકનું છૂટક મૂલ્ય રૂા. ০॥। પાકા પૂઠા સાથે રૂા. ૧ પોષ્ટેજ જૂદું.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

 (પાછળ વાંચો.)

ઉપલી કિમ્મતને લગતો હિસાબ પણ પુસ્તકમાં અપાયો છેજ.

આ ગ્રંથમાં નીચે જણાવેલાં ચરિત્રો, આખ્યાનો, સંવાદો, બનાવો, વર્ણનો, ઉપદેશો વગેરે જાણવા જેવી અને બોધદાયક બાબતો છે.

રૂરૂનું ચરિત્ર. અમૃતને માટે ગરૂડ અને દેવોનું યુદ્ધ. શેષનું ચરિત્ર. જરત્કારૂ ચરિત્ર. પરિક્ષિત રાજાનું ઉપાખ્યાન. વાસુકિને જરત્કારૂ ઋષિનો સમાગમ. સર્પસત્ર. મહાભારતનું માહાત્મ્ય. દુષ્યંતની મૃગયા. શકુંતલાની જન્મકથા. દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક. યયાતિ રાજાનું આખ્યાન. શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ. પુનર્જન્માદિ વિચાર. આશ્રમ ધર્મો. શાંતનુ રાજાનું ઉપાખ્યાન. ભીષ્મની ઉત્પત્તિ. વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા. વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી તથા ભીષ્મનો સંવાદ. દીર્ઘતમાની કથા. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ. માંડવ્ય ઋષિનું ઉપાખ્યાન. વ્યુષિતાશ્વ રાજાનું ઉપાખ્યાન. દુર્યોધને ભીમસેનને વિષ ખવરાવ્યું. દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મનો સમાગમ. કુમારોની પરીક્ષા. અર્જુનની પરીક્ષા. કર્ણ તથા અર્જુનના દ્વંદ્વ યુદ્ધની તૈયારી. દ્રુપદનો પરાજય અથવા અર્જુને આપેલી ગુરૂ દક્ષિણા. કણિકની રાજનીતિ અથવા કાપટય શિક્ષણ. લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું નાશી છૂટવું. હિડિંબ રાક્ષસ સાથે ભીમસેનનું યુદ્ધ. કુંતીનો પ્રશ્ન અને બ્રાહ્મણનો ઉત્તર. યુધિષ્ટિર તથા કુંતીનો સંવાદ. ભીમસેન અને બકાસુરનું યુદ્ધ. દ્રુપદ મદ મર્દન. દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથા. ચિત્રરથ ગંધર્વનો પરાજય. તપત્યુપાખ્યાન. ક્ષત્રિય બલથી બ્રહ્મબલની શ્રેષ્ટતા જોઇ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા. વસિષ્ઠ ચરિત્ર. કલ્માષપાદ રાજાની કથા. ઔર્વનું ઉપાખ્યાન. પરાશરનો રાક્ષસ યજ્ઞ. અર્જુને નિશાન પાડી દ્રૌપદી મેળવી. રાજાઓનો દ્રુપદના પર ક્રોધ. અર્જુન તથા ભીમસેનનું પરાક્રમ અને વિજય. પાંડવોની પરીક્ષા. પાંચ પતિ સાથે દ્રૌપદીના લગ્નના વિચારમાં વ્યાસનું આગ-

મન. પાંચ ઈંદ્રનું ઉપાખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વકથા. દ્રૌપદીને કુંતીમાતાનો આશીર્વાદ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મોશાળુ. પાંડવોના વિનાશને માટે દુર્યોધનના વિચારો. ભીષ્મનો ઉપદેશ. વિદુરનો ઉપદેશ. નારદ મુનિનો ઉપદેશ. સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન. અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર. સુભદ્રા હરણ અને યાદવોનો તથા બલદેવનો ક્રોધ. અર્જુન અને અગ્નિનો સંવાદ. ઈંદ્રાદિ દેવોનો સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ. શાર્ઙ્ગકોનું ઉપાખ્યાન. શાર્ઙ્ગકોનું ડહાપણ. મયદાનવે સભા તૈયાર કરી. ધર્મરાજાની પ્રભુતા. યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો ઉપદેશ. ઈંદ્રની સભાનું વર્ણન. યમરાજાની સભાનું વર્ણન. વરૂણની સભાનું વર્ણન. કુબેરની સભાનું વર્ણન. બ્રહ્માની સભાનું વર્ણન. જરાસંધની ઉત્પત્તિનું વર્ણન. જરા રાક્ષસીનું આત્મકથન. જરાસંધની પ્રશંસા. શ્રીકૃષ્ણ તથા જરાસંધનો સંવાદ. ભીમસેનની સાથે જરાસંધનું યુદ્ધ. જરાસંધનો વધ. ભગદત્તનો પરાજય. અર્જુનના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ. ભીમસેનનો દિગ્વિજય. સહદેવનો દિગ્વિજય. નકુલનો દિગ્વિજય. રાજસૂયની દીક્ષા. શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધ્યપુજન. શિશુપાલની જન્મકથા. શિશુપાળનો વધ. ધર્મરાજાની પ્રતિજ્ઞા. યજ્ઞની ભેટોનું વર્ણન. યજ્ઞના ઐશ્વર્યનું વર્ણન. ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ. યુધિષ્ઠિર અને શકુનીનો સંવાદ. કૌરવ અને પાંડવોનું ઘુત. દુર્યોધનનાં દુર્વાક્યો અને વિદુરનો હિતોપદેશ. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ. ભીમસેનનો ક્રોધ. ગાંધારીનાં વચનો. યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય. પાંડવોની પ્રતિજ્ઞા. પાંડવોનું વનગમન. ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ.

નિવેદન.

"શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત"નો પ્રથમ ગ્રંથ ગત વર્ષમાં (વિવિધ ગ્રંથ-માળાના અંક ૮૫ થી ૮૮ રૂપે) નીકળેલો તેના અનુસંધાનરૂપ આ બીજો ગ્રંથ વાચક વર્ગની સેવામાં રજુ થાય છે.

પ્રથમ ગ્રંથની બહોળી છુટક માગણીને નહિ પહોંચી વળાયલું તે ઉપરથી આ બીજા ગ્રંથની કેટલીક પ્રત વધુ છપાવી છે. માટે છુટક લેવા ઇચ્છનારે તે સત્વર મંગાવી લેવી.

આ ગ્રંથમાં દર પ્રત દીઠ વપરાયલા કાગળોનીજ કિંમત સાડા છ આના જેટલી હોવા ઉપરાંત હાલની મોંઘી થઈ પડેલી છપાઇ બંધાઇ અને વ્યવસ્થા ખર્ચ બદલ બીજી તેટલીજ રકમ ઉમેરતાં તેની છુટક માટે જે કિમ્મત રખાઈ છે તે પણ માત્ર લાગત પુરતીજ જણાઇ રહેશે.

ઉપલી હકીકત જોતાં ગ્રંથમાળાનાં વાર્ષિક ગ્રાહકોને આ પુસ્તક (ટપાલ ખર્ચ બાદ જતાં) માત્ર સાડાસાત આનામાંજ પડી રહે છે. તેનું કારણ એજ કે હાલની મોઘારતના પ્રમાણમાં વાર્ષિક મૂલ્ય બેવડું વધવું જોઇએ તેને બદલે (બહારની મદદની ગણત્રીને લીધે) થોડુંકજ વધવા પામ્યું છે.

ગયા વર્ષમાં સેંકડો નવાં ગ્રાહકોને નોંધી શકાયલાં નહિ તેને લીધે આ વર્ષે આ માળાનું દરેક પુસ્તક વધુ સંખ્યામાં છપાવવાનું રાખ્યું છે. છતાં આવાં પુસ્તક છુટક ખપી ગયા પછી છેક પાછળથી વાર્ષિક ગ્રાહક થવા માગનાર માટે તો ઉપાયજ રહેતો નથી.

મહાભારતનાં આદિ અને સભા પર્વનું નવું મ્હોટું પુસ્તક હાલ બહાર પડે છે. તે વિષે તેમજ આખા મહાભારતની અગાઉ જાહેર

થયેલી યોજના હાલ આગળ વધે તેમ નહિ હોવા વિષે આગળ પ્રષ્ટોમાં જણાવેલી હકીકત તરફ પ્રત્યેક વાચક બંધુનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

"રામકૃષ્ણ કથામૃત"ની યોજના વિષે તેના પહેલા ગ્રંથમાં જણાવ્યું છેજ. આ બીજા ગ્રંથ વિષે માત્ર એટલુંજ જણાવવાનું કે પહેલા ગ્રંથમાં આવેલી હોય તેને મલતીજ હકીકતો તેમજ કેટલાંક સામાન્ય વર્ણનો અને વાતચીતો વગેરે આ ભાગમાં ન આવે તેમજ જરૂર હોય ત્યાં ટુંકાણમાં આવે તેમ કરવા અનુવાદક તેમજ સંપાદકે બનતી કાળજી રાખી છે.

વિ. સં. ૧૯૭૯ માર્ગશિર્ષ શુક્લ પંચમી. મંત્રી. સ. સા.

મહાભારતની યોજના મુલતવી.

અનામત દાખલ ભરાયલો એકેક રૂપિયો પાછો અપાશે.

શાંતિપર્વ નિકળ્યા પછી સમગ્ર મહાભારતનું ભાષાંતર (પ્રથમથી ગ્રાહક થનારને) રૂ. ૧૨॥ થી આપવાની યોજના સં. ૧૯૭૦ માં બ્હાર પડી અને તે પછી લડાઇને લીધે કાગળો વગેરેની મોઘારત વધી જઇ એ યોજના મુશ્કેલ બની, એ વાત વાચકોને જ્ઞાતજ છે.

લડાઇ મટયા પછી કાગળોની મોઘારત ઘટી છે, તોપણ હજી ત્રણ ગણી કાયમ છે. છપાઇ, બંધાઇ વગેરેના ખરચો પણ હજી બમણા લાગતા હોઇ તેમાં હાલ ઘટાડો થવા સંભવ નથી.

આ ઉપરાંત છપાવવાની અગવડ પણ એટલી વધી ગઇ છે કે "વિવિધ ગ્રંથમાળા"નું સાધારણ કામ પણ એક વર્ષ પાછળ પડી

ગયું છે અને "ચરિત્રમાળા" જેવી ઉપયોગી માળાને પાછી ચાલુ કરવાનું તો નામ પણ લઈ શકાતું નથી. આવાં સંયોગોમાં મહાભારતનું સેંકડો ફરમાનું કામ તો ચલાવાયજ કેવી રીતે? આ સર્વેનો ઉપાય સંસ્થાનું સુયોગ્ય યંત્ર ગોઠવાઇ સારા પાયાપર સ્વતંત્ર પ્રેસ નિકળવામાંજ રહેલો હોવાથી હાલ એએક વરસ સુધી તો કિંમત વધારી લઇને પણ મહાભારતની યોજના આગળ વધે તેમ નથી.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવાથી **આદિ અને સભાપર્વવાળો** મહાભારતનો પ્રથમ ભાગ કે જે બે એક વર્ષપર છપાઇ ચૂકવા છતાં, મહાભારતની યોજના ઘટતા ફેરફાર સાથે બહાર પાડી શકાવાની આશાથી અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો નહતો, તે હવે તેવી યોજના સિવાયજ વિવિધ ગ્રંથમાળાના આ પુસ્તકની સાથે બહાર પાડી દેવામાં આવે છે. જેની વિગત આગલાં પૃષ્ટોમાં આપી છે.

મહાભારતની યોજના પેટે અનામત દાખલ લેવાયલો એકેક રૂપિયો ઉપલા કારણસર હવે પાછો આપી દેવાનો હોવાથી જેમને આદિ અને સભાપર્વ અથવા તો આ ખાતાનાં અન્ય પુસ્તકો ખરીદવાં હશે તેમને (રીસીટ મોકલી આપવાથી) તેમાંથી બાદ કરી અપાશે અને નહિ તો મનીઓર્ડરથી તે રૂપિયો પાછો મોકલાશે.

"વ્યવસ્થાપક" સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

ગ્રંથરૂપી મહાન મિત્રો.

પેટ્રાર્ક (Patrarch) નામક એક પાશ્ચાત્ય પંડિતે એક સમયે કહ્યું હતું: " મારે એવા મિત્રો છે કે જેમનો સહવાસ મને અત્યન્ત પ્રિય છે; તે મિત્રો સર્વ સમયના અને સર્વ દેશોના છે. તેમનામાંના ઘણાકે સંગ્રામ ક્ષેત્રમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમનાપર હું દબાણ પણ મૂકવા ઇચ્છું તો તેમ કરી શકું છું; કારણ કે તેઓ અહોરાત્ર મારી સેવામાં હાજર છે. હું જ્યારે ઇચ્છું ત્યારે તેમને બોલાવું છું, અને જ્યારે ઇચ્છું ત્યારે પાછા કાઢી મુકું છું. તેઓ મને કોઇપણ દિવસ કંટાળો આપતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ હું તેમને જે પ્રશ્ન પૂછું છું તેનો તત્કાળ શાન્તિથી પ્રત્યુતર આપે છે. કેટલાકો મારી પાસે ભૂતકાલની કથા કહે છે; જ્યારે કેટલાકો નિસર્ગનાં રહસ્યો સમજાવે છે. કેટલાકો મને કેમ જીવવું, એ શીખવે છે; જ્યારે કેટલાકો કેમ મરવું એ શીખવે છે; કેટલાકો તેમના હાસ્યપૂર્ણ મુખથી મારી ચિંતાઓને દૂર કરે છે; અને પ્રોત્સાહન આપે છે. કેટલાકો મારા મનને ધૈર્ય આપી, મને સંયમી તથા સ્વાવલમ્બી થતાં શીખવે છે. સંક્ષેપમાં તેઓ કલાના અને જ્ઞાનના સર્વ રાજમાર્ગોને દર્શાવે છે; અને તેમના દર્શાવેલા માર્ગે જવાથી હું સુખી થાઉં છું. તેમની આટલી બધી સેવાઓના 'બદલામાં' તેઓ મારા રંક આગારના એક ખુણામાં સગવડવાળું સ્થાનજ માગે છે કે જ્યાં તેઓ શાન્તિથી રહી શકે; કારણ કે મારા એ મિત્રો કોલાહલયુક્ત સમાજ કરતાં શાન્તિમય એકાન્તવાસને વધારે પસંદ કરે છે. " 'અંકુશ' માંથી.

આર્થિક સહાય.

ગ્રંથમાળાના 'વિવેકાનંદ ભાગ ૫ મો' માં જણાવ્યા પછીથી સં. ૧૯૭૬ કાર્તક વદ ૦)) સુધીમાં નીચે મુજબની સહાય **ગ્રંથમાળાના ખોટ ફંડ ખાતે મળી છે તે આભારસહિત સ્વીકારવામાં આવે છે.**

૫૧) શ્રીયુત ગોકુલદાસ ઓધવજી ઠક્કર મુંબઈ. ૧૮-૧૦-૧૯
૪૮) ,, કેશવલાલ ભોગીલાલ મ્હેતા ખંભાત. ૨૯-૯-૧૯
૨૫) ,, પાનાચંદ કુબેરદાસ પટેલ મુંબઇ. ૨૧-૯-૧૯
૧૫) ,, મોહનલાલ છગનલાલ શાહ મુંબઇ. ૧૮-૧૦-૧૯
૧૧) ,, ભગવાનદાસ પુંજાભાઇ ઠક્કર મુંબઇ. ૧૮-૧૦-૧૯
૫) ,, કરસનદાસ ધરમસી શાહ મુંબઇ. ૧૮-૧૦-૧૯
૫) ,, પ્રાણજીવનદાસ ઉદ્ધવજી લાલજી ભાવનગર. ૨૭-૯-૧૯
૫) ,, શામજી ઉમરસીની કુા. મુંબઇ. ૧૫-૧૦-૧૯
૫) ,, મૂલચંદ એસ. પટેલ. જબલપુર. ૨૦-૧૦-૧૯
૫) ,, બાલાશંકર પ્રાણશંકર દવે સીઆણીકર. ૩૧-૧૦-૧૯
૨) ,, એક શુભેચ્છક સજ્જન મુંબઈ. ૨૭-૯-૧૯
૨) ,, મીસ્ત્રી મોરારજી રૂગનાથજી મુંબઇ. ૧૨-૧૧-૧૯
૧॥ ,, વજેસીંગ માનસીંગ ઝણોરા સજોદ. ૨-૧૦-૧૯
૧॥ ,, મૂળજીભાઇ શંકરભાઇ પટેલ ગંભીરા. ૧૩-૧૦-૧૯
૧॥ ,, વલવભાઈ શંકરભાઇ પટેલનાં પુત્રી ગંભીરા. ૧૩-૧૦-૧૯
૧) ,, યજ્ઞેશ્વર કુબેરજી ભટ્ટ મુંબઇ. ૨૯-૯-૧૯
૧) ,, એક શુભેચ્છક સજ્જન જંબુસર. ૭-૧૦-૧૯
૧) ,, જદુરામ પ્રભાશંકર જોશી કરાંચી. ૨૫-૧૦-૧૯
૧) ,, પુંજીરામ મનસુખ તથા ધના બેચર ઝોટાણા. ૩૧-૧૦-૧૯

રૂા. ૧૮૭॥ કુલ.

વેણીશંકર વહાલજી.
'વ્યવસ્થાપક.'

ગ્રંથસ્વીકાર.

નીચેનાં પુસ્તકોની પ્હોંચ આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. ખરીદવા ઇચ્છનારે આ સંસ્થાપર ન લખતાં પ્રસિદ્ધકર્તાનેજ લખવું.

નવી જીંદગી—તંદરેસ્તી અને જીંદગીની સંપૂર્ણ ફિલસુફી રજુ કરતું પુસ્તક. કર્તા મેરવાનજી હોરમસજી દાદાચાનજી ઠે. દાદીશેઠ અગીઆરી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ડેમી આઠ પેજી પૃષ ૩૪૮, પાકુ પૂઠું, મૂલ્ય ૨)

જીવન સાફલ્ય અથવા જીંદગીનો ઉપયોગ—લોર્ડ એવબરિકૃત અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી કર્તા લક્ષ્મીશંકર માધવજી શુકલ, હેડમાસ્તર, તાલુકદારી ગરાશિયા સ્કૂલ–વઢવાણકેમ્પ. રોયલ બારપેજી પૃષ ૨૭૨, ગ્લેજકાગળ, પાકુ પૂઠું, મૂલ્ય ૧॥

રણયજ્ઞ અથવા ૨૫ વર્ષનું યુદ્ધ–લેખક શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, પ્રકાશક રતનલાલ આત્મારામ શાહ, હિંદુસ્થાન પ્રેસ, એંક સ્ટ્રીટ,–મુંબઈ. રોયલ સોળપેજી પૃષ ૨૮૦, ગ્લેજકાગળ, બૉર્ડ પટીનું પૂઠું, મૂલ્ય ૧)

યોગના અભ્યાસ પાઠો—રચનાર પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ, અડાજણ–સુરત. સોળપેજી પૃષ ૨૦૮, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય ૧)

એક ગ્રેજ્યુએટની આત્મકથા અને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન–કર્તા હરિલાલ માણેકલાલ દેશાઇ બી. એ. વડોદરા. સોળપેજી પૃષ ૧૦૮, ગ્લેજકાગળ, પાકુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦–૧૨–૦

જ્ઞાનપ્રચાર પંચાંગ—સંવત ૧૯૭૬ સને ૧૯૧૯–૨૦ નું. ઉપયોગી માહિતી અને સદ્દબોધવાળું. ૦)ના ની પોષ્ટ ટીકીટો મોકલવાથી મળે છે. ઠે. આર્યસુધારક પ્રેસ–વડોદરા.

ડૉ. જગદીશચંદ્ર વસુ—સંપાદક હરિલાલ માણેકલાલ દેશાઈ અને કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોશી–વડોદરા, પૃષ ૩૨, મૂલ્ય ૦)ના

નેશનલ ડાયરી—સંવત ૧૯૭૬-પ્રકાશક છોટુભાઈ દાજીભાઈ દેશાઈ, સોનીફળીઆ-**સુરત.** બત્રીસપેજી સાઇઝ, ગ્લેજકાગળ, પૂઠું કપડાનું ૦ાા= સાદું ૦ાા- દરેક પાનમાં એકેક ઉમદા વાકય આપેલું છે.

ચરિત્ર પત્રિકા અથવા મોક્ષ પગથીયું—પ્રકટ કરનાર શા. ગોવર્દ્ધનદાસ કહાનદાસ દેશાઇ, મોક્ષમંદિર, લાંબેસર-**અમદાવાદ.** સોળપેજી પૃષ્ઠ ૨૪, રફ કાગળ, પૂઠું સાદું. મફત મળે છે.

કર્તવ્ય કંકણ—લેખક મુનિ દેવચંદ્રજી, સહાયક શ્રી જૈન સંઘ મુ. કાલાવાડ (કાઠીયાવાડ). સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૬૪, રફ કાગળ, પૂઠું સાદું, કિંમત સરલ અને સાદું વર્તન અર્થાત્ મુફત.

મરાઠી પુસ્તકો.

સ્વામી વિવેકાનંદ યાંચે ચરિત્ર (ભાગ આઠવા) સંપાદક રામચંદ્ર નારાયણ મંડળીક, રામતીર્થ કાર્યાલય, **મુંબઇ નં. ૪.** ક્રાઉન સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૨૩૨ થી ૧૩૮૮, કાગળ ગ્લેજ, પાકુ પૂઠું, ૧)=

કાંચનમાલા—અદ્‌ભુત-રમ્ય-કાવ્ય-કથા. લેખક મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, અનુવાદક વિઠ્ઠલ સીતારામ ગુર્જર, પ્રકાશક મનોરંજક ગ્રંથ પ્રસારક મંડળી, ગિરગામ-**મુંબઇ.** સોળપેજી પૃષ્ઠ ૩૨૪, ગ્લેજકાગળ, બૉર્ડ પટીનું પૂઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧-૪-૦

હિન્દી પુસ્તકો.

સ્વામી રામતીર્થ—ભાગ પહિલા-પ્રકાશક શ્રીરામતીર્થ પબ્લીકેશન લીગ-લખનૌ, શ્રીરામતીર્થ ગ્રંથાવલીનું પ્રથમ પુસ્તક. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૨૮, ચીકણા ગ્લેજકાગળ, સાદુ પૂઠું ૦ા-, પાકુ પૂઠું ૦ાા, વાર્ષિક ફાળો. છુટક ૦ાા અને ૦ાાા ડાકવ્યય અલગ.

રિપોર્ટ વગેરે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળનો સન ૧૯૧૭-૧૮ નો.

ભૃગુપુર હિંદુ અનાથાશ્રમનો સન ૧૯૧૭ નો તથા ૧૯૧૮ નો.

ચોરવાડ ગિરનારા વિદ્યાર્થી ભુવનનો સન ૧૯૧૭-૧૮ નો.
ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાઇબ્રેરીનો સન ૧૯૧૮ નો.
અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામનો બાર વર્ષનો ટુંક હેવાલ.
અમદાવાદ બ્હેરા મુંગાની શાળાનો સન ૧૯૧૭ નો.
મુંબઇ અંધ ઉદ્યોગ ગૃહનો સને ૧૯૧૭-૧૮-૧૯ નો.
બોરસદ નૂતન ગુજરાતી શાળાનો સને ૧૯૧૭-૧૮-૧૯ નો.
નડિયાદ અંત્યજશાળાનો ત્રિમાસિક હેવાલ.
બેટ શંખોદ્ધાર કિન્ડરગાર્ટન શાળાનો સને ૧૯૧૮-૧૯ નો.
વલસાડ શ્રી વિદ્યામૃતવર્ષિણી પાઠશાળાનો સં. ૧૯૭૪ નો.
શ્રી મોઢ બ્રાહ્મણ વિદ્યોત્તેજક સભાનો સં. ૧૯૭૫ નો.
ગુજરાતના ગામડાઓનાં નવાં વાંચન ગૃહોના મદદ ફંડનો.
અમદાવાદ-દરિયાપુર સરસ્વતીની પુસ્તકાયનો.
મુંબઇ-ધી યંગ ભાટીયા લાઇબ્રેરી સને ૧૯૧૭-૧૮ નો.
કાઠીઆવાડી ચાર્તુવિધ મોઢ જ્ઞાતિ મંડળનો.
વાઘોડીઆ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો ત્રણ વર્ષનો.
શુક્લતીર્થ-નીકોરા યુનાઇટેડ એ. વી. સ્કૂલનો.
સુરત-ઇન્ફ્લુએન્ઝા નિવારક પ્રવૃત્તિનો.
વઢવાણ-સ્થાનકવાસી સેવકમંડળનો પ્રથમ વર્ષનો.
વડોદરા-દાજીભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ બૉર્ડિંગનો ત્રિવાર્ષીક.
અમદાવાદ-ગુજરાત વૈશ્ય સભાનો બાર, તેર, ચૌદમો.
જુનાગઢ-સાર્વજનિક વિદ્યાર્થી આશ્રમનો ત્રણ વર્ષનો.
ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઇટીનો બીજા વર્ષનો.
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો સને ૧૯૧૭ નો.
જામ-ખંભાલીઆ પ્રજાબંધુ ફ્રી લાઇબ્રેરીનો દ્વિવાર્ષિક.
શ્રીરામકૃષ્ણ મિશન બનારસનો સને ૧૯૧૭ નો.
શ્રીરામકૃષ્ણ મિશન સેવા-આશ્રમ, કનખલ, હરદ્વારનો ૧૭-૧૮નો.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમના ઉપદેશો વિષે પ્રૉફેસર મેક્ષમૂલરના વિચારો.*

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિષે ઘણી હકીકતો એકઠી કરીને પ્રો. મેક્ષમૂલરે 'ધી નાઇન્ટીન્થ સેન્ચ્યુરી' નામના ઇંગ્લાંડના અગ્રગણ્ય માસિકમાં પ્રકટ કરેલા એક નાના લેખમાં તેમના જીવન અને ઉપદેશ વિષે સારી ચર્ચા કરી હતી. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે "હિંદુસ્તાનના પંડિતો કેટલાક સૈકા થયા તેમના પ્રાચીન ઋષિઓના વિચારોનો માત્ર પ્રતિધ્વનિજ કર્યા કરતા હતા અને હાલમાં પણ તેઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારો ઝીલીને તેમનાજ પડઘા પાડી રહ્યા છે; ત્યારે આ નવીન મહાત્માના વિચારોમાં અદ્‌ભુત અપૂર્વતા છે. વળી આધ્યાત્મિક શક્તિ કે જેનો તેમણે આખા દેશમાં સંચાર કર્યો છે તેનાથી તેમની ભાષા ભરપુર હોઇ એવા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે કે તે જોતાં મારૂં અંતઃકરણ તેમના તરફ સ્વભાવિક રીતેજ આકર્ષાયું."

પ્રો. મૅક્ષમૂલર આગળ ચાલતાં કહે છે કે, હિંદુસ્તાનને હું ઘણીવાર અને વાજબીપણે તત્વવેત્તાઓનો દેશ કહેતો આવ્યો છું. મને લાગે છે કે યુરોપમાં એ દેશ વિષે ઘણાજ ભ્રાંતિ ભરેલા વિચારો ફેલાવવામાં આવ્યા છે અને લોકોએ તે સ્વીકાર્યા પણ છે; પરંતુ યુરોપના વિચારવંત માણસોને મારે જણાવવું જોઇએ કે હિંદુસ્તાનમાં

---

* આ વિષેનું જે પુસ્તક પ્રો. મેક્ષમૂલરે પ્રસિદ્ધ કરેલું તે પુસ્તકના અવલોકનરૂપે સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ૧૮૯૯ ના માર્ચની ૧૪ મી એ "ઉદ્‌બોધન" પત્ર માટે એક લેખ લખ્યો હતો, એ લેખમાંના કેટલાક ભાગો લઈ તેનોજ અનુવાદ અત્ર આપેલો છે. મંત્રી સ. સા.

ઘણીજ ભયંકર યોગની ક્રિયાઓ કરનાર તદ્દન નવીન નવીન જાતના માણસો વસે છે; અને એવી ક્રિયાઓવડે તેઓ પેટ ભરતા ફરે છે; તથા ઘણાજ ભેદકુદી ભરેલા ચમત્કારો—જેવા કે પક્ષીની માફક હવામાં ઉડવાના, માછલીની માફક પાણીની ઉપર ચાલવાના કે પાણીની અંદર રહેવાના, મંત્રોચ્ચાર કરીને તમામ દર્દોને મટાડવાના, છૂપી વિદ્યાવડે હલકી વસ્તુઓનું સોનું, રૂપું અને હીરા બનાવવાના અને અમુક સિદ્ધિઓવડે શ્રીમંત વાંઝીઆ લોકોને છોકરા આપવાના—એવા એવા ચમત્કારો કરનારાજ લોકો હિંદુસ્તાનમાં વસે છે એ ખરૂં નથી; પણ ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશથી પર એવાં મહાન સત્યોનો પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરનારા—બ્રહ્મને વસ્તુતઃ જાણનારા પૂરેપૂરા યોગીઓ, ઇશ્વરના ખરેખરા ભક્તો, એવા માણસોનો હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ સમયમાં અભાવ નહતો. આર્યપ્રજા અવનત થયેલી છે એ વાત ખરી છે, તો પણ છેક પશુની કોટિ સુધી પહોંચી નથી ગઇ. વળી "એ લોકો આખો દિવસ ઉપર કહ્યા તેવા જાદુના ખેલ કરનારાઓનીજ સેવા કર્યા કરે છે" એ વાત પણ તદ્દન ખોટી છે એમ મારે યુરોપના લોકોને જણાવવું હતું; તેથી કરીને ૧૮૯૬ ના ઑગસ્ટ માસના 'નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી' નામના માસિકમાં "એક ખરેખરો મહાત્મા" એ મથાળાનો લેખ પ્રકટ કરીને યુરોપના વિદ્વાન લોકોને શ્રીરામકૃષ્ણનો મેં પરિચય કરાવ્યો છે.

પ્રો. મેક્ષમૂલરના ઉપલા લેખ વિષે લખતાં સ્વામી વિવેકાનંદ જણાવે છે કે "યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનવર્ગે એ લેખને ઘણાજ કુતુહલ સાથે વાંચ્યો અને તેમનામાંના ઘણા ખરાનાં હૃદય શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ તરફ આકર્ષાયાં. વળી તેનું બીજું એ પરિણામ આવ્યું કે સુસભ્ય પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના મનમાં હિંદુસ્તાન વિષે જે ખોટા ખ્યાલો હતા કે એ દેશમાં તો નાગા, બાળહત્યા કરનારા, મૂર્ખ,

હીચકારા અને માણસખાઉજ લોકો વસે છે, તેઓમાં અને પશુમાં બહુજ થોડો તફાવત છે, તેઓ પોતાની વિધવાઓને જોર જુલમથી બાળી મુકે છે, તેઓ દરેક પ્રકારનાં પાપ અને અંધકારમાં ગરકાવ થઇ ગએલા છે, એવા એવા અસત્ય વિચારો ફેલાવવામાં પાદરીઓ તેમજ (કહેતાં મને ઘણીજ શરમ અને વ્યથા થાય છે કે) મારા કેટલાક દેશી ભાઇઓ પણ મુખ્ય સાધન બન્યા હતા, તે ભ્રાન્તિમૂલક વિચારો ધીમે ધીમે સુધરવા લાગ્યા, અને પશ્ચિમના લોકોની આંખ આગળ જે અજ્ઞાનનો ઘાટો પડદો ઉપર કહેલા એ પ્રકારના ગૃહસ્થોએ પુષ્કળ પરિશ્રમ લઇને ઉભો કર્યો હતો તે ધીમે ધીમે જાજરો થવા લાગ્યો.

જે દેશે શ્રી રામકૃષ્ણ જેવા જગદ્‌ગુરૂને ઉત્પન્ન કર્યા તે દેશ શું ઉપર કહ્યાં તેવાં ભયંકર પાપાચરણથી ભરપૂર છે? કે પછી અમુક સ્વાર્થ સાધનારાં મંડળોએ આપણને અત્યાર સુધી છેતર્યાજ કરીને હિંદુસ્તાનની ખરી હકીકતથી બિન વાકેફજ રાખ્યા છે? આ પ્રશ્ન પાશ્ચાત્ય પ્રજાના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે હવે ઉભો થાય છે.

પ્રો. મૅક્ષમૂલર જે હિંદુ ધર્મ, હિંદનું તત્વજ્ઞાન અને હિંદના સાહિત્યના વિષયમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે; તેમણે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી 'નાઇન્ટીન્થ સેન્ચ્યુરી' માં યુરોપ અને અમેરિકાના વાચકોને માટે શ્રી રામકૃષ્ણનું ટુંકુ જીવન ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાથી ઉપર કહેલા ગૃહસ્થોનાં મંડળોમાં તેના તરફ તિરસ્કાર અને વૈરની તીવ્ર લાગણી ઉદય થઇ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી.

હિંદુસ્તાનનાં દેવ દેવીઓનાં અસત્ય વર્ણનો આપીને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પોતાના પૂરેપૂરા બુદ્ધિબળથી અને આત્મબળથી સિદ્ધ કરવા મથતા હતા કે આવાં દેવ દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓમાંથી ખરેખરો ધાર્મિક પુરુષ ઉત્પન્ન થઇ શકેજ નહિ! પણ તેમનો સઘળો પ્રયત્ન નદીના પૂર આગળ સૂકા ઘાસની માફક બરબાદ થઈ ગયો

અને મેં હમણા જેમને વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વર્ગના મારા જે દેશીઓએ શ્રી રામકૃષ્ણની ઝપાટા બંધ વધતી જતી શુભ અસર-રૂપી આગને હોલવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો તેમને પણ આખરે જણાયું કે એ બધા પ્રયત્નો ફોકટ છે ! તેમણે પણ નિરાશા પૂર્વક પોતાનાં હથીઆર મૂકી દીધાં છે.

બ્રહ્મોસમાજના ધર્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર મઝુમદારની આગેવાની હેઠળ રહેનારા કેટલાક દેશી ભાઇઓ શ્રીરામકૃષ્ણના ચારિત્ર્યમાં "અનુચ્ચ તત્વ" પણ હતું એવું જોવાને ઘણા આતુર હોવાથી તેમણે પ્રો. મેક્ષમૂલરને એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રના ઉત્તરમાં પ્રો. મેક્ષમૂલરે જે થોડાક કડવા અને મધુર શબ્દો લખ્યા હતા તે પણ આપણા લોકોએ વિચાર પૂર્વક વાંચવા જેવા છે. **આપણા લોકોમાં અદેખાઇનો ગુણ એવો દૃઢ થઈ ગએલો છે કે બીજાનું સુખ, વિજય અને વખાણ આપણાથી ખમાતાં નથી.**

બ્રહ્મોસમાજના મહાન ઉપદેશક સ્વર્ગસ્થ કેશવચંદ્ર સેને પોતાની હંમેશની મોહક ઢબે કહ્યું હતું કે શ્રી રામકૃષ્ણની સાદી મીઠી અને ઘરગથ્થુ ભાષામાં આશ્ચર્યકારક પવિત્રતા જોવામાં આવે છે. જો કે આપણે જેને અશ્લીલ કહીએ એવા કેટલાક શબ્દોનો તે ઉપયોગ કરે છે તો પણ તેમનું અસાધારણ અને નાના બાળક જેવું નિર્દોષ જીવન જોતાં અને તેમનામાં વિષયીપણાની ઝાંખામાં ઝાંખી ગંધ પણ નથી એ વાતને ધ્યાનમાં લેતાં શ્રી રામકૃષ્ણના કેટલાક ગ્રામ્ય અને અશ્લીલ શબ્દો નિંદાપાત્ર બનતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમને લીધે એમની વાતચીતમાં ઉલટી વધારે લહેજત આવે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપર જે મોટા મોટા આક્ષેપ મુકવામાં આવ્યા છે તેમાં એકની હકીકત ઉપર પ્રમાણે છે.

તેમના ઉપર બીજો આક્ષેપ એ મુકવામાં આવે છે કે તેમણે

પોતાની પત્ની તરફ ઘણી જંગલી વર્તણુક ચલાવી હતી, કારણ કે તેમણે પરણ્યા પછી સંન્યાસી તરિકે જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આના જવાબમાં પ્રો. મેક્ષમૂલર લખે છે કે, " શ્રી રામકૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રીની અનુમતિ લીધા પછીજ સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું." તેમની પત્ની પણ આવા પતિને લાયકના ચારિત્ર્યવાળી હોવાથી પોતાના પતિની હયાતિમાં ઘણીજ ખુશીથી તેની શિષ્યા બની હતી; અને પતિએ બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે સાધન ભજન કરીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી તરિકે ઇશ્વરની સેવામાં જીવન અર્પણ કરીને અનંત શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ કરતી હતી. વળી તે (પ્રો. મેક્ષમૂલર) પ્રશ્ન પુછે છે કે " પ્રજોત્પત્તિ કર્યા શિવાય શું પતિ પત્ની વચ્ચે પ્રીતિ નજ હોઇ શકે ? શરીરના સંબંધ વગર પણ એક બ્રહ્મચારી વિષયવાસનાના ડાઘા વગરનું શુદ્ધ સાત્વિક જીવન ગાળીને પોતાની બ્રહ્મચારિણી પત્નીને પણ બ્રહ્માનંદના સાક્ષાત્કારથી ઉત્પન્ન થતા દિવ્ય આનંદની સહભાગી બનાવી શકે; એ વાત આપણા પોતાના દેશની સ્થિતિ જોતાં આપણને નહિ માનવા જેવી લાગે અને લાગવી પણ જોઇએ; છતાં એ વાત પણ શક્ય તો છેજ એમ હિંદુઓ કહે છે અને આપણે તેમના પ્રમાણિકપણા ઉપર ભરોસો મૂકતાં પણ શીખવું જોઇએ." આ ઉદ્દગારને માટે પ્રો. મેક્ષમૂલરને અમે ધન્યવાદ આપીને તેમનું કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ. પરદેશમાં રહેનાર એક પરદેશી માણસ "બ્રહ્મચર્ય એ આધ્યાત્મિકતાની પ્રાપ્તિનો એક માર્ગ છે" એ રહસ્ય સમજે છે, અને વર્તમાન સમયમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં એવા બ્રહ્મચર્ય પાલનનાં ઉદાહરણો વિરલ નથી એમ માને છે; ત્યારે આપણાજ પોતાના દેશમાં જન્મેલા દંભી અને કહેવાતા આગેવાનો લગ્ન સંબંધ વગર વધારે ઉંડું રહસ્ય જોઇ શકતાજ નથી ! ! માણસ મનમાં જેવો વિચાર કરે છે એવુંજ જગત તેને દેખાય છે.

તેમના ઉપર ત્રીજો આક્ષેપ એ મૂકવામાં આવે છે કે તેઓ "વેશ્યા સ્ત્રીઓ તરફ જોઇએ તેવો નૈતિક તિરસ્કાર રાખતા નહિ." તેના ઉત્તરમાં પ્રોફેસર મેક્ષમૂલર ઘણીજ મધુર દલીલનો ઉપયોગ કરે છે. તે લખે છે કે, "આ આક્ષેપ એકલા રામકૃષ્ણ ઉપર જ મૂકી શકીએ!" દલીલ કેવી મધુર છે! તે બુદ્ધ ભગવાનની દિવ્ય કૃપાનો પ્રસાદ મેળવવા ભાગ્યશાળી બનેલી વારાંગના અંબાપાલિ અને ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટે જેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો હતો તે વ્યભિચારિણી સામેરિટન સ્ત્રીનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે.+

વળી ચોથો આક્ષેપ એ છે કે દારૂ પીનાર તરફ તેઓ તિરસ્કાર બતાવતા નહિ. પરન્તુ રાગ અને તિરસ્કાર જેવી ભાવનાઓ શ્રીરામકૃષ્ણ જેવી સ્થિતિવાળા પુરૂષમાં હોયજ કેવી રીતે? એમ હોય તો બુદ્ધ ભગવાને પણ તેમનો આશ્રય લેવા આવનાર દારૂડીઆઓ, વેશ્યાઓ, ચોર લોકો અને બીજા તરેહ તરેહનાં પાપકર્મ કરનારાઓને તિરસ્કાર પૂર્વક લાત મારીને કહાડી મૂકવાં જોઇતાં હતાં! તેમણે તેમ કર્યું ન હતું. તેમણે કાંઇ આંખો મીંચીને યંત્રની માફક ઉપર ઉપરનોજ ઉપદેશ તેમને આપ્યો નહતો.

એ બધા કરતાં મોટામાં મોટો આક્ષેપ તો વળી એ છે કે રામકૃષ્ણ જીવન પર્યન્ત ગૃહસ્થ કેમ ન રહ્યા?

આવા આક્ષેપ મૂકનારાઓ પવિત્રતાનો અને સૌજન્યનો જે

+ શ્રીરામકૃષ્ણ તો સ્ત્રીજાતિમાં આનંદમયી માતાનીજ મૂર્તિનું દર્શન કરતા. તેમની આંખે વારાંગનાનું મલિન શરીર નહિ પણ તેની અંદર રહેલા આત્માનુંજ દર્શન થતું હતું. એક પ્રસંગે તેમના વૈરાગ્યની પરીક્ષા કરવાના ઈરાદાથી એક ગૃહસ્થે તેમની પાસે એક સુંદર વેશ્યાને મોકલી હતી, પણ નિર્દોષ બાળક જેવા રામકૃષ્ણ "મા" "મા" કહીને તેને પગે પડયા હતા. ભા. કં.

આદર્શ રજૂ કરે છે તે પ્રમાણે તો જ્યાં સુધી વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું જીવન નહિ ઘડાય ત્યાં સુધી ભરતખંડની અધોગતિ થયાજ કરવાની ! ! જો ભરતખંડની પ્રજા ઉન્નત થવા ચાહતી હોય તો તેણે આવા નીતિ–નિયમને અવલંબીનેજ આગળ વધવું જોઇએ.

પ્રસ્તુત (અંગ્રેજી) ગ્રંથમાં શ્રીરામકૃષ્ણનાં જીવન કરતાં તેમનાં ઉપદેશ વચનો વધારે જગ્યા રોકે છે. અંગ્રેજી જાણનાર પ્રજા એ ઉપદેશ વચનો તરફ કેટલીક આકૃષ્ટ થઇ છે તે એ પુસ્તકના ઝપાટાબંધ થએલા વેચાણ ઉપરથી કહી શકાય છે. શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર મુખમાંથી ટપકેલાં વચનામૃત, પ્રબલ આધ્યત્મિક ભાવના અને શકિતથી **એવાં પરિપૂર્ણ થએલાં છે કે જગતના એકેએક ભાગ ઉપર પોતાની શુભ અસર કર્યા વગર રહેજ નહિ. बहुजनहिताय बहुजनसुखाय**—અનેક લોકોના સુખને માટે, અનેક લોકાના કલ્યાણને માટેજ જે મહાત્મા પુરુષો જન્મે છે; તેમની જીવન પ્રણાલિ અને તેમનાં કાર્યો સાધારણ મનુષ્યને માટે અનુકરણીય હોય છે; તેવીજ રીતે તેમની ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિ પણ આશ્ચર્યકારકજ હોય છે.

પણ એવા મહાપુરુષો તરફ આપણે કેવું વર્તન રાખીએ છીએ ? એક નિર્ધન બ્રાહ્મણના બાળકે આપણા દેશમાં જન્મ ધારણ કરીને આપણને સર્વને પવિત્ર બનાવ્યા અને પોતાનાં ચિરંજીવ રહે એવાં ઉપદેશ વચનોના પ્રતાપે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પ્રજાને આપણા તરફ સહાનુભૂતિ અને સન્માન રાખતી બનાવી–તેને માટે આપણે શું કર્યું ? ચોકખું સત્ય ઘણીવાર પ્રિય લાગે એવું હોતું નથી; પરંતુ **सत्यं वदेत् प्रियं वदेत्**—સત્ય વચન કહેવું તે પણ પ્રિય લાગે એવી રીતે કહેવું, એ નિયમનો ભંગ કરવાની ઘણે પ્રસંગે જરૂર પડે છે. આપણામાંથી ઘણા માણસો સ્વીકારે છેજ કે તેમના જીવનવડે અને તેમના ઉપદેશવડે આપણને ઘણો લાભ થયો છે; પણ તેઓ

એટલું મ્હોડેથી સ્વીકારીનેજ પોતાને કૃતકાર્ય માની લે છે. આપણા પોતાનાજ જીવનમાં જો એ ઉપદેશને ઉતારવાનો યત્ન આપણે કરી શકીએ એમ ન હોય, તો પછી જ્ઞાન અને ભક્તિના સુરની મિલાવટ કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે જે મહાન્ સંગીત ઉત્પન્ન કર્યું છે તેને સર્વત્ર ફેલાવી દેવાનું તો આપણાથી બની શકેજ કેમ ?

શ્રીરામકૃષ્ણની આ લીલાનું રહસ્ય જેઓ સમજ્યા છે અથવા સમજવાનો યત્ન કરે છે તેમના પ્રતિ અમારો ઉદ્દગાર એ છે કેઃ— "માત્ર એ રહસ્ય મનથી સમજ્યા અથવા બુદ્ધિએ તે સ્વીકાર્યું તેટલાથીજ શો લાભ ? સમજ્યાની સાબીતી કામ કરી બતાવીનેજ આપવી જોઇએ. તમે માત્ર મ્હોડેથી કહેશો કે એ ઉપદેશ ઘણો ઉત્તમ છે અને અમે તે માનીએ છીએ, એટલાથીજ શું લોકો તમારૂં કહેવું સ્વીકારશે અને તમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકશે ? તમે જે માનો છો તેની મોટામાં મોટી સાબીતી તો તમારાં કામ છે. જે તમે સત્ય માનો છો તેને આચરણમાં મૂકી બતાવો." શુદ્ધ અંતઃકરણના વિચાર અને વૃત્તિઓ તો તેમના પરિણામ ઉપરથી—તેમના દ્વારા થતાં કાર્યો ઉપરથીજ માલમ પડી આવે છે.

જેઓ પોતાને ઘણા વિદ્વાન માને છે અને તેથી કરીને જેઓ આ તદ્દન સામાન્ય પંક્તિના નિરક્ષર પૂજારીને કશી બિસાત વગરનો ગણે છે તેમને અમારા તરફથી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, "જે દેશનો એક સાધારણ નિરક્ષર પૂજારી પોતાના ચારિત્ર્ય અને આત્મબળને પ્રતાપે થોડાજ વખતમાં તમારા પૂર્વજોએ સેવેલા સનાતન ધર્મનો વિજય નાદ ચારે દિશાએ ગજાવવા સમર્થ થયો અને દરિયા પારના દેશોમાં પણ સનાતન ધર્મની વિજય ઘોષણા ગજવી મૂકી; તે દેશના તમે પોતે તો મહા સમર્થ વીર નર છો, વળી સંભાવિત છો, સત્તાવાન છો, કુલિન છો, વિદ્વાન છો, ત્યારે તમે તો ધારો તો

તમારા દેશને માટે, તમારા ધર્મને માટે, હિંદુજાતિને માટે એથી પણ વધારે મહત્વનાં અને વધારે યશસ્વી કાર્ય કરી શકો. માટે ચાલો, તૈયાર થાઓ; કમ્મર કસીને આગળ આવો. તમારામાં જે દિવ્ય વિભૂતિઓ રહેલી છે તેને પ્રકટ કરો. તમને તેમ કરતા જોઇશું એટલે અમે તો અત્યંત ભક્તિપૂર્વક તમારૂં પણ પૂજન કરવાને તૈયાર થઇને ઉભેલાજ છીએ. અમે તો અજ્ઞાન, અપ્રસિદ્ધ, બે બદામના દરિદ્ર ભિખારીઓ હોઇ સાધુનો વેશ ધારણ કરીને પેટ ભરીએ છીએ; પણ તમે તો શ્રીમંત છો, પ્રતિષ્ઠિત છો, સત્તાવાન છો, કુળવાન છો અને તે ઉપરાંત જ્ઞાન અને વિદ્યાના ભંડાર છો! તમે શા માટે જાગૃત થઇને સર્વના નેતા બનતા નથી? આગળ ચાલીને અમને માર્ગ બતાવો અને જગતના કલ્યાણને અર્થે સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણનું ભવ્ય દૃષ્ટાંત અમારી આગળ રજુ કરો; એટલે અમે તમારા પણ દાસાનુદાસ બનીને તમારૂં અનુસરણ કરીશું!"

આમ ન કરતાં કેટલાક લોકો વિનાકારણે, તદ્દન ગેરવાજબીપણે, નરી ઇર્ષ્યા અને વૈરની વૃત્તિ, કે જે પરાધીન અને ગુલામીમાં સડતી નિર્બળ પ્રજામાં સામાન્ય દોષ છે તેને વશ થઇને શ્રીરામકૃષ્ણે મેળવેલો વિજય અને તેના નામની પ્રસિદ્ધિ દેખી ન ખમાયાથી જુઠો બળાપો કરવા લાગ્યા છે. તેમને અમારે એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે "પ્રિય મિત્રો! તમે જે કરો છો તે તો મિથ્યા ફાંફાં છે. ધર્મભાવનાનો જે અનંત અને અમર્યાદિત બળવાન મહામોજ ઉછળ્યો છે, અને જેણે દિશાની મર્યાદાઓને તોડીને પોતામાં સમાવી દીધી છે, તથા જેના શ્વેત શિખર ઉપર દિવ્ય તેજથી ઝળકતી તેની (શ્રી રામકૃષ્ણની) પ્રતાપવાન મૂર્તિ નૃત્ય કરી રહી છે–આ પરિણામ આગળ પડવા, કીર્તિ મેળવવા, અથવા પૈસા પેદા કરવા માટેના અમારા સ્વાર્થી પ્રયત્નોથીજ આવ્યું હશે તો તો તમારા અથવા બીજા કોઇના.

પ્રયત્ન વગરજ જગતના મહાન નીતિ નિયમ પ્રમાણેજ આ મહામોજ થોડાજ વખતમાં કાળના ઉંડા ગર્તમાં સમાઇ જશે અને તેનું નામ નિશાન સરખું પણ રહેશે નહિ, પણ જો આ તરંગ જગદંબાની ઇચ્છાથી, તેનીજ પ્રેરણાથી અને તેનાજ આદેશ અનુસાર ઉત્પન્ન થઇને આ મહાપુરુષના પરમ શુદ્ધ અને નિષ્કામ પ્રેમથી જગતને પ્લાવિત કરવા માટેજ સરજાયો હશે તો તો "હે પામર, નિર્બળ અદેખા માનવી! સર્વ શકિતમાન જગજ્જનેતાની ઇચ્છાની ગતિનો વેગ રોકવાની તારામાં શી તાકાત છે?"

એક વર્તમાન અભિપ્રાય.

"બંગાલમેં રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામકે એક પહુંચે હુએ મહાત્મા હો ગયે હૈં। સર્વશ્રુત સ્વામી વિવેકાનંદ ઉન્હીકે શિષ્ય થે। પરમહંસજી કોઇ નામી વિદ્વાન ન થે; પર આત્મતત્વકે વે પારગામી પંડિત થે। ઉનમેં પારમાર્થિક ઔર પારલૌકિક જ્ઞાનકી માત્રા બહુત અધિક થી। ભકિતભાવકે ઉન્મેષસે વે બાતકી બાતમેં સમાધિ મગ્ન હો જાતે થે। બડે બડે જ્ઞાની ઔર વિજ્ઞાની ઉનકી સેવા કરને ઔર ઉનકે સમાગમસે લાભ ઉઠાનેકે લીએ ઉન્હેં ઘેરે રહેતે થે। પરમહંસજી સાધારણ બાતચીતમેં ભી લૌકિક દ્રષ્ટાંતોંકે દ્વારા ઐસી ઐસી પારમાર્થિક બાતેં કહ દેતે થે જૈસી બડે બડે શાસ્ત્રજ્ઞોં ઔર પંડિતોંકો ન સૂઝ શકતી થીં। ઇન બાતોં યા કથાઓંકો પરમહંસજીકે શિષ્ય લિખ લિયા કરતે થે। × × × × × × × × × પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉસી સંગ્રહકે હિન્દી અનુવાદકા પહલા ભાગ હૈ। × × × × × × પુસ્તકકી કથાયેં સચમુચ હી અમૃતવર્ષિણી હૈં। ઉનકે કથામૃત હોનેમેં કુછ ભી સંદેહ નહીં। પુસ્તક પઢને ઔર ઉનકી કથાઓંકા અમૃત જીભર પીને યોગ્ય હૈ। ઉસસે અજીર્ણ હોનેકા ડર નહીં।" ('સરસ્વતી'ની હીંદી પ્રથમ ભાગની સમાલોચનામાંથી.)

થોડીક લાવણીઓ.

જહાં યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.

હર જગે પે દેખા કહીં કહ તૂ દેખા:
જહાં યાદ હૈ તેરી વહ વહીં તૂ દેખા. ટેક.

જાજાકર ગંગાસાગર સિંધુ નહાયા;
મૈં તેરે ઇશ્કમેં ચારો તરફ ઉઠ ધાયા.
નહિં મૈંને પ્યારે ઔર કહીં તૂ દેખા;
જહાં યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ૧

જંગલ બસ્તી સબ ઉજાડ હમને છાના;
નહિં દેખા તુઝકો દેખા સબી જમાના.
કોઈ મતવાલા કહતા હૈ કોઈ મસ્તાના;
જો જો કુછ જિસને કહા તો હમને માના.
ખુબ ખુબ ફિરા દર દરકા હુઆ દિવાના;
નહિં પાયા પ્યારે તેરા કહીં ઠેકાના.
અબ યાદ કરી તો દિલમેં યહી તૂ દેખા;
જહાં યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ૨

સર પટક પટક કર પહાડપર દે મારા,
ઔર આહ આહ કર કરકે બહુત પુકારા.
દેખા દેવલ દેહરા ઔર ઠાકુરદ્વારા;
સરતાપા સબકો દેખદેખ કર હારા.
ઘર બાર તજા આલમસે લિયા કનારા;
જેસી કુછ ગુજરી વૈસે કિયા ગુજારા.
યે બાતેં હમકો યાદ રહી તૂ દેખા;
જહાં યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ૩

સબ દેખા હમને ગુલશન ઔર ગુલ્લાલા;

બન ફકીર બન બન ફિરા પહન વનમાલા.
દેખા પત્તા પત્તા ઓ ડાલી ડાલા;
હૈ સબ મેં તૂ ઓર સબસે રહૈં નિરાલા.
યહ બનારસીકા કલામ રસકા ઢાલા;
હૈ અરજ મેરી મહ સુનો નંદકે લાલા.
તુઝકો તેરે આશકોં કે દિલમેં દેખા.
જહાં યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ૪

જો કરતા જગકે કાર વહી કર્ત્તા હૈ.

જો કહતા હમ કરતે વો દુઃખ ભરતા હૈ;
જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ટેક.
જો કહતા હમને વેદ પઢે હૈં ચારી;
ઉસકો કહતે હરિ ઇસકી મતિ હૈ મારી.
કોઇ કહતા હમ ક્ષત્રી હૈ હમ બ્રહ્મચારી;
સબ અહંકારમેં ફૂંસે હુયે નરનારી.
જો અહંબુદ્ધિકો તજે કરે નાચારી;
ઉસકો મિલતે ઇક પલભરમેં ગિરિધારી.
જો નિષ્ફલ પૂજા કરૈ વહી તરતા હૈ;
જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ૧
જો કહતા હમ તો નિત્ય દાન કરતે હૈં;
ઉસકા પરમેશ્વર નહીં માન કરતે હૈ.
જો દેકર દાન મનમેં ગુમાન કરતે હૈં;
વો સ્વર્ગ છોડ ફિર નરક પાન કરતે હૈ.
જો અહંકાર તજિ હરિકા ધ્યાન ધરતા હૈ

ઉસ્કા હરિ આદર માન સદા કરતા હૈ.
જો કરતા હૈ સો વહી વહી કરતા હૈ;
જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ૨
જો કહતા હમ હૈ બડે કવીશ્વર જ્ઞાની;
ઉસકો હરિ કહેતે ઇસકી મિથ્યા બાની.
કોઈ કહતા હમ હૈ બડે વીર બલવાની;
ઉસકો હરિ કહતે યહ તો હૈ અભિમાની.
કોઇ બનકે બૈઠે હૈ રાજા ઔર કોઈ રાની;
ઇસ પૃથ્વીપર હૈ બડે બડે અભિમાની.
ઈસ અહંકારસેં અપના દિલ ડરતા હૈ;
જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ૩
જો કહતા મૈંને બડા જંગ જીતા હૈ;
વહ મરતા હૈ ફિર કભી નહીં જીતા હૈ.
જિસ જિસને મનમેં અહંકાર જીતા હૈ;
વહ દો દિનમેં દુનિયાસે હો બીતા હૈ.
અબ દેવીસિંહ દિલ ફટા હુઆ સીતા હૈ;
જો કામ કિયા પ્રભુકે અર્પણ દેતા હૈ.
કહે બનારસી હરિભક્ત વો ન મરતા હૈ;
જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ૪

જો ઘર રખે વો ઘર ઘર મેં રોવે હૈ.

ઘર મીલે ઉસે જો અપના ઘર ખોવે હૈ;
જો ઘર રખે વો ઘર ઘરમેં રોવે હૈ. ટેક.
જો રાજ તજે વો મહા રાજ કરતા હૈ;

ઓર જાન તજે સો કભી નહીં મરતા હૈ.
સુખ ત્યાગે પીર વો ઓરકા દુઃખ હરતા હૈ;
ધન તજે સો પીર દોલતસે ઘર ભરતા હૈ.
જો પલંગ તજે સો પુલો પર સોવે હે;
જો ઘર રખે વો ઘર ઘર મેં રોવે હૈ. ૧
જો પર દારાકો તજે વો પાવે રાની;
ઓર જુઠ બચન દે છોડ સિદ્ધ હોય બાની.
જો દુરબુદ્ધિ કો તજે વો હોવે જ્ઞાની;
મનસા ત્યાગે તો મીલે રીદ્ધ મનમાની.
જો સર્વ તજે ઉસકો સબ કુછ હોવે હૈ;
જો ઘર રખે વો ઘર ઘર મેં રોવે હૈ. ૨
જો કુછ ઇચ્છા નહીં કરે વો ઇચ્છા પાવે;
ઔર સ્વાદ તજે વો અમૃત ભોજન ખાવે.
નહી માગે સો ફલ પાવે જો મન ભાવે;
હે ત્યાંગ મેં તીનો લોક બેદ યું ગાવે.
જો મેલા હોકે રહે વો દીલ ધોવે હૈ;
જો ઘર રખે વો ઘર ઘર મેં રોવે હૈ. ૩
જો પક્ષપાત કો તજૈ તો સબકો જીતે;
ઓર કામ તજે તો હોય કામ મન ચીતે.
કહે દેવીસીંહ હર ભજન જીન્હોને કીને;
ઉનકો ગોવીંદને અપના રૂપ કર દીને.
અબ બનારસી ઘર ખોકે બ્રહ્મ જોવે હૈ;
જો ઘર રખે વો ઘર ઘર મે રોવે હૈ. ૪

અનુક્રમણિકા.

શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત

ગ્રંથ બીજો.

ખંડ પહેલો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—રામને ઘેર સમાધિ અને કિર્તન.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના સપ્ટેંબરની ૨૮ મી તારીખ અને રવિવાર. આજે દુર્ગાષ્ટમીનો મહોત્સવ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ કલકત્તે માતાજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા છે. અધર સેનને ઘેર શારદીય દુર્ગોત્સવ થાય છે. એમને ત્યાં પરમહંસજીને ત્રણ દિવસ રહેવાનું નિમંત્રણ થયું છે. અધરને ઘેર માતાજીનાં દર્શન માટે જતાં પહેલાં તે રામને ઘેર આવ્યા છે. શિષ્યો તેમની આસપાસ બેઠા છે.

નરેન્દ્ર તેમની સામે બેઠો હતો. આ વખતે એની ઉમ્મર એકવીશ વર્ષની હતી. વાત કરતાં કરતાં તેમની નજર નરેન્દ્ર ઉપર પડી. તેઓ એકદમ ઉભા થઇ ગયા અને સમાધિ આવી ગઇ. નરેન્દ્રના ઘૂટણ સાથે તેમનો પગ અડકયો હતો અને એનીએ સ્થિતિમાંજ તેઓ સમાધિસ્થ થઇ ગયા. સંપૂર્ણ અંશે તેઓ બાહ્ય જ્ઞાન શૂન્ય થઇ ગયા અને નેત્રનો પલકારો પણ થતો નહતો.

ઘણીવારે તેમની સમાધિનો ભંગ થયો. છતાં તેમની આંખમાંથી

આનંદનો નિશો ઉતર્યો નહતો. તે એકલા એકલા બોલતા હતા. ભાવસ્થ દશામાં ઇશ્વરનો નામોચ્ચાર કરતા હતા. તે બોલ્યાઃ-

"સચ્ચિદાનંદ! સચ્ચિદાનંદ ! + ++ સચ્ચિદાનંદ બોલીશું ? નહિ, આજે તો **કારણાનંદદાયિની ! કારણાનંદદાયી! સારીગમ પધની!** પરંતુ "**ની**" માં બહુ વખત રહી શકાય નહિ. એકાદ સુર નીચે ઉતરવું જોઇએ."

"સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ. બસ, મહાકારણમાં ગયા એટલે ચૂપાચૂપ!

"ઇશ્વર કોટિના આત્માઓ મહાકારણ સુધી જઇને પાછા આવી શકે છે. ખરા અવતારી પુરુષો ઈશ્વિર કોટિના આત્માઓ છે. તેઓ ઉંચે ચડે છે અને નીચા પણ ઉતરી શકે છે. અગાસી ઉપર પણ ચડે છે અને પગથીઆં ઉપર થઇને નીચે પણ આવ જા કરે છે-માત્ર જગતને ઉપદેશ આપવાના હેતુથીજ. એક સાત માળનો રાજ-મહેલ છે, કેટલાક માણસો નીચલા માળ સુધીજ જવાનો હક ધરાવે છે, પણ રાજાનો છોકરો ગમે તે માળમાં ફાવે ત્યારે જઈ આવે છે, કેમકે એ તેનું પોતાનુંજ ઘર છે."

"નિત્યસિદ્ધ આત્માઓ જન્મથીજ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે. સંસારનો કોઇ પણ પદાર્થ તેમને પ્રિય લાગતો નથી. તે વેદમાં કહેલા હોમા પક્ષીની માફક આકાશમાં જન્મે છે અને પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતાં પહેલાંજ તેમનાં નેત્ર ઉઘડી જાય છે અને જાણી જાય છે કે જો પૃથ્વીપર પડ્યા તો છુંદાઇને મરીજ જવાના. તેઓ તરતજ દિશા બદલે છે અને મા મા કરતા જ્યોતિર્મય પ્રદેશમાં એકકે શ્વાસે ઉડી જાય છે. જરા પણ આડી અવળી નજર કરતા નથી. નિત્યસિદ્ધ આત્માઓ જન્મથીજ ઈશ્વિર તરફ દોડી જાય છે અને સંસારના કોઇ પણ વિષય પ્રત્યે તેમનું મન ચોંટતુંજ નથી."

" જેઓ અવતારી પુરુષોની સાથે જન્મ ધારણ કરે છે તેઓ નિત્યસિદ્ધ હોય છે. કેટલાકનો તો છેલ્લોજ જન્મ હોય છે."

(વિજયને) "તમારે પણ યોગ અને ભોગ બેઉ છે. જનક રાજાને પણ યોગ અને ભોગ બેઉ હતા, માટે તે રાજર્ષિ કહેવાતા, રાજા અને ઋષિ બેઉ સાથેજ. નારદ દેવર્ષિ અને શુકદેવ બ્રહ્મર્ષિ કહેવાય છે."

" શુકદેવ બ્રહ્મર્ષિ હતા. તેઓ જ્ઞાની નહિ પણ જ્ઞાનની સાકાર મૂર્તિરૂપજ હતા. જ્ઞાની કોને કહેવાય ? સાધનાના પ્રતાપવડે જેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જ્ઞાની કહેવાય. શુકદેવ તો જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ હતા. જાણે જ્ઞાનનીજ જમાવટ ન થઇ હોય તેવા હતા! એ સ્થિતિ તેમણે સાધનદ્વારા પ્રાપ્ત કરી નહતી."

આટલી વાત કરતાંમાં તેમને પૂરેપૂરી શુદ્ધિ આવી. હવે તે પોતાના શિષ્યો સાથે વાતચીત કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવ્યા. તેમણે કેદારને ભજન ગાવાનું કહ્યું અને તેણે નીચેના ભાવનું ગાવા માંડ્યું.

" હે સખિ ! હું મારા મનની વાત કહીશ. પણ હું કહું તે તારાથી મનાશે ? દર્દી+ બન્યા વગર જીવ બચી શકશે નહિ."

" જે માણસ મારા મનને ગમ્યો છે તે અને હું એક થઇ જઇએ. મેં તેને તેનાં નેત્રવડે ઓળખી લીધો છે."

" જે ભાવસમુદ્રમાં તરે છે અને રસમાં ડૂબકી મારે છે તે *ઉલટ માર્ગે આવ જા કરે છે. ભાવમાં ચકચૂર થએલો મનુષ્યજ ઉલટ માર્ગે આવ જા કરી શકે છે."

" મને ગૌર (ગૌરાંગના) પ્રેમનું મોજું અથડાયું છે. તેના આઘાતથી કપટ અને પાખંડનો નાશ થઇ ગયો છે અને આખું

+ પ્રેમનો દર્દી. * " ઉલટ ચલા સો સબ જગ જીતા." કબીર.

બ્રહ્માંડ તેમાં ડૂબી ગયું છે. મને એવી ઇચ્છા થાય છે કે જાણે ડૂબકી મારીને તેને તળીએ બેસી જાઉં. ગૌરાંગના પ્રેમરૂપી મગર, હે સખિ! મને ગળી ગયો છે. મારા જેવા દર્દથી પીડાતો કોઇ દર્દી મળી આવે તો તે હાથ પકડીને મને ખેંચી લે.”

ભજન પૂરૂં થઈ રહ્યા પછી પરમહંસજી શિષ્યો સાથે વાતો કરવા મંડયા. કેશવ બાબુનો ભત્રિજો નંદલાલ અને બે ત્રણ બ્રાહ્મ-મિત્રો પરમહંસજીની પાસે બેઠા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એક માણસ “કારણ”ની (દારૂની) એક શીશી લાવ્યો હતો. તેને અડકવા ગયો પણ અડકી ન શકયો.

વિજય—અહા!

શ્રી રામકૃષ્ણ—સહજાનંદ થવાથી એમને એમ નિશો ચડી ગયો. મને તો માતાજીનાં ચરણામૃતનાં દર્શન થતાંજ નિશો ચડી જાય છે! જાણે પાંચ બાટલી દારૂ પીધો!

નરેન્દ્ર—આ અવસ્થામાં હમેશાં ગમે તે ખાઇ લેવું ઠીક નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ તો મનની અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાની ગમે તેનું અને ગમે તે ખાય તો પણ કશી હરકત નથી. ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાની પોતે ખાતોજ નથી.

ભકતને માટે ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. હાલ મારી એવી અવસ્થા છે કે બ્રાહ્મણના હાથની રસોઇ હોય અને ભગવાનને પ્રસાદ ધરાવ્યો હોય તો જ હું ખાઉં. પહેલાં એક અવસ્થા એવી પણ હતી કે દક્ષિણેશ્વરને સામે કાંઠે મુડદાં બળતાં તેની જે વાસ આવતી તે મને ઘણીજ પ્રિય લાગતી. તે વખતે હું બધાંનું ખાતો.

હાલ જો કે સર્વનું ખાતો નથી, તો પણ કોઇ કોઇવાર ખવાઈ જવાય છે. એકવાર કેશવ સેનને ઘેર “નવવૃન્દાવન” નામનું નાટક થયું હતું. મને પણ નિમંત્રણ હતું. નાટક થઇ રહ્યા પછી અમે બધા

જમવા બેઠા. પીરસનાર હજામ હતો કે ધોબી, (હસાહસ) પણ ખૂબ ખાધું. રાખાલે કહ્યું કે જરા ખાઓને! એટલે મેં ખાધું.

(**નરેન્દ્રને**) તારે પણ હમણાં મારી પેઠેજ કરવું પડશે. તું હજી એમાં એ છે અને તેમાં એ છે. તું પણ બધાંનું ખાતો થઇશ.

(શિષ્યોને) ડુક્કરનું માંસ ખાતો હોય તો પણ જેનું ચિત્ત ઈશ્વર તરફ આકર્ષાય છે તે માણસને ધન્ય છે; અને હવિષ્યાન્ન ખાવા છતાં પણ જેનું મન કામિની કાંચનમાં આસકત રહે છે તેને ધિક્કાર છે!

મને એકવાર લુહારના ઘરની દાળ ખાવાનું મન થયું. આ મારા નાનપણની વાત છે. લુહાર કહે બામણ લોકો શું રાંધી જાણે? તેણે એમ કહ્યું એટલે મેં તેના ઘરની દાળ ખાધી. પણ અંદર લુહારની ને લુહારનીજ ગંધ આવ્યા કરે. (હસાહસ)

મેં ગોવિંદરાયની પાસે §અલ્લાનો મંત્ર લીધો. પછી એને ઘેર હું જમવા બેઠો ત્યાં રસોઈમાં ડુંગળીનું શાક હતું. તે પણ મેં ખાધું હતું; અને એકવાર **મણિ મલ્લિકને** બંગલે વેંગણનું શાક હતું તે ખાતાં મને સૂગ આવી હતી!

એકવાર હું દેશ ગયો હતો. **રામલાલનો** બાપ તો ડરી ગયો. તેને એમ થયું કે આ તો ગમે તેને ઘેર ખાતો ફરે છે; માટે લોકો ન્યાત બહાર મૂકી દેશે. હું ઝાઝો વખત ત્યાં રહ્યો નહિ; ચાલ્યો આવ્યો.

મારી કેવી અવસ્થા થઇ ગઇ હતી? જાણે આકાશ ને પાતાળ એક કરી દઉં એવું મનમાં થાય અને **'મા' 'મા'** બોલ્યા કરૂં. જાણે **માને** પકડી લાવ્યો હોઉં તેમ કરૂં. જેમ માછી જાળ નાંખે છે અને માછલી કેવી ફડફડાટ કરતી ખેંચાઈ આવે છે! સાંભળો એક ભજન—

---

§ શ્રી રામકૃષ્ણે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મ મુજબ પણ સાધના કરી હતી અને સર્વ ધર્મ એક બિન્દુ તરફ વળે છે એમ અનુભવ સિદ્ધ કર્યું હતું.

"હે કાલિ! તને હું હમણાં ખાઇ જઇશ. હે દીન દયામયી! હું તને ખાઇ જઇશ. તારા કારસ્તાનથી મારો જન્મ થયો છે. કાંતો તું મને ખાઇ જા અથવા હું તને ખાઇ જાઉં. કોઈ પણ રીતે આપણે બે એક થઇ જઇએ."

"હાથમાં કાલી છે; મ્હોડે કાલી છે; સર્વાંગે પણ કાલીનો લેપ કરીશ. એટલે યમ પણ મને કેવી રીતે બાંધી શકશે? હું તેના મ્હોંમાં કાલીનેજ આપી દઇશ."

"હે **મા**! હું ખાઉં ખાઉં કહું છું; પણ તને હું મારા પેટમાં રાખવાનો નથી. તને તો મારા હૃદય કમળમાં બેસાડીશ અને મનમાં આવશે તેવી રીતે તારૂં પૂજન કરીશ."

"જો કોઇ એમ કહેશે કે કાલની સાથે રમત કરતાં કાલીનો પરાજય થયો તો તેમાં મને શો ભય છે? કાલીના નામનો ઉચ્ચાર કરીને કાલને મારી ચાલાકી બતાવી દઇશ."

"ડાકિની અને યોગિની વગેરેને લઇને હું તેમનું શાક બનાવીશ. હું તારી મુંડમાળા કહાડી લઇશ. × × × × કાલીનો પુત્ર રામપ્રસાદ સારી રીતે જણાવે છે કે જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ, પણ શરીર પતન એજ મારા મંત્રનું સાધન છે."

તે વખતે મારી અવસ્થા ગાંડાના જેવી હતી. એનું નામ ઉન્માદ અવસ્થા.

પછી નરેન્દ્રે ગાવા માંડ્યું—

"હે **મા**! મને તું ગાંડો કરી દેજે. મારે જ્ઞાનનું કશું કામ નથી. હે બ્રહ્મમયી! બસ, મને તું ગાંડોજ કરી દે."

"એ **મા**! તારા પ્રેમીરૂપી મદિરાનું પાન કરીને હું અલમસ્ત બન્યો છું. હે ભક્તના ચિત્તનું હરણ કરનારી! મને તારા પ્રેમસાગરમાં ડૂબકી મારવા દે."

"તારા દિવાનખાનામાં કોઇ હસે છે, કોઇ રડે છે, કોઈ આનંદથી નૃત્ય કરે છે. ઈસુ, મુસા, અને ચૈતન્ય જેવા તારા પ્રેમથી બેહોશ બની ગયા છે. હે **મા** ! હું તારામાં ઓતપ્રોત બનીને ક્યારે કૃતાર્થ થઇશ ?"

આ ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં **પરમહંસજી** સમાધિસ્થ થઇ ગયા. સમાધિ ઉતર્યા પછી **હિમાલયની** રાણીનો ભાવ ધારણ કરીને "આગમની"* ગાવા લાગ્યા. **હિમાલયની** રાણી કહે છે કે "હે પુરવાસીઓ ! શું મારી ઉમા આવે છે ?" પરમહંસજી પ્રેમમાં ચકચૂર બનીને તે ગીત ગાવા લાગ્યા.

ગાયન પૂરૂં થયા પછી તેમણે શિષ્યોને કહ્યું, આજે તો મહાષ્ટમી છે ને ? **માતાજી** પધારે છે ! તેમાંજ પ્રેમનું આટલું ઉદ્દીપન થાય છે.

કેદાર—પ્રભુ ! આપ પધાર્યા છો એટલે **માતાજી** આવ્યા વગર રહે ?

પરમહંસજીએ આ બોલ ઉપર જાણે બીલકુલ લક્ષ ન આપ્યું હોય તેમ તે બીજી બાજુએ જઇને ગાવા લાગ્યા.

"તારે કૈપેલુમસે, હોલામ જાર જન્ય પાગલ.
બ્રહ્મા પાગલ, **વિષ્ણુ** પાગલ, આર પાગલ **શિવ**,
તિન પાગલે જુક્તિ કોરે ભાંગલો **નવદ્વીપ**.
આરો એવું પાગલ દેખે એલામ **વૃન્દાવન** માઝે,
રાઇ કે રાજા સાજાઇયે આપનિ કોટાલ સાજે.

---

* **બંગાળાના શાકતો પાર્વતીની** ઉપાસના કરે છે. 'આગમની' એટલે **પાર્વતી પોતાના પિતાના ઘરમાં પ્રવેશ** કરે છે તે **પ્રસંગને** ઉદ્દેશીને ગવાયલું ગીત. **વૈષ્ણવોનું અનુકરણ કરીને રાધા કૃષ્ણના પ્રેમના જેવાં શિવપાર્વતીનાં પ્રેમનાં કાવ્યોની રચના પણ થએલી છે.**

આરો એક પાગલ દેખે એલામ નવદ્વીપેર પથે;
રાધા પ્રેમ સુધા બોલે કરોવા કીસ્તે હાતે."

"હે સખિ ! હું જેને માટે ઘેલી થઈ છું તે મને ક્યારે મળશે ?"

"બ્રહ્મા ગાંડા છે, વિષ્ણુ ગાંડા છે અને શિવ પણ ગાંડા છે; એ ત્રણ ગાંડાઓએ મળીને નવદ્વીપ શહેરને તોડી નાંખ્યું."

"વૃન્દાવનમાં મેં એક ગાંડો જોયો હતો. રાધાને રાજાનો પોશાક પહેરાવીને પોતે કોટવાળ બન્યો હતો."

"બીજા એક ગાંડાને મેં નવદ્વીપના રાજમાર્ગમાં જોયો હતો. તે હાથમાં કમંડળ લઇને ફરતો હતો અને રાધાનો પ્રેમ અમૃત તુલ્ય છે એવું કહેતો હતો."

વળી ભાવાવેશમાં આવી જઈને પરમહંસજી ગાવા લાગ્યા.

"કખનકિ રંગે થાકોમાં શ્યામા સુધા તરંગિણી.
લંકે ઝંપે કંપે ધરા, અસિધરા કરાલિની.
તુમિ ત્રિગુણા, ત્રિપુરા તારા, ભયંકરા કાલ કામિની.
સાધકેરઇ વાંચ્છા પૂર્ણ કરો, નાનારૂપ ધારિણી,
કભુ કમલેર કમલે નાચો મા, પૂર્ણ બ્રહ્મ સનાતની."

"હે શ્યામા ! હે સુધાતરંગિણી ! તું ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રકારના રંગ કરે છે."

"હે ખપ્પર ધારણ કરનાર ભયંકર દેવી ! તારી છલંગોથી પૃથ્વી કંપી રહે છે. તું ત્રણગુણયુક્ત છે. હે કાલકામિનિ ! હે તારા ! તું ભક્તની અભિલાષા પૂર્ણ કર. હે નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરનાર દેવી ! હે પૂર્ણ બ્રહ્મ સનાતની ! તું કોઈ કોઇવાર કમલના કમલમાં (હૃદયમાં) નૃત્ય કરજે."

પરમહંસજી ગાતા હતા તેવામાં એકાએક વિજય 'હરિબોલ,

હરિબોલ’ કહીને ઉભા થઇ ગયા. પરમહંસજી પણ ભાવોન્મત્ત બનીને વિજય અને બીજા ભકતોની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

પરિચ્છેદ ૨ જો—શિષ્યોની સાથે શ્રીરામકૃષ્ણ.

કીર્તન પૂરૂં થયા પછી શ્રીરામકૃષ્ણ, વિજય, નરેન્દ્ર તથા બીજા ભકતો પોતપોતાના આસન ઉપર બેસી ગયા. સર્વની નજર પરમહંસજી તરફ હતી. સાંજ પડવાને હજી જરાવાર હતી. પરમહંસજી પોતાના શિષ્યો સાથે વાતે વળગ્યા હતા. કેટલાકને તેઓ કુશળ સમાચાર પૂછતા હતા. કેદાર અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હાથ જોડીને કોમળ અને મધુર સ્વરે પરમહંસજીને કાંઇક નિવેદન કરતા હતા. પાસે નરેન્દ્ર, ચુનીલાલ, સુરેન્દ્ર, રામ, માસ્તર અને હરીશ બેઠા હતા.

કેદાર—મને મગજમાં ચક્કર આવે છે તે શું કરૂં તો મટી જાય?

શ્રીરામકૃષ્ણ—મને પણ એવું થતું હતું; થોડું થોડું બદામનું તેલ વાપરતો રહેજે. સાંભળ્યા પ્રમાણે તેનાથી મટી જશે.

કેદાર—જેવી આજ્ઞા.

હવે સાંજ પડી ચૂકી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતા હતા. કોઇ કોઇવાર તાળી પણ પાડતા હતા. “ હરિબોલ, હરિબોલ, હરિમય હરિબોલ, હરિ, હરિ, હરિબોલ ” એવા ઉદ્દગાર તેઓ પોતાના મધુર કંઠમાંથી કહાડતા હતા.

ત્યાર પછી તેઓ રામનામ જપવા લાગ્યા. કેટલીકવાર સુધી રામ રામજ બોલ્યા કર્યું.

પછી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા—

“ ઓ રામ ! ઓ રામ ! હું ભજનહીન, સાધનહીન, જ્ઞાનહીન,

ભક્તિહીન અને ક્રિયાહીન છું. હે **રામ** ! હું શરણાગત છું. ઓ **રામ** ! હું તમારે શરણ છું. મારે દેહનાં સુખ જોઈતાં નથી. અષ્ટ સિદ્ધિની પણ મને ઇચ્છા નથી. શત સિદ્ધિ પણ મારે જોઇતી નથી. હું માત્ર તમારૂં શરણ માગું છું. માત્ર એટલોજ આશીર્વાદ આપો કે તમારા ચરણ કમલની શુદ્ધ ભક્તિ કરી શકું, અને તમારી વિશ્વમોહિની માયાથી હું મોહિત ન થાઉં. મને તમારે શરણે રાખજો. ”

આ પ્રમાણે પરમહંસજી પ્રાર્થના કરતા હતા અને સઘળા એકી નજરે તેમના તરફ જોઇ રહ્યા હતા. તેઓ અત્યંત કરૂણ સ્વરે બોલતા હતા અને નેત્રમાંથી અવિરિત અશ્રુની ધારા વહી રહી હતી. એ વખતે **રામ** પાસે ઉભો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—રામ ! તું ક્યાં હતો ?

રામ—જી, હું ઉપર હતો.

પરમહંસજી તથા તેમના શિષ્યોના ભોજન વગેરેને માટે **રામ** માળ ઉપર જઇને તૈયારી કરતો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) ઉપર ગયા પછી નીચે આવવું એ સારૂં કેની ? નીચી જમીનમાંજ પાણી ટકી શકે છે. ઉંચી જમીન ઉપરથી તો વહી જાય છે.

રામ—(હસીને) હાજી.

પછી અગાસીમાં પતરાળાં નંખાયાં. રામચંદ્ર પરમહંસજીને તથા બીજા બધા ભકતોને ઉપર તેડી ગયા અને તૃપ્તિ પર્યંત જમાડયા.

ખંડ બીજો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરમાં.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના સપ્ટેંબરની ૨૯ મી તારીખ ને સોમવાર. આજે નવમી પૂજા. સવારનો સમય હતો. માતાજીની મંગળ આરતિ થવા લાગી હતી. નોબતખાનામાંથી નોબત અને ટકોરખાનામાંથી પ્રભાતનાં રાગ રાગણીઓ વાગતાં હતાં. હાથમાં છાબડી લઇને માળી લોકો તથા બ્રાહ્મણો બગીચામાં પુષ્પ તોડવા આવ્યા હતા. માતાજીનુ પૂજન થવાની તૈયારી હતી.

અંધારૂં હતું ત્યારના પરમહંસજી જાગ્યા હતા. ગઇ રાતે ભવનાથ, બાબુરામ, નિરંજન અને માસ્તર તેમની પાસે રહ્યા હતા. તેઓ પરમહંસજીના ઓરડાના ઓટલા ઉપર સુતા હતા. તેમણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પરમહંસજી અલમસ્ત બનીને નૃત્ય કરતા હતા. 'જય જય દુર્ગે! જય જય દુર્ગે!' બોલતા જાય અને આનંદથી નૃત્ય કરતા જાય.

થોડીવાર પછી બોલ્યા, 'સહજાનંદ, સહજાનંદ.' ત્યાર પછી ફરી ફરીને ગોવિંદના નામનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા.

'પ્રાણ હે ગોવિંદ! હે મમ જીવન!'

શિષ્યો ઉઠીને બેઠા થયા. એકી નજરે પરમહંસજીની ભાવાવિષ્ટ

અવસ્થા નિહાળવા લાગ્યા. આ વખતે **હાજરા** કાલી મંદિરમાંજ રહેતો હતો. પરમહંસજીના ઓરડાના અગ્નિકોણવાળા ઓટલા ઉપર તેનું આસન હતું. **લાટુ** પણ પરમહંસજીની પાસે રહીને તેમની સેવા કરતો હતો. **રાખાલ** હજી વૃંદાવનમાંજ હતો. **નરેન્દ્ર** કોઇ કોઇ વખત આવી જતો. આજે તે આવવાનો હતો.

પરમહંસજીના ઓરડાની ઉત્તર દિશા તરફના ઓટલા ઉપર શિષ્યો સુતા હતા. ટાઢ પડતી હતી તેથી ફરતું બારણું બંધ કર્યું હતું. દાતણ પાણી કર્યા પછી બધા શિષ્યો પરમહંસજીની પાસે આવીને સાદડી ઉપર બેઠા. **ભવનાથ** અને **માસ્તર** તો અગાઉથીજ આવેલા હતા. બીજા શિષ્યો પણ એક પછી એક આવીને બેસી ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ભવનાથને) શું સમજ્યો ? જેઓ જીવકોટિના આત્માઓ છે તેમના મનમાં એકાએક શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇશ્વર કોટિના આત્માઓમાં શ્રદ્ધા પહેલેથીજ રહેલી હોય છે. પ્રહલાદ કક્કો લખવા બેઠો કે તરત તેને કૃષ્ણ યાદ આવ્યો અને આંખ અશ્રુથી ભરાઇ ગઈ. સંશયાત્મક બુદ્ધિ એ જીવ માત્રનો સ્વભાવ છે. તેઓ કહેશે કે એ વાત ખરી પણ—

બ્રહ્મ અને **શક્તિ**, શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ, **હાજરા** કોઇ પણ ઉપાયે માની શકતો નહિ. જ્યારે તે નિષ્ક્રિય હોય છે ત્યારે બ્રહ્મ કહેવાય છે; જ્યારે તે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે ત્યારે **શક્તિ** કહેવાય છે; પરંતુ મૂળ વસ્તુ એકજ છે; એમાં કશોજ તફાવત નથી. અગ્નિ કહીએ તો તેની દાહક શક્તિનો ખ્યાલ સાથે સાથે આવીજ જાય છે; દાહક શક્તિની વાત કરીએ તો અગ્નિનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી. એકને છોડીને બીજાનો વિચાર કરી શકાય એમ છેજ નહિ.

પછી મેં માની પ્રાર્થના કરી કે " મા ! હાજરા ઉંધો

સિદ્ધાંત બાંધવાનો યત્ન કરે છે. **મા** ! તું એને ખરી વાત સમજાવી દે અથવા તો એ અહિંથી જતો રહે તેમ કર."

એ પછી બીજે દિવસે તે મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે તમે કાલે કહેતા હતા તે વાત હવે મારાથી મનાય છે. પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક છે એ વાત તેણે કબૂલ કરી.

એક શિષ્ય–(હસીને) હાજરાની વાતથી આપને ઘણું કષ્ટ પડયું હશે ખરૂં ?

શ્રી રામકૃષ્ણ–હમણાં મારી અવસ્થા એવી થઈ ગઇ છે કે મારાથી લોકોની સાથે માથાફોડ કરાતી નથી. હાજરા સાથે વાદવિવાદ કરવાનું હમણાં મારાથી બને એમ નથી. **યદુ મલ્લિકના** બંગલામાં **હૃદય** (રામકૃષ્ણજીનો ભાણેજ) કહેવા લાગ્યો, 'મામા, મને તમારી પાસે રાખવાની મરજી નથી ?' મેં કહ્યું, 'ના, રોજ ઉઠીને માથા ઝીંક+ કરવા જેવી મારી અવસ્થા નથી.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન કોને કહેવાય ? જ્યાં સુધી ઇશ્વરને આપણાથી દૂર માનીએ ત્યાં સુધી અજ્ઞાનજ છે. જ્યારે ઇશ્વર દૂર નહિ પણ અહિં છે એવું ભાન થાય ત્યારેજ ખરેખરૂં જ્ઞાન થએલું કહેવાય.

જ્યારે ખરેખરૂં જ્ઞાન થાય છે ત્યારે બધા પદાર્થ ચૈતન્યમય દેખાય છે. હું **શિવુ**ની સાથે એક વાર વાતો કરતો હતો. **શિવુ** તે વખતે નાનો—ચાર પાંચ વર્ષનો હતો. તે વખતે તે પૂર્વ બંગાળામાં રહેતો હતો. મેઘની ગર્જના થતી હતી અને વિજળી ઝબૂકતી હતી. **શિવુ** કહે, 'કાકા, આ ચકમકમાંથી કોણ દેવતા પાડતું હશે ?' (હસાહસ) એક દિવસ અમે જોયું તો એક તીડ ફડાક લઇને કુદતો કુદતો જતો હતો, પાસે ઝાડનાં પાંદડાં હાલતાં હતાં. ત્યારે **શિવુ** પાંદડાંને

+ હૃદયે શ્રી રામકૃષ્ણની સેવા પણ કરી હતી, અને ત્રાસ પણ ઘણો આપ્યો હતો. એ વાત પહેલા ભાગમાં આવી છે.

કહે, ‘ચૂપ રહે, ચૂપ, મારે તીડને પકડવો છે.” બાળકને બધા પદાર્થ ચૈતન્યમય દેખાય છે.

એકવાર રામલાલને મ્હોડે મેં સાંભળ્યું કે શરદ્‌ઋતુનું ઝાકળ ઘણો ફાયદો કરે છે. આવા ભાવાર્થનો એક શ્લોક પણ મને રામલાલે કહ્યો હતો. હું કલકત્તેથી ગાડીમાં બેસીને આવતો હતો તે વખતે હું ગાડી બહાર ડોકું કહાડીને બેઠો કે જેથી કરીને મારા ઉપર ઝાકળ પડી શકે! પરિણામ એ આવ્યું કે હું તેથી માંદો પડ્યો!” (હસાહસ)

રામલાલ અને શિવરામ (શિવુ) બેઉ શ્રી રામકૃષ્ણના ભત્રિજા હતા.

હવે પરમહંસજી ઓટલા ઉપરથી ઉઠીને અંદર આવીને બેઠા. તેમના પગ ઉપર બે એક ફોલ્લા થયા હતા. શિષ્યો તે ફોલ્લાની આજુબાજુ હાથ લગાડીને જોતા હતા કે હાથ મૂકતાં ખાડો પડે છે કે નહિ. જરા જરા ખાડો પડતો હતો, પણ શિષ્યોએ કહ્યું કે એમાં કાંઇ ગભરાવા જેવું નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(ભવનાથને) તું સિંથીવાળા મહેન્દ્રને બોલાવી લાવ. તે આવશે એટલે મારા મનને બહુ સુખ થશે.

ભવનાથ—(હસીને) આપને દવા ઉપર શ્રદ્ધા છે. અમને એટલી શ્રદ્ધા નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—દવા તો બસ તેનીજ-ઇશ્વરનીજ! એક દિવસ તેણે મને ગંગાપ્રસાદ વૈદ્ય મારફતે કહ્યું હતું કે આજ રાત્રે પાણી પીવું નહિ. મેં એ શબ્દોને વેદવાક્યની માફક માથે ચડાવ્યા. તે સાક્ષાત્ ધન્વંતરી છે એમજ હું જાણું છું.”

પરિચ્છેદ ૨ જો—સમાધિ.

હાજરા આવીને પરમહંસજીની પાસે બેઠો. એકાદ બે આડી અવળી વાતો કર્યા પછી તેમણે હાજરાને કહ્યું, ' જો, કાલે રામને ઘેર ઘણા લોકો બેઠા હતા. વિજય, કેદાર અને બીજા ઘણા હતા. તોપણ નરેન્દ્રને જોઇને મને એટલું બધું કેમ થઇ આવ્યું હશે? હું જાણું છું કે કેશ્વર તો કારણાનંદનું સ્થાન છે.'

પહેલે દિવસે એટલે મહાષ્ટમીને દહાડે માતાજીનાં દર્શન કરવા પરમહંસજી કલકત્તે ગયા હતા. અધરને ઘેર માતાજીનાં દર્શન કરવા જતાં પહેલાં તે રામને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ઘણા શિષ્યોનો સમુદાય મળ્યો હતો. ત્યાં નરેન્દ્રને જોઇને પરમહંસજીને સમાધિ આવી ગઇ હતી. તેના ઘુંટણે પગ અડાડીને ઉભાં ઉભાં સમાધિ અવસ્થા થઈ ગઇ હતી.

ઉપલી વાત ચાલતી હતી એટલામાંજ નરેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો. તેને જોઇને પરમહંસજીના આનંદની સીમા રહી નહિ. નરેન્દ્ર તેમને પ્રણામ કરીને પાસેના ઓરડામાં ગયો અને ભવનાથ વગેરેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. પાસે માસ્તર બેઠા હતા. ઓરડામાં એક લાંબી સાદડી પાથરી હતી. નરેન્દ્ર અને ભવનાથ વાતો કરતા હતા. વાતો કરતાં કરતાં નરેન્દ્ર સાદડી ઉપર સૂઇ ગયો. તેને જોતાંજ પરમહંસજીને સમાધિ આવી ગઈ—તે નરેન્દ્રના બરડાને અડીને બેઠા બેઠા સમાધિસ્થ થઈ ગયા.

ભવનાથ ગાવા લાગ્યો,—

" મા ! તું આનંદમયી થઇ ને મને નિરાનંદ કરતી નહિ. તારા બે ચરણ વિના મારૂં મન કોઈ પણ અન્ય પદાર્થને જાણતું નથી."

"એવો કયો અપરાધ મેં કર્યો છે કે જેથી મારે યમથી ડરવું પડે? યમ મને શું કરવાનો છે? મને તો એટલીજ ઇચ્છા છે કે ભવાનિ નામ જપતો જપતો ભવસાગર ઉપર થઇને ચાલ્યો જાઉં.

"હું કિનારા વિનાના નિઃસીમ સમુદ્રમાં ડૂબી રહું એવું સ્વપ્ને પણ મારાથી મનાતું નથી. હું આખો દિવસ દુર્ગાનું નામ જપું છું તોપણ દુઃખનો કેમ નાશ થતો નથી? હે હરસુન્દરી! આટલું કર્યા છતાં પણ જો મારો વિનાશ થશે તો તારૂં નામ પછી કોઈ લેશે નહિ."

હવે પરમહંસજીની સમાધિનો ભંગ થયો એટલે તે પોતે પણ ગાવા લાગ્યા,—

"હે શ્યામા! હે સુધાતરંગિણી! તું ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રકારના રંગ કરે છે. હે ખપ્પર ધારણ કરનાર ભયંકર દેવી! તારી છલંગોથી પૃથ્વી કંપી રહે છે. તું ત્રણગુણ યુક્ત છે. હે કાલ કામિની! હે તારા! તું ભક્તની અભિલાષા પૂર્ણ કર. હે નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરનાર દેવી! હે પૂર્ણબ્રહ્મ સનાતની! તું કોઇ કોઇવાર કમલના (એ નામનો કવિ) કમલમાં (હૃદયમાં) નૃત્ય કરજે."

પછી પરમહંસજી બીજું ભજન ગાવા લાગ્યા,—

બોલો રે શ્રી દુર્ગાનામ!

ઓરે આમાર આમાર આમાર મન રે!
નમો નમો નમો ગૌરી નમો નારાયણી,
દુઃખી દાસે કરો દયા તવે ગુણ જાનિ;
તુમિ સંધ્યા, તુમિ દિવા, તુમિ ગો જામિની;
કખન પુરુષ હઓ મા, કખન કામિની.
રામરૂપે ધરોધનુ મા કૃષ્ણ રૂપે બાંશી,

ભુલાલિ શિવેરી મન મા, હયે એલો કેશી.
દશ મહાવિદ્યા તુમિ મા, દશ અવતાર;
કોનરૂપે એઈવારે આમારે કરો મા પાર?
જશોદા પૂજિયે છિલો મા જબા બિલ્વ દલે;
મનોવાંચ્છા પૂર્ણ કેલિ કૃષ્ણ દિયે કોલે;
યેખાને સેખાને થાકિ મા, થાકિ ગોકાનને.
નિશિદિન મન થાકે જેન, ઓ રાંગા ચરણે.
યેખાને સેખાને મહિ મા, મહિ ગો વિપાકે,
અંતકાલે જિહ્વા જેનો મા શ્રીદુર્ગા બોલે ડાકે.
જદિ બોલો જાઓ જાઓ મા,જાવ કાર કા છે?
સુધામાખા તારા નામ મા આરકાર આ છે?
જદિ બોલો છાડો છાડો મા, આમિના છાડિવો;
બાજને નૂપુર હયે મા તોર ચરણે બાજીવો.
જખન બસિવે મા ગો શિવ સંનિધાને,
જય શિવ જય શિવ બોલે બાજીવ ચરણે.
પાર કરો ઓમા કાલી, કાલેર કામિની!
તરાવાટે દૂટી પદ કરે છે તરણી,
તુમિ સ્વર્ગ, તુમિ મર્ત્ય, તુમિ ગો પાતાલ;
તોમાહતે હરિ, બ્રહ્મા, દ્વાદશ ગોપાલ.
ગોલોક સર્વ્વમંગલા, બ્રજે કાત્યાયની,
કાશીતે મા અન્નપૂર્ણા, અનંત રૂપિણી.
દુર્ગા દુર્ગા દુર્ગા બોલે જેવા પથે ચલે જાય,
શૂલ હસ્તે શૂલપાણિ રક્ષા કરે ન તાય."

"હે મારા મન! તું દુર્ગાનું નામ બોલ. હે ગૌરિ! હે નારાયણી! હું તને નમસ્કાર કરૂં છું. તારા પોતાના ગુણને લીધે (મારી

યોગ્યતાને લીધે નહિ) આ દીન, દુઃખી સેવક ઉપર દયા કર.”

“ તુંજ સંધ્યા છે, તુંજ દિવસ છે અને તુંજ રાત્રિ છે. તું કોઇ-વાર પુરુષ થાય છે અને કોઇવાર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેં **રા**મનું રૂપ લઇને ધનુષ્ય બાણ ધારણ કર્યાં હતાં. કૃષ્ણ બનીને તેં વાંસળી વગાડી હતી. તેં તારા સુંદર કેશવડે શિવનું મન મોહિત કર્યું છે. દશ અવતાર તું છે અને દશ મહા વિદ્યા પણ તુંજ છે. કોઈ પણ રૂપ લઇને તું મારો ઉદ્ધાર કર.”

“ **મા ! ય**શોદાએ બિલિ અને જવાનાં પુષ્પો વડે તારૂં પૂજન કર્યું હતું અને તેના બદલામાં તેં તેમને કૃષ્ણના જેવો પુત્ર રમાડવા આપ્યો. **મા** ! હું અહિં રહું કે ગમે ત્યાં રહું, પણ મારૂં મન તારા રતુમડા **ચ**રણમાંજ પરોવાઇ રહે એટલી કૃપા કરજે.”

“ મારૂં મરણ ગમે ત્યાં થાઓ, ભલે મારી દુર્ગતિ થાઓ, પણ અંતકાળે મારી જીભ દુર્ગાના નામનુંજ રટણ કરે એટલું હું માગી લઉં છું. તું મને કદાચ કહાડી મૂકે પણ હું કોની પાસે જાઉં ? તારા સિવાય બીજા કોનું નામ અમૃત જેવું મધુર છે ? ”

“ તું મને કદાચ છોડી દે પણ હું તને નહિ છોડું. તારા ચરણનું નૂપુર બનીને હું તારે પગે વળગ્યોને વળગ્યોજ રહીશ. જ્યારે તું શિવની પાસે બેઠેલી હઇશ ત્યારે તારા પગે રહ્યો રહ્યો ‘જય મા ! જય મા ! ’ એવો શબ્દ કરીશ. ”

“ હે કાલકામિની ! હે કાલી ! તું મને પાર ઉતાર. તારા ચરણ એજ ભવસાગર તરવાની નૌકા છે.”

“ તું સ્વર્ગ છે, તું મૃત્યુલોક છે, તું પાતાળ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને દ્વાદશ ગોપાલ તારાવડેજ ઉત્પન્ન થયા છે. તું ગોલોકમાં સર્વ મંગલારૂપે રહે છે, વ્રજમાં તું કાત્યાયનીરૂપે રહે છે અને કાશીમાં અન્નપૂર્ણા રૂપે રહે છે. હે અનંત રૂપિણી ! જો આણુસ

દુર્ગા દુર્ગા બોલતો બોલતો રસ્તે ચાલ્યો જાય તો શિવજી જાતે હાથમાં ત્રિશૂળ લઇને તેનું રક્ષણ કરવાને સાથે સાથે આવે છે.”

પરિચ્છેદ ૩ જો-શિષ્યો સાથે વાતચિત.

હાજરા ઈશાન કોણવાળા ઓટલા ઉપર બેસીને હાથમાં માળા લઇને જપ કરતાં હતાં. **પરમહંસજી** તેની સામે આવીને બેઠા અને **હાજરાના** હાથમાંની માળા લઇ લીધી. **માસ્તર** અને **ભવનાથ** પણ **તેમની** સાથે હતા. દશ વાગવાનો અમલ થયો હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હાજરાને) જો, મારાથી જપ થતો નથી. ના, ના, થાય છે! ડાબે હાથે થઈ શકે છે; પણ નામ જપ થતો નથી.

એમ કહીને તેમણે જપ કરવા માંડયો. પણ શરૂઆત કરતાંજ એકદમ સમાધિ આવી ગઈ.

પરમહંસજી આ અવસ્થામાં કેટલીકવાર સુધી રહ્યા. હાથમાં માળા એમની એમ રહી ગઈ છે. ભક્તો સ્તબ્ધ બનીને આ દૃશ્ય જુએ છે. હાજરા હજી પોતાના આસનપરજ બેઠો છે. તે પણ સ્તબ્ધ-ભાવે પરમહંસજી સામે જોઈ રહ્યો છે. ઘણીવારે તેમને શુદ્ધિ આવી. ‘મને ભૂખ લાગી છે’ એવું તે બોલી ઉઠયા. તે સમાધિ ઉતરી ગયા પછી શુદ્ધિમાં આવે ત્યારે હમેશાં કાંઇક એવીજ માગણી કરતા હતા.

માસ્તરે ખાવાનું આણ્યું. પરમહંસજી બોલી ઉઠયા, ‘ ના, બાપુ, પહેલાં મંદિરમાં લઇ જા.’ (નૈવેદ્ય કરી આવ.)

પછી તે દક્ષિણ તરફના પાકા ફરસબંદી રસ્તા ઉપર થઇને કાલી-મંદિર તરફ વળ્યા. જતાં જતાં દ્વાદશ શિવમંદિરને ઉદ્દેશીને પ્રણામ કર્યા. ડાબી બાજુએ રાધાકાંતનું મંદિર હતું. તેનાં દર્શન કરીને ત્યાં

પણ પ્રણામ કર્યા અને પછી કાલી મંદિરમાં જઇ માતાજીને પ્રણામ કર્યા. આસનપર બેસીને માતાજીના ચરણ ઉપર પુષ્પ ચડાવ્યાં અને પોતાના માથાપર પણ ચડાવ્યાં. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે ભવનાથને કહ્યું, 'તું આ બધું લઇ લે જે—માતાજીનો કોપરાનો પ્રસાદ અને ચરણામૃત.'

પરમહંસજી પોતાના ઓરડામાં પાછા આવ્યા. સાથે ભવનાથ અને માસ્તર હતા. આવતાંવારનેજ તેમણે હાજરાને પ્રણામ કર્યાં.

હાજરા ચીસ પાડીને ઉભો થયો અને બોલ્યો, 'મહારાજ! આ શું કરો છો?'

પરમહંસજીએ કહ્યું, 'બોલ જોઇએ, એ શું મેં ખોટું કર્યું છે?'

હાજરાએ વિચાર કરીને નીચેના ભાવાર્થનું વાક્ય કહ્યું—"ઇશ્વર સર્વેની અંદર છે. સાધન દ્વારા સર્વેને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે."

બપોર થવા આવ્યા હતા. ભોગ આરતિનો સમય થવાથી મંદિરોમાં વાદ્ય વાગી રહ્યાં હતાં. અતિથિશાળા તરફ બ્રાહ્મણો, વૈષ્ણવો, સાધુઓ, ગરીબગુરબાં વગેરે જવા લાગ્યાં હતાં. સર્વેને માતાજીનો અને રાધાકાંતનો પ્રસાદ મળવાનો હતો. પરમહંસજીના શિષ્યો પણ માતાજીનો પ્રસાદ ખાવાના હતા. અતિથિશાળાનો વહીવટ કરનારા બ્રાહ્મણોની સાથે તેઓ બેસવાના હતા.

પરમહંસજીએ કહ્યું, 'તમે બધા ત્યાં જમશોને?' (નરેન્દ્રને) 'તું અહિં બેસીને જમીશને?'

નરેન્દ્રે કહ્યું–'ઠીક, હું અહિં જમીશ.'

ત્યાર પછી ભવનાથ, બાબુરામ, માસ્તર વગેરે પ્રસાદ લેવા ગયા.

જમી રહ્યા પછી પરમહંસજી જરા આરામ લેવાને સૂતા.

થોડીવારે ઉઠીને શિષ્યો ઓટલા ઉપર બેસીને વાતો કરતા હતા ત્યાં તેઓ આવ્યા અને બધાની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. એ

વાગ્યાનો અમલ થવા આવ્યો હતો. સઘળા ઇશાનકોણવાળા ઓટલા ઉપર એકત્ર થયા હતા. ભવનાથ ત્યાંથી એકાએક અગ્નિકોણના ઓટલા તરફ ચાલ્યો ગયો અને બ્રહ્મચારીનો વેષ પહેરીને ત્યાં આવ્યો. શરીરે ભગવાં વસ્ત્ર, હાથમાં કમંડળ અને મુખ ઉપર હાસ્ય. પરમહંસજી પોતે તથા બીજા શિષ્યો ખડખડ હસી પડયા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) એને પોતાને એવા થવાનું પસંદ હશે તેથીજ એણે આવો વેષ લીધો હશે.

નરેન્દ્ર—એ બ્રહ્મચારી થયો તો હું વામાચારી થઇશ.

હાજરા—ત્યારે તો પંચ મકાર, ચક્ર એ બધું રાખવું પડશે.

પરમહંસજીએ વામાચાર સંબંધી વાત નીકળી એટલે પોતે કશું બોલ્યા નહિ અને ઉત્તેજન ન આપ્યું. જરાક મશ્કરી કરીને વાત ઉડાવી દીધી, અને એકાએક મસ્તીમાં આવી જઇને નૃત્ય કરતાં ગાવા લાગ્યા—

"હે મા! તું ભૂલાવે પણ હવે હું ભૂલવાનો નથી,
કારણ કે મેં હવે તારા રતુમડા ચરણનું દર્શન કર્યું છે."

વળી તેઓ બોલ્યાઃ—અહાહા! રાજનારાયણને ઘેર ચંડીનું કીર્તન કેવું અદ્ભુત થાય છે! એ લોકો આ પ્રમાણે નાચતા જાય છે અને ગાતા જાય છે. પૂર્વ બંગાળામાં નકુડ આચાર્યનું કીર્તન પણ તેવુંજ સરસ છે. અહાહા! કેવું સરસ ગાયન અને કેવું મધુર નૃત્ય!

પંચવટીમાં એક સાધુ આવ્યો છે. ઘણો તામસી સ્વભાવનો છે. જેને તેને ગાળો દે છે અને શાપ દે છે. તે હમણાં પગે પાવડી પહેરીને પરમહંસજી અને તેમના શિષ્યો બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

તેણે કહ્યું, 'હાં આગ મિલેગા?'

પરમહંસજીએ હાથ જોડીને તેને નમસ્કાર કર્યા અને જ્યાં સુધી તે ઉભો રહ્યો ત્યાં સુધી એમને એમજ ઉભા રહ્યા.

જ્યારે તે ચાલ્યો ગયો ત્યારે ભવનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું, વાહ! એ સાધુ પ્રત્યે શી આપની ભક્તિ!

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) એ તમોગુણી નારાયણ હતો. જે તમોગુણી હોય તેમને આ રીતેજ પ્રસન્ન રાખવા. વળી એ તો સાધુ હતો!

પછી કેટલાક શિષ્યો ગોલોકધામની* રમત રમવા લાગ્યા. રમનારાઓમાં હાજરા પણ હતો. પરમહંસજી ઉભા ઉભા જોવા લાગ્યા. માસ્તર અને કિશોરીલાલની સોગટી મુક્તિસ્થાનકે પહોંચી ગઇ. પરમહંસજીએ એ બેઉને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું કે તમને બેઉ જણને ધન્ય છે!

શ્રી રામકૃષ્ણ—(માસ્તરને છાનામાના) હવે બહુ થયું; રમત બંધ કરો.

પરમહંસજી રમત જોતા હતા. એવામાં હાજરાની સોગટી નરકમાં પડી. પરમહંસજી બોલ્યા, 'અરર! બિચારાનું શું થયું–બીજી વાર!'

લાટુની સોગટી સંસારના સ્થાનમાંથી એકદમ સત્ચિત્–મુક્તિના સ્થાનમાં જઇ પહોંચી. લાટુ આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. પરમહંસજીએ કહ્યું, 'જોયું? એ કેવો ખુશ થાય છે? એ જો રમતમાં નિષ્ફળ થયો હોત તો એના જીવને ઘણો કલેશ થાત.'

(શિષ્યોને એકાંતમાં) "હાજરાની સોગટી નરકમાં જઇને પડી તેમાં એક અર્થ સમાયલો છે. હાજરાને અભિમાન હતું કે બસ મારી જીત થવીજ જોઇએ."

---

* આપણા દેશમાં વપરાતી જ્ઞાન બાજીને મળતી રમત.

પરિચ્છેદ ૪ થો સર્વપર પ્રેમ શી રીતે રાખવો ?

પોતાના ઓરડામાં એક નાના ખાટલા ઉપર પરમહંસજી બેઠા છે. નરેન્દ્ર, ભવનાથ, બાબુરામ, માસ્તર વગેરે પાટ ઉપર બેઠા છે. નરેન્દ્રે પંચનામી અને ઘોષપાડા નામના પંથોની વાત કહાડી. પરમહંસજીએ એ પંથની વાતો કહી અને તેમના દોષ બતાવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, એ લોકો રીતસર સાધન ભજન કરતા નથી અને ઉલટા ધર્મને નામે ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે. (નરેન્દ્રને) તારે એ બધી વાતો સાંભળવાની જરૂર નથી.

ભૈરવ અને ભૈરવીઓ+ પણ એવાંજ હોય છે. જ્યારે હું કાશી ગયો હતો ત્યારે કોઇ મને ભૈરવીચક્રમાં લઈ ગયું હતું. ત્યાં એક ભૈરવ અને એક ભૈરવી બેઠાં હતાં. તેમણે મને ' કારણ ' (દારૂ) પાન કરવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું, ' ના, મારાથી ' કારણ ' ને અડકી શકાય નહિ. ' પણ એ લોકો તો દારૂ પીવા લાગ્યાં. મેં વિચાર કર્યો કે લાવ જરા જપ કરૂં; પણ તેમ ન બનતાં હું તો નૃત્ય કરવા લાગ્યો. રખેને ગંગામાં પડી જાઉં તેની મને બીક લાગી. એ લોકોનો અખાડો ગંગાને કિનારે હતો.

ધણી ધણીઆણી જો ભૈરવ અને ભૈરવી થાય છે તો તેમને લોકો બહુ પૂજ્ય માને છે. (નરેન્દ્ર વગેરેને) શું સમજ્યા ? મને તો સ્ત્રી તરફ માતૃભાવ રાખવો ઘણો ગમે છે. સંતાનભાવ પણ ઠીક છે. માતૃભાવ જો શુદ્ધ હોય તો કશી મુસ્કેલી નડતી નથી. ભગિનીભાવ

+ એક પ્રકારનાં તાંત્રિક શિવ ઉપાસકો કે જેઓ ઉપાસના સમયે મદ્યપાન કરે છે. ભૈરવી ચક્ર એટલે એવા ઉપાસકોનું મંડળ. કમનશીબે બંગાળામાં એવી મલિન ઉપાસનાઓનો ઘણો પ્રચાર છે.

પણ ખરાબ નથી. સ્ત્રીભાવ-વીરભાવ ઘણો મુશ્કેલ છે. તારકનો બાપ એ ભાવ મુજબ સાધના કરતો હતો. પણ તે બહુ મુશ્કેલ છે; તેનું બરાબર પાલન થઇ શકતું નથી.

ઇશ્વરને પામવાના અનેક માર્ગ છે. કાળી મંદિરમાં જવું હોય તો ગમે તે રસ્તે થઇને જવાય છે. છતાં કેટલાક માર્ગ શુદ્ધ અને કેટલાક મલિન છે. શુદ્ધ માર્ગે થઇનેજ જવું સારૂં છે.

મેં ઘણા મત-સંપ્રદાય જોયા છે. એ બધા હવે મને ઠીક લાગતા નથી. એ અંદર અંદર ઝગડા કરી મરે છે. અહિં કોઇ પારકું નથી, તમે તો મારા અંતરના માણસ છો, માટે તમને હું સાચી વાત કહું છું. છેવટે હું તો એટલુંજ સમજ્યો છું કે તે પૂર્ણ છે અને હું તેનો અંશ છું; તે પ્રભુ છે અને હું તેનો દાસ છું; વળી કોઇ કોઈ વાર એવો પણ વિચાર થાય છે કે હું અને તે એકજ છીએ.

ભવનાથ—(નમ્રપણે) લોકોની સાથે ઉંચું મન અથવા અણબનાવ થાય ત્યારે કેમ કરવું? બધાંનીજ સાથે કાંઈ પ્રીતિ રાખી શકાતી નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પ્રથમ તો ઇશ્વરની સાથે વાતચીત કરવાનો અભ્યાસ પાડવો-તેની સાથે પ્રીતિ કરવી. એ અભ્યાસ બરાબર સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાં સુધી બીજા લોકોનો વિચારજ ન કરવો. માત્ર તેને શરણ જાઓ; તેનોજ વિચાર કરો. તેને મુકીને બીજા લોકોને માટે વિચાર કરીને શા માટે મન ખરાબ કરવું?

ભવનાથ—ક્રાઇસ્ટ અને ચૈતન્ય જેવા કહી ગયા છે કે સર્વના ઉપર પ્રેમ રાખવો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પ્રેમ તો રાખવોજ. પ્રાણી માત્રમાં ઇશ્વર છે એમ તો ખરૂંજને! છતાં દુષ્ટ લોકોને તો દૂરથીજ પ્રણામ કરવા. ચૈતન્ય ભગવાન પોતે શું કરતા હતા? તે પણ 'વિજાતિય લોકોને

જોઇને ભાવનું સંવરણ કરતા હતા.’ તેમણે **શ્રી**વાસની+ સાસુને તેના ઘરમાંથી બહાર કઢાવી મૂકી હતી.

ભવનાથ—તે બહારના લોકોને પણ કહાડી મૂકતા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેમ કરવાની મરજી ન હોય તો પણ કરવું શું? જો બીજાનું મન આપણા મન સાથે મળે નહિ તો પછી શું તેમનોજ વિચાર કર્યા કરવો? જે મન ઇશ્વરને અર્પણ કરેલું છે તે શું ગમે તે વિષયમાં પરોવાય કે? હું તો એમજ કહું છુંઃ—**મા**! હું **નરેન્દ્ર**, **ભવનાથ**, **રાખાલ** કોઇને માગતો નથી, માત્ર મારે તુંજ જોઇએ. માણસને શું કરવા છે?

તે મળ્યો એટલે બધુંજ મળી જાય છે. તેની અંદર બધુંજ આવી જાય છે. પૈસો એ માટી છે અને માટી એ પૈસો છે. સોનું માટી છે અને માટી સોનું છે, એમ કહીને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો. સોનું ગંગામાં ફેંકી દીધું. પછી મને ભય લાગ્યો કે રખે લક્ષ્મીજીને મારા ઉપર ક્રોધ ચડે! મેં સોનું ફેંકી દીધું એટલે લક્ષ્મીના ઐશ્વર્યનું અપમાન કર્યું કહેવાય. તે ગુસ્સે થાય અને મને અન્ન પાણી વગર ટળવળાવે તો! ત્યારે મેં **મા**ને કહ્યું, ‘**મા**! હું તો તનેજ ઇચ્છું છું. તારા શિવાય બીજું કશું જોઇતું નથી. તારી અંદર બધુંજ આવી ગયું.

ભવનાથ—(હસીને) ખરી હુશીઆરી વાપરી!

+ **ગૌરાંગ પ્રભુ** જ્યારે કીર્તન કરતા ત્યારે માત્ર ભક્તોનેજ બેસવા દેતા. ગમે તેવા માણસો કે જેમના મનમાં લેશ પણ ભક્તિ ન હોય અને ખાલી તમાશોજ જોવા આવ્યા હોય તેમને બહાર કહાડી મૂકવામાં આવતા. **શ્રી**વાસની સાસુ છાનીમાની સંતાઇ રહી હતી. **ગૌરાંગ** પ્રભુએ કીર્તન આરંભ્યું પણ પ્રેમનો આવેશ આવ્યો નહિ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આટલામાં કોઈ ભક્તિહીન માણસ હોવું જોઇએ. તપાસ કરતાં **શ્રી**વાસની સાસુ પકડાઇ અને તેને બહાર કહાડી મૂકી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) હા, એટલી હુશીઆરી તો વાપરી કહેવાય.

એક માણસે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. ભગવાને કહ્યું કે તારી તપશ્ચર્યાથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું, વરદાન માગ. ત્યારે પેલો ભક્ત બોલ્યો, ભગવાન! જો વરદાનજ આપવું હોય તો એવું વરદાન આપો કે હું સોનાની થાળીમાં મારી ન્યાતનાં માણસો સાથે બેસીને જમું. એકજ વરદાનમાં તેણે ઘણું માગી લીધું. ઐશ્વર્ય, પુત્ર પરિવાર અને ન્યાતિ ભોજન, બધુંએ માગી લીધું.

પરિચ્છેદ ૫ મો—માતાના પ્રેમની વાતો.

શિષ્યો પરમહંસજીની પાસે બેઠા છે. હાજરા હજી ઓટલા ઉપરજ બેઠો છે. તેનીજ વાત નીકળી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હાજરાને શું જોઇએ છે તે જાણો છો? તે ઘરનો સુખી નથી. નાણાંની તંગી છે. માથે થોડુંક દેવું છે. માટે તે જપ ધ્યાન કરે છે કે કાંઇ કરતાં ઇશ્વર પૈસો અપાવે છે!

એક શિષ્ય—ઇશ્વર આપણી ઇચ્છા તૃપ્ત ન કરી શકે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ બધું તેની મરજી ઉપર છે. જ્યાં સુધી તમને પ્રેમોન્માદ ન થાય ત્યાં સુધી તમારા પોષણનો બધો ભાર તે પોતાને માથે લેતો નથી. નાનાં છોકરાંનેજ આપણે મ્હોંમાં કોળીઓ આપીને ખવરાવીએ છીએ; મોટાંને તેમ કરતા નથી.+ ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતાં કરતાં આપણે તેના ધ્યાનમાં એવા તન્મય બની જઇએ કે

+ अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् ये जना पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानाम् योग क्षेमं वहाम्यहम्॥ ગીતા.

આપણે આપણા ભરણપોષણને માટે કાંઇપણ કરી શકીએ નહિ ત્યારેજ ઇશ્વિર બધો ભાર પોતાને માથે લે છે.

તે (હાજરા) પોતાના ઘરની સંભાળ લેતો નથી? તેનાં છોકરાંએ રામલાલ સાથે કહેવડાવ્યું હતું કે 'બાપાને કહેજો કે ઘેર આવી જાય. અમારે તેમની પાસેથી કશું જોઇતું નથી.' હું તેને કાંઇ કહું છું ત્યારે તે રડી પડે છે.

હાજરાની માએ પણ રામલાલને કહ્યું હતું કે એને એકવાર ઘેર આવી જવાનું કહેજો અને તમારા કાકાને (શ્રી રામકૃષ્ણ) પણ મારૂં નામ દઇને કહેજો કે તેને ઘેર જવાનું કહે. હું એને કહું છું પણ તે ગણકારતોજ નથી.

મા તે કાંઈ સાધારણ છે? ચૈતન્ય ભગવાનને સંન્યાસ લેવો હતો ત્યારે તેમણે પોતાની માને કેટલું સમજાવ્યું, તેમની પરવાનગી લીધી અને પછી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. શચીદેવીને પ્રથમ તો એ વાત ગમીજ નહિ. તે કહે કે મુઓ એ કેશવભારતી! ચૈતન્ય ભગવાને અનેક રીતે માને સમજાવ્યાં. તે કહે, 'મા! તમે રજા નહિ આપો ત્યાં સુધી હું નહિ જાઉં; પણ જો તમે મને સંસારમાં બાંધી રાખશો તો મારૂં શરીર નહિ ટકે. વળી મા! હું જઇશ છતાં તમે જ્યારે મને યાદ કરશો ત્યારે હું તમને દર્શન આપીશ. હું તમારી નજીકના સ્થાનમાંજ રહીશ અને વખતોવખત આવીને તમને મળી જઇશ.' જ્યારે આ પ્રમાણે ખૂબ સમજાવ્યાં ત્યારે શચીદેવીએ રજા આપી.

નારદમુનિનાં મા જ્યાં સુધી હયાત હતાં ત્યાં સુધી તે તપશ્ચર્યા કરવા ગયા નહતા. માની સેવા કરવી જોઇએ કે નહિ? તેમની માએ દેહત્યાગ કર્યો તે પછી હરિભજન કરવાને ચાલતા થયા.

હું જ્યારે વૃન્દાવન ગયો ત્યારે પાછા આવવાની મારી મરજી

ન હતી. ગંગા માતાની પાસે રહેવાનો વિચાર થતો હતો. બધો બંદોબસ્ત પણ થઈ ગયો. એક બાજુએ મારી અને બીજી બાજુએ ગંગા માની પથારી થવાની હતી. કલકત્તે આવવાનો વિચારજ નહતો. કલકત્તે રહીને કૈવર્તનું+ અન્ન ક્યાં સુધી ખાવું? હૃદય કહે, 'મામા! ચાલો કલકત્તે જઇએ.' એક બાજુએ મારો ભાણેજ હૃદય કલકત્તા તરફ ખેંચે અને બીજી બાજુએ ગંગા મા વૃન્દાવન રહેવાનો આગ્રહ કરે. મને ત્યાં રહેવાની ઘણી મરજી હતી, પણ એકાએક મારાં માતુઃશ્રી યાદ આવ્યાં. એ યાદ આવતાંજ મારો સંકલ્પ બદલાઇ ગયો. માતુઃશ્રી ઘરડાં થયાં હતાં. મેં વિચાર કર્યો કે જ્યાં સુધી મને એમની ચિંતા રહેશે ત્યાં સુધી ઇશ્વર બિશ્વર બધુંએ ભૂલી જવાશે. તેથી મેં તેની (ઇશ્વરની) પાસે ન જતાં તેમની (માની) પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. બસ, માની પાસે રહીને ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું એવા ઠરાવપર હું આવી ગયો.

(નરેન્દ્રને) તું આજે તેને (હાજરાને) સમજાવજે. મેં તે દિવસે કહ્યું ત્યારે કહેવા લાગ્યો કે હા, દેશ જઇ આવીશ. ત્રણ દિવસ રહીશ. પણ પાછો તેનો તેજ.

(શિષ્યોને) આજે તો ધોવપાડા ઓષપાડાની ખૂબ વાતો કરી. ગોવિન્દ, ગોવિન્દ, ગોવિન્દ! ચાલો, હવે જરા હરિ નામ લઇએ. દાળ ખાધા પછી જરા ખીર પણ ચાખીએ.

નરેન્દ્રે ગાવા માંડ્યું:—

"એક પુરાતન પુરુષ નિરંજન, ચિત્ત સમાધાન કરેરે,
આદિ સત્ય તિનિ કારણ કારણ, પ્રાણ રૂપે વ્યાપ્ત ચરાચરે.
જીવન્ત જ્યોતિર્મય, સકલેર આશ્રય, દેખે સેઇયે જન વિશ્વાસ કરે.

+ રાસમણિ અને મથુરબાબુ જેમણે કાલીમંદિર ઇ. બંધાવ્યાં હતાં તેઓ ધનાઢ્ય છતાં ન્યાતે તો માછીજ હતાં.

અતીન્દ્રિય નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ, વિરાજિત હૃદિ કંદરે.
જ્ઞાન પ્રેમ પુણ્યે, ભૂષિત નાના ગુણે, જાંહાર ચિંતને સંતાપ હરે,
અનંત ગુણાધારે, પ્રશાંત મુરતિ, ધારણા કરિ તે કેહ નાહિ પારે;
પદાશ્રિત જને, દેખા દેન નિજગુણે, દીનહીન બોલે દયા કરે;
ચિર ક્ષમાશીલ કલ્યાણ દાતા, નિકટ સહાય દુઃખ સાગરે;
પરમ ન્યાયવાન, કરે ન ફલ દાન, પાપ પુણ્ય કર્મ અનુસારે.
પ્રેમમય દયાસિંધુ કૃપાનિધિ, શ્રવણે જાર ગુણ આંખિ ઝરેઃ
તાર મુખ દેખિ સબે હઓરે સુખી, તૃષિત મન પ્રાણ જાંર તરે.
વિચિત્ર શોભામય નિર્મ્મલ પ્રકૃતિ, વર્ણિત સે અપરૂપ વચન હારે;
ભજન સાધન તાંર, કરો હે નિરંતર, ચિરભિલાપી હયે તાંર દ્વારે."

"તે આદિ સત્ય છે, કારણના કારણ છે; પ્રાણ રૂપે સચરાચરમાં વ્યાપી રહ્યા છે. તે સર્વના આશ્રય છે, જીવંત જ્યોતિર્મય છે. જે કોઇ તેમનાં દર્શન કરે છે તેઓને તેમના ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે."

"તે અતીન્દ્રિય છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. હૃદય કંદર (ગુફા)માં વિરાજે છે; તે જ્ઞાન, પ્રેમ, પુણ્ય વગેરે નાના પ્રકારના ગુણથી વિભૂષિત છે. તેના ચિંતનથી સંતાપ માત્રનો નાશ થાય છે."

"તે પ્રશાંત મૂર્તિ છે, અનંત ગુણના આધાર છે; તેમના સ્વરૂપની ધારણા કોઇ કરી શકતું નથી. તે પોતાના આશ્રિત જનોને પોતાના ગુણને લીધેજ દર્શન આપે છે અને તેમને દીનહીન જાણીને તેમના ઉપર દયા કરે છે."

"તે કલ્યાણ દાતા છે. તે હમેશાં ક્ષમા આપવાને તત્પર છે. દુઃખને વખતે સહાય આપવાને તે હમેશાં પાસેના પાસેજ રહે છે. તે પરમ ન્યાયી છે, તે પાપ અને પુણ્યનાં ફળ આપે છે; તે અત્યંત પ્રેમમય છે, દયા અને કૃપાના ભંડાર છે; તેના ગુણનું શ્રવણ કરતાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહી જાય છે."

"તેનું દર્શન કરીને સર્વે સુખી થાઓ! તેના અમૃતથી સર્વેનાં તૃષિત હૃદય તૃપ્ત થાઓ! તેની વિચિત્ર શોભામય નિર્મળ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવા વાણી અસમર્થ છે. તેનું ભજન કીર્તન નિરંતર કરો અને તેના દરવાજા આગળ ઉભા રહીને ભિક્ષાની પ્રાર્થના કરો."

આ ભજન ગવાતું હતું તે વખતે **પરમહંસજી** નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શિષ્યો પણ તેમની સાથે કીર્તનમાં સામેલ થયા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. સર્વેના હૃદયમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. **પરમહંસજીએ** પોતે પણ એ ભજન ગાયાં **માસ્તરને** ગાતા જોઇને તે બહુ ખુશી થયા.

ભજન સમાપ્ત થયા પછી તેમણે હસીને કહ્યું, 'જો ખોલ સારૂં હોત તો ઠીક રમઝટ આવત. તાક્ તાક્ તા ધિના, દાક્ દાક્ દા ધિના; એવું એવું બધું વાગે!

ભજન સમાપ્ત થયું તે વખતે સાંજ પડી ચૂકી હતી.

ખંડ ત્રીજો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—સાકાર અને નિરાકાર.

ઈ.સ. ૧૮૮૪ ના ઑક્ટોબર માસની ૧ લી તારીખ અને આશ્વિન સુદી એકાદશી. આજે પરમહંસજી દક્ષિણેશ્વરથી અધરને ઘેર આવ્યા છે. સાથે નારાયણ અને ગંગાધર છે. રસ્તામાં તેઓ ભાવાવિષ્ટ થઈ ગયા. ભાવાસ્થામાં તેમણે કહ્યુ, 'હું માળા ફેરવું! હાક થૂ! એ તો પાતાળી શિવ છે! સ્વયંભૂ લિંગ છે!'

એમ કરતાં કરતાં અધરને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઘણા શિષ્યો એકઠા થયા હતા.

હવે કીર્તનનો આરંભ થયો. વૈષ્ણવચરણે અભિસાર વિષયક ગીતોથી શરૂ કરીને રાસક્રીડાનાં ગીતવડે પુરાણોક્ત સંકીર્તનની પૂર્ણાહુતિ કરી. જ્યારે રાધાકૃષ્ણનાં મિલન સંબંધી ભજન ગવાવા લાગ્યાં ત્યારે પરમહંસજીથી રહેવાયું નહિ. તેઓ પ્રેમાનંદમાં મસ્ત બનીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેમની સાથે તેમના શિષ્યો પણ તેમની આસપાસ ગોળ કુંડાળામાં ફરતા ફરતા નાચવા લાગ્યા.

કીર્તન પૂરૂં થતાં તેઓ પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠા. અને ગૌરાંગ ભાવે ગાવા લાગ્યા.

"ભાવનિધિ શ્રી ગૌરાંગને ભાવ ન આવે તો બીજું શું થાય ? તે ભાવાવેશમાં હસે છે, રડે છે, નાચે છે, ગાય છે."

"સાધારણ અરણ્યને જોતાં તેઓ જાણે વૃન્દાવન જોતા હોય અને સમુદ્રને જોતાં જાણે યમુનાનું દર્શન કરતા હોય એવો તેમને ખ્યાલ આવે છે. તે બહારથી ગૌર છે પણ અંદરથી કૃષ્ણ છે."

"ગૌરાંગ હૈયાફાટ રડે છે. પોતે પોતાના ચરણ પકડે છે અને પોકાર કરે છે કે પ્રેમમયી રાધિકા ક્યાં છે ?"

એ પછી વૈષ્ણવ ચરણે બીજું ભજન ઉપાડયું.

"હે વીણા ! તું હરિ હરિ બોલ. તું એકવાર હરિ હરિ બોલ. હરિ નામ સિવાય બીજો આશ્રય કરવા જેવો એકે પદાર્થ નથી. તેના આધારવડેજ પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે.

પરમહંસજી પણ કીર્તનકારની સાથે પોતાનો સૂર મેળવી દેતા હતા.

કેદાર અને કેટલાક શિષ્યો ઉઠીને ઉભા થયા. તેમનો ઇરાદો હવે ઘેર જવાનો હતો. કેદારે પરમહંસજીને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું, 'જી મહારાજ ! જઇએ છીએ. આવીશું વળી.'

શ્રીરામકૃષ્ણ–તમે અધરની રજા લીધી ? તેને કહ્યા વગર જવું એ અભદ્રતા કહેવાય.

એટલામાં શ્રીરામકૃષ્ણને તેડવા માટે અધર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અંદરના ઓરડામાં પતરાળાં નંખાયાં હતાં. પરમહંસજી ઉઠયા અને વિજય તથા કેદારને કહ્યું કે ચાલો મારી સાથે. વિજય કેદાર તથા બીજા શિષ્યો પણ તેમની સાથે પ્રસાદ લેવા બેઠા.

જમી રહ્યા પછી કેદારે હાથ જોડીને કહ્યું કે, મેં જરા હા ના કરી તેને માટે ક્ષમા કરજો. તેને સમજાયું કે જ્યાં પરમહંસજી પોતે જમવા બેઠા ત્યાં હું કોણ હિસાબમાં કે ના કહું !

કેદારે વિદાય લીધી તે પહેલાં યોગેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને **પરમહંસજીને** પ્રણામ કરીને બેઠા. યોગેન્દ્ર 'બંગવાસી' નામના પત્રના અધિપતિ હતા.

પછી ઇશ્વર સાકાર કે નિરાકાર તે સંબંધી વાત નીકળી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તે સાકાર છે, નિરાકાર છે અને તે ઉપરાંત પણ કેવો હશે તે તો હું જાણતો નથી. માત્ર નિરાકારજ છે એમ કહીએ તો ન ચાલે. ઇશ્વર આવોજ છે અને આવો નથી એમ કહી શકાયજ નહિ.

અધર—શિવનાથ બાબુ પણ સાકાર ઈશ્વરને માનતા નથી.

વિજય—એમાં તેની સમજમાં કાંઇક ભૂલ છે. મહારાજશ્રી કહે છે કે બહુરૂપી જાનવર કોઇવાર અમુક રંગનું થાય છે અને કોઇવાર તેથી જુદાજ રંગનું થાય છે. એ તો જે ઝાડ ઉપર પક્ષી બેસતું હોય તે ઝાડ નીચે જે માણસ હમેશાં રહેતો હોય તેજ જાણે.

કેદાર—ઇશ્વર નિરાકાર તો છેજ; પણ ભક્તની ખાતર તે સાકાર થાય છે. ભક્ત પોતાના પ્રેમવડે સાકાર સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. જ્યારે ધ્રુવે ભગવાનનું દર્શન કર્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમારાં કુંડળ કેમ હાલતાં નથી? ભગવાન કહે તું હલાવે ત્યારે હાલે ને!

શ્રીરામકૃષ્ણ—સાકાર અને નિરાકાર બેઉને માનવા જોઇએ. એકવાર કાલીમંદિરમાં ધ્યાન કરતાં કરતાં મેં જોયું તો મારી સામે એક સુંદર §વેશ્યા સ્ત્રી ઉભી હતી. મેં કહ્યું, 'મા! આજે આ રૂપે મને દર્શન આપવાની તારી ઇચ્છા છે? ઠીક, બહુ સારૂં.'

વિજય—તે અનંત શક્તિમાન્ છે તો શું તે ગમે તે રૂપે

§ શ્રીરામકૃષ્ણના વૈરાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે **એક યુવાન વારાંગનાને મોકલી હતી; પણ રામકૃષ્ણ તો 'મા બ્રહ્મમયી' 'મા આનંદમયી'** બોલતા બોલતા તે સ્ત્રીના પગમાં લોટી પડયા હતા.

દર્શન નજ આપે? આપણે તેની રજની રજ છીએ; છતાં તે આવો છે અને આવો નથી એ બધું નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાનાં ફાંફાં મારીએ છીએ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઘણા લોકો એવા છે કે ગીતા, ભાગવત, વેદાંત, જરા જરા વાંચ્યાં એટલે એમજ માની બેસે છે કે અમે બધું જાણી ચૂકયા! સાકરના પહાડ ઉપર એક કીડી ચડી ગઇ! એક કણ માત્ર ખાતાંમાં તો તેનું પેટ ભરાઇ ગયું અને બીજો એક દાણો મ્હોંમાં ઘાલીને પોતાના ઘર તરફ જવા લાગી! મનમાં એમ સમજતી હતી કે હું તો આખો પહાડનો પહાડ ઉઠાવી જાઉં છું!

પરિચ્છેદ ૨ જો—સાધકે સ્ત્રીજાતિપ્રતિ કેમ વર્તવું?

ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના ઑક્ટોબર માસની ૧૧ મી તારીખ ને શનિવાર છે. પરમહંસજી દક્ષિણેશ્વરના કાલીમંદિરમાં એક નાની પાટ ઉપર બેઠા છે. બપોરના બે વાગ્યાનો સુમાર થયો છે. માસ્તર અને પ્રિય મુખરજી ભોંયપર બેઠા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું એકવાર યદુ મલ્લિકને ઘેર ગયો હતો.

એક દલાલ ત્યાં આવ્યો હતો. તે યદુ મલ્લિકને કહે ‘બડા બજારમાં જમીનના ચાર કટકા વેચવાના છે. તમારે તે લેવા છે?’ યદુ કહે, ‘કેટલી કિંમતે વેચાય એમ છે?’ મેં કહ્યું, ‘તમારે જમીન લેવી તો છે નહિ અને નકામો ઢોંગ શા માટે કરો છો?’ ત્યારે તે મારી સામે જોઇને હસવા લાગ્યો. સંસારી લોકોનો રિવાજ એવા પ્રકારનો હોય છે. પાંચ માણસો ઘેર આવે જાય એટલે બજારમાં ખૂબ આબરૂ વધે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હરિપદ ઘોષપાડામાં રહેતી એક સ્ત્રીના કબ-

જામાં આવી ગયો છે. તેને છોડતોજ નથી! કહે છે કે એ બાઇ તો મને પુત્રની માફક ખોળામાં બેસાડીને ખવડાવે છે; અને કહે છે કે એનો તો મારા ઉપર ગોપાલભાવ છે! મેં એને ઘણી વાર ચેતવણી આપી, પણ કહે છે કે કશી ચિંતા નહિ. એનો મારા ઉપર વાત્સલ્ય પ્રેમ છે. મેં કહ્યું કે એ વાત્સલ્યમાંથી તાત્સલ્ય થઇ જાય તો!

શું સમજ્યા ? પરસ્ત્રીને નવગાઉથી નમસ્કાર કરીએ ત્યારે ઈશ્વર પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રખાય. જેની દાનત ખરાબ છે એવી સ્ત્રી સાથે પરિચય રાખવો, તેને ઘેર જવું આવવું, તેના હાથનું ખાવું, એ ઘણુંજ ખરાબ છે. એમ કર્યાથી સત્વનો ક્ષય થાય છે.

ભક્તિ કરવી હોય તો ઘણાજ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. ભવનાથ, રાખાલ એ બધા પોતાની રસોઈ હાથે બનાવી લે છે. એ છોકરાઓ એકવાર જમવા બેઠા હતા. એવામાં એક +બાઉલ આવી પહોંચ્યો અને તેમની સાથે બેસીને કહેવા લાગ્યો કે તમે જમો. એમાં શી હરકત છે ? મેં કહ્યું, 'એ નહિ ચાલે. તમે રહેવાના હશો તો તમારે માટે થોડું ખાવાનું રહેવા દઇશું.' એટલે તે ગુસ્સે થયો અને ઉઠીને ચાલતો થયો.

+ બંગાળામાં શ્રીગૌરાંગે વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે પહેલાં એ દેશમાં શાક્તલોકો ઘણા હતા. વૈષ્ણવધર્મનું પ્રાબલ્ય વધતાં તેઓ પ્રતિષ્ઠાહીન થઈ ગયા. તે ઉપરથી હમણાં જેમ મુક્તિફોજવાળા અંગ્રેજો દેશી પોશાક પહેરીને—ભગવાં પહેરીને ફરે છે તેમ કેટલાક તાંત્રિકો અને શાક્તો બહારથી વૈષ્ણવ હોવાનો ડોળ કરીને અંદરખાનેથી છૂપા મંડળોદ્વારા તાંત્રિક ક્રિયાઓનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એ લોકો **બાઉલ** કહેવાય છે. તેઓ સ્ત્રીઓનું એંઠું ખાય છે, રજસ્વલા સ્ત્રીને પવિત્ર ગણે છે, અને રજસ્વલા સ્ત્રીના રજસ્રાવને પવિત્ર માનીને તેનું પાન કરે છે. એ સિવાય એમનાં છૂપાં મંડળોની કેટલીક બિભત્સ ક્રિયાઓ એવી છે કે જેમનો ઉલ્લેખ કરતાં ગ્લાનિ છૂટે છે.

વિજયાને દિવસે (વિજયાદશમી) ગમે તેના મ્હોંનું એંઠું ખાય છે તે પણ ઘણુંજ ખરાબ છે. જે શુદ્ધ, સત્વગુણી ભક્ત હોય તેનાજ હાથનું રાંધેલું જમવું.

સ્ત્રીજાતિથી બહુ સંભાળતા રહેવું. ગોપાલભાવ! એવી એવી વાતો સાંભળવીજ નહિ. એવી ઘણી સ્ત્રીઓ હોય છે કે જેઓ જુવાન, ખુબસુરત છોકરાઓને જોઇને તેમને મોહજાળમાં ફસાવે છે. એ તેમનો ગોપાલભાવ!

જેમને બાલપણથીજ વૈરાગ્યનો ઉદય થયો હોય, જેઓ નાનપણથીજ ઇશ્વરને માટે વ્યાકુળ બની ગયા હોય, જેઓ સંસારના દરેક પદાર્થથી દૂરના દૂર રહેતા હોય તેમની વાત જૂદી છે. તેઓ તો કસોટીએ ચડાવેલા સુવર્ણ જેવા છે. સત્ય વૈરાગ્ય હોય તે તો સ્ત્રીઓથી પચાસ હાથ દૂરજ રહે છે. રખેને પોતાનો ભાવ ક્ષીણ થઇ જાય તેને માટે તે ઘણો સાવધ રહે છે. એવો માણસ જો કોઇ સ્ત્રીના પાશમાં સપડાઇ જાય તો તે કસોટીએ ચડેલા કુંદન જેવો રહેતો નથી. ભાવ-ભક્તિ બધુંએ કયાંનું કયાં જતું રહે છે. તેમનું 'ઘર' નીચાણમાં હોય છે. જેમને બાળપણથીજ વૈરાગ્ય હોય તેમનું 'ઘર' ઘણે ઉંચે હોય છે. તેમનો ભાવ ઘણો વિશુદ્ધ હોય છે. પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર લેશ માત્ર પણ ડાઘો પડવા દેતા નથી.

સાધક અવસ્થામાં બહુજ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. તે વખતે સ્ત્રી જાતિથી બહુજ દૂર રહેવું જોઇએ. એટલે સુધી કે સ્ત્રી ગમે તેવી ભક્તિવાન હોય તોપણ તેની પાસે ઝાઝું બેસવું નહિ. અગાસી ઉપર ચડતી વખતે નીસરણી ઉપર નચાય કુદાયજ નહિ. તેમ કરવા જઇએ તો ધબ લઇને નીચેજ પડી જઇએ. વળી જેઓ શરીરે અશક્ત હોય તેમણે તો હાથના ટેકા દઇને દઇને ચડવું.

સિદ્ધ અવસ્થાની વાત જૂદી છે. એકવાર ઇશ્વરનાં દર્શન થાય

તે પછી ઝાઝો ભય રહેતો નથી. લગભગ નિર્ભયજ થઇ જવાય છે. ઇશ્વરનું આકર્ષણ એવું પ્રબળ છે કે તેના આગળ અન્ય વિષયના આકર્ષણનું કશું ચાલતું નથી. એકવાર અગાસી ઉપર ચડી જાઓ એટલે બસ. પછી અગાસીમાં ઉભા ઉભા નાચો કુદો, પણ નીચે પડી જવાનો ભય રહેતો નથી; પરંતુ સીડીપર હોઇએ તે વખતે નચાય નહિ. વળી અગાસી ઉપર ચડવા માટે સીડીનાં પગથીઆંનો ત્યાગ કરવો પડે છે, પણ ચડયા પછી તેમનો ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે અગાસી પણ ચૂનો, ઇંટો અને કાંકરીની બનેલી છે, અને સીડીનાં પગથીઆં પણ તેજ પદાર્થનાં બનેલાં છે.

સાધક અવસ્થામાં જે સ્ત્રી જાતિથી આટલું સાવધાન રહેવાનું તમને કહું છું તેજ સ્ત્રી તમને ઇશ્વરનું દર્શન થયા પછી સાક્ષાત ભગવતી તુલ્ય જણાશે. ત્યારે તમે તેને મા તરીકે પૂજી શકશો. એવી અવસ્થા થયા પછી તમને કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રહેશે નહિ. તે પહેલાં તો સાવધ રહેવાની જરૂર છે. હકીકત એવી છે કે સંતાકુકડીની રમત વખતે જે છોકરૂં ડોશીને (ડોશી બનેલા કોઇ છોકરાને) અડકી પડે છે તેને માથે દાન આવતું નથી.

ધ્યાનયોગ અને સિદ્ધાવસ્થા.

શ્રીરામકૃષ્ણ–જ્યાં સુધી બહિર્મુખ અવસ્થા હોય છે ત્યાં સુધી સ્થૂળ શરીરનુંજ દર્શન થાય છે. મન અન્નમય કોશમાંજ રહે છે.

તેની પેલીમેર સૂક્ષ્મશરીર છે અને તેનાથીએ પેલીમેર લિંગ શરીર છે. જ્યારે એ શરીરનું દર્શન થાય છે ત્યારે મન મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોષમાં હોય છે. ત્યાર પછી કારણ શરીર આવે છે. જ્યારે મન કારણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આનંદનો અનુભવ થાય છે અને પછી તે આનંદમય કોષમાં સ્થિત થાય છે. ચૈતન્ય ભગવાનની અર્ધ બાહ્યદશા થતી ત્યારે તેમની આવી અવસ્થા થતી. ત્યાર પછી

મન તદ્દન લીન થઇ જાય છે; તેનો નાશ થાય છે. મહાકારણમાં ગયા અને મનનો નાશ થયો એટલે બસ પછી કશી જાતનું બાહ્યજ્ઞાન રહેજ નહિ. ચૈતન્ય ભગવાનની અંતર્દશાનું આવું સ્વરૂપ છે.

હું તમને દીવાની જ્યોતનું દૃષ્ટાંત આપું. દીવાની જ્યોતમાં જે લાલ રંગનો એક શંકુ ('જા') હોય છે તેને હું સ્થૂળશરીર સાથે સરખાવું છું, તેની અંદર એક સફેદ શંકુ છે તેને હું સૂક્ષ્મ શરીર જેવો ગણું છું, અને તેની અંદર એક કાળો શંકુ છે તેને હું કારણ શરીરની ઉપમા આપું છું.

બરાબર ધ્યાનસ્થ દશા થઇ એમ જાણવાનાં અમુક લક્ષણ છે. એક લક્ષણ એ છે કે ધ્યાનીને કેવળ જડ પદાર્થ માનીને પક્ષીઓ નિર્ભયપણે તેના ઉપર બેસી જાય.

કેશવસેનને મેં પહેલીવાર આદિ બ્રાહ્મસમાજના મંદિરમાં જોયો હતો. તેની ઉપરની બેઠકો ઉપર ઘણા લોકો બેઠા હતા. વચ્ચેની બેઠક ઉપર કેશવ હતો. મેં જોયું તો કેવો લાકડાની માફક તદ્દન સ્થિર, નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહેલો. મેં સેજો બાબુને કહ્યું કે જોયું, એના ગલમાં માછલી પકડાઈ ગઇ છે! અર્થાત તે ઇશ્વરના ચિંતનમાં તલ્લીન બની ગયો છે! તેની તન્મયતા એટલી બધી હતી છતાં ઇશ્વરેચ્છાથી જરાક માન, કીર્તિ, આગેવાન થવાની ઇચ્છા વગેરે ગુણ છેક નીકળી ગયા નહતા.

ઉઘાડી આંખે પણ ધ્યાન કરી શકાય છે. વાત કરતાં કરતાં પણ ધ્યાન થાય છે. જુઓને, કોઇની દાઢ દૂખતી હોય અને તેમાં સળકા નાંખતા હોય—

શિક્ષક—હાજી, દાઢના દરદનો તો મને બરાબર અનુભવ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠીક, જેને દાઢનું દરદ થયું હોય છે તે પોતાનાં રોજનાં કામ તો કરે છે, પણ તેનું મન આખો દિવસ દરદમાં ને દર-

દમાંજ રહે છે. એવીજ રીતે ઉઘાડી આંખે અને વાતો કરતાં કરતાં પણ ધ્યાન થઇ શકે છે.

શિક્ષક—તેનું નામ પતિતપાવન છે. એજ મોટો ભરોંસો છે. તે દયામય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેટલાક સિખ સિપાઇઓ દક્ષિણેશ્વર આવ્યા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે ઇશ્વર દયામય છે. મેં પૂછ્યું, શાથી? તેઓ કહે, ' મહારાજ ! એવું કેમ બોલો છો ? તેણે અમોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. અમારે માટે જરૂરની ચીજો અગાઉથી તૈયાર કરી રાખી છે. અમને નાનેથી મોટા કરે છે. ડગલે ડગલે અમોને આફતમાંથી બચાવી લે છે.' મેં કહ્યું, ' તેણે ઉત્પન્ન કર્યા એટલે આપણું પોષણ કરવાને તે બંધાયલો છે. એમાં એણે નવાઈ શી કરી ? તમે તમારાં છોકરાંનું ભરણ પોષણ નહિ કરો તો શું પાડોશી આવીને કરી જવાનો હતો?'

શિક્ષક—કોઇને ઝટ લઇને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને કોઇને બિલકુલ નથી થતી એનું કારણ શું હશે ?

પ્રારબ્ધવાદ અને જગતનું કલ્યાણ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—શું સમજ્યા ? ઘણી જાતના પૂર્વજન્મના સંસ્કાર હોય છે. લોકો કહે કે અમુક માણસને ઝટ લઇને સિદ્ધિ કેમ થઈ ગઈ ? પણ તેણે પૂર્વ જન્મોમાં પ્રયાસ કર્યો હોય છે તે ક્યાં ગયો ?

એક માણસે સવારમાં એક શીશી દારૂ પીધો એટલામાં તો તેને નિશો ચડી ગયો. તેનું માથું ફરવા લાગ્યું અને પગ લથડીઆં ખાવા લાગ્યા. આ જોઇને લોકો તો આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ કહે કે એક શીશી દારૂ પીધાથી આટલો બધો નિશો કેમ ચડી ગયો ? એવામાં એક માણસ બોલી ઉઠયો કે ભાઇ ! એણે તો આખી રાત ઢીંચ્યો છે !

હનુમાને સોનાની લંકાને સળગાવી દીધી. લોકો એ જોઇને અચંબામાં ગરકાવ થઇ ગયા કે એક વાંદરાએ આખું શહેર બાળી મૂક્યું! પણ એક દંતકથા એવી છે કે સીતાના નિઃશ્વાસ અને રામના કોપવડે એ નગર સળગી ગએલુંજ હતું.

જુઓ, લાલા બાબુનુંજ દૃષ્ટાંત! કેટલી દોલત છે! પૂર્વજન્મના સંસ્કાર વગર ફટ લઇને આવો વૈરાગ્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? બીજું રાણી ભવાનીનું ઉદાહરણ જુઓ. એક સ્ત્રીને આટલું જ્ઞાન અને આટલી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ તે કાંઇ સાધારણ વાત છે!

જ્યારે મનુષ્યનો છેવટનો જન્મ હોય છે ત્યારે તેનામાં સત્વગુણજ મુખ્ય રહે છે; ઇશ્વરમાંજ ચિત્ત પરોવાય છે; તેનેજ માટે હૃદય વ્યાકુળ બને છે; નાનાં પ્રકારનાં સાંસારિક કાર્યો ઉપરથી મન ઉઠી જાય છે.

એકવાર +કૃષ્ણદાસ પાલ મારી પાસે આવ્યા હતા. મેં જોયું કે એમનામાં રજોગુણ વિશેષ હતો. ગમે તેવા તોપણ હિન્દુ તો ખરાજ, એટલે જોડા બહાર કહાડીને મારી પાસે આવીને બેઠા, પરંતુ જરા વાતચીત કરી જોતાં મને લાગ્યું કે અંદર કશું નથી! મેં તેમને પુછી જોયું કે મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું! તેમણે જવાબ દીધો કે 'જગતનું કલ્યાણ કરવું!' મેં કહ્યું, 'ઠીક! તમે કોણ અને તમે જગતનું કયી રીતે કલ્યાણ કરવાના? વળી જગત્ તે કાંઈ નાનું સુનું છે કે તમે તેનું કલ્યાણ કરી દેવાના!'

એટલામાં નારાયણ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઇને પરમહંસજીને ઘણો આનંદ થયો. તેને પોતાની પાસે પાટ ઉપર બેસાડ્યો અને વાત્સલ્ય પ્રેમથી તેના શરીર ઉપર પરમહંસજી હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

+ કૃષ્ણદાસ અથવા સામાન્ય રીતે કહેવાતા ક્રીસ્ટોદાસ પાલ એક નિડર પત્રકાર અને સ્વદેશહિત ચિંતક પ્રસિદ્ધ પુરૂષ હતા.

વળી પ્રેમથી પૂછ્યું, 'પાણી પીવું છે ?' **નારાયણ માસ્તરની** નિશાળમાં ભણે છે. **પરમહંસજી** પાસે જવા માટે બાપનો માર ખાય છે ! પરમહંસજીએ હસતાં હસતાં **નારાયણને** કહ્યું, 'તું ચામડાનો ડગલો પહેર એટલે ઝાઝું વાગે નહિ.' તેમણે **હરીશને** કહ્યું, 'તમાકુ પીવી હોય તો પી.'

વળી તેમણે **નારાયણના** સામે જોઇને કહ્યું, 'હરિપદની પેલી ધર્મ મા આવી હતી. મેં હરિપદને ઘણીજ ચેતવણી આપી છે. પેલા ઘોષપાડાના જેવું છે ! મેં તે બાઇને પુછ્યું કે તારે કોઇનો આશ્રય છે કે નહિ ? તે બોલી, 'હા-છે-ચક્રવર્તિનો.'

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) અહાહા ! **નીલકંઠ** તે દહાડે આવ્યો હતો. શો એનો ભાવ ! એક દિવસ મારે ઘેર આવજો એમ પણ કહી ગયો છે. કહ્યું કે આવજો, સરસ ભજન સંભળાવીશ ! આજે પણ નાચ થવાનો છે. જોવા જવાના છો ને ? (રામલાલને) અરે ! કોડીઆમાં તેલ નથીરે ! શું વાસણમાં પણ તેલ થઈ રહ્યું છે કે ?

પરિચ્છેદ ૩ જો-મંતપંથો વિષે વાતચીત.

હવે પરમહંસજી આંટા મારવા લાગ્યા. થોડીવાર ઓરડામાં અને થોડીવાર દક્ષિણ તરફના ઓટલા ઉપર ફર્યા. વળી ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફના ગોળ ઓટલા ઉપર ઉભા રહીને ગંગાજીનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી **પરમહંસજી** નાના ખાટલા ઉપર આવીને બેઠા. સાંજના ત્રણ વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. **પરમહંસજી** દિવાલપર ટાંગેલાં ચિત્રો એક પછી નિહાળવા લાગ્યા. તેમની ડાબી બાજુએ **વીણાધારી** સરસ્વતી દેવીનું ચિત્ર હતું. તેનાથી થોડેક અંતરે નિતાઇ અને ગૌર

(નિત્યાનંદ અને ગૌરાંગ) પોતાના ભક્તો સાથે કીર્તન કરતા હતા તેનું ચિત્ર હતું. પરમહંસજીની સામે ધ્રુવ, પ્રહલાદ અને કાલિકાની છબિઓ હતી. પછીત ઉપર જીસસ ક્રાઈસ્ટનું ચિત્ર હતું—પીટર પાણીમાં ડૂબી ગયો છે અને જીસસ તેનો હાથ પકડીને જળ બહાર કહાડે છે એવી હકીકત તેની અંદર આળખેલી હતી. પરમહંસજીએ એકાએક માસ્તરને કહ્યું, 'જો, **સાધુ મહાત્માઓનાં ચિત્ર ઘરમાં રાખવાથી ઘણો લાભ છે. સવારમાં ઉઠીને ગમે તેવા માણસનું મ્હોં ન જોતાં એવા મહાત્માઓનું દર્શન કરવું એ ઉત્તમ છે.** અંગ્રેજ લોકોનાં ચિત્ર—મહારાણી તથા તેમના કુટુંબનાં ચિત્રો-સાહેબ, મડમ, ફરતાં હોય તેવા ભાવનાં ચિત્રો-રજોગુણી છે.

જેવી સંગતિમાં રહીએ તેવો આપણો સ્વભાવ થઇ જાય છે. વળી જેવો આપણો પોતાનો સ્વભાવ તેવા સ્વભાવનાં માણસોની સોબત આપણને ગમે છે. પરમહંસ લોકોને પોતાની પાસે નાનાં નાનાં છોકરાં રાખવાં બહુ ગમે છે-તેવાં છોકરાંઓને પોતાની પાસે આવવા દે છે-પાંચ છ વરસનાં, વધારે ઉમ્મરનાં નહિ. પરમહંસ અવસ્થામાં છોકરાંઓનો સહવાસ બહુ ગમે છે. નાના બાળકમાં સત્વ, રજ કે તમ એ ગુણમાંથી એક પણ ગુણનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ હોતું નથી.

ઝાડ ઉપર નજર પડતાં તપોવનનું સ્મરણ થાય છે અને તે ઉપરથી ઋષિ લોકો કેવું તપ કરતા એ ભાવનું ઉદ્દીપન થઇ જાય છે.

સ્વામી દયાનંદ.

પરમહંસજી આ વાત કરતા હતા એવામાં **સિંતિ** નામના ગામનો રહીશ એક પંડિત આવી પહોંચ્યો અને પ્રણામ કરીને બેઠો. તે કાશી જઇને વેદાંતનો અભ્યાસ કરી આવ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેમ છો ? બધા આનંદમાં છે ને ? ઘણા દિવસથી આવતા નહતા ?

પંડિત—જી મહારાજ, સંસારનાં અનેક કામ વળગેલાં હોય છે. આપ જાણો તો છોજ કે અવકાશ મળતો નથી.

પંડિતજી બેઠા પછી તેની સાથે વાતચીત થવા લાગી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે કાશીમાં ઘણો વખત રહ્યા છો. શું શું જોઇ આવ્યા? જરા અમને તો કહો. દયાનંદ સરસ્વતી વિષે જાણતા હો તો કહો.

પંડિત—દયાનંદ સાથે મારી મુલાકાત થઇ હતી. આપ તેમને મળ્યા તો હશોજ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—હું એકવાર એમને મળવા ગયો હતો. ગંગાની સામીપાર એક બગીચામાં એમનો મુકામ હતો. તે દિવસ કેશવ સેન તેમને મળવા જવાનો હતો તેથી કેશવને મળવા માટે દયાનંદ ચાતકની માફક આતુરતાથી રાહ જોતા હતા. દયાનંદ પંડિત તો ઘણા સમર્થ હતા. બંગાળી ભાષાને માટે કહેતા કે એ તો ગૌડાંડ ભાષા છે. તે વખતે તેઓ અનેક દેવતાઓને માનતા. કેશવ માનતો નહિ. દયાનંદે કહ્યું કે 'ઇશ્વરે આટલા બધા પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યા અને માત્ર દેવતાઓનેજ ઉત્પન્ન ન કરી શક્યા!' દયાનંદ નિરાકારવાદી હતા. કૅપ્ટન 'રામ, રામ' બોલતો. તે સાંભળીને દયાનંદ કહે 'રામ, રામ' બોલવા કરતાં 'સંદેશ, સંદેશ*' બોલો તો વધારે સારૂં!

પંડિત—કાશીમાં દયાનંદ સાથે પંડિતોનો ખૂબ વાદવિવાદ થયો હતો. એક બાજુએ બધા પંડિતો અને બીજી બાજુએ એકલા દયાનંદ!

વળી મેં કર્નલ ઑલર્કૉટને પણ જોયા હતા. એ લોકો મહાત્માઓ, ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક, નક્ષત્ર લોક એવી મોટી મોટી વાતો

* એક જાતની બંગાળી મિઠાઇ.

કરે છે. વળી તેઓ કહે છે કે સ્થૂળ શરીરને સ્વપ્નાવસ્થામાં છોડી દઇને સૂક્ષ્મ શરીર અનેક ઠેકાણે ફરી આવે છે! મહારાજ! આપનો પોતાનો થિયોસૉફીના સિદ્ધાંતો વિષે શો મત છે?

તેનું દર્શન કરવું જોઇએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું તો એટલું જાણું કે **ઇશ્વરની ભક્તિ એજ સર્વસ્વ છે.** થિયૉસૉફીવાળા ભક્તિ કરતા હોય તો ઘણું સારૂં છે. જો તેમનો ઉદ્દેશ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કરવાનો હોય તો એ લોકોને હું સાચા માનું. બાકી ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક ને નક્ષત્રલોક એવી એવી વાતોમાંજ ચિત્તને પરોવી રાખ્યાથી ઇશ્વરનું અનુસંધાન થતું નથી. તેની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે સાધન કરવું જોઇએ. અંતઃકરણની વ્યાકુળતા સહિત તેને માટે પોકાર કરવો જોઇએ. નાના પ્રકારના વિષયોમાંથી મનને વાળી લઇને કેવળ ઇશ્વરમાંજ પરોવી રાખવું જોઇએ.

આટલું કહીને રામપ્રસાદનું એક પદ ગાવા લાગ્યાઃ—

"જેમ કોઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય અંધારા ઓરડામાં ભટકતો હોય તેમ, હે મન! તું તત્ત્વનું અનુસંધાન કરવાનાં ફાંફાં માર–તારા અનુસંધાનનો વિષય ઈશ્વરજ હોવો જોઇએ. જેનું અસ્તિત્વજ નથી તેને તું કદિ ગ્રહણ કરી શકીશજ નહિ. જેનું ધ્યાન કરવામાં યોગી લોકો યુગના યુગથી મચ્યા રહે છે તેનું તું અનુસંધાન કર; તેના પ્રત્યે પ્રીતિ રાખવાનો અભ્યાસ કર. તેમ કરીશ તો લોઢું જેમ લોહચુંબક તરફ ખેંચાય છે તેમ તું તેના તરફ ખેંચાઈ જઇશ."

શાસ્ત્રો વાંચો, વેદાંત વિચારો, દર્શનશાસ્ત્ર ભણો, પણ કશામાંથી તેની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. જ્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ માટે તમારૂં હૃદય વ્યાકુળ નહિ બને ત્યાં સુધી તમે તેને કદિપણ પ્રાપ્ત કરી શકશો નહિ.

"ષડ્દર્શનથી તેનું દર્શન થતું નથી; તંત્ર વગેરે શાસ્ત્રથી પણ થતું નથી. જે ભક્તિરસનો રસિક છે તેજ શાશ્વત આનંદનો ઉપભોગ કરે છે."

હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થાય ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય. એક ભજન સાંભળો.

"રાધાનું દર્શન શું બધાંને થાય છે? રાધાનો પ્રેમ શું બધાને મળી શકે છે? એ પ્રેમ અદ્ભૂત સંપત્તિ છે અને આરાધના કર્યા વગર મળી શકતો નથી. સાધન કર્યા વગર એ પ્રેમનો અધિકારી કોઇ થઇ શકતું નથી."

માટે જ તમને કહું છું કે સાધનની ઘણીજ આવશ્યક્તા છે. ઝટ લઇને કાંઈ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી.

એક જણ મને પૂછતો હતો કે ઇશ્વરનું આપણને દર્શન કેમ થતું નથી?

મને એક વિચાર આવ્યો અને મેં કહ્યું, ભાઈ! એક નાની સરખી માછલી પકડવી હોય તોપણ કેટલી મહેનત કરવી પડે છે? આંકડા ઉપર ગલ ચડાવીને, પાણીમાં નાખીને, હાથમાં દોરી પકડીને એકાગ્રતા પૂર્વક બેસી રહેવું પડે છે. ગલની વાસ આવવાથી 'ઉંડા' પાણીમાંથી માછલી દોડી આવે છે અને પાણી હાલવા લાગે છે. ત્યાર પછી માછલી પકડાય છે.

તમારે માખણ ખાવું તો છેજ. પણ દૂધમાં માખણ છે, દૂધમાં માખણ છે, એમ બોલ્યાથી માખણ મ્હોંમાં આવીને પડી જવાનું હતું? એતો દૂધનું દહીં બનાવો અને યુક્તિથી વલોવો ત્યારે માખણ ઉપર તરી આવે. ઇશ્વર છે, ઇશ્વર છે, એમ બોલ્યાથી શું વળે? સાધન કરવું જોઇએ.

પાર્વતી પોતે ભગવતી હતાં, તોપણ શિવની પ્રાપ્તિને માટે

કેવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી ! અલબત્ત, લોકોને ઉપદેશ આપવાના હેતુથીજ.

પ્રકૃતિ પુરૂષનો અભેદ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ છે; અને રાધા પ્રકૃતિ અથવા ચિચ્છક્તિ કે આદ્યશક્તિ છે. રાધા એ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ છે. તેની અંદર સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણ રહેલા છે. દાખલા તરીકે આપણે ડુંગળીનો કાંદો છોલવા માંડીએ તો પ્રથમ કાળાશ પડતા રંગનું એક પડ જોવામાં આવશે, ત્યાર પછી લાલ રંગનું પડ આવશે અને છેક અંદરના ભાગમાં સફેદ રંગનું પડ નીકળશે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં કામરાધા, પ્રેમરાધા અને નિત્યરાધા એવાં ત્રણ નામ આપેલાં છે. કામરાધા તે ચંદ્રાવલી છે; પ્રેમરાધા તે શ્રીમતી (રાધા) પોતે છે, અને નિત્ય રાધા તે ગોપાળના ખોળામાં નંદે જોઇ હતી તે.

એ ચિદ્‌શક્તિ અને વેદાંતના બ્રહ્મ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. જેમ પાણી અને તેની શીતળતા. પાણીની શીતળતાનો વિચાર કરતાંની સાથેજ પાણીનો પણ વિચાર થઇજ જાય છે; પાણીનો વિચાર કરતાં તેની શીતળતાનો વિચાર પણ આવ્યા વગર રહેતોજ નથી. વળી સાપ અને તેની વાંકીચુંકી ગતિ. વાંકીચૂંકી ગતિનો વિચાર કરો એટલે સાપનો વિચાર આવવાનોજ. તે જ્યારે નિષ્ક્રિય અથવા કાર્યમાં નિર્લિપ્ત હોય ત્યારે આપણે તેને બ્રહ્મ કહીએ છીએ. પુરુષ જ્યારે કપડાં પહેરે છે ત્યારે પણ પુરુષ કહેવાય છે અને કપડાં પહેર્યાં ન હોય તો પણ પુરુષજ કહેવાય છે. નાનું છોકરૂં ઘડિમાં નાગું ફરે છે, ઘડિમાં કપડાં પહેરે છે, વળી પાછું કહાડી નાંખે છે !

સાપની દાઢમાં ઝેર તો હોય છેજ. પણ સાપ જેને કરડે તેને માટે એ ઝેર ઝેર રૂપ છે. સાપને પોતાને કાંઇ ઝેર ચડતું નથી. તેમ

બ્રહ્મ પોતે તો નિર્લિપ્તજ છે.

જ્યાં જ્યાં નામ અને રૂપ છે ત્યાં ત્યાં પ્રકૃતિનું ઐશ્વર્ય જોવામાં આવે છે. સીતાએ હનુમાનને કહ્યું હતું, 'વત્સ ! હું એક રૂપે રામ છું અને બીજે રૂપે સીતા થઇ છું. એકરૂપે હું ઇન્દ્ર છું અને બીજે રૂપે હું ઇન્દ્રાણી છું. એકરૂપે હું બ્રહ્મા છું અને બીજે રૂપે હું બ્રહ્માણી છું. એક રૂપે હું રુદ્ર છું અને બીજે રૂપે હું રુદ્રાણી છું.' જ્યાં નામ અને રૂપ છે ત્યાં ચિદ્‌શક્તિનું ઐશ્વર્ય જોવામાં આવે છે.

ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાતા—એ સર્વ ચિદ્‌શક્તિના ઐશ્વર્યનાં સ્વરૂપ છે. માટે વેદ, પુરાણ વગેરેનું શ્રવણ કરવું અને તેમાં જેમ કહ્યું હોય તેમ કરવું. (પંડિતને) વખતો વખત સાધુ સંગ કરવો. રોગ તો મનુષ્ય માત્રને લાગુ પડેલોજ છે. સાધુસંગવડે એ રોગ ઘણે દરજ્જે મટી જાય છે.

સગાં વહાલાંની પરીક્ષા વિષેનું દ્રષ્ટાંત.

હે ઇશ્વર! તુંજ કર્તા છે અને તુંજ અમારો સ્વજન છે એવી સમજણનું નામ જ્ઞાન. આ ઘર, સગાંસંબંધી, મિત્રો, દોલત—આખું જગત તમારૂંજ છે અને મારૂં કશુંજ નથી.

બધું એ મારૂં છે; હું કર્તા છું. મારૂં ઘર, મારી સ્ત્રી, મારાં છોકરાં, મારી દોલત એવી માન્યતાનું નામ અજ્ઞાન.

એક ગુરુએ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ આપ્યો કે ઇશ્વર સિવાય બીજું કોઇ આપણું છેજ નહિ. શિષ્ય કહે, 'મહારાજ! આપ કહો છો તે ખરૂં હશે પણ મારી માની મારા ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ છે કે મારા વગર તેને આખું જગત્ અંધકાર જેવું લાગે છે.' ગુરુ કહે કે એ તારી ભૂલ છે. તારૂં કોઇજ નથી એમ હું સાબિત કરી બતાવીશ. લે આ દવાની પડીકી. એને તારી પાસે રાખજે અને ઘેર ગયા પછી એ ખાઇને તું સુઇ જજે. બધા લોકો એમજ જાણશે કે તું

મરી ગયો છે. પણ તને તો પૂરેપૂરી શુદ્ધિ રહેશે અને લોકો શું બોલે છે તે તું સાંભળી શકીશ. એવે વખતે હું તારે ઘેર આવી ચડીશ.

પેલા શિષ્યે તેમ કર્યું. ઘેર જઈને પેલી પડીકી ખાઈ ગયો. દવા ખાતાવાંત તે બેશુદ્ધ બની ગયો. તેની મા, તેની સ્ત્રી તથા ઘરનાં બીજાં બધાં રડવા કકળવાં લાગ્યા. એવામાં તેનો ગુરુ વૈદ્યનો વેશ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે બધી હકીકત સાંભળીને કહ્યું કે "કાંઈ ચિન્તા નહિ. મારી પાસે દવા છે અને એ છોકરો બચી શકશે. છતાં હકીકત એવી છે કે આ દવા હું એને ખવડાવું ત્યાર પહેલાં તેના એક સગાને ખવડાવવી પડશે અને જે ખાશે તે મરણ પામશે. બોલો, કોઈ ખાવાને તૈયાર છે? એની મા, એની સ્ત્રી, એનાં ભાઇ ભાંડુમાંથી કોઇ આ દવા ખાવાને રાજી હો તો આવી જાઓ. દવા ખાનાર મરી જશે પણ આ છોકરો જીવતો થશે."

પેલો શિષ્ય આ બધું સાંભળ્યા કરતો હતો. વૈદ્યે પ્રથમ તેની માને બોલાવી. તે બિચારી આક્રંદ કરતી હતી અને ભોંયપર પછાડા ખાતી હતી. વૈદ્ય કહે, 'મા! રડવાની જરૂર નથી. તમે આ દવા ખાઇ જાઓ એટલે તમારો છોકરો ઉઠીને બેઠો થશે. પણ તમે જાતે મરી જશો હોં!' દવા ખાવી કે નહિ તેનો તે બાઇ વિચાર કરવા લાગી. ઘણો વિચાર કર્યા પછી તે રડતી રડતી બોલી, 'મારે નાનાં નાનાં છોકરાં છે; હું મરી જાઉં તો તેમનું શું થાય તેનો વિચાર કરું છું. તેમને ખવડાવશે કોણ? તેમને ઉછેરીને મોટાં કોણ કરશે? માટે મારાથી તો એ દવા નહિ ખવાય.' પછી વૈદ્યે શિષ્યની સ્ત્રીને બોલાવી અને કહ્યું કે તું તો ખા. તે છોકરી પણ ડુસકે ડુસકે રડતી હતી. તે પણ હાથમાં દવા લઇને વિચારમાં પડી ગઇ. તેણે પણ સાંભળ્યું હતું કે જે દવા ખાશે તે મરી જશે. એટલે તે પણ રડતી રડતી બોલી, 'એમનું તો જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું; પણ મારાં આ

પૂમડાં જેવાં છોકરાંનું શું થાય ? એમને કોણ ધવડાવીને મોટાં કરે ? માટે મારાથી તો એ દવા નહિ ખવાય.' આ વાત થતી હતી એટલામાં પેલા શિષ્યની કેફ ઉતરી જવા આવી હતી, તેથી તે આળસ મરડીને બેઠો થયો. તેણે જોયું કે ખરૂં જોતાં મારૂં કોઇજ નથી. તે ઘર છોડીને ગુરુની સાથે ચાલતો થયો. ગુરુએ કહ્યું, જોયું ? ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ આપણું છેજ નહિ.

માટેજ તમને બધાને કહું છું કે સાધન કરો કે જેથી તમને તેની ભક્તિ મળે, તમે તેને તમારો નિકટનો સ્વજન ગણો અને તેના ઉપર અનન્ય પ્રીતિ રાખો. સંસાર તો તમે જુઓ છો કે ચાર દિવસનો છે ! એમાં કશો માલજ નથી.

પંડિત—અહિં જ્યારે આવીએ છીએ ત્યારે મનમાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એવું થાય છે કે જાણે સંસારનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જઇએ !

શ્રી રામકૃષ્ણ—નહિ, ત્યાગ શા માટે કરવો જોઇએ ? મનથી ત્યાગ કરો. સંસારમાં અનાસક્ત થઇને રહો.

સુરેન્દ્ર વખતો વખત અહિં રાત રહેતો હતો. તેણે પોતાને માટે એક ગોદડું પણ આણી રાખ્યું હતું. બે એકવાર તો એણે એ પ્રમાણે કર્યું, પણ પછી તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે દહાડે તમારે જ્યાં ભટકવું હોય ત્યાં ભટકજો; પણ રાત પડે એટલે ગમે ત્યાંથી પણ ઘેર ચાલ્યા આવજો. હવે સુરેન્દ્ર બિચારો શું કરે ? આજે તેનાથી અહિં રાત્રે રહેવાય એમ હતુંજ નહિ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—વળી તમારે આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે એકલા પ્રભુના જ્ઞાનથી કશી સિદ્ધિ થતી નથી. તેને માટે વ્યાકુળ થાઓ. તેના ઉપર પ્રેમ રાખતાં શીખો. જ્ઞાન (પરોક્ષ) એ પુરુષ જાતિ છે, બહારની પરસાળ લગીજ આવવાનો તેનો અધિકાર છે; પણ

ભક્તિ તો સ્ત્રી જાતિ છે. તે તો ઠેઠ અંતઃપુર સુધી જઈ શકે છે.

માટે કોઇ પણ એક ભાવે તેનો આશ્રય લેવો જોઇએ. **એમ** કરો તોજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. સનકાદિક ઋષિઓ **શાંત**ભાવે ઉપાસના કરતા હતા. હનુમાનનો **દાસભાવ** હતો. **શ્રીદામ, સુદામ** વગેરે **વ્રજના** ગોપબાળકોનો **સખ્યભાવ** હતો. **યશોદાનો વાત્સલ્ય** ભાવ હતો અને **શ્રીમતી** (રાધા) નો **મધુરભાવ** હતો.

' હે ઇશ્વર ! તું મારો માલિક છે અને હું તારો દાસ છું ' એ દાસભાવનું લક્ષણ છે. સાધકને માટે એ ભાવ ઘણો સારો છે.

પરિચ્છેદ ૪ થો–કર્મ–જ્ઞાન–ભકિત.

સિંતિવાળા પંડિતજી ગયા પછી થોડીવારે સાંજ પડી. મંદિરોમાં આરતિ થવા લાગી અને શંખ ઘંટા વગેરે વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં. **શ્રીરામ**કૃષ્ણ નાના ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા દેવદેવીઓને નમસ્કાર કરતા હતા. તેમનું ચિત્ત આસપાસનાં માણસો ઉપર નહતું. પાટ ઉપર કેટલાક શિષ્યો બેઠા હતા. આખો ઓરડો નિઃશબ્દ હતો.

એકાદ કલાક રાત ગઇ હતી. એવામાં ઇશાન **મુખોપાધ્યાય અને કિશોરીલાલ** આવી પહોંચ્યા. તેઓ **પરમહંસજીને પ્રણામ કરીને** બેઠા.

પુરશ્ચરણ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત કર્મકાંડ ઉપર ઈશાનને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. તે પૂરેપૂરો કર્મકાંડી હતો. થોડીવારે પરમહંસજી બોલવા લાગ્યા–

તમે ' જ્ઞાન, જ્ઞાન ' એવી વાતો કરો છો પણ તેથી શું વળે? જ્ઞાન થયું છે કે નહિ તે જાણવાનાં અમુક લક્ષણ હોય છે. પ્રથમ તો અનુરાગ એટલે ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રબળ પ્રેમ. ખાલી 'જ્ઞાન, જ્ઞાન' કર્યા કરો

છો પણ ઇશ્વર પ્રત્યે મુદ્દતે પ્રેમ તો રાખતા નથી. તેના ઉપર તમને અંતરનો ઉમળકો આવે નહિ ત્યાં સુધી તમારૂં જ્ઞાન બધું જૂઠું છે. જ્ઞાન થયાનું બીજું લક્ષણ એ છે કે *કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થવી જોઇએ. જ્યાં સુધી કુંડલિની સૂતેલી હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. એ કાંઇ જ્ઞાનનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. પડયા પડયા વિચાર કર્યાં કરો, પણ અંતરમાં વ્યાકુળતા તો હોયજ નહિ, કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થાય એટલે ભાવ, ભક્તિ અને પ્રેમ એ બધા ગુણનો ઉદય થઇ જાય છે. એનું નામ ભક્તિયોગ.

કર્મયોગ ઘણો અઘરો છે. કર્મયોગથી કેટલીક શક્તિઓ આવે છે—સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એટલુંજ.

ઇશાન—હું જરા હાજરા પાસે જઇ આવું.

પરમહંસજી શાંત થઇને બેઠા હતા. થોડીવાર પછી ઇશાન બીજીવાર તે ઓરડામાં આવ્યો. સાથે હાજરા હતો. પરમહંસજી હજી પણ મૌન ધારણ કરીને બેઠા હતા. થોડીવારે ઇશાને હાજરાને કહ્યું, ‘ ચાલો, મહારાજ હમણાં ધ્યાનમાં બેઠા હોય એમ લાગે છે.’ ઇશાન અને હાજરા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

---

* એ શક્તિ શરીરમાં નિદ્રિત અવસ્થામાં પડી રહેલી હોય છે. જ્ઞાન થવાથી તે જાગૃત થાય છે અને જ્ઞાનરજ્જુમાં થઇને માથાંની ટોચ સુધી પહોંચી જાય છે. એમ થાય ત્યારે બધું જ્ઞાન થઇ જાય છે.

પરિચ્છેદ ૫ મો—નિવૃત્તિમાર્ગ—કર્મત્યાગ.

ઇશાન અને હાજરા મંદિરમાં માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. પરમહંસજી ધ્યાન કરતા બેઠા હતા. રાતના સાડા સાત વાગ્યા હતા. એટલામાં અધર આવી પહોંચ્યો.

થોડીવાર પછી પરમહંસજી પણ કાલી માતાનાં દર્શન કરવાને ગયા. તેમણે માતાજીનાં દર્શન કર્યાં—ચરણનું નિર્માલ્ય લઇને માથે મૂક્યું, પ્રણામ કરીને પ્રદક્ષિણા કરી, અને હાથમાં ચમ્મર લઇને માતાને ચમ્મર ઢોળ્યો. આ વખતે તે ભક્તિના આવેશથી ચકચૂર બની ગયા હતા. બહાર આવતાં તેમની નજર ઇશાન ઉપર પડી. તે પંચપાત્ર, આચમની અને તરભાણું લઇને સાયંસંધ્યા કરવા બેઠો હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—કેમ તમે પણ અહિં આવ્યા છો કે? સંધ્યા કરતા હશો. સાંભળો એક ભજન.

એમ કહીને ઉન્મત્ત અવસ્થામાં ઇશાનની પાસે બેસીને પોતાના મધુરકંઠથી ભજન ગાવા લાગ્યા—

"ગયા, ગંગા, પ્રભાસ, કાશી, કાંચી વગેરેની જરૂર શી છે? 'કાલી, કાલી' બોલતાંજ સ્વાભાવિક રીતે અમારો અજપા જપ ચાલ્યાજ કરે છે. જે માણસ ત્રણ સંધ્યા સમયે 'કાલી' એવો ઉચ્ચાર કરે છે તેને સંધ્યાની શી દરકાર છે? ખુદ સંધ્યા પોતેજ એવા ભક્તને ખોળતી ફરે છે. તેને દયા, દાન, વ્રત કશાની જરૂર નથી. બ્રહ્મમયીના રતુમડા ચરણ આગળ મદનની—કામવાસનાની આહુતિ એજ તેના યજ્ઞ યોગ છે."

સંધ્યા વગેરે કર્મોની ક્યાં સુધી જરૂર રહે છે? જ્યાં સુધી તેના

ચરણકમળની ભક્તિ પ્રાપ્ત ન થઇ હોય, જ્યાં સુધી તેનું નામ લેતાં લેતાં આંખમાંથી અશ્રુ નીકળી ન પડે અને શરીરે રોમાંચ ન થાય ત્યાં સુધીજ.

" રામપ્રસાદ કહે છે કે મેં તો ભુક્તિ અને મુક્તિ એઉને મારા માથાપર રાખ્યાં છે. મેં કાલી અને બ્રહ્મનો મર્મ જાણી લીધો છે. મેં ધર્મ તથા અધર્મ એઉનો ત્યાગ કર્યો છે. "

જ્યારે ફળ બેસે છે ત્યારે ફૂલ એની મેળે ખરી પડે છે. જ્યારે ભક્તિ પાકી થાય છે અને ઇશ્વરનાં દર્શન થાય છે ત્યારે સંધ્યા વગેરે કર્મો આપો આપ છૂટી જાય છે.

કોઇ ગૃહસ્થની સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે ત્યારે તેની સાસુ તેના ઉપરનું કામ ઓછું કરે છે. તેને દશ મહિના પૂરા થાય છે ત્યારે તેનું કામ સમૂળગું બંધ થાય છે. બાળકનો પ્રસવ થયા પછી તે તેનીજ માવજત કર્યા કરે છે. તેને કશું એ ઘરકામ કરવું પડતું નથી. તેવી રીતે ઇશ્વરનું દર્શન થયા પછી કશું કર્મ કરવાનું રહેતું નથી.

તમે આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે ઢોલકી બજાવો તે નહિ ચાલે. તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઇએ. તમારામાં જોર નથી. ચેતન નથી આત્માનો વેગ નથી. ઉઠો, કમ્મર બાંધો ! તમારામાં ભક્તિનો ખરેખરો જુસ્સો નથી માટેજ તમને મારાં ભજન સાંભળવાં ગમતાં નથી.

હરિસેં લાગી રહો મેરે ભાઇ !
તેરા બનત બનત બનત બની જાઇ.

એ ' બનત બનત બની જાઇ '—બનતાં બનતાં બની જશે, એ મને પસંદ નથી. બસ, એકદમ બની જવુંજ જોઇએ. તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઇએ. હાજરાને પણ હું એજ વાત કહું છું.

વૈરાગ્ય અને યોગતત્ત્વ.

તમે પૂછશો કે અમને તીવ્ર વૈરાગ્ય કેમ થતા નથી ? તેનું એક

કારણ છે. તમારા અંતઃકરણમાં વાસના, પ્રવૃત્તિ, એવું એવું ઘણું રહેલું છે. હાજરાને પણ મારે એજ કહેવું પડે છે. પૂર્વ બંગાળામાં ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં નહેરોમાંથી પાણી વાળી લાવે છે, અને પાણી અંદર ભરાઈ રહે તે માટે ખેતરની ચારે બાજુએ માટીની પાળી બનાવે છે. છતાં પણ કેટલાક ખેતરમાં પાણી રહેતું નથી. પાળ જો કે માટીની હોય છે, પણ તેની અંદર સેંકડો બાંકાં હોય છે. મહેનત કરીને ખેડુત પાણી લાવે તો પણ પેલાં બાંકાંમાં થઇને પાણી વહી જાય છે. તમારા અંતઃકરણમાં પણ વાસનારૂપી બાંકાં છે. તમે જપ, તપ ઇત્યાદિ કરો છો ખરા, પણ સાથે વાસના પણ છે. એ વાસના-રૂપી બાંકાં હોવાને લીધે ભક્તિરૂપી પાણીની જમાવટ થઇ શકતી નથી.

શું સમજ્યા? એ તો સોનીના કાંટાના જેવી હકીકત છે. એક પલ્લામાં કામિની કાંચનનો ભાર મૂકયો છે તેથી ઉપરનો કાંટો અને નીચેનો કાંટો બેઉ બરાબર વચમાં આવી શકતા નથી; અને તેથીજ યોગભ્રષ્ટ થવાય છે.

દીવાની જ્યોત જોઇ છે ને! જરાક પવનનો ઝપાટો લાગતા-માંજ જ્યોત હાલી જાય છે. યોગાવસ્થા દીવાની જ્યોત બરોબર છે. જરાક પણ પવનનો ઝપાટો ન લાગવો જોઇએ.

તમારૂં મન વહેંચાઈ ગએલું છે. મનનો એક અંશ ઢાકામાં છે, બીજો દિલ્હી છે, ત્રીજો કુચબિહાર છે! એ મનને તમારે જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી ખેંચીને એક ઠેકાણે સ્થિત કરવાનું છે.

જો તમારે સોળ આનાનું કપડું લેવું હોય તો કાપડીઆને સોળ આના પુરેપુરા આપવા પડે. જરાક પણ ઓછું આપો તે ચાલે નહિ. ઇશ્વર સાથેના યોગમાં જરાક પણ વિઘ્ન ન હોવું જોઇએ. તારનું દોરડું એકજ ઠેકાણેથી તુટેલું હોય તો સંદેશો પહોંચશે નહિ.

માટે સંસારમાં રહ્યા છો તો ભલે રહો, પણ તમામ કર્મનાં ફળ

ઇશ્વરને અર્પણ કરીનેજ કર્મ કરો. કોઇ પણ કર્મના ફળની કામના રાખતા નહિ.

છતાં એક વાત લક્ષમાં રાખજો. ભક્તિની કામના એ કામના ન કહેવાય; ભક્તિની કામના—ભક્તિ માટે પ્રાર્થના એ તો કરવાંજ.

તમારી ભક્તિ મવાલ ન હોવી જોઇએ. ભક્તિમાં તમોગુણ આવવા દો. માની સાથે રાઢો કરો—જોર કરો.

"રામપ્રસાદ કહે છે કે જ્યાં સુધી મા મને પોતાના ખોળામાં નહિ બેસાડે ત્યાં સુધી હું શાંત થવાનો નથી."

ત્રૈલોક્ય કહે છે કે હું તેને ઘેર જન્મ્યો છું એટલે મને મારો ભાગ બસ મળવોજ જોઇએ.

માની પાસે હઠ કરાય, કજીઓ કરાય. એ તો આપણી પોતાની મા છે. કાંઇ કહેવાની મા કે ધર્મની મા નથી. એની પાસે હઠ ન કરીએ તો બીજા કોની પાસે કરવાના હતા?

મા! શું હું આઠ મહિનો+ અવતરેલો છોકરો છું કે તારી લાલ આંખ જોઇને ડરી જાઉં? × × × × શ્રી નાથની પાસે અરજી કરવા નો છું અને પહેલેથીજ માગણીએ હુકમનામું થવું જોઇએ.

એ તો આપણી મા છે! એની આગળ તો જોર અને હઠ કરાય, જે જોઇએ તે રગી રગીને મગાય. જેનામાં જેની શક્તિ હોય તેનું તેના તરફ આકર્ષણ હોય છે. મારામાં માતાની શક્તિ છે તેથી મને તેમના તરફ આકર્ષણ થાય છે. શૈવોની અંદર શિવની શક્તિ હોય છે, શિવની શક્તિનો અલ્પ અંશ તેમની અંદર દાખલ થએલો હોય છે. જેઓ સાચા વૈષ્ણવો હોય છે તેમનામાં નારાયણનો અંશ હોય છે. આવો અનુભવ આવતાં તમારે સંસારને લગતું કોઇ પણ

+ આઠ મહિને એટલે અધુરે અવતરેલું બાળક શરીરે અને મનથી નિર્બળ હોય છે, પણ હું તેવો નિર્બળ નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

કામકાજ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. થોડો વખત તેનું ચિંતન કરી જુઓ. સંસાર તો જોત જોતાંમાં ક્યાંનો ક્યાં જતો રહેશે!

પછી પરમહંસજી પોતાના મધુરકંઠથી એક ભજન ગાવા લાગ્યા.

"હે મન! તું જરા વિચાર કરીને જો. કોઇ કોઇનું છેજ નહિ. તું ખોટા ભ્રમમાં ભટકે છે. તું માયાજાળમાં બંધાઇ જઇને કાલીને ભૂલતો નહિ."

"તને બધા ઘરધણી માને છે પણ તે માત્ર બે દિવસને માટેજ. જ્યારે કાલાકાલના ધણીનું તેડું આવશે ત્યારે જે ઘરધણી કહેવાય છે તેને કોઇ ઉભું નહિ રહેવા દે."

"જેને માટે તું ચિંતા કરી મરે છે તે તારી સાથે નહિ આવે; અને તારી વહાલી સ્ત્રી પણ ઘરમાં આભડછેટ ન આવે એટલા માટે ગાયનું છાણ મૂતર છાંટશે."

અને કાજી ક્યું દૂબલા, તો કહે સારા શહેરકી ફિકર! એવું શા માટે કરો છો! લોકો લઢતા હોય તેમાં વચ્ચે પડવું, લોકોની ભાંજગડ કરવી, એ બધું તમારે શામાટે કરવું જોઇએ? એ તો દુનિયા એમની એમજ ચાલી જવાની! જે કરે તેને કરવા દો. તમે તો માત્ર ઇશ્વરના ચરણકમળમાંજ ચિત્ત રાખો. કહેવત છે કે 'લંકામાં રાવણ મરી ગયો, તેથી ઘેલો રડવા બેઠો!'

શંભુ મલ્લિક પણ એવુંજ બોલતો હતો. કહે કે ઇસ્પિતાલ અને ડિસ્પેન્સરીઓ બંધાવું.§

---

§ ભક્તિના ખરા અધિકારી માટે આ કથન યોગ્યજ છે, પરંતુ જેઓ માત્ર ધનથીજ પરોપકાર કરી શકે અને ભક્તિ જેટલી યોગ્યતા ન આવી હોય તેમને માટે આ કથન નથી. નિષ્કામ પરોપકારજ તેમને માટે તો શક્ય અને ઉપકારક થઇ શકે છે. અત્યારે તો હિંદના ધનિકો માંડમાંડ પરોપકાર થોડો થોડો કરે તેમ હોય છે, માટે સ્વાર્થમાંથી પરોપકારમાં પેસવું

તે ભક્ત હતો માટે મેં કહ્યું, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી તારી મરજીમાં આવે તેટલાં દવાખાનાં બંધાવજે; પણ પહેલું ઇશ્વરનું દર્શન કરી લે.

એકવાર કેશવ સેન મને પૂછતો હતો કે ઇશ્વરનું દર્શન કેમ થતું નથી ? મેં કહ્યું, તમને લોકોમાં માન પામવાની, આગેવાન થવાની ઇચ્છા છે; વિદ્વાન, વક્તા અને આચાર્ય થવાનો લોભ છે; અને એવું એવું બીજું પણ ઘણું છે; તેથી દર્શન થઇ શકતું નથી. જ્યાં સુધી ધાવણું છોકરૂં હાથમાં ચૂસણી લઇને ચૂસ્યા કરે છે ત્યાં સુધી તેની મા તેની પાસે આવતી નથી. થોડીવાર પછી બાળક ચૂસણીથી કંટાળે છે અને તેને ફેંકી દઇને રડવા માંડે છે એટલે ચૂલે દાળ ઉભરાતી હોય તો તેને પણ છોડી દઇને તેની મા દોડતી આવે છે.

તમે પણ લોકોની પટલાઇ કરો છો. મા એમ જાણે છે કે હમણાં તો છોકરો પટલાઇ કરવામાં મશગુલ થયો છે. છો રહ્યો.

એટલામાં ઇશાને પરમહંસજીના ચરણને સ્પર્શ કર્યો અને જમીન-પર બેસી ગયો. મહારાજના પગ પકડીને તેણે વિનીતપણે કહ્યું, 'હું તો તેની જે ઇચ્છા હોય તે કરવા માગું છું. તેની ઇચ્છા ન હોય તો ન કરૂં.'

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ તો બધા માનાજ ખેલ છે! તેનીજ લીલા છે! આપણને સંસારમાં બાંધી રાખવા એ પણ મહામાયાની ઇચ્છા છે. શું સમજ્યા ? ભવસાગરમાં કેટલી હોડીઓ તરે છે અને કેટલી

એજ તેમનું નજીકનું પગથીયું છે. અલબત, એમાં પણ જેઓ ઓછી સમ-જણવાળા હોય છે. તેઓ માત્ર ભરતામાં ભરવા જેવું અથવા દેશમાં સશક્ત ભિખારીઓની સંખ્યા વધારવા જેવુંજ દાન કરી શકે છે. વળી સમજુઓમાં પણ જેઓ તાત્કાલિક કીર્તિના ભૂખ્યા હોય છે તેઓથી સંગીન લોકોપકારમાં ભાગ્યેજ પૈસો ખરચી શકાય છે. મંત્રી.

ડૂબે છે. એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘ લાખ પતંગમાં કોઇ એક તૂટે, હસી હસી તાળી પાડે રે **મા** ! હસી હસી તાળી પાડે !’ **मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये** । હજારો મનુષ્યમાંથી કોઇકજ સિદ્ધિ (મુક્તિ) ને માટે યત્ન કરે છે. બાકીના બધા **મા**ની ઇચ્છાથીજ બંધાઇ ગએલા છે. તેમ ન હોય તો તેનો આ સંસારનો ખેલ કેમ ચાલે ?

નાનાં છોકરાં સંતાકુકડીની રમત રમે છે તે તમે કદિ જોઇ છે? એક છોકરૂં ડોસી બને છે. તે ડોસીની ઇચ્છાથી એ રમત ચાલે છે. જે ડોસીને અડકે તેને માથે દાન આવતું નથી. હવે જો બધાં છોકરાં તેને અડકી પડે તો રમત પૂરી થઇ જાય! માટે પોતાને બધાં છોકરાં અડકે એ ડોસીને પસંદજ નથી !

જુઓ, દાણાની દુકાનોમાં ચોખાના મોટા મોટા ઢગલા કરેલા હોય છે. ઠેઠ ઘરની છત સુધી પહોંચે એટલા ઉંચા હોય છે. ચોખા, દાળ, બધી જાતનાં અનાજના ગંજના ગંજ કરી મૂકેલા હોય છે. એ અનાજ ઉંદર ખાઇ ન જાય તેટલા માટે દુકાનવાળા ધાણી અને ગોળની ગોળપાપડી બનાવીને ઉંદરના દર પાસે વેરી મૂકે છે. તે સ્વાદે ગળી અને સરી સરી વાસ આવે એટલે લલચાઇને ઉંદરો અનાજ તરફ જતા નથી ! માણસો પણ એવીજ રીતે કામિની કાંચનમાં મુગ્ધ બનીને ઇશ્વરનો વિચાર પણ કરતા નથી !

પરિચ્છેદ છઠ્ઠો–ભક્તિ માટે પ્રાર્થના.

નારદ મુનિને રામે કહ્યું, ‘ તમે કાંઇ વરદાન માગો. ’ નારદ કહે, ‘ હેરામ ! મેં તમારાં દર્શન કર્યાં. હવે મારે બાકી શું રહ્યું છે ? હવે

હું શું માગું ? છતાં પણ જો તમને વરદાન આપવાની ઈચ્છાજ હોય તો એવો આશિર્વાદ આપો કે તમારા ચરણકમળની હું શુદ્ધભક્તિ કર્યા કરૂં અને તમારી વિશ્વમોહિની માયાથી હું મોહિત ન થાઉં.'

રામ કહે, 'નારદ! એ સિવાય કાંઈ માગી લો.'

નારદ કહે, 'હવે કાંઇ માગવા જેવું રહ્યુંજ નથી. માત્ર તમારી શુદ્ધભક્તિજ આપો. બીજું કાંઇ નહિ જોઇએ.'

હું પણ માની પ્રાર્થના કરૂં છું અને કહું છું કે, મા! મારે લોકોમાં માન મેળવવાની ઇચ્છા નથી, અષ્ટસિદ્ધિ કે શતસિદ્ધિ જોઇતાં નથી, દેહના સુખની દરકાર નથી; માત્ર તારી શુદ્ધભક્તિ કર્યા કરૂં એટલીજ કામના પૂર્ણ કરો.

અધ્યાત્મમાં (અધ્યાત્મ રામાયણમાં) લખ્યું છે કે એકવાર લક્ષ્મણે રામને પૂછ્યું કે 'રામ! તમે અનેક પ્રકારના ભાવ અને રૂપ ધારણ કરો છો. અમારે તમારા ક્યા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું ?' રામ કહે, 'ભાઇ! એક વાત હમેશ યાદ રાખજે. જ્યાં જ્યાં તું પ્રબળ ભક્તિ જુએ ત્યાં ત્યાં હુંજ છું. એ બરાબર યાદ રાખજે.'

પ્રબળ ભકિતવાળો માણસ કોઇવાર હસે છે, કોઇવાર રડે છે, કોઇવાર નાચે છે, અને કોઇવાર ગાય છે. જો કોઇ માણસમાં તમે આવા પ્રકારની ભક્તિ જુઓ તો નિશ્ચયપૂર્વક જાણજો કે તેનાદ્વારા ઇશ્વર પોતે આવિર્ભાવ પામ્યો છે. ચૈતન્ય ભગવાનની એવી સ્થિતિ હતી.

આ વાત સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા શિષ્યો ચકિત થઇ ગયા. જાણે એકાએક તેમણે કાને દેવવાણી સાંભળી ના હોય, તેવો તેમને અનુભવ થયો.

પરમહંસજીની અમૃતતુલ્ય કથા આગળ ચાલી, હવે નિવૃત્તિ માર્ગની વાત નીકળી. તેમણે ઇશાનને પોતાની મેઘગંભીર વાણીવડે જે વાત કહી હતી તેજ વાત ફરીથી ચાલી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તું ખુશામતની વાત કદિ ભૂલતોજ નથી ! સંસારી લોકોને જોતાંજ મ્હોંમાંથી ખુશામતના બોલ નીકળી જાય છે !

મુડદું નજરે પડ્યું એટલે ગીધ ત્યાં ગયા વગર રહેજ નહિ.

સંસારી લોકોમાં કાંઇ માલજ હોતો નથી. જાણે છાણાનો ઢગલો ! બસ, આવીને ખુશામત જ કરવાના. તમે મોટા દાનેશ્વરી છો, તમે મોટા જ્ઞાની છો, તમે આવા છો અને તમે તેવા છો. કેટલાક પૈસાદાર ગૃહસ્થોને ઘેર બ્રાહ્મણો અને પંડિતો પડ્યા પાથર્યા રહે છે, અને પેલા મૂર્ખ લોકો તેમની ખુશામત સાંભળીને ફુલાયા કરે છે !

સંસારબદ્ધ લોકો ત્રણ વસ્તુઓના ગુલામ છે. તેમનામાં તે કાંઇ રામ છે ? બાયડીના ગુલામ, પૈસાના ગુલામ અને પોતાના શેઠના ગુલામ ! હું એક માણસનું અહિં નામ દેવા માગતો નથી, તેને મહિને આઠસો રૂપીઆનો પગાર મળે છે, પણ તે પોતાની સ્ત્રીનો એવો તો ગુલામ બની ગયો છે કે તે બેસાડે તો બેસે અને ઉઠાડે તો ઉઠે !

પારકાની પંચાત અને પટલાઇ કરવાનું તમારે પ્રયોજન શું છે. દયા, પરોપકાર—એ બધું તો તમે ઘણું કરી ચૂક્યા છો ! એ તો જે કરતા હોય તેમને કરવા દો. હવે તો ઇશ્વરના ચરણકમળમાંજ ચિત્ત પરોવવાનો તમારો સમય થયો છે. તેને પામશો એટલે બધુંએ આવી ગયું ! પહેલો ઇશ્વર અને પછી દયા, પરોપકાર, જગત ઉપર ઉપકાર, મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર. અને બીજું બધું તમારે તો એવી બાબતો ઉપર લક્ષજ ન આપવું.*

'લંકામાં રાવણ મરી ગયો અને ઘેલો રડવા બેઠો !' તેના જેવી વાત તમે કરો છો. **જેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હોય તેજ સાચો ઉપદેશક થઈ શકે.** લોકોને ઉપદેશ આપનાર તમે કોણ ? ખરેખરો

* આની અગાઉની ટીપણીમાં આ વિષેનો ખુલાસો આવી ગયો છે.

વૈરાગ્યવાન અને ત્યાગી પુરુષ આવીને કહે કે આ પ્રમાણે કરો તો તે ઠીક છે. બાકી સંસારી લોકોના ઉપદેશની જોઇએ તેવી અસર થતી નથી. પછી ઉપદેશ આપનાર બ્રાહ્મણ પંડિત હોય કે ગમે તે હોય; પણ એ બધું ધૂળ ઉપર લીંપણ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ઇશાનને) **તું ગાંડો થઇ જા. ઇશ્વરના પ્રેમવડે ગાંડો ઘેલો થઇ જા.** લોકો જાણશે કે ઇશાન તો ગાંડો થઈ ગયો છે. હવે તે આપણા કામમાં સલાહ આપી શકે એવી હાલતમાં નથી. પછી તેઓ તારી પાસે પટલાઇ કરાવવા આવશેજ નહિ. તારાં આચમની તરભાણાં ફેંકી દે અને +ઇશાન નામ રાખ્યાનું સાર્થક કર.

ઇશાન—મને અરે માત! કરી દે પાગલ;
નથી દરકાર, જ્ઞાન કેરી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—હા, બરાબર પાગલ થવાની જરૂર છે. શિવનાથ કહે છે કે ઇશ્વિર સંબંધી ઝાઝો વિચાર કર્યા કરીએ તો અક્કલ મારી જાય. મેં કહ્યું, 'એ તું બોલ્યોજ શું? ઇશ્વર જે પરમચૈતન્ય છે તેનું ચિંતન કર્યાથી અચૈતન્ય થઇ જવાય? એ બનેજ શી રીતે? જે **નિત્ય શુદ્ધ બોધરૂપ** છે, જેના જ્ઞાનવડેજ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, જેના ચૈતન્યવડે જગત્ ચૈતન્યમય છે; તેનું ધ્યાન કર્યાથી અચૈતન્ય થઇ જવાય? તે કહે છે કે એક સાહેબ હતો તે ઘણો વિચાર કરતાં કરતાં ગાંડો થઇ ગયો. તેમ કદાચ બન્યું હશે. તેણે કેવળ ઐહિક પદાર્થનો વિચાર કર્યો હશે. 'ભાવવડે મારૂં શરીર પરિપૂર્ણ બની ગયું છે અને મારૂં જ્ઞાન ગુમાવી બેઠો છું.' એમાં જે જ્ઞાનની વાત છે તે જ્ઞાનનો અર્થ તો બાહ્યજ્ઞાન થાય છે.

+ ઇશાન નામે ગૌરાંગ પ્રભુનો એક ભક્ત થઈ ગયો હતો અને તે એમની અંગત સેવા કરતો.

શ્રી રામકૃષ્ણજીના ચરણનો સ્પર્શ કરીને ઇશાન બેઠો છે અને આ બધી વાત સાંભળે છે. તે કોઇ કોઇવાર મંદિર માંહેની પાષાણની બનાવેલી કાલી માતાની પ્રતિમા તરફ જુએ છે. દીવાના પ્રકાશવડે માતાનું વદન હસતું હોય એવું દેખાય છે; જાણે એ પ્રતિમામાં સાક્ષાત્ દેવીનો આવિર્ભાવ થયો હોય અને શ્રી રામકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળતાં વેદના મંત્ર જેવાં વચન સાંભળીને માતાજી પ્રસન્ન થઇને હસતાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

ઇશાન—આ બધું જે આપના શ્રીમુખદ્વારા અમે સાંભળીએ છીએ તે ત્યાંથી આવે છે ખરૂં ?

શ્રી રામકૃષ્ણ—હું તો માત્ર યંત્ર જેવો છું; એ યંત્રને ચલાવનાર તો તે છે. હું ઘર છું અને તે ઘરની માલિક છે. હું રથ છું અને તે સારથી છે. તે જેમ ચલાવે છે તેમ ચાલું છું. તે જે બોલાવે છે તે બોલું છું.

કલિયુગમાં બીજા પ્રકારની દેવવાણી થતી નથી. માત્ર બાળક કે ઉપર કહ્યા તેવા ગાંડા માણસ દ્વારા ઈશ્વરને જે કહેવું હોય તે કહે છે.

ઇશ્વરજ સાચો ગુરુ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ખરો ગુરુ એક સચ્ચિદાનંદજ. મનુષ્ય ગુરુ થઇ શકતોજ નથી. જે કાંઈ થાય છે તે ઇશ્વરની ઇચ્છાથીજ થાય છે. મોટાં મોટાં પાપ, ઘણા દિવસનાં જૂનાં પાપ, ઘણા વખતનું અજ્ઞાન તેની કૃપા થતાં એક ક્ષણવારમાંજ નાશ પામે છે.

ભલેને, એક હજાર વર્ષ સુધી એક ઓરડામાં અંધારૂં રહ્યું હોય, પણ દીવો કરો એટલે અંધકાર ધીમે ધીમે જતો રહેશે કે તરતજ જતો રહેશે ? એ તો દીવો થતાંની સાથેજ ચાલ્યો જવાનો.

બિચારો મનુષ્ય શું કરી શકે છે ? માણસ બોલે ગમે એટલું, પણ પરિણામ તો એકલા ઇશ્વરના હાથમાં છે. વકીલ શું કહે છે ? હું

તો જે કહેવાનું હતું તે બધું કહી ચૂક્યો. હવે હુકમ કરવો એ તો જજ સાહેબના હાથમાં છે.

બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે. જ્યારે તે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય, એવાં અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કરે છે ત્યારે તે **આદ્યશક્તિ** કહેવાય છે. એ **આદ્યશક્તિને** પ્રસન્ન કરવી જોઇએ. **ચંડીમાં** શું લખ્યું છે તે તું જાણે છે ને ? દેવતાઓએ જ્યારે **આદ્યશકિતનું** સ્તવન કર્યું ત્યારે તે પ્રસન્ન થઇ અને ભગવાનની યોગનિદ્રાનો ભંગ થયો.

ઇશાન—જી, **મધુ** કૈટભનો વધ કરતી વખતે **બ્રહ્મા** વગેરે દેવતાઓએ આદ્યશક્તિની સ્તુતિ કરી છે કે,

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कार स्वरात्मिका ।
सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ॥
अर्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः ।
त्वमेव सा त्वं सावित्री त्वं देवी जननी परा ॥
त्वयैव धार्यते सर्वं त्वयैतत् सृज्यते जगत् ।
त्वयैतत् पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा ॥
विसृष्टौ सृष्टिरुपा त्वं स्थितिरुपा च पालने ।
तथा संहृति रुपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥

શ્રી રામકૃષ્ણ—હા, એ પ્રમાણે ધારણા કરવી જોઇએ.

ખંડ ચોથો.

પરિચ્છેદ પહેલો—પંડિતજી સાથે ચર્ચા.

બડાબજારમાં બારમા નંબરની મલ્લિક સ્ટ્રીટમાં શ્રીરામકૃષ્ણજી આજે આવ્યા છે. તેમના એક મારવાડી શિષ્યે અન્નકોટ કર્યો હતો. તેથી તેમને નિમંત્રણ કર્યું હતું.

કારતક સુદિ પડવાનો તહેવાર હોવાથી બડાબજારમાં રાતે ખૂબ ધામધૂમ થઇ રહી છે.

મારવાડી શેઠે પરમહંસજીની સાથે વાતો કરવા એક પંડિતજીને મોકલ્યા. તેમણે આવીને પ્રણામ કર્યા અને પછી આસન ઉપર બેઠા. એ પંડિત સાથે ઇશ્વર સંબંધી પુષ્કળ વાતચીત થઇ.

ભાવ ભક્તિ અને પ્રેમ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરના, અવતાર ભક્તોને માટે છે; જ્ઞાનીને માટે નથી.

પંડિતજી—परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

અવતારનો પહેલો ઉદ્દેશ ભક્તોને સુખ આપવાનો અને બીજો ઉદ્દેશ દુષ્ટ લોકોનો વિનાશ કરવાનો હોય છે. જ્ઞાની તો વાસના રહિત છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) પણ મારી બધી વાસનાઓ શમી ગઇ નથી, હજી કેટલીક રહી ગઇ છે, મને ભકિતની વાસના છે.

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં પંડિતજીનો પુત્ર ત્યાં આવી ચઢ્યો અને તે પણ પરમહંસજીને નમસ્કાર કરીને બેઠો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અચ્છા જી! ભાવ કોને કહેવાય અને ભક્તિ કોને કહેવાય?

પંડિતજી—ઇશ્વરનો વિચાર કરતાં કરતાં મનોવૃત્તિ કોમળ બની જાય તેનું નામ ભાવ, જેમ સૂર્ય ઉગતાં બરફ ઓગળી જાય છે તેમ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અચ્છા જી! પ્રેમ એટલે શું?

પંડિતજી પોતે હિન્દીમાં વાત કરતા હતા. પરમહંસજીના સવાલના જવાબમાં પંડિતજીએ પ્રેમનો એક અર્થ કરી બતાવ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—'નહિ, એનું નામ પ્રેમ નહિ.' પ્રેમ તો તેનેજ કહેવાય કે જ્યારે ભકત ઇશ્વરના પ્રેમમાં ચકચૂર બની જાય, જગતનું તેને વિસ્મરણ થઇ જાય અને પોતાનો દેહ જે સર્વને અત્યંત પ્રિય છે તેનું પણ ભાન રહે નહિ. એવી અવસ્થા થાય ત્યારે ખરેખરો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય. ચૈતન્ય ભગવાનની એવી અવસ્થા થઇ હતી.

પંડિતજી—હાજી, એવા મસ્તજ બની જવાય.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અચ્છા જી, કેટલાક લોકો ભક્તિ કરી શકે છે અને કેટલાક નથી કરી શકતા, એનું કારણ શું હશે?

પંડિતજી—ઇશ્વરને મન તો સૌ સરખા છે. તે કલ્પવૃક્ષ જેવા છે. એટલે માગે તે આપે છે. એ કલ્પવૃક્ષ પાસે જઇને માગવું જોઇએ.

પંડિતજી બધા જવાબ હિન્દીમાં આપતા હતા અને પરમહંસજી માસ્તરને તેની મતલબ બંગાળીમાં સમજાવ્યા જતા હતા.

સમાધિતત્ત્વ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અચ્છા જી, સમાધિ કેવી કેવી હોય છે?

પંડિતજી—સમાધિ બે જાતની હોય છે. એક **સવિકલ્પ** અને બીજી **નિર્વિકલ્પ**. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં કોઇ પણ જાતનો વિકલ્પ રહેતો નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—હા, પૂરેપૂરા તદાકાર થઇ જવાય છે. ધ્યાતા અને ધ્યેય વચ્ચે બિલકુલ અંતર રહેતું નથી. વળી કેટલાક લોકો **ચેતનસમાધિ** અને **જડસમાધિ** પણ કહે છે. **નારદ** અને **શુકદેવ** વગેરેની સમાધિ ચેતનસમાધિ હતી. કેમ ખરૂં ને?

પંડિતજી—હાજી, બરાબર છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—વળી **ઉન્મના**સમાધિ અને સ્થિતસમાધિ પણ થાય છે. કેમ ખરૂં કહું છું ને?

પંડિતજી કશું બોલ્યા નહિ. મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અચ્છા જી, જપ તપ વગેરે કરવાથી કેટલીક સિદ્ધિઓ મળે છે ખરી. જેમકે નદી ઉપર ચાલવાની શક્તિ અને એવી બીજી કેટલીક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

પંડિતજી—હાજી, ખરૂં છે; પણ ભક્ત એવી શક્તિઓ ઇચ્છતો નથી.

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલ્યા પછી પંડિતજી બોલ્યા, "એકાદશીને દિવસે હું આપનાં દર્શન કરવા દક્ષિણેશ્વર આવીશ."

શ્રી રામકૃષ્ણ—વાહ! તમારો છોકરો ઘણોજ સારો જણાય છે.

પંડિતજી—ઠીક, મહારાજ! બધું અનિત્ય છે. નદીનું એક મોજું આવે છે અને એક જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમારામાં કાંઇક સત્વ છે ખરૂં.

થોડીવાર પછી પંડિતજીએ પ્રણામ કરીને જવાની રજા માગી અને કહ્યું કે જરા પૂજા કરીને આવું.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અરે બેઠો, બેઠો!

પંડિતજી બેસી ગયા.

પછી પરમહંસજીએ હઠયોગની વાત કહાડી. પંડિતજી તેમની સાથે હિન્દી ભાષામાં હઠયોગ વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. પરમહંસજી બોલ્યા, 'હા, એ પણ એક જાતનું તપ છે, પરંતુ હઠયોગી ઘણો દેહાભિમાની થાય છે-તેનું મન કેવળ દેહમાંજ રહે છે.'

પંડિતજીએ બીજીવાર રજા માગી અને પૂજા કરવા ગયા.

તેમના ગયા પછી પરમહંસજી તેમના પુત્ર સાથે વાતોએ વળગ્યા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—કાંઇક ન્યાય, વેદાંત અને દર્શનનો અભ્યાસ કર્યાથી ભાગવતમાં સારી સમજ પડી શકે છે. ખરૂંને?

પંડિતજીનો પુત્ર—હા, મહારાજ. સાંખ્ય દર્શન ભણવાની બહુ અગત્ય છે.

પરમહંસજી એક તકીઆનો આધાર લઇને જરા સૂતા. પંડિતજીનો પુત્ર પાટ ઉપર બેઠો હતો. શિષ્યો પણ ત્યાં બેઠા હતા. પરમહંસજી સૂતા સૂતા ગાવા લાગ્યા—

હરિસેં લાગી રહો રે ભાઇ,
તેરા બનત બનત બની જાઇ.
તેરી બિગડી બાત બની જાઈ, હરિસેં લાગી રહો રે ભાઇ-
અંકા તારે બંકા તારે, તારે સુજન કસાઇ,
શુકા પડાયકે ગણિકા તારે, તારે મીરાંબાઈ. હરિસેં—
દૌલત દુનિયા માલ ખજાના, બેનિયા બેલ ચરાઇ,
ઔર એક દિન આન પડેગા, ખોજ ખબર નવાઇ. હરિસેં—

તરવાનો ઉપાય.

થોડીવાર પછી ઘરધણી આવી પહોંચ્યો. તે પરમહંસજીનો ભક્ત હતો અને તેમના તરફ ઘણો ભક્તિભાવ રાખતો હતો. પંડિતજીનો પુત્ર હજી બેઠોજ હતો.

ઘરધણીએ સવાલ કર્યો કે મહારાજ! ઉપાય શો છે?

શ્રી રામકૃષ્ણ—તેના નામનું અને ગુણનું કીર્તન, સાધુસંગ અને તેની વ્યાકુળતાથી પ્રાર્થના, એ ત્રણ કરવાં જોઇએ.

ઘરધણી—મહારાજ! એવો આશિર્વાદ આપો કે જેથી સંસાર ઉપરથી અમારૂં મન વિરક્ત થઇ જાય.

શ્રી રામકૃષ્ણ—કેટલુંક વિરક્ત છે? આઠ આની જેટલું?

ઘરધણી—તે તો આપ જાણો. મહાત્માઓની કૃપા વગર અમારૂં કશું વળે એમ નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—બસ, એમને સંતુષ્ટ કરશો તો બધાને સંતુષ્ટ કર્યા બરોબર છે! મહાત્માઓનાં હૃદયમાં તેનોજ નિવાસ છે!

ઘરધણી—જો તે મળી જાય તો પછી કાંઇ કહેવાનુંજ ન રહે. તેની પ્રાપ્તિ થતાંજ બધું એની મેળે છૂટી જાય. રૂપીઓ મળે તો પૈસો ખુશીથી છોડી દઇએ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—પણ સાધન તો કરવુંજ જોઇએને! સાધન કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે આનંદ મળતો જાય છે. સોના મ્હોરથી ભરેલો એક ચરૂ જમીનમાં દટાયલો હોય અને કોઇને તે મેળવવો હોય તો મહેનત લઇને ખોદવું તો જોઇએજ. માથા ઉપરથી પરસેવાનાં ટીપે ટીપાં પડતાં જાય અને ખોદયાજ કરવું પડે. જ્યારે ચરૂ ઉપર કોદાળી વાગે અને ખડિંગ ખડિંગ અવાજ થાય ત્યારે આનંદ ઉત્પન્ન થાય. પહેલેથી કાંઇ આનંદ હોય? પછી કોદાળીના ઘા મારતો જાય અને ખડિંગ ખડિંગ અવાજ નીકળતો જાય ત્યારે આનંદ આનંદ. માટે રામનું ભજન કરો. તે બધો જોગ કરાવી દેશે.

ઘરધણી—અમારે મન તો તમેજ રામ છો.

શ્રી રામકૃષ્ણ એવું બોલતા નહિ. નદીનો તરંગ કહેવાય, કાંઇ તરંગની નદી કહેવાય?

ઘરધણી—મહાત્માઓની અંદર રામજ છે. આપ પણ તેજ રામ છો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—રામ ! રામ ! એવું કદિ બોલતા નહિ.

એમ કહીને તેમણે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા,–

" ઓહિ રામ ઘટ ઘટમેં લેટા, ઓહિ રામ હે જગત પસેરા."

હું તો તમારો દાસ છું. તમામ જીવ જંતુઓનું રૂપ એ રામેજ ધારણ કર્યું છે.

ઘરધણી—મહારાજ ! અમે તો એવું જાણતા નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—જાણો કે ન જાણો, પણ તમેય રામજ છો.

ઘરધણી—આપનામાં જરાએ રાગદ્વેષ નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નથી કેમ ? ગાડીવાળાની સાથે અમે કરાર કર્યો હતો કે તેણે અમને કલકત્તે લઇ જવા સારૂ ગાડી લઇને આવવું. આગળથી બાનાના ત્રણ આના લઈ ગયો પણ પછી આવ્યોજ નહિ. મને તો તેનાપર એવી ચાટી ગઇ ! ઘણોજ ખરાબ માણસ ! જુઓને, અમને કેટલી તકલીફ પડી ?

પરિચ્છેદ ૨ જો–આગળ વધો એટલે ઇશ્વર મળશે.

શ્રી રામકૃષ્ણે ત્યાર પછી થોડીવાર આરામ લીધો. આ બાજુએ મારવાડી ભકતોએ બહારની અગાસીમાં ભજન કરવા માંડ્યું. આજે મયુરમુકુટધારીનો મહોત્સવ હતો. ભગવાનને ભોગ ધરાવવાની તૈયારી થતી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણજીને દર્શન કરાવવાને ઘરધણી અને તેનાં માણસો તેડી ગયાં.

ભગવાનની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતાં કરતાં પરમહંસજી ભાવા-

વિષ્ટ થઇ ગયા. હાથ જોડીને તે બોલ્યા, "પ્રાણ હે ગોવિંદ મમ જીવન ! જય ગોવિંદ ગોવિંદ વાસુદેવ સચ્ચિદાનંદ વિગ્રહ ! હા કૃષ્ણ, હે કૃષ્ણ, જ્ઞાન કૃષ્ણ, મન કૃષ્ણ, પ્રાણ કૃષ્ણ, આત્મા કૃષ્ણ, દેહ કૃષ્ણ, જાત કૃષ્ણ, કુલ કૃષ્ણ, પ્રાણ હે ગોવિંદ મમ જીવન !"

આટલું બોલતાં બોલતાં પરમહંસજી ઉભા ઉભા સમાધિસ્થ થઇ ગયા. રામ ચક્રવર્તીએ તેમને પકડી રાખ્યા. ઘણીવારે તેમની સમાધિનો ભંગ થયો.

ભોજન કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી પરમહંસજીએ રજા લીધી. એ વખતે સાંજ પડી હતી અને દિવાળીની રોશનીને લીધે રસ્તા ઉપર ઘણીજ ભીડ થઇ હતી. પરમહંસજીએ કહ્યું, 'હું તો ગાડીમાંથી ઉતરી પડું છું. ગાડી ભલે પાછળ પાછળ આવે.' રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તેમણે જોયું કે એક બખોલ જેવી કોટડીમાં એક પાનવાળાએ દુકાન માંડી હતી. તે કોટડી એટલી નીચી હતી કે નીચાં વળીએ તોજ જવાય. પરમહંસજી કહે, 'કેટલી આફત ? આટલી સાંકડી જગ્યામાંજ પૂરાઇ રહે છે ! સંસારબદ્ધ લોકોનો એવોજ સ્વભાવ હોય છે. એવા દુઃખમાં પણ તેમને મનથી આનંદ છે !'

ગાડી પાસે આવી પહોંચી. તે બીજીવાર ગાડીમાં બેઠા. અંદર તેમની સાથે બાબુરામ, માસ્તર, રામ એટલા હતા. ગોપાળ ગાડીની +છત્રી ઉપર બેઠો.

એવામાં એક ભિખારણ બગલમાં છોકરૂં લઇને ભીખ માગતી માગતી પરમહંસજીની સામે આવીને યાચના કરવા લાગી. તે જોઇને

+ ગાડીની અંદર માણસો બેસે તે ઉપરાંત ગાડીના છાપરાને કઠેરો હોવાથી તેમાં સરસામાન મૂકાય અને બેસવું હોય તો બેસી પણ શકાય એવી ગાડીઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે.

તેમણે માસ્તરને પૂછ્યું, 'કેમ ? પૈસો ઐસો છે કે ?' ગોપાળે તે બાઇને એક પૈસો આપ્યો.

બડા બજારમાં થઇને ગાડી જતી હતી. દીવાળીની ધામધૂમ થઇ રહી હતી. અંધારી રાતે પણ રોશનીને લીધે બધે અજવાળું અજવાળું થઇ રહ્યું હતું.

પરમહંસજી પાંચ વરસના છોકરાની માફક રોશની જોઇને ખુશ ખુશ થતા હતા. ચારે બાજુએ માણસનો કોલાહલ થતો હતો. પરમહંસજીએ મોટેથી કહ્યું. **આગળ વધો ! આગળ જઇને જુઓ ! હજી આગળ જાઓ!** એમ કહેતા જાય ને હસતા જાય. વળી પાછું તેમણે બાબુરામને મોટેથી કહ્યું, " અરે આગળ જાની ! તું કરે છે શું ? "

શિષ્યો હસવા લાગ્યા. તેઓ પરમહંસજીના વચનનો મર્મ સમજી ગયા હતા. 'સંસારમાં શું બંધાઈ રહ્યા છો? ઇશ્વર તરફ આગળને આગળ ચાલ્યા જાઓ. પોતાની હાલની અવસ્થાથી સંતુષ્ટ થઇને બેસી ન રહો.' બ્રહ્મચારીને કઠીઆરાને કહ્યું હતું કે આગળ જા, આગળ. કઠીઆરો ધીમે ધીમે આગળ જવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ સુખડનું વન દીઠું. વળી થોડા દિવસ પછી એથી પણ વધારે આગળ ગયો ત્યારે રૂપાની ખાણ દીઠી. વળી આગળ ગયો ત્યારે સોનાની ખાણ દીઠી અને છેવટે તેને હીરા માણેકની ખાણ જડી.

એટલા માટેજ પરમહંસજી વારંવાર કહે છે કે આગળ જાઓ; આગળ જાઓ. ગાડી આગળ ચાલવા લાગી. માસ્તરે પરમહંસજી માટે જે કાપડ ખરીદ્યું હતું તે તે તેમને બતાવ્યું. બે પંચીઆં અને બે ધોએલાં ધોતીઆં હતાં. પરમહંસજીએ તો માત્ર પંચીઆંજ મગાવ્યાં હતાં. તેમણે કહ્યું, 'હમણાં હું પંચીઆંજ લઈશ. ધોતીઆં તું તારે ઘેર લઇ જા; રાખી મૂકજે. બહુ તો એક ધોતીયું લઉં.'

માસ્તર—જી, બીજું એક રાખોને !

શ્રી રામકૃષ્ણ—મને પોતાને કાંઇક ચીજ લેવા વિષે જરા સંકોચ હોય તેમાં તારે ખોટું લગાડવું નહિ—એ તો આપણી ખાનગી બાબત છે. મારે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે મંગાવીશ.

માસ્તર—જેવી આજ્ઞા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—મેં તેને કહ્યું કે કાલે બડા બજાર જવું છે. તું આવીશ કે ? તે કહે કોણ જાણે ? વળી ટ્રામના ભાડાના ચાર પૈસા ખરચ થાય. કોણ જાય ? જવા દોને. વેણીપાલને ઘેર કાલે ગયા હતા તો ત્યાં વળી આચાર્યપણું કરવા લાગ્યો ! કોઇએ તેને કહ્યું નહિ તો પણ ગાવા બેઠો ! લોકો શી રીતે જાણે કે એ મોટો બ્રહ્મજ્ઞાની છે ! (**માસ્તરને**) કેમ ? એક આનાનો ખરચ થાયને ?

खंड पांचमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો—દેવી ચૌધુરાણીની વાત.

આજે ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના **ડીસેંબર** માસની ૨૭ મી તારીખ અને પોષ સુદિ સાતેમ અને **શનિવાર** છે. **નાતાલની** રજાઓ હોવાથી **પરમહંસજીના** શિષ્યોને હમણાં પૂરતો અવકાશ છે, તેથી તેઓમાંના ઘણા ખરા તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા છે.

થોડીવાર પછી **પરમહંસજી** શિષ્યો સાથે પંચવટી તરફ ગયા. તેઓ તેમને ઘેરી વળ્યા. કેટલાક બેઠા હતા અને કેટલાક ઉભા હતા. **પરમહંસજી** પોતે એક ચોતરા ઉપર બેઠા. તેમનું મ્હોં નૈઋત્ય કોણ તરફ હતું. તેમણે **માસ્તરને** પૂછ્યું, ચોપડી લાવ્યો છે કે ?

માસ્તર—જી હા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—જરા મને એમાંથી વાંચી સંભળાવ તો.

ક્યું પુસ્તક છે તે શિષ્યો જિજ્ઞાસાથી જોવા લાગ્યા. તે પુસ્તકનું નામ **"દેવી ચૌધુરાણી"** હતું. એ પુસ્તકમાં નિષ્કામ કર્મની વાત આવે છે એમ **પરમહંસજીએ** સાંભળ્યું હતું. તેનો લખનાર **બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય** છે એ પણ તેમણે સાંભળ્યું હતું. પુસ્તક ઉપરથી

તેના લખનારના મનની સ્થિતિ પણ જાણી શકાય છે. **માસ્તરે** ચોપડી ઉઘાડીને કહ્યું, એક બાળા લૂંટારાના હાથમાં સપડાઇ છે. તેનું અસલ નામ પ્રફુલ હતું. પાછળથી દેવી ચૌધુરાણી પાડવામાં આવ્યું છે. જે લૂંટારાના હાથમાં તે પકડાઇ હતી તેનું નામ ભવાની ઠાકુર છે. લૂંટારો છતાં તેનું વર્તન ઘણું શુદ્ધ છે. પ્રફુલ્લને સાધન ભજન કરતાં સારી રીતે શીખવ્યું હતું, અને નિષ્કામ કર્મ કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ સમજાવ્યું હતું. એ લૂંટારાઓ બધા લોકોને લૂંટતા ન હતા, પણ દુષ્ટ લોકોને લૂંટીને તે દ્રવ્યવડે ગરીબ લોકોનું પોષણ કરતા હતા અને લૂંટનો માલ તેઓનેજ આપી દેતા હતા. ભવાની પ્રફુલ્લને કહેતો કે હું દુષ્ટોને શિક્ષા કરૂં છું અને સાધુ પુરૂષોનું રક્ષણ કરૂં છું.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ તો રાજાનું કર્તવ્ય છે.

માસ્તર—વળી એક ઠેકાણે ભક્તિ સંબંધી વાત આવે છે. ભવાનીએ પ્રફુલ્લની પાસે હમેશાં રહેવાને સારૂ એક બાલિકાને મોકલી હતી. તેનું નામ નિશિ હતું. એ છોકરી ઘણી ભક્તિમતી હતી. તે કહેતી હતી કે મારો સ્વામી એક શ્રીકૃષ્ણજ છે. પ્રફુલ્લનું લગ્ન થયું હતું. તેને બાપ ન હતો, મા હતી. તેમના ઉપર એક પ્રકારનું ખોટું આળ ચડાવીને તેમને ન્યાત બહાર મૂક્યાં હતાં, તેથી કરીને પ્રફુલ્લને તેનાં સાસરીયાં કદિ તેડતાં નહિ. તેનો વર બીજીવાર પરણ્યો હતો, તોપણ પ્રફુલ્લ પોતાના વર ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતી હતી. આ વાત નીચેના સંવાદ ઉપરથી સારી રીતે સમજાઈ જશે.

નિશિ—હું તેની (ભવાનીની) પુત્રી છું અને તે મારો પિતા છે. તેણે મને એક પ્રકારે પરણાવી દીધી છે.

પ્રફુલ્લ—એક પ્રકારે એટલે ?

નિશિ—મારૂં સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરી દીધું છે.

પ્રફુલ્લ—સર્વસ્વ એટલે ?

નિશિ—સૌન્દર્ય, યૌવન અને હૃદય.

પ્રફુલ્લ—તેજ તારા પતિ છે ?

નિશિ—હા, શા માટે નહિ ? તેનો મારા ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તેજ મારા પતિ છે.

પ્રફુલ્લે આ સાંભળીને એક દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂક્યો અને કહ્યું, 'હું તારી માફક બોલી શકતી નથી. પતિને જોયા પછી શ્રીકૃષ્ણ તરફ મન આકર્ષાયજ નહિ.'

ભૂર્ખ વજ્રેશ્વર—(પ્રફુલ્લનો પતિ) એટલું "પણ સમજતી નથી !"

નિશિએ કહ્યું, શ્રી કૃષ્ણ તરફ દરેક સ્ત્રીનું ચિત્ત ખેંચાઇ શકે છે; કેમકે તેનું યૌવન અનંત છે, તેનું સૌન્દર્ય અખંડ છે, અને તેનાં ગુણ અને ઐશ્વર્ય અનંત છે.

નિશિ ભવાનીની શિષ્યા હતી, પણ પ્રફુલ્લ તદ્દન નિરક્ષર હતી તેથી તેનાથી ઉત્તર આપી શકાયો નહિ.

હિંદુ ધર્મના પ્રણેતાઓ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી ગયા છે. ઇશ્વર અનંત છે. એ અનંત ઇશ્વરને ક્ષુદ્ર મનુષ્યના હૃદયમાં આબદ્ધ કરી શકાય એમ નથી. માત્ર ઇશ્વરનું સાંત સ્વરૂપજ મનુષ્યના હૃદયમાં સમાઇ શકે છે. એટલાજ કારણથી અનંત જગદીશ્વર હિંદુઓના હૃદયમાં સાંત શ્રીકૃષ્ણરૂપે વિરાજે છે. સ્ત્રીને માટે પોતાનો પતિ એ ઇશ્વરનું શ્રીકૃષ્ણથી પણ વિશેષ સાંત સ્વરૂપ છે; અને એટલા માટે પતિ એજ ઇશ્વરની સમિપ જવાની નીસરણીનું પહેલું પગથીયું છે. એજ કારણથી હિંદુ સ્ત્રીઓ પતિને ઇશ્વરતુલ્ય માને છે. આ ભાવના હિંદુસમાજમાં ઘણીજ દૃઢ થએલી છે. બીજી પ્રજાઓમાં તે માત્ર ગૌણરૂપેજ રહેલી છે.

બિચારી નિરક્ષર પ્રફુલ્લ કશું બોલી શકી નહિ. તે કહે, બ્હેન! આ બધી લાંબી લાંબી વાતો મારાથી સમજાતી નથી. તારૂં નામ શું તે તો તેં મને હજી સુધી કહ્યુંજ નથી?

સખીએ કહ્યું, 'ભવાની ઠાકુરે મારૂં નામ નિશિ પાડ્યું છે. હું દિવાની બ્હેન નિશિ છું. એક દિવસ હું દિવાને પણ તારી સાથે વાત કરવા તેડી લાવીશ. પણ હું કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખજે. ઇશ્વરજ ખરો સ્વામી છે. સ્ત્રીઓને માટે તેમનો પતિ એજ ઇશ્વર છે. શ્રી કૃષ્ણ સર્વનો આરાધ્ય દેવ છે. હવે પતિ અને કૃષ્ણ એ બેનું આપણને શું કામ છે? પતિ અને કૃષ્ણ બેઉ ઇશ્વર? આપણા ક્ષુદ્ર હૃદયની ક્ષુદ્ર ભક્તિના બે ભાગ કરવાથી તે કેટલી અલ્પ થઇ જાય?

પ્રફુલ્લ—છાની રહે, છાની. સ્ત્રીઓની ભક્તિને કાંઇ સીમા છે?

નિશિ—સ્ત્રીની ભક્તિને સીમા નથી એ વાત ખરી, પણ ભક્તિ અને પ્રેમ વચ્ચે બહુ તફાવત છે.

માસ્તર—ભવાની ઠાકુરે પછી પ્રફુલ્લને સાધન ભજન કરતાં શીખવવા માંડ્યું.

"પહેલા વર્ષમાં પ્રફુલ્લના ઓરડામાં ભવાની ઠાકુર કોઇ પણ પુરુષને આવવા દેતો નહિ, તેમજ ઘર બહાર પણ કોઈ પણ પુરુષ સાથે વાત કરવાની તેને રજા આપી નહતી. બીજે વર્ષે વાતચીત કરવાનો નિષેધ કર્યો નહિ, પણ હજી તેના ઘરમાં તો કોઈ પુરુષથી અવાતું નહિ. ત્રીજે વર્ષે પ્રફુલ્લનું મુંડન કરાવ્યું ત્યાર પછી ભવાની ઠાકુર પોતાનો ઉત્તમોત્તમ શિષ્યોને લઇને પ્રફુલ્લના ઓરડામાં જતો. પ્રફુલ્લ બોડે માથે નીચી નજરે તેમની સાથે શાસ્ત્ર સંબંધી વાર્તાલાપ કરતી."

માસ્તર—આટલું કર્યા પછી પ્રફુલ્લને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનો આરંભ કર્યો. વ્યાકરણ શીખવવા માંડ્યું. રઘુવંશ, કુમારસંભવ, નૈષધ, શાકુંતલ વગેરે કાવ્યગ્રંથો ભણાવવા માંડ્યા. સાંખ્ય, વેદાંત અને ન્યાયની પણ શરૂઆત કરી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એનો શો અર્થ? શું આ બધા ગ્રંથો વાંચ્યા વગર જ્ઞાન થાયજ નહિ એમ?

માસ્તર—પ્રફુલ્લનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા પછી તેણે થોડા વખત સુધી સાધન ભજન કર્યું. ત્યાર પછી એક દિવસ ભવાની ઠાકુર તેની સાથે વાતચીત કરવા આવ્યો. આ વખતે તેણે પ્રફુલ્લને નિષ્કામ કર્મનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. ગીતાનો એક શ્લોક વાંચ્યો—

* **तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।**
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः॥ ગીતા ૩, ૧૯.

અનાસક્તિનાં ત્રણ લક્ષણ છે;—

(૧) ઈન્દ્રિય સંયમ (૨) નિરહંકાર (૩) શ્રીકૃષ્ણને ફળનું સમર્પણ.

અહંકારથી રહિત થયા વગર ધર્માચરણ થઇ શકેજ નહિ. તેના પ્રમાણમાં ગીતાનો બીજો એક શ્લોક બતાવ્યો—

\+ **प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।**
अहंकार विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥ ગીતા ૩, ૨૭.

વળી તમામ પ્રકારનાં કર્મનું ફળ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરવું જોઇએ. તેના પ્રમાણમાં એક શ્લોક વાંચી સંભળાવ્યો—

---

* માટે અનાસક્ત થઇને તારાં કર્તવ્ય કર્મ કર; અનાસક્તપણે કર્મ કરનાર પરમપદને પામે છે.

\+ સર્વ કર્મ પ્રકૃતિના ગુણવડેજ થતાં હોવા છતાં અંહકારથી મૂઢ થએલો જીવ પોતાનેજ કર્તા માની લે છે.

+ यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषिददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

ગીતા ૯, ૨૭.

નિષ્કામનાં આવાં ત્રણ પ્રકાર તેણે બતાવ્યાં.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ બરાબર કહ્યું છે. એ ગીતાનો સિધ્ધાંત છે. એનું ખંડન થઇ શકે એમ છેજ નહિ. તોપણ શ્રી કૃષ્ણને ફળનું સમર્પણ કરવાનું કહ્યું એ તો પહેલું પગથીયું છે. ભકિત કરવાનું કેમ ન કહ્યું ?

માસ્તર—અહિં ભક્તિ વિષે ઝાઝું લખ્યું નથી.

ત્યાર પછી ધનનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની વાત નીકળી. પ્રફુલ્લે કહ્યું કે મેં તો આ બધું ધન શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરી રાખેલુંજ છે.

પ્રફુલ્લ—મેં મારાં બધાં કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ કર્યાં તેની સાથે મારૂં ધન પણ તેનેજ અર્પણ કરી ચૂકી છું.

ભવાની—બધું ?

પ્રફુલ્લ—હા, બધુંજ.

ભવાની—એટલુંજ કર્યાથી અનાસકત પણે તારાથી કર્મ કરી શકાશે નહિ. જો તારે તારા પોષણને માટે કાંઇક ઉદ્યમ કરવો પડશે તો તેમાંથી પણ આસકિત ઉત્પન્ન થશે. માટે કાંતો તારે ભિક્ષા માગીને શરીરનું પોષણ કરવું અથવા તો આ જે ધન તારી પાસે છે તેવડે તું તારૂં ભરણ પોષણ કરજે. ભિક્ષાવૃત્તિ કરવાથી પણ આસક્તિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. માટે આ ધનવડેજ તારે દેહનું ભરણ પોષણ કરવું.

+ તું જે કાંઈ કરે, જે કાંઇ ખાય, જે કાંઇ આહુતિ આપે, જે કાંઈ દાન કરે, જે તપશ્ચર્યા કરે તે મને અર્પણ કર.

માસ્તર—(શ્રી રામકૃષ્ણને) એટલા પૂરતી ગ્રંથકારે પોતાની હુશીઆરી બતાવી છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ખરેખર, હુંશીઆરીજ બતાવી છે. એટલી એની બુદ્ધિ વાણીઆશાઇ છે. જેને ઇશ્વરની સાથે પ્રીતિ છે તે વિચાર કરવા રહેતો નથી, પણ એકદમ ભૂસકોજ મારે છે. પોતાના નિર્વાહને માટે આટલું ધન અનામત રહેવા દેવું એવો હિસાબ તે કરી શકતો નથી.

માસ્તર—ત્યાર પછી એવી હકીકત આવે છે કે ભવાની ઠાકુરે પ્રફુલ્લને પૂછ્યું કે આ ધન તું શ્રી કૃષ્ણને કેવી રીતે અર્પણ કરીશ ? પ્રફુલ્લ બોલી, શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રમાં છે. માટે આ ધન પ્રાણી માત્રના સુખને માટે ખર્ચી નાખીશ.

ભવાની કહે બરાબર છે. એમ કહીને તેણે ગીતાના ત્રણ શ્લોક વાંચી બતાવ્યા—

+ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

ગીતા ૬–૩૦, ૩૧, ૩૨.

+ જે સર્વત્ર મનેજ જુએ છે અને સર્વને મારામાં જુએ છે તેની દૃષ્ટિથી હું દૂર નથી અને મારી દૃષ્ટિથી તે દૂર નથી.

જે જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ જુએ છે અને મને ભૂત માત્રમાં રહેલો જાણીને મારી ભક્તિ કરે છે તે ગમે તે અવસ્થામાં રહેલો છતાં પણ સર્વદા મારામાંજ રહેલો છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અલબત્ત, આ ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણ છે.

માસ્તરે આગળ વાંચવા માંડ્યું.

" પ્રાણી માત્રને દાન કરવામાં ઘણો શ્રમ લેવાની જરૂર છે. સારાં સારાં કપડાં, ભોગવિલાસ ભભકો વગેરે પણ જરૂરનાં છે. તે માટે ભવાનીએ કહ્યું કે જરાતરા ' દુકાનદારી ' પણ કરવી જોઇએ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(જરા ગુસ્સે થઇને) દુકાનદારી પણ કરવી જોઇએ ! એ તો જેવું મનમાં હોય તેવુંજ બહાર આવે. રાતદિવસ સંસારના વિષયોનું ચિંતન કર્યાથી પાખંડ, કપટ, એ બધા દુર્ગુણો અને તેમનીજ વાતો સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે. મૂળા ખાધાથી મૂળાનાજ ઓડકાર આવે છે. ' દુકાનદારી ' એવા શબ્દો તે ન બોલ્યો હોત અને એમ કહ્યું હોત કે પોતાને અકર્તા માનીને કર્તાની માફક કામ કર્યા જવું તોપણ ચાલત. એક દિવસ એક માણસ ભજન ગાતો હતો, તે ભજનની અંદર ' લાભ, ' ' નુકસાન ' એવી એવી વાતો આવ્યા કરે. મેં કહ્યું, રહેવા દે તારૂં ભજન. રાતદિવસ જેનો વિચાર આવતો હોય, જેની આસકિત હોય તેવુંજ—તેજ વાત મ્હોંમાંથી નીકળી જાય. સંસારી માણસોના મ્હોંમાંથી શુદ્ધ વૈરાગ્ય અને નિષ્કામપણાની વાત નીકળેજ નહિ.

હવે ઇશ્વરના દર્શનની વાત આવી. હવે પ્રફુલ્લ દેવી ચૌધુરાણી બની હતી. વૈશાખ સુદિ સાતમ હતી. દેવી એક મછવા ઉપર બેસીને દિવાની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહી હતી. આકાશમાં ચંદ્ર ઉગ્યો હતો. ગંગાને કિનારે મછવાને લંગર નાખીને થોભાવી રાખ્યો હતો. મછવાના છાપરા ઉપર દેવી અને તેની બે સખીઓ બેઠી હતી. ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થઇ શકે કે નહિ તેની વાત ચાલતી હતી. દેવીએ

હે અર્જુન ! સુખમાં તેમજ દુઃખમાં જે સર્વને આત્મવત્ ગણે છે તે યોગીને હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનું છું.

કહ્યું કે 'જેમ પુષ્પનો વાસ ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે છે તેમ ઇશ્વરને અંતઃકરણવડે પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય છે.'

શ્રીરામકૃષ્ણ—અંતઃકરણવડે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય, પણ અંતઃકરણ તે તમારૂં સાધારણ અંતઃકરણ નહિ તો! એ તો શુદ્ધ અંતઃકરણમાંજ અનુભવાય છે! જરા પણ વિષયાસક્તિ રહી ગઇ હોય તો સઘળું ફોકટ! મન સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય એટલે પછી તેને શુદ્ધ મન કહો કે આત્મા કહો.

માસ્તર—મનદ્વારા ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, એમને એમ કાંઇ પણ થતું નથી, એ વાત આગળ આવે છે ખરી. ગ્રંથકાર લખે છે કે ઇશ્વરનું દર્શન કરવાને માટે એક પ્રકારના દુરબિનની જરૂર છે. એ દુરબિનનું નામ યોગ છે. ત્યાર પછી ગીતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે યોગ ત્રણ પ્રકારના છે એમ તે કહે છે. (૧) જ્ઞાનયોગ (૨) કર્મયોગ (૩) ભક્તિયોગ. એ યોગરૂપી દુરબિનવડે ઇશ્વરનું દર્શન થઇ શકે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ વાત સાચી છે. એ તો બરાબર ગીતાનોજ મત છે.

માસ્તર—છેવટે દેવી ચોધુરાણી અને તેના પતિનો મેળાપ થાય છે. પતિ પ્રત્યે તેની ખૂબ ભક્તિ છે. તે પોતાના પતિને કહે છે કે તમે મારા ઉપાસ્ય દેવ છો. હું અન્ય દેવતાઓનું પુજન કરતાં શીખતી હતી પણ શીખી શકી નથી. તમામ દેવતાઓનું સ્થાન મારા મનથી તમેજ ભોગવો છો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—શીખી શકી નહિ! એનુંજ નામ પતિવ્રતા ધર્મ! શું એવું પણ આ પુસ્તકમાં છે ખરૂં!

વાચન પૂરૂં થયું. પરમહંસજી હસતા હતા. હવે તે શું બોલે છે તેની બંકિમ એક ચિત્તે રાહ જોતા બેઠા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ કોઇ રીતે ખરાબ નથી. પતિવ્રતા ધર્મની

વાત બરાબર સમજાવી છે. જો પ્રતિમાદ્વારા ઇશ્વરનું પૂજન થઇ શકે તો પછી મનુષ્યદ્વારા કેમ ન થઇ શકે? વાસ્તવમાં ઇશ્વરજ મનુષ્યરૂપે આ બધી લીલા કરી રહ્યો છે.

પરિચ્છેદ ૨ જો–ભાવો-મતદશાનું વર્ણન.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકવાર મારી એવી અવસ્થા થઇ હતી. શિવ પાર્વતીના ભાવમાં હું કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો હતો. વળી થોડા દિવસ મને રાધા કૃષ્ણનો ભાવ પણ આવ્યો હતો. કોઇવાર **સીતા રામ**નો ભાવ પણ આવતો. રાધાનો ભાવ આવતો ત્યારે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરીને પોકાર કરતો; **સીતા**નો ભાવ આવતો ત્યારે રામ રામ કરતો.

ઇશ્વરની લીલાનું દર્શન એ કાંઇ આખરની અવસ્થા નથી અને એટલાથીજ તૃપ્તિ થતી નથી. ઉપર કહ્યા તેવા બધા ભાવ આવી ગયા પછી મેં **મા**ને વિનતિ કરી કે એ બધામાં તો વિયોગ થવાનો ભય છે; માટે જેમાં કદિ પણ વિયોગ ન થાય, આનંદમાં ભંગ ન થાય એવી અવસ્થા આપો. એ પછી હું થોડો વખત **અખંડ સચ્ચિદાનંદ**ના ભાવમાંજ મસ્ત રહ્યો હતો. ભગવાનની છબીઓને વીણી વીણીને મારા ઓરડામાંથી ફેંકી દીધી!

પ્રાણી માત્રમાં—વસ્તુ માત્રમાં હું તેનું દર્શન કરવા લાગ્યો. મારી પૂજા બૂજા બધું ઉડી ગયું! આ બિલિનું ઝાડ છે. એકવાર હું બિલિપત્ર તોડવા ગયો પણ શું તોડું? એક પાન તોડતામાંજ ઝાડનો રેસો નીકળી આવ્યો અને જોઉં છું તો આખું ઝાડ ચૈતન્યમય હતું! મારા મનને ઘણીજ વ્યથા થઇ. પાન તોડ્યું તેને માટે મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. દુર્વા તોડવા ગયો પણ તેને પણ પ્રથમની માફક તોડી ન શક્યો. પછી હું જરા ચીડવાઇને ચાલતો થયો.

મારાથી એક લીંબુ સરખું પણ કપાતું નહિ. તે દિવસે અત્યંત મનોવેદના સહિત 'જય કાલી' બોલીને જાણે તેની સામે બલિદાન આપતો હોઉં તેમ મેં લીંબુ કાપ્યું. આખું જગત્ ચૈતન્યમય લાગતું. એક દિવસ હું ફૂલ તોડવા ગયો હતો—ઝાડ ઉપર નાનાં ફૂલ લાગ્યાં હતાં. મારા નેત્ર આગળ ઇશ્વરનું વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું. તેની પૂજા થઇજ ગઇ હતી અને વિરાટ મૂર્તિના માથા ઉપર ઝાડ ઉપરનાં એ સઘળાં પુષ્પો અર્પણ થઇ ચૂકેલાં હતાં! એવું દર્શન થયા પછી મેં ફૂલ તોડવાનું છોડી દીધું.

ઇશ્વરજ મનુષ્ય બનીને આ બધી લીલા કરે છે. હું સાક્ષાત્ નારાયણનેજ જોઉં છું. લાકડાના બે કકડા જોરથી ઘસતાં જેમ તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભક્તિના બળવડે મનુષ્યોમાં ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. ગલ નાખતામાંજ માછલીઓ પડાક લઇને પકડાઇ જાય છે!

પ્રેમોન્માદ થતાંજ ભૂતમાત્રમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ગોપીઓ ભુતમાત્રમાં કૃષ્ણનું દર્શન કરતી. જગતને કૃષ્ણમય દેખતી. તેઓ કહેતી કે અમેજ કૃષ્ણ છીએ! એ ખરેખરી ઉન્માદ અવસ્થા હતી. કોઇ ઝાડ જોતી તો બોલી ઉઠતી કે આ કોઇ તપસ્વી છે અને કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતો બેઠો છે! નાનું ઘાસ જોઇને કહેતી કે શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી પૃથ્વીને રોમાંચ થયો છે!

પતિ એજ ઇશ્વર છે એમ માનવું એજ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ધર્મ છે. જ્યારે પ્રતિમાનું પૂજન થાય ત્યારે જીવતા મનુષ્યનું પૂજન શા માટે ન થાય?

ઇશ્વરનું દર્શન કેમ થાય?

મૂર્તિમાં ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ થવાને ત્રણ મુખ્ય વસ્તુની જરૂર છે. પ્રથમ તો પૂજા કરનારની ભક્તિ. બીજું મૂર્તિની સુન્દરતા અને

ત્રીજું મંદિરના માલિકની અથવા ઘરધણીની ભક્તિ.

વૈષ્ણવચરણ કહે છે કે આખરે ઈશ્વરની નરલીલાવડે મન સહેલાઈથી પોતાનું પ્રાપ્તવ્ય પામે છે. છતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર એવી લીલાનું દર્શન થઈ શકે એમ નથી. સાક્ષાત્કાર એટલે શું તે સમજ્યા? બાળકના જેવો સરળ સ્વભાવ થઇ જવો જોઇએ. બાળક જેવો સ્વભાવ શા માટે થવો જોઇએ? કારણ કે ઇશ્વરનો સ્વભાવ પણ બાળકના જેવોજ છે. માટે જે કોઈ ઇશ્વરનું દર્શનજ કરે છે તેનો સ્વભાવ પણ ઇશ્વરના જેવો અર્થાત્ બાળકવત્ બની જાય છે.

માટે તેનું દર્શન થવું જોઇએ. ઈશ્વરનું દર્શન અથવા સાક્ષાત્કાર શી રીતે થાય? **તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઇએ.** મનની એવી અવસ્થા થવી જોઇએ કે ઇશ્વરને બળપૂર્વક કહી શકાય કે હે જગત્ પિતા! હું શું જગતની બહાર છું? સાળા! મારા ઉપર દયા લાવે છે કે નહિ?

જે દેવનું ધ્યાન કરો તે દેવનું સત્ત્વ તમારામાં પ્રવેશ કરે છે. જો તમે શિવનું પૂજન કરો તો તમારામાં શિવનું સત્ત્વ દાખલ થાય છે. એક માણસ રામનો ભક્ત હતો. રાત દિવસ હનુમાનનુંજ ચિંતન કરતો હતો. મનમાં એમજ ધારણ કરતો કે હુંજ હનુમાન છું. એમ કરતાં કરતાં તેની ધારણા એવી દૃઢ થઈ ગઈ કે આખરે તેને એક પૂછડી પણ ઉગી હતી!

શિવના અંશવડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને વિષ્ણુના અંશવડે ભક્તિ મળે છે. જેઓનામાં શિવનો અંશ હોય છે તેમની પ્રકૃતિ જ્ઞાનીના જેવી હોય છે; જેઓનામાં વિષ્ણુનો અંશ હોય છે તેમની પ્રકૃતિ ભક્તના જેવી હોય છે.

માસ્તર—ચૈતન્ય ભગવાનને માટે તો આપ એમ કહેતા હતા કે તેમનામાં જ્ઞાન અને ભક્તિ બેઉ હતાં.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ચૈતન્ય ભગવાનની તો વાતજ જુદી છે. એતો ઇશ્વરના અવતાર હતા. તેમનામાં અને સામાન્ય મનુષ્યમાં અનેક પ્રકારનો તફાવત છે. તેમનો વૈરાગ્ય એવો તીવ્ર હતો કે એકવાર વાસુદેવ સાર્વભૌમે તેમના મ્હોંમાં ખાંડ મૂકી પણ તે ભીંજાઇ નહિ અને ફર ફર કરતી ઉડીને બહાર નીકળી પડી! તે હમેશાં સમાધિસ્થ હાલતમાં રહેતા હતા. તેમનો ઇન્દ્રિય સંયમ કેવો અદ્‌ભુત હતો! મનુષ્યની સાથે તેમની તુલના થઇજ કેમ શકે? સિંહ માંસ ખાય છે પણ તે છતાંએ બાર વર્ષે એકવાર સ્ત્રી સમાગમ કરે છે, અને કબુતર કાંકરા ખાય છે છતાંએ રાત્રી દિવસ કામક્રીડા કરે છે. એટલોજ તફાવત અવતારી પુરુષ અને સામાન્ય મનુષ્ય વચ્ચે છે. સામાન્ય જીવ ભલે કામનો ત્યાગ કરે, પણ વૃત્તિ જરાક ચંચળ થઇ જાય એટલે તેને કાબુમાં રાખી શકતો નથી.

ભક્તિ કરવામાં શરમ કેવી? ભલે લોકોને જોવું હોય તો જુએ અને હસવું હોય તો હસે. 'લજ્જા, ઘૃણા અને ભય એ ત્રણમાંથી એકપણ રહેવું ન જોઇએ.' એ બધાં બંધન છે. અષ્ટપાશ કહેવાય છે ને?

જે નિત્યસિદ્ધ છે તેને સંસારનો કશો ભય હોતો નથી. કેટલાક સિદ્ધકોટિના આત્માઓ બે હાથમાં બે તલવાર ફેરવી શકે છે. એક હાથમાં કર્મની અને બીજા હાથમાં જ્ઞાનની. જનકે તેમ કર્યું હતું. કેટલાક લોકોને તલવારના એવા પટા ખેલતાં આવડે છે કે લોકો પથરા મારે તોપણ તલવારને અથડાઇને આઘા પડી જાય!

એક ભક્ત—મહારાજ! કેવી અવસ્થા થાય ત્યારે ઇશ્વરનું દર્શન થાય?

શ્રી રામકૃષ્ણ—તમામ મનોવૃત્તિ ઇશ્વરમાં પરોવ્યા વગર કશી સિદ્ધિ ન થાય. ભાગવતમાં એવી કથા છે કે એકવાર શુકદેવજી

રસ્તે જતા હતા. જાણે તલવારની ધારપર ચાલતા હોય તેમ સીધીજ દૃષ્ટિ રાખીને ચાલતા હતા. આડી અવળી નજરજ નહિ. એકજ લક્ષ્ય—કેવળ ઇશ્વર તરફજ દૃષ્ટિ. એનું નામજ યોગ.

ચાતક પક્ષી માત્ર વરસાદનુંજ પાણી પીએ છે. ગંગા, યમુના, ગોદાવરી જેવી મોટી મોટી નદીઓ છે, સાત સમુદ્રો છે, છતાં તેમનું પાણી ચાતક પીએજ નહિ. માત્ર વાદળાંમાંથી પાણી પડે તેજ પીએ.

આવા પ્રકારનો યોગ જે સિદ્ધ કરે તેનેજ ઈશ્વરનું દર્શન થઇ શકે. તમે નાટકશાળામાં જઇને જોશો તો જ્યાં સુધી પડદો ઉપડ્યો નથી હોતો ત્યાં સુધી લોકો ગમે તે આડી અવળી વાતો કરતા હોય છે—કોઇ ઘરની વાત કરે છે, કોઇ ઑફિસની વાત કરે છે, કોઈ સ્કૂલની વાત કરે છે; પણ જેવો પડદો ઉપડ્યો કે તરત બધી વાતચીત બંધ! પછી તો બધા એકી નજરે, એક ચિત્તે નાટક જોવા મંડી જાય છે. ઘણીવારે કોઇ કાંઇ વાત કરે તો તે પણ નાટકને લગતીજ!

પરિચ્છેદ ૩ જો—પંચવટીમાં વાર્તાલાપ.

નૃત્યગોપાળ સામે બેઠો હતો. તે હમેશાં ભાવસ્થજ રહેતો. મ્હોડેથી એક શબ્દ પણ બોલતો નહિ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ગોપાળ! તું ચુપચુપ કેમ બેસી રહે છે?

નૃત્યગોપાલ—હું—જાણતો—નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—જાણે છે તોપણ બોલતો નથી! કાંઇક અપરાધ થયો છે ને!

ખરી વાત છે. જય અને વિજય નારાયણના દ્વારપાળ હતા. એકવાર સનક, સનાતન વગેરે ઋષિઓને તેણે અંદર જતા અટ-

કાવ્યા. આ અપરાધ માટે તેમને ત્રણવાર અવતાર ધારણ કરવો પડયો હતો.

શ્રીદામ ગોલોકમાં વિરજાનો દ્વારપાળ હતો. વિરજાના ઘરમાં શ્રીકૃષ્ણને પકડવા માટે એકવાર રાધાજી આવ્યાં. તેમને શ્રીદામે અટકાવ્યાં. તે ઉપરથી રાધાજીએ તેને શાપ દીધો કે તું મર્ત્યલોકમાં અસુર થઇને જન્મ ધારણ કરજે. શ્રીદામે પણ તેમને સામો શાપ દીધો! (હસાહસ)

એક વાત એવી છે કે છોકરો બાપનો હાથ પકડયા વિના ચાલતો હોય અને રસ્તામાં ખાડો હોય તો વખતે પડી પણ જાય; પણ જો બાપે છોકરાનો હાથ પકડયો હોય તો પછી પડી જવાનો ભય નથી.

કેદાર હમણાં ઢાકા રહે છે. સરકારી નોકર હોવાથી નોકરીને અંગે તેને ત્યાં રહેવું પડે છે. પહેલાં તેની નોકરી કલકત્તામાં હતી. હમણાં ઢાકે બદલી થઇ છે. તે શ્રી રામકૃષ્ણનો પરમ ભક્ત છે. ઢાકામાં પણ સમાગમ માટે ઘણા ભકતો તેની પાસે આવે છે અને તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે છે. ત્યાં એ લોકો કદિ ખાલી હાથે આવતા નથી. નાના પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન વગેરે લાવીને કેદારની આગળ ધરે છે.

કેદાર—શું મારે એ ચીજોનો સ્વીકાર કરવો?

શ્રી રામકૃષ્ણ—જો ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે ભક્તિપૂર્વક કોઇ ચીજ તમને આપે તો તે લેવામાં દોષ નથી. કામનાપૂર્વક આપે તો લેવી નહિ.

કેદાર—હું તેમને કહું છું કે હું નિશ્ચિંત છું. હું તેમને ચોકખું કહી દઉં છું કે જેણે મારા ઉપર કૃપા કરી છે તે બધું જાણે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ તો સત્ય છે, પણ અહિં બધી જાતના લોકો આવે છે, માટે અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ આપણી નજરે પડે છે.

કેદાર—એવી એવી અનેક બાબતો જાણવાની મને શી જરૂર ?

શ્રી રામકૃષ્ણ—નહિ, બધુંએ જાણવું જોઇએ. જો મોદીની દુકાન માંડવી હોય તો બધી જાતનો માલ રાખવો પડે છે. હળદર, આમલી, મસુરની દાળ-બધુંએ રાખવું જોઇએ.

જે ગાવા વગાડવાનો ધંધો લઇ બેઠો હોય તેને બધી જાતનાં વાજિત્ર વગાડતાં આવડવુંજ જોઇએ. × × × ×

પછી પરમહંસજી ઝાડ નીચે દિશાએ જવા ગયા. એક શિષ્ય હાથમાં લોટો લઇને સાથે ગયો.

શિષ્યો આમતેમ ફરવા લાગ્યા. કેટલાક પરમહંસજીના રહેવાના ઓરડા તરફ ગયા. કેટલાક પંચવટીની આસપાસ ફરીને પાછા આવ્યા. એટલામાં પરમહંસજી પણ આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું, 'આજે મારે બે ત્રણવાર દિશાએ જવું પડ્યું. યદુ મલ્લિકને ઘેર જમ્યો હતો તેથી! બડો સંસાર મગ્ન માણસ છે ! તેના ઘરનું અન્ન ખાવાથી પેટમાં ગરમી થઇ ગઈ છે !'

પંચવટીના ચોતરા ઉપર પરમહંસજીની પાનની દાબડી તથા બીજી એક બે ચીજો પડી છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—આ દાબડી તથા બીજું જે કાંઈ હોય તે ઓ-રડામાં લેતા આવજો.

એમ કહીને પરમહંસજી દક્ષિણ દિશા વાળે રસ્તે થઇને પોતાના ઓરડા તરફ જવા વળ્યા. શિષ્યો પણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. એકના હાથમાં પાનની દાબડી હતી અને બીજાના હાથમાં દિશાએ જવાનો લોટો હતો. એક શિષ્યે પરમહંસજીને પ્રશ્ન કર્યો કે—

મહારાજ! જ્ઞાનવડે ઇશ્વરના ગુણ જાણી શકાય કે નહિ ?

પરમહંસજીએ કહ્યું, તે આ સાધારણ ઉપલકીઆ જ્ઞાનથી નહિ. તેને કાંઇ એમને એમ જાણી શકાય કે ? સાધન કરવું જોઇએ.

ભક્તિના જે જૂદા જૂદા ભાવ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છે તેમાંના કોઇ પણ એક ભાવનો આશ્રય લેવો જોઇએ. દાસભાવ ઉત્તમ છે. ઋષિ મુનિઓનો શાંતભાવ હતો. જ્ઞાનમાર્ગીઓનો ભાવ જાણો છો? તેઓ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(એક શિષ્યને) તમારો કયો ભાવ છે?

શિષ્ય કાંઇ બોલ્યો નહિ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) માટેજ હાજરા કહે છે કે તમે તો મનની બધી વાતો જાણી શકો છો! ખુબ આગળ વધો ત્યારે એવી સ્થિતિ આવે છે. પ્રહ્‍લાદની સ્થિતિ એવી હતી. પણ એ ભાવને બરાબર સિદ્ધ કરવા માટે સાધન કરવાની બહુજ જરૂર છે.

એક માણસ કાંટાવાળા છોડને હાથમાં જોરથી દબાવીને ઉભો હતો. તેના હાથમાંથી લોહી છર છર નીકળતું હતું. છતાં કહે છે કે મને કશું લાગતું નથી! મને કશુંજ દુઃખ થતું નથી! કોઇએ તેને પૂછ્યું ત્યારે તે કહે કે 'બહુ મજા પડે છે?' ઇશ્વરની ભક્તિ માટે એવો ભાવ ધારણ કરવો જોઇએ.

શિષ્યો એક ચિત્તે આ કથામૃતનું પાન કરતા હતા.

પરિચ્છેદ ૪ થો-ભક્તિયોગ.

શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાના ઓરડામાં એક નાના સરખા ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા સમાધિસ્થ થઈ ગયા છે. શિષ્યો પાટ ઉપર બેઠા છે અને એકી નજરે તેમના સામે જોઇ રહ્યા છે. મહિમાચરણ, રામ, માસ્તર વગેરે અનેક શિષ્યો ત્યાં હાજર છે.

આજે દોલયાત્રાનો મહોત્સવ છે અને ગૌરાંગ મહાપ્રભુનો જન્મ

દિવસ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસની ૧ લી તારીખ અને ફાગણ સુદી પુનેમ છે.

શિષ્યો શ્રી રામકૃષ્ણ સામે એકી નજરે જોઇ રહ્યા છે. કેટલીક વારે તેમની સમાધિનો ભંગ થયો, છતાં પૂરેપૂરા ભાવસ્થ હતા. તેમણે મહિમાચરણને કહ્યું—' બાપુ, હરિભકિતની વાત—'

મહિમાચરણ ગાય છેઃ—

आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम्।
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम्॥
अंतर्बहिर्यदि हरिस्तपसा ततः किम्।
नान्तर्बहिर्यदि हरिस्तपसा ततः किम्॥

વળી,—

विरम विरम ब्रह्मन् किंतपस्यासु वत्स।
व्रज व्रज द्विज शीघ्रं शंकरं ज्ञान सिन्धुम्॥
लभ लभ हरिभक्तिं वैष्णवोक्तं सुपक्कां।
भव निगड निबन्धच्छेदनीं कर्तरीञ्च॥

આ શ્લોક નારદપંચરાત્ર નામના ગ્રંથમાં આપેલા છે. નારદ ઋષિ તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેવામાં દેવવાણી થઇ કે ' જો હરિની આરાધના કરેલીજ હોય તો તપશ્ચર્યાની જરૂર શી છે અને હરિની આરાધના ન કરી હોય તોપણ તપશ્ચર્યાની જરૂર શી છે? અર્થાત્ આરાધના–ભકિત કરી હોય તો તપશ્ચર્યા બિન જરૂરી છે અને ન કરી હોય તો એકલી તપશ્ચર્યાથી કાંઇ વળે એમ નથી. જો હરિ બહાર વા અંતરમાં હોય તો પછી તપશ્ચર્યાનું પ્રયોજન નથી; અને જો હરિ અંતરમાં તેમજ બહાર ન હોય તોપણ તપશ્ચર્યા નિષ્પ્રયોજન છે. માટે હે બ્રહ્મન્! તું તપશ્ચર્યા છોડી દે. હે વત્સ ! એ તપશ્ચર્યાની બિલકુલ

જરૂર નથી. જ્ઞાનસિંધુ **શંકર**ની પાસે ત્વરાથી જા. જે હરિભક્તિ વિષે વૈષ્ણવો કહી ગયા છે તે પરિપક્વ ભક્તિને પ્રાપ્ત કર. એ ભક્તિ વડેજ સંસારનાં દૃઢ બંધન કપાઇ જશે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—આત્મા બે પ્રકારના છે—જીવકોટિ અને ઇશ્વર કોટિ. જીવકોટિના આત્માઓને માટે વૈધીભક્તિ છે. આટલા આટલા ઉપચાર સહિત પૂજા કરવીજ જોઇએ; આટલા જપ કરવાજ જોઇએ; આવા પ્રકારનું પુરશ્ચરણ કરવું જોઇએ; ઇત્યાદિ. એવી વૈધીભક્તિ કર્યા પછી તેમને જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી તેમના અહંભાવનો લય થાય છે, અને તે પછી તેમને પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી.

ઇશ્વર કોટિના આત્માનો માર્ગ જૂદાજ પ્રકારનો હોય છે. એ તો અનુલોમ અને વિલોમ, એટલે વિકાસ અને સંકોચના જેવું છે. **नेति नेति ।** આ અનાત્મ પદાર્થ છે, આ અનાત્મ પદાર્થ છે, એવો વિચાર કરતાં કરતાં તે ઠેઠ અગાસી ઉપર પહોંચી જાય છે અને ત્યાં ગયા પછી જુએ છે કે જે પદાર્થોની એટલે ઇંટ ચુનો, રેતી વગેરેની અગાસી બનેલી છે તેજ પદાર્થોનાં નીસરણીનાં પગથીઆં વગેરે બનેલાં છે! બ્રહ્મ, જીવ અને જગત્ એ ત્રણે મૂળ એકજ પરમતત્ત્વનાં બનેલાં છે. પછી અગાસીમાં બેસવું હોય તો અગાસીમાં બેસે અને નીચે આવવું હોય તો નીચે આવે. તેને મનથી બધુએ સરખું છે.

શુકદેવ સમાધિસ્થ હતા. તેમની સમાધિ નિર્વિકલ્પ અર્થાત્ જડસમાધિ હતી. **ભગવાને નારદ** ઋષિને શુકદેવની પાસે મોકલ્યા અને કહેવડાવ્યું કે, **પરીક્ષિતને ભાગવત** સંભળાવો. **નારદે** આવીને જોયું તો શુકદેવજી જડની માફક તદ્દન બાહ્યશૂન્ય અવસ્થામાં બેઠા હતા. પછી તેમણે વીણા વગાડવા માંડી અને તેની સાથે શ્રી હરિના સૌન્દર્યના વર્ણનાત્મક ચાર શ્લોક ગાયા. પહેલો શ્લોક ગવાતાંજ શુકદેવને શરીરે રોમાંચ થયો. ત્યાર પછી તેમના નેત્રમાંથી અશ્રુ ટપકવા

લાગ્યાં. છેવટે હૃદયમાં તેમને ચિન્મય સ્વરૂપનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. જડસમાધિ થયા પછી પણ ઇશ્વરસ્વરૂપનું દર્શન થયું. કેમકે શુકદેવ ઇશ્વર કોટિના આત્મા હતા.

હનુમાનજીએ સાકાર અને નિરાકાર એઉનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, તોપણ તેમની પ્રીતિ શ્રીરામની મૂર્તિ ઉપર હતી. એજ રામમૂર્તિને તે ચિદ્‌ઘન આનંદમૂર્તિ માનતા હતા.

પ્રહલાદ્ કોઇ વાર **સોઽહમ્** એવું પણ દર્શન કરતા અને કોઇ વાર દાસભાવે ઇશ્વરની ભકિત પણ કરતા.

ભકિત ન કરે તો કરે પણ શું? માટેજ સેવ્ય–સેવકભાવનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે–તું પ્રભુ છે અને હું દાસ છું. હરિનો રસ ચાખવાને માટે સેવ્ય–સેવકભાવ ધારણા કરવાની જરૂર છે. હે ઇશ્વર! તું + રસમૂર્તિ છે અને એ રસનો હું રસિક છું–એ ભાવ પણ સારો છે.

ભકિતનો, જ્ઞાનનો અને બાળકપણાનો અહંભાવ રાખવામાં દોષ નથી. શંકરાચાર્યે પણ વિદ્યાનો એટલે જ્ઞાનનો અહંભાવ રહેવા દીધો હતો. એટલો અહંભાવ ન હોય તો લોકોને ઉપદેશ આપી શકાયજ નહિ. બાળકમાં જે પ્રકારનો અહંભાવ હોય છે તેમાં પણ કોઈ જાતનો દોષ નથી. એ અહંકાર છે પણ તેમાં અહંકારનું જોર નથી. બાળક ગુણાતીત છે–ત્રણમાંના કોઇ પણ ગુણને વશ નથી. ગુસ્સો કરે છે પણ થોડીવાર પછી તેનામાં ગુસ્સાનું લેશમાત્ર પણ ચિહ્ન હોતું નથી. રમવાને માટે કાંકરાનું અથવા ગંજીફાનાં પાનાનું ઘર બનાવે છે, કોઇ તેને અડકે તો ચીડાઇ જાય છે, પણ જરાવાર પછી પોતાને હાથેજ ભાંગી નાંખે છે. પોતાના ભાઈબંધને ખુબ ચહાય છે, પણ

+ रसो वैसः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति । ઉપનિષદ્.

બીજે દિવસે તેઓને જોવા ન પામે તો તેમને ભૂલી જાય છે. બાળ-કમાં સત્વ, રજ અને તમમાંથી કોઈનું પણ પ્રાધાન્ય હોતું નથી.

હે ઇશ્વર! તમે પ્રભુ છો અને હું તમારો ભક્ત છું, એ ભક્તની ભાવના છે. સમુદ્રમાં પાણીથી ભરેલો એક ઘડો છે. બ્રહ્મ સમુદ્રરૂપ છે અને ઘડો પણ એ રૂપ છે. ઘડાની અંદર પાણી છે, બહાર પણ પાણી છે, બધે પાણી પાણી છે. ઘડાની અંદરના પાણીને બહારના પાણીથી ભિન્ન કરનાર ઘડાનું રૂપ છે–આકાર છે. મૂળ પદાર્થ જે પાણી તે અંદર તેમજ બહાર એકનું એકજ છે. આત્મા અને પરમાત્મા એકજ છે. માત્ર દેહરૂપી ઉપાધિને લીધેજ પૃથક મનાય છે. ભક્તમાં જે અહં-ભાવ છે તેનું આ સ્વરૂપ છે. જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી હું અને તું એવો ભેદ રહે છેજ. **देहभावे दासोऽहम्।** જ્યાં સુધી દેહનું ભાન હોય અને આત્મભાવમાં સ્થિતિ ન હોય ત્યાં સુધી દાસ ભાવના રાખવી.

ગમે તેટલો તત્ત્વ વિચાર કરો, પણ જરા અહંભાવ–દેહાત્મભાવ તો વારંવાર રહેવાનોજ. ઘડો ભાગી જાય ત્યારની વાત જૂદી છે.

પરિચ્છેદ ૫ મો–સંન્યાસનો ઉપદેશ.

નરેન્દ્રે આવીને પરમહંસજીને પ્રણામ કર્યા અને બેઠો. પછી પરમહંસજીએ તેની સાથે વાતચીત કરવા માંડી. વાત કરતાં કરતાં તેઓ જાતે પાટ ઉપર આવીને બેઠા. પાટ ઉપર સાદડી પાથરેલી હતી. અત્યારથીજ ઓરડો માણસોથી ભરાઇ ગયો હતો. તેમાં શિષ્યો પણ હતા અને બહારના લોકો પણ હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—સારો તો છે ને? ગિરીશ ઘોષને ઘેર વખતો વખત જાય છે ખરો કે?

નરેન્દ્ર—જી, હા, કોઇ કોઈવાર જાઉં છું.

ગિરીશઘોષ કેટલાક મહિના થયાં શ્રી રામકૃષ્ણજીની પાસે ફરીથી આવવા લાગ્યો છે. તેઓ કહે છે કે હજી ગિરીશની શ્રધ્ધા બરાબર આંકડામાં આવી નથી. માછલી આંકડામાં પકડાય છે તે પ્રમાણે જેટલી શ્રધ્ધા તેટલોજ પ્રેમ હોય છે. ગિરીશ પોતાને ઘેર હમેશાં પરમહંસજીનાજ ચિંતનમાં મસ્ત હાલતમાં રહે છે. નરેન્દ્ર ઘણીવાર તેની પાસે જાય છે. હરિપદ, દેવેન્દ્ર વગેરે ઘણા શિષ્યો તેને ઘેર જાય છે. તેઓ આવતાંજ ગિરીશ તેમની સાથે પરમહંસજી વિષેની વાતો કરે છે. ગિરીશ સંસારી છે, પણ પરમહંસજી જોઈ શક્યા છે કે નરેન્દ્ર સંસારી થનાર નથી. તે કામિની કાંચનનો સમૂળગો ત્યાગ કરશે. તે ઘણોજ નિર્દોષ છોકરો છે. તેણે કામિનીકાંચનનો સ્પર્શ કર્યોજ નથી. સંસારનું ઝેર તેનામાં દાખલ થયુંજ નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—જે વાડકામાં લસણ રાખ્યું હોય તે વાડકીને ગમે તેટલી ધુઓ પણ ગંધ તો રહેવાનીજ. તેમ એકવાર સંસારમાં પડેલો માણસ ગમે તેટલો જ્ઞાની થાય પણ સંસારની ગંધ તો જરાક રહીજ જવાની! જ્ઞાન સંસારમાં પડ્યો ન હોય તેવા માણસમાં જામે છે. દહિંવાળા વાસણમાં ચોકખું દૂધ રાખીએ તો પણ બગડી જાય છે.

કેટલાક જનક જેવા સિધ્ધ આત્માઓની વાત જૂદી છે. તેઓ યોગ અને ભોગ બેઉ સાથે ભોગવી શકે છે. રાવણની માફક–રાવણે દેવકન્યાઓ અને નાગકન્યાઓને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી હતી અને રામની પ્રાપ્તિ પણ કરી શક્યો!

અસુર લોકો નાના પ્રકારના ઉપભોગ ભોગવતા તેમ છતાં નારાયણને પામી શક્યા હતા.

જેમ લસણની ગંધ વાસણમાં પેસી જાય છે તેમ કામિનીકાંચ-

નની વાસના સંસારીના અંતઃકરણમાં દૃઢ થઇ જાય છે અને ઘણા વખત સુધી જતી નથી.

કાગડે ખાધેલી કેરીના જેવા સંસારી માણસો છે. કાગડે ખાધેલી કેરી દેવને તો અર્પણ નજ થાય, પરંતુ માણસે પણ ખાવી કે નહિ તે પણ શક પડતી વાત છે.

કોરૂં વાસણ અને જેમાં એકવાર દૂધ આધરૂ કર્યું હોય તેવું વાસણ એ બેમાં જેવો ફેર છે તેટલોજ સંસારી માણસમાં અને સંસારમાં પડ્યો ન હોય તેવા માણસમાં છે. દહીંવાળા વાસણમાં ચોખ્ખું દૂધ રાખીએ તો પણ બગડી જાય છે.

નરેન્દ્ર—ગિરીશે હમણાં ખરાબ સોબત છોડી દીધી છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ તો ઘણાં વરસનાં જૂનાં આંટણ! તે એકદમ ન જાય. હું એકવાર વર્ધમાન (બરદ્વાન) ગયો હતો. ત્યાં મેં બળદની ડોકે કાળાં કાળાં ખાંધાં પડેલાં જોયાં. મેં ગાડીવાળાને પૂછ્યું કે આ શાના ડાઘા છે? ગાડીવાળો કહે, 'મહારાજ! એ ગાડાની ઝુંસરીનાં ખાંધાં! ઘણાં વરસ ગાડી ખેંચવાથી પડેલાં છે.' તેમ જૂના સંસ્કાર જતા નથી.

એક સ્ત્રી જતી હતી. બધા સંન્યાસીઓ ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતા બેઠા હતા, તેમાંથી એક સંન્યાસી તે સ્ત્રી તરફ આડી નજરે જોવા લાગ્યો. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તે અગાઉ ગૃહસ્થાશ્રમી હતો!

વાડકીમાં લસણ છુંદીને રાખ્યું હોય પછી લક્ષણ કહાડી લો તો પણ વાડકીમાંથી તેની ગંધ જાય કે? એકવાર કામિની કાંચનનો પાસ બેસી ગયો હોય તો તે જવો મુશ્કેલ. બાદલના ઝાડને કોઇ દિવસે કેરી લાગે કે? હા, સિદ્ધિના બળથી બાદલના ઝાડપર પણ કેરી ઉગાડી શકાય. પણ તેવી સિદ્ધિ બધામાં હોતી નથી.

સંસારી લોકોને ઇશ્વરનો વિચાર કરવાનો અવકાશજ કેટલો થોડો

મળે છે? એક ગામમાં ભાગવતની કથા કરનાર પંડિત રહેતો હતો. તેની કથા સાંભળવા એક માણસ જવા લાગ્યો. તેના ભાઇએ કહ્યું કે એ પંડિત તો ઉતમ છે, પણ એને ઉપાધિ ઘણી છે. એ પોતે ખેતી કરાવે છે અને પોતાનાં ખેતરો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એને જાતે જવું પડે છે. એને ઘેર ચાર હળ છે અને આઠ બળદ છે. આખો દિવસ એને ખેતર અને બળદનીજ ઉપાધિ વળગેલી છે. એને ફુરસદજ ક્યાં છે? જેને ઈશ્વરનો પણ વિચાર કરવાની ફુરસદ ન હોય એવા પંડિતનું મારે કામ નથી. હું ખેતી કરાવનારા, હળ ફેરવનારા, બળદ હાંકનારા પંડિત પાસે જવા માગતો નથી. મારે તો એવો પંડિત જોઇએ કે જે મને ભાગવત સંભળાવી શકે.

એક રાજા દરરોજ ભાગવતની કથા સાંભળતો હતો. પંડિત કથા વાંચી રહ્યા પછી રોજ પૂછતો કે રાજાજી! સમજ પડે છે કે? રાજા એટલોજ ઉત્તર આપતો કે તમેજ પહેલા સમજો. પંડિત ઘેર જઇને રોજ મનમાં વિચાર કરતો કે રાજા કહે છે તેનો શો અર્થ હશે? હવે એ પંડિતે કાંઇક સાધન ભજન કરેલું એટલે તેને કેટલેક દિવસે ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થઈ. તેને સમજાઈ ગયું કે હરિની ભક્તિ એજ માત્ર સત્ય પદાર્થ છે; બાકીનું બધું મિથ્યા છે. એવું જ્ઞાન થતાંજ તે સંસાર છોડીને ચાલતો થયો. જતી વેળા એક માણસ જોડે રાજાને કહેવડાવ્યું કે રાજાજી! હવે મને સમજ પડી ગઈ છે.

ત્યારે શું આપણે આ માણસોને ધિક્કારવા? નહિ, તે વખતે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો. સર્વે મનુષ્યો નારાયણની મૂર્તિઓ છે. નારાયણેજ આ જૂદાં જૂદાં રૂપધારણ કર્યાં છે. સર્વે યોનિ માતૃયોનિ બરાબર છે.

શું કહું? તમે બધાએ અડદની દાળના પાપડ બનાવવા માટે બાંધેલો ચીકણો લોટ તો જોયોજ હશે. એ લોટની પેઠેજ કામિની

કાંચનનો મોહ છોડયો છૂટતો નથી. લોકો સ્ત્રીના રૂપના મોહમાં તથા દોલતના મોહમાં ઇશ્વરને ભૂલી જાય છે; પણ જો એકવાર ઇશ્વરનું રૂપ જુએ તો બ્રહ્માનું પદ પણ તેમને તુચ્છ લાગ્યા વગર રહે નહિ.

રાવણને એક માણસે કહ્યું કે તમે અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને **સીતા**ની પાસે જાઓ છો તે કરતાં **રામ**નું રૂપ લઇનેજ જાઓને! રાવણે જવાબ આપ્યો કે જો એકજવાર **રામ**નું રૂપ હૃદયમાં ઉતારૂં તો રંભા અને તિલોત્તમા જેવી અપ્સરાઓ પણ સ્મશાનની ભસ્મ જેવી લાગે! બ્રહ્માની સ્થિતિ પણ તુચ્છ લાગે, તો પછી પરસ્ત્રીની તો વાતજ શી કરવી?

એ તો અડદના લોટનીજ ચીકાશ! પાત્ર શુદ્ધ થયા વગર ઇશ્વરની ભક્તિ થઈ શકતીજ નથી. અનેક વિષયોમાં મન ભટકે છે.

(મનમોહનને) તું ગુસ્સે થા કે ન થા. મેં એકવાર રાખાલને કહ્યું હતું કે ઇશ્વરને મેળવવા માટે તું ગંગામાં ભૂસકો મારીને મરી જઇશ તો તે સમાચાર હું ખુશીથી સાંભળીશ; પણ તું નોકરી કરે છે, પારકાની ગુલામગીરિ કરે છે, એ વાત સાંભળવા ચાહતોજ નથી.

નેપાળવાસી એક સ્ત્રી અહિં આવી હતી. વાજિંત્રની સાથે બહુ સારૂં ગાઇ શકતી હતી. પુષ્કળ ભજન કરતી. કોઇએ તેને પૂછ્યું કે તમે પરણ્યાં છો? તેણે કહ્યું કે હવે હું બીજા કોની દાસી થાઉં? ભગવાનની દાસી થઇ ચૂકી છું.

કામિની કાંચનની વાસના અંતઃકરણમાં રહી હોય ત્યાં સુધી સિદ્ધિ થાયજ શી રીતે? અનાસક્ત થવું બહુ મુસ્કેલ છે. સંસારી લોકોને કાંઈ થોડી ગુલામી કરવી પડે છે? સ્ત્રીની ગુલામી, પૈસાની ગુલામી અને ઉપરીની ગુલામી! તેઓ જે હુકમ કરે તે કરવું પડે છે.

એક ફકીર જંગલમાં ઝુંપડી બાંધીને રહેતો હતો. તે વખતે દિલ્લીમાં અકબર બાદશાહ રાજ કરતો હતો. ફકીરની પાસે ઘણાં

માણુસો આવતાં હતાં તેથી અતિથિ સત્કાર કરવા માટે તેને નાણાંની જરૂર જણાઈ. નાણાં વગર અતિથિઓનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે એક દિવસ અકબર બાદશાહની પાસે જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. સાધુ સંન્યાસીને માટે તેનો દરવાજો હમેશાં ખુલ્લો હતો. ફકીર જ્યારે રાજમહેલમાં ગયો ત્યારે અકબર નિમાજ પઢતો હતો. ફકીર નિમાજ પઢવાના ઓરડા પાસે જઈને બેઠો, અને બાદશાહ શું બોલે છે તે સાંભળવા લાગ્યો. બાદશાહ કહે, 'અલ્લાહ! મને દોલત આપજે, જવાહીર આપજે.' એવું એવું બીજું પણ ઘણું માગ્યું. આ સાંભળીને ફકીરે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો, પણ અકબર બાદશાહે ઈસારો કર્યો એટલે તે બેઠો. નિમાજ પૂરી થયા પછી બાદશાહે કહ્યું, 'આપ આવીને બેઠા અને જાઓ છો કેમ?' ફકીર કહે, 'હું શા માટે જાઉં છું તે આપને પૂછવાની જરૂર નથી. હું જાઉં છું.' બાદશાહે તેને ઘણો આગ્રહ કરીને બેસાડ્યો. ત્યારે તે ફકીરે કહ્યું કે મારી પાસે ઘણાં માણસો આવે છે, તેથી કાંઇક ધન માગવાને હું આપની પાસે આવ્યો હતો. બાદશાહ કહે, ત્યારે જતા શા માટે રહો છો? ફકીર કહે, મેં જોયું કે તમે પણ મારા જેવાજ ધનના ભિખારી છો, તેથી મેં વિચાર કર્યો કે ભિખારીની પાસે ભિખારીએ ધન માગવું એ ઠીક નહિ. **ભીખ માગવી તો અલ્લાહની પાસેજ માગવી.** બીજા કોઇની પાસે નહિ.

નરેન્દ્ર—ગિરીશ ઘોષ હમણાં એવાજ વિચાર કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ સારૂં કરે છે. તોપણ ગાળાગાળી અને બોલાબોલી કરીને મ્હોં શા માટે ખરાબ કરવું જોઇએ? મારી હમણાં એવી અવસ્થા નથી. બાજપક્ષી ઘરમાં પેસે છે ત્યારે મોટાં પ્રાણી ડરતાં નથી, પણ પૈપટનો તો જીવજ ઉડી જાય છે. મારાથી હવે એ બધું સહન થતું નથી. સત્વગુણનો ઉદય થયા પછી માથાફોડ અને લોકોનો

બકબકાટ સહન થતો નથી. હૃદય મને બહુ પજવતો હતો. પણ તે ચાલ્યો ગયો; માએ તેને મારી પાસે રહેવા દીધો નહિ. છેવટમાં તેનો જુલ્મ ઘણો વધી ગયો હતો. તે મને ગાળો દેતો અને ખુબ ધમકાવતો.

ગિરીશ ઘોષે તારી સાથે જે વાતચીત કરી તેમાં તારા મત સાથે મળતાપણું આવે છે કે નહિ?

નરેન્દ્ર—હું કશું બોલ્યો નથી. બધી વાત ગિરીશજ કરતો. હું તો માત્ર સાંભળ્યાજ કરતો. ઇશ્વરના અવતાર ઉપર તેને ઘણી શ્રદ્ધા છે. મેં એ વિષે તેની સાથે વાદવિવાદ કર્યોજ નહિ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—પણ તેની શ્રદ્ધા તો ઘણીજ છેને? તેં પોતે જોઇ કે નહિ?

સઘળા શિષ્યો એકી નજરે પરમહંસજીના સામું જોઇ રહ્યા હતા. તે જમીનપર પાથરેલી સાદડી ઉપર બેઠા હતા. તેમની પાસે માસ્તર, સામે નરેન્દ્ર અને ચારે બાજુએ બધા શિષ્યો બેઠા હતા. પરમહંસજી મૌન ધારણ કરીને નરેન્દ્રના સામે પ્રેમસહિત જોતા બેઠા હતા. થોડીવાર પછી તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું, **"બાપુ! કામિની કાંચનનો ત્યાગ કર્યા વગર કશું વળનાર નથી."** આટલું બોલતાં બોલતાં તેઓ ભાવાવિષ્ટ થઇ ગયા. તે હમેશની માફક કરુણાપૂર્ણ સ્નેહાળ દૃષ્ટિથી નરેન્દ્રના સામે જોઇને ભાવોન્મત્ત અવસ્થામાં નીચેનું ગાયન ગાવા લાગ્યા—

"કથા બોલતે ડરાઇ, ના બોલલે ઓ ડરાઇ!
મને સંધે હય પાછે તોમાધને હારાઈ હારાઇ.
આમરા જાનિ જે મનતોર દિબ તોકે સેઇ મનતોર,
એખન મન તોર આમરા યે મંત્ર વિપદે તરિ તરાઇ."

"અર્થાત હું બોલતાં ડરૂં છું અને નહિ બોલતાં પણ ડરૂં છું! મને એવો શક પડયો છે કે રખેને હું તને ગુમાવી બેસું! જે મંત્ર મને

આવડે છે તે મંત્ર મેં તને આપ્યો છે; તોપણ તારા મનમાં હમણાં એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે કે હું એ મંત્રવડે કદાચ વિપત્તિમાં આવી પડું."

નરેન્દ્ર અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે તેમના તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

આ પ્રસંગે એક બહારનો માણસ પરમહંસજીનાં દર્શન કરવા આવ્યો હતો. તેણે આ બધું જોયું અને સાંભળ્યું તેથી પૂછ્યું, "મહારાજ! જો કામિની કાંચનનો ત્યાગ કરવાની જરૂરજ હોય તો ગૃહસ્થ લોકોએ શું કરવું!"

શ્રી રામકૃષ્ણ—એ તમારે માટે નથી. તમારે ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ હું કહેતો નથી. એ તો મારાથી જરા બોલી જવાયું.

મહિમાચરણ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(મહિમાચરણને) આગળ જાઓ, હજી પણ આગળ જાઓ. ચંદનના વૃક્ષોની પ્રાપ્તિ કરશો, તેથી પણ આગળ જાઓ. રૂપાની ખાણ આવશે, તેથી પણ આગળ જાઓ. સોનાની ખાણ આવશે, તેથી પણ આગળ ને આગળ જાઓ.

મહિમાચરણ—જી, મહારાજ! પણ ખેંચી રાખે છે, આગળ જવા દેતી નથી!

શ્રી રામકૃષ્ણ—કેમ ન દે? લગામ કાપી નાંખો. ઈશ્વરના નામના પ્રતાપવડે કાપી નાખો. કાલીના નામવડે યમના પાશ પણ કપાઈ જાય છે તો માયા શા હિસાબમાં?

નરેન્દ્રને તેના બાપના મરણ પછી અનેક સાંસારિક ઉપાધિઓ હતી. તેના ઉપર અનેક પ્રકારનો જૂલમ કરવામાં આવતો હતો. પરમહંસજી વખતો વખત તેને મળતા હતા. એકવાર તેમણે પૂછ્યું:—તું ડાક્ટર થઈશ?

शतमारी भवेद्वैद्य सहस्रमारी चिकित्सकः।

નરેન્દ્ર જરાક હસીને બોલ્યા વગર બેસી રહ્યો.

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો—સાચા ભકતે સંસારથી બ્હીવા જેવું નથી.

નવાઇ ચૈતન્ય ગાતો હતો. શિષ્યો બેઠા છે. પરમહંસજી નાના ખાટલા ઉપર બેઠા હતા ત્યાંથી એકદમ ઉભા થયા અને બહાર ગયા. શિષ્યો બેસી રહ્યા અને ગાયન આગળ ચાલ્યું.

પરમહંસજી વખતો વખત ઓટલા ઉપર જતા હતા. ત્યાં આગળ નરેન્દ્ર એક વેદાન્તીની સાથે ચર્ચા કરતો હતો. ત્યાર પછી શિષ્યો ધીમે ધીમે અંદર આવવા લાગ્યા. પરમહંસજીએ મહિમાચરણને સ્તોત્ર ભણવાનું કહ્યું, એટલે તેણે મહાનિર્વાણ તંત્રમાંથી એક શ્લોક ગાયો.

हृदयकमल मध्ये निर्विशेषं निरीहम् ।
हरिहर विधिवेद्यं योगीभिर्ध्यानगम्यम् ॥
जनन मरण भीति भ्रंशि सच्चित्स्वरूपम् ।
सकल भुवन बीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥

એ એક શ્લોક ગાયા પછી મહિમાચરણે શંકરાચાર્યકૃત સ્તોત્ર ગાવા માંડ્યું. તેમાં સંસારકૂપ અને સંસારરૂપી ગહન અરણ્યની વાતો છે. મહિમાચરણ પોતે સંસારી છે, તેથી એ સ્તોત્ર તેણે પસંદ કર્યું હશે.

हे चन्द्रचूड मदनान्तक शूल पाणे,
स्थाणो गिरिश गिरिजेष शंभो ।
भूतेष भीति भय सूदन माम नाथ,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
हे पार्वती हृदयवल्लभ चन्द्रमौले,
भूताधिप प्रमथनाथ गिरीश जाप ।

हे वामदेव भवरुद्र पिनाक पाणे,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
हे विश्वनाथ शिवशंकर देवदेव,
गंगाधर प्रमथनायक नंदिकेश ।
बाणेश्वरान्धक रिपो हर लोकनाथ,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
वाराणसी पुरपते मणिकर्णिकेश,
वीरेश दक्ष मखकाल विभो गणेश ।
सर्वज्ञ सर्व हृदयैक निवासनाथ,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
श्रीमन् महेश्वर कृपामय हे दयालो,
हे व्योमकेश शितिकंठ गणाधिनाथ ।
भस्मांग राग नृकपाल कलाप माल,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
कैलास शैल विनिवास वृषाकपेहे,
मृत्युञ्जय त्रिनयन त्रिजगन्निवास ।
नारायणप्रिय मदापह शक्तिनाथ,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
विश्वेश विश्वभवनाशित विश्वरूप,
विश्वात्मक त्रिभुवनैक गुणाभिवेश ।

हे विश्ववंद्य करुणामय दीनबंधो,
संसार दुःख गहनाज्जगदीश रक्ष ॥
गौरीविलास भुवनाय महेश्वराय,
पंचाननाय शरणागत कल्पकाय ।
सर्वाय सर्व जगतामधिपाय तस्मै,
दारिद्य दुःख दहनाय नमः शिवाय ॥

શ્રી રામકૃષ્ણ—(મહિમાચરણને) સંસારને કુવો અથવા અરણ્ય શા માટે કહેવામાં આવે છે ? એ તો શરૂઆતની અવસ્થામાં એમ લાગે છે. પાછળથી સંસારમાં બ્હીવા જેવું, તિરસ્કાર કરવા જેવું કશું માલુમ પડતું નથી. એકવાર ઇશ્વર દર્શન થયા પછી સંસાર કેવો જણાય છે ? તે વિષે એક પદ સાંભળો.

“ આ સંસાર તો આનંદનું સ્થાન છે. બસ, અહિં આપણે ખાઇ પીને મજા કરીએ.”

“ જનકરાજા ઘણો પ્રતાપી હતો. તેને કશાનો અભાવ ન હતો. તે સંસારમાં ખુબ મોજ કરતો અને ઇશ્વિર તરફ પણ લક્ષ આપતો હતો.”

“ ડરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ભલેને, અરણ્યમાં કાંટા હોય ! પગે જોડા પહેરીને કાંટામાં થઇને ચાલ્યા જાઓ. ભય કોનો ? જે ડોસીને અડકી પડે છે તેને માથે દાન આવતું નથી.”

“ જનકરાજા બે હાથે બે તલવાર ફેરવતો હતો. એક તલવાર જ્ઞાનની અને બીજી કર્મની. જેને પટાના દાવ સારા આવડે છે તેને ભય શાનો ?”

એ પ્રમાણે ઇશ્વર સંબંધી ચર્ચા ચાલવા લાગી. પરમહંસજી નાના ખાટલાપર બેઠા હતા અને તેમની પાસે માસ્તર બેઠા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) માયા ખેંચી રાખે છે, એવું જે કહેતા હોય તેને કહેવા દો.

પછી મહિમાચરણની અને તેણે ગાયેલા આત્મજ્ઞાનના શ્લોકની વાત ચાલી. નવાઇચૈતન્ય અને બીજા કેટલાક શિષ્યો ભજન ગાવા લાગ્યા. પરમહંસજી પણ તેમાં સામેલ થયા અને ભાવોન્મત્ત બની જઇને તેમની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

કીર્ત્તન પૂરૂં થયા પછી તેમણે કહ્યું, 'ખરૂં કામ આજ છે. બાકીનું બીજું બધું જૂઠું છે. પ્રેમભક્તિ એજ માત્ર સત્ય છે અને બીજા તમામ પદાર્થ અસત્ય છે.

ખંડ છઠ્ઠો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—શિષ્યોને ઘેર.

આજે ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના એપ્રીલની ચોથી તારીખ છે. પરમહંસજી આજે બળરામ બાબુને ઘેર આવેલા છે. ચાર વાગે શાળામાં રજા પડી એટલે માસ્તર પરમહંસજીની પાસે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે તે બહારના દિવાનખાનામાં હસતે મ્હોડે બેઠા હતા. તેમના આવ્યાના સમાચાર મળતાં કલકત્તાવાસી શિષ્યો એક પછી એક આવવા લાગ્યા. ન્હાનો નરેન્દ્ર, રામ, નરેન્દ્ર વગેરે આવી પહોંચ્યા. માસ્તર પણ પ્રણામ કરીને તેમની સાથે બેઠા.

પરમહંસજીના ગળામાં દરદ થતું હતું તેથી તેમને માટે બળરામે મોહનભોગ (શીરો) તૈયાર કરાવીને એક થાળીમાં માળપર મોકલાવ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ઓહો! માલ પાણી આવ્યાં છે! માલ! માલ? ખા! ખા! (હસાહસ)

એમ કરતાં કરતાં સાંજ પડવા આવી. આજે ગિરીશને ઘેર ઉત્સવ હોવાથી પરમહંસજી તેને ઘેર જવાના હતા. તેમની હાજરીમાં ઉત્સવ થવાનો હતો. પરમહંસજી બળરામના માળ ઉપરથી નીચે

ઉતર્યા. સાથે માસ્તર ચાલતા હતા અને બે ત્રણ શિષ્યો પાછળ ચાલતા હતા. બહારની ખડકી આગળ એક હિન્દુસ્તાની ભિખારી ભજન ગાતો હતો. રામનામ સાંભળતાં પરમહંસજી ઉભા રહ્યા. જોત જોતામાં તેમની વૃત્તિ અંતર્મુખ થવા લાગી. આવી અવસ્થામાં તે થોડીવાર સુધી ઉભા રહ્યા. પછી તેમણે માસ્તરને કહ્યું કે એનો કંઠ ઘણો મધુર છે. એક શિષ્યે તે ભિખારીને ચાર પૈસા આપ્યા.

પછી તેઓ બોસપાડાની ગલીમાં દાખલ થયા. પરમહંસજીએ માસ્તરને હસતાં હસતાં કહ્યું, 'લોકો કહે છે કે પરમહંસની ફોજ આવી! સાળા શું બોલતા હશે?' (હસાહસ)

પરમહંસજી પોતાના શિષ્યો સાથે ગિરીશ ઘોષના ઘરના બહારના ઓરડામાં દાખલ થયા. આજે ગિરીશે ઘણા ભક્તોને નિમંત્રણ કર્યું હતું. ત્યાં તેની અને મહિમાચરણની વચ્ચે જ્ઞાન અને ભક્તિ વિષે વાદવિવાદ ચાલતો હતો.

મહિમાચરણથી હવે વધારે વખત ચર્ચા ટકાવી શકાય એમ ન હતું. તેણે ગિરિશની માન્યતા મંજૂર રાખી.

મહિમાચરણ—(ગિરિશને) ઠીક, મહાશય, બેઉ અભિપ્રાયમાં સત્ય છે. જ્ઞાનમાર્ગ–એ પણ તેની ઇચ્છાને આધીન છે, અને પ્રેમભક્તિ–એ પણ તેની ઇચ્છાને આધીન છે. મહારાજશ્રીનું તો એવું કહેવું છે કે જૂદે જૂદે રસ્તે ચાલવાથી પણ પહોંચાય છે તો એકજ ઠેકાણે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(મહિમાચરણને) કેમ! એ ઠીક કહે છે ને?

મહિમાચરણ—હાજી, એ કહે છે તે પણ સત્ય છે. બેઉ સત્ય છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—પણ તમે જોયું ને? એની (ગિરીશની) શ્રદ્ધા કેવી પ્રબળ છે? પાણી પીવાનું પણ ભૂલી ગયો! જો તમે એની

વાત કબૂલ ન કરી હોત તો એ છેડાઈ જાત. તમારૂં બેઉનું ઓળખાણ થયું તે ઠીક થયું. વળી મને પણ કેટલુંક જાણવાનું મળ્યું.

પરિચ્છેદ ૨ જો—શ્રીમતી રાધાની પ્રેમભક્તિ.

કીર્તનકાર ભક્તોની મંડળી આવી પહોંચી. ઓરડાની વચ્ચોવચ તેઓ બેઠા. પરમહંસજી આજ્ઞા આપે એટલે કીર્તનનો આરંભ કરવો એવી યોજના હતી.

રામ—પ્રથમ શું ગાવું તે આપ કહો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—હું શું કહું?–(જરા વિચાર કરીને) ઠીક, અનુરાગનાં ભજન ગાઓ.

કીર્તનકારોએ પૂર્વરાગ (રાધાકૃષ્ણનું મિલન થયું ત્યાર પહેલાં તેમનાં હૃદયમાં થએલો પ્રેમ) નાં ગીત ગાવા માંડયાં.

"દ્વિજમણિ શ્રીગૌરાંગ રાધા! રાધા! એવો પોકાર કરતા કરતા અશ્રુપાત કરે છે અને પૃથ્વી ઉપર આળોટે છે."

"ગૌરાંગ પરમ પ્રેમસહિત રાધાના નામનો જપ કરે છે. તેમનાં રાતાં બનેલાં નેત્રમાંથી ગંગાના પ્રવાહની માફક અશ્રુની ધારા વહે છે."

"તેમનું ગૌર અંગ પળે પળે ભૂમિ ઉપર પછડાય છે અને રાધાનું નામ ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં વારંવાર મૂર્છિત થઇ જાય છે. શરીર પુલકિત થઇ ગયું છે અને સ્વર ગદ્દગદિત થઈ ગયો છે. વાસુદેવ ઘોષ કહે છે કે શ્રી ગૌરાંગ આટલા બધા વિકળ શા માટે થયા હશે?"

કીર્તન આગળ વધ્યું. યમુનાનાં ઘાટ ઉપર શ્રીકૃષ્ણનું પ્રથમ દર્શન

થયા પછી રાધાની અવસ્થાનું વર્ણન તેમની સખીઓ કરે છેઃ—

"રાધા વારંવાર ઘર બહાર આવે છે અને જાય છે. તેના મનને ઘણો સંતાપ થતો હોય એમ લાગે છે. કદંબ વન તરફ જુએ છે અને ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકે છે. રાધા ! તારી આવી અવસ્થા શાથી થઇ ?"

"વડીલોનો અને દુર્જન લોકોનો ભય હવે તેને રહ્યો નથી. તેનું મન હમેશાં ચંચળ રહે છે. તેને પોતાનાં વસ્ત્રોને ઠીકઠાક કરવા જેટલી શુદ્ધિ નથી."

"તે હમેશાં બેસી રહે છે. વળી વારંવાર ચમકી ઉઠે છે. શરીર ઉપરથી અલંકાર નીકળી પડે છે. રાજાની કુંવરી, કિશોરવયની અને કુલીન ઘરમાં જન્મેલી, એવી તે રાધાને શાની અભિલાષા હશે ? શાને માટે તે આટલી ઉત્સુક છે તે સમજાતું નથી. તેના ચારિત્ર્યનો ભેદ ઉકલતો નથી."

"રાધાનું ચારિત્ર્ય સમજવું, તેના હૃદયની અભિલાષાને જાણી લેવી એ હાથવડે ચંદ્રને પકડવા જેવું છે. ચંડીદાસ નમ્રભાવે કહે છે કે તે કૃષ્ણની મોહજાળમાં પકડાઇ હોય એમ લાગે છે."

કીર્તનની રમઝટ ચાલવા લાગી. રાધાને સંબોધન કરીને સખીઓ કહે છેઃ—

"હે સુવદની રાધા ! તને કયો વ્યાધિ થયો છે તે તું અમને જણાવ. તું આવી ઉદાસ કેમ બનતી જાય છે ? નખવડે જમીન ઉપર કાંઈ લખતી હોય તેમ જમીન કેમ ખોતર્યા કરે છે ?"

"તારી સુવર્ણ જેવી સુંદર કાંતિ ઝાંખી પડતી જાય છે; તારા શરીર ઉપરથી વસ્ત્રાભૂષણ ખસી પડે છે. તારાં નેત્ર રતુમડાં થઇ ગયાં છે અને મુખકમળ કરમાઇ ગયું છે."

"શા કારણથી તારી આવી દશા થઇ છે તે તું અમને કહે. નહિતો

તારૂં હૈયું ફાટી જશે. આ સાંભળીને રાધાએ કહ્યું કે મને યદુનંદનને જોવાની ઇચ્છા છે."

રાધિકા બંશીનો ધ્વનિ સાંભળીને મુગ્ધ બની ગયાં હતાં તેવું વર્ણન હવે ગવાવા લાગ્યું:—

" પેલા કદંબ વનમાં કોણ છે ? અને આ શબ્દ ત્યાંથી કેવી રીતે આવે છે ? મારા શ્રવણમાં એ શબ્દ પ્રવેશ કરે છે, પણ ત્યાં થઇને છેક મર્મભાગ સુધી પેસી જાય છે એ આશ્ચર્ય જેવું છે."

" મારો ધર્મ હું ભૂલી ગઈ છું, મારૂં ચિત્ત અસ્થિર થઇ ગયું છે, મુખમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી જાય છે અને નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે."

" એ કદંબ વનમાં રહ્યો રહ્યો આવો મધુર ધ્વનિ કરનાર કોણ હશે ? હું તેને જોઇ શકતી નથી. મારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે અને મારા મનને હું કાબુમાં રાખી શકતી નથી."

" મારો પ્રાણ શરીરમાંથી હમણાં નીકળી જશે એવું થાય છે, હૃદયમાં અત્યંત વેદના થાય છે અને માત્ર તેનાં દર્શનની આશાએજ જીવું છું. જ્યારે હું તેને જોવા પામીશ ત્યારે મારા જીવમાં જીવ આવશે."

કૃષ્ણને મળવા રાધિકા વ્યાકુળ થયાં છે. તે કહે છે કે—

" પ્રથમ તો કદંબ વનમાંથી આવતો એક અપૂર્વ ધ્વનિ મારે કાને પડ્યો. ત્યાર પછી બીજે દિવસે દૂતીએ કરેલું તેના સૌન્દર્યનું વર્ણન સાંભળીને હું ચકિત બની ગઇ. પછી એક દિવસ મારી પ્રિય સખીએ તેનું નામ કહ્યું. કૃષ્ણનું નામ તમામ પ્રકારના માધુર્યનો ભંડાર છે."

" તે ગુણનિધિ છે એવું સત્પુરુષોએ રચેલાં ગીતો સાંભળ્યાથી મારા જાણવામાં આવ્યું."

" અરે, હું અબળા જાતિ છું, કુળવતી છું, મારા વડીલ લોકો મારા ઉપર ક્રોધે ભરાયા છે, અને એ રસિકને મળવા માટે મારી ઉત્સુકતા વધતી જાય છે! હવે મારો પ્રાણ કેવી રીતે બચે તે કહો."

"મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે અને મારી ખાત્રી થઇ છે કે હું બચવાની નથી. માત્ર તેને મળવાનો કોઇ ઉપાય હોય તો બતાવો."

'કૃષ્ણનું નામ તમામ પ્રકારના માધુર્યનો ભંડાર છે' એ વાક્ય સાંભળતાંજ પરમહંસજીથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. એકદમ બાહ્યજ્ઞાન લુપ્ત થઇ ગયું અને ઉભા થતાં થતાંજ સમાધિસ્થ થઇ ગયા. તેમના ડાબા હાથ પાસે નાનો નરેન્દ્ર ઉભો હતો. જરા શુદ્ધિમાં આવતાં પોતાના મધુરકંઠથી "કૃષ્ણ! કૃષ્ણ" એવો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. તેમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ ટપકતાં હતાં. થોડીવાર પછી તે પાછા પોતાના આસનપર બેસી ગયા.

કીર્તન આગળ ચાલ્યું. વિશાખા દોડી જઇને એક ચિત્રપટ લાવે છે અને રાધાની આગળ ધરે છે! એ ચિત્રપટ ઉપર પણ તેજ ભુવન મોહન સૌન્દર્યવાન કૃષ્ણનું ચિત્ર અંકિત કર્યું હતું. એ ચિત્ર જોઇને રાધિકા કહે છે કે આ ચિત્રમાં હું જેને જોઉં છું તેનેજ યમુના તટ ઉપર જોયા પછી મારી આ દશા થઇ ગઇ છે. તે કહે છે—

" જેને મેં યમુના તટ ઉપર જોયા હતા તેનેજ હું આ ચિત્રમાં જોઉં છું. જેનું નામ મને વિશાખાએ કહ્યું હતું તેનુંજ આ ચિત્ર છે. આજ તે વટવૃક્ષ છે અને જેની મુરલીનો ધ્વનિ મેં સાંભળ્યો હતો તેજ આ રસિકમણી છે. જેના ગુણની ગાથા મેં ધડકતે હૈયે સાંભળી છે અને જેની હકીકત દૂતીએ કહી છે તે એજ છે. એણેજ મારા હૃદયનું હરણ કર્યું છે. એના સિવાય મારે બીજા કોઇનું કામ નથી."

"આટલું બોલતાં રાધા મૂર્છિત થઇ જાય છે અને સખીયો તેમને પકડી રાખે છે. શુદ્ધિમાં આવતાં તે કહે છે જેને મેં જોયા છે તેનું મને ફરીથી દર્શન કરાવો."

પરમહંસજી બીજીવાર ઉભા થયા અને નરેન્દ્ર વગેરે શિષ્યો સાથે ઉચ્ચ સ્વરે સંકીર્તન કરવા લાગ્યા.

"હરિ બોલતાં જેમનાં નેત્ર અશ્રુથી ભરાઈ જાય છે તે ભાઇઓ (શ્રી ગૌરાંગ અને નિત્યાનંદ) આવી પહોંચ્યા છે."

"જેઓ પોતે રૂએ છે અને આખા જગતને રોવડાવે છે, જેઓ માર ખાઇને પણ પ્રેમ યાચના કરે છે, જેમણે વૃજમાં કૃષ્ણ અને બલરામ રૂપે લીલા કરી હતી, જેઓ માખણ ચોરતા હતા, જેઓ વર્ણ ભેદ રાખ્યા વગર પામર અને પતિત લોકોને પણ પ્રેમાલિંગન દે છે, જેઓ પોતે મસ્ત છે અને જગતને મસ્ત બનાવે છે, જેઓ પોતે હરિ છતાં હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરે છે, જેમણે જગાઇ માધાઇનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેઓ આ પોતાનો અને આ પારકો એવો ભેદ રાખતા નથી, જેઓ જીવમાત્રનું પરિત્રાણ કરે છે, તે બે ભાઇઓ આવી પહોંચ્યા છે!"

પરમહંસજીને બીજીવાર સમાધિની દશા આવી ગઇ.

ભાવાવેશનું ઉપશમન થયા પછી તે આસનપર બેઠા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—હું કયી તરફ મ્હોં કરીને બેઠો છું તે અત્યારે મને યાદ નથી!

ભાવાવેશનું શમન થયા પછી પરમહંસજી શિષ્યો સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

અહા! મારી કેવી અવસ્થા થઈ છે! અખંડ સચ્ચિદાનંદમાં જાણે મારૂં મન લય ન પામી જતું હોય! આ અવસ્થામાં તો ઘણા દિવસ ગયા હતા. ભક્તિનો અને ભક્તોના સમાગમનો ત્યાગ કરી

નાખ્યો. હું એકદમ જડ જેવો બની ગયો હતો. મારૂં માથું પણ મને નિરાકાર ભાસે. જાણે હમણાં શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જશે એવું થાય. તે વખતે રામલાલની કાકીને (પોતાનાં પત્ની) પાસે બોલાવવાનો વિચાર થયો હતો.

મારા ઓરડામાં જે જે ચિત્રો હતાં તે બધાં કહાડીને ફેંકી દીધાં. જ્યારે જરા શુદ્ધિમાં આવું તે વખતે એવું થાય કે જાણે હમણાંજ શરીરમાંથી જીવ નીકળી જશે. જ્યારે ઉંચી ભૂમિકામાંથી નીચી ભૂમિકામાં મન આવે એટલે જીવ હમણાં નીકળી જશે, હમણાં નીકળી જશે, એવું થઇ જાય. પછી મને વિચાર થયો કે હવે હું કોની સાથે રહું? ત્યાર પછી ભક્તિ અને ભક્તોના ઉપર મારૂં મન સ્થિર થવા પામ્યું.

એવું થયા પછી હું લોકોને પૂછ્યા કરતો કે મને આમ કેમ થતું હશે? ભોળાનાથ કહે એનો ખુલાસો મહાભારતમાં છે. સમાધિસ્થ લોકો જ્યારે સમાધિમાંથી નીચે ઉતરે છે ત્યારે કોની સાથે રહી શકે? માત્ર ભક્તિ અને ભક્ત લોકોજ તેમને પ્રિય લાગે છે. તેઓના તરફ મન ન જાય તો પછી જાયજ કોના તરફ?

ત્યારબાદ અવતાર, સમાધિ વગેરે બાબતો ઉપર વાતચીત થયા પછી ઓરડાની પશ્ચિમ બાજુની અગાસીમાં પંગત થઇ. ગિરીશ પરમહંસ તથા તેમના શિષ્યોને જમવાને તેડી ગયા. આજે વશાખ સુદ દશમ હતી. ચંદ્રનાં કિરણથી જગત અને અગાસી રૂપેરી રંગથી રસાઇ ગયાં હતાં, અને શ્રી રામકૃષ્ણની સામે બેસીને તેમના ભક્તો આનંદ પૂર્વક ભોજન કરતા હતા.

પરમહંસજી હમેશાં નરેન્દ્રને માટે આકુળ વ્યાકુળ થતા હતા. તે સામી પગંતમાં બેસીને જમતો હતો. વખતો વખત પરમહંસજી

તેની ખબર લેતા હતા. થોડું જમ્યા ન જમ્યા એટલામાં પોતે ઊઠીને નરેન્દ્રની પાસે ગયા અને પોતાના ભાણામાંનું દહીં અને તડબૂચનું પતું મૂકી ગયા અને કહ્યું, 'નરેન્દ્ર ! આ ખાજે હોં !

વળી પાછા તે પોતાની જગ્યાએ ગયા અને નાના બાળકની માફક ખાવા મંડી ગયા.

खंड सातमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો—એકાન્તનું સેવન કરો.

આજે ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના ઑાકટોબરની ૨૯ મી તારીખ, આશ્વિન વદ છઠ અને ગુરુવાર છે. સમય સવારના દશનો છે. શ્રી રામકૃષ્ણ માંદા છે. હમણાં તે કલકત્તાના **શ્યામપુકુર** નામના એક વિભાગમાં રહે છે. ડાકતર **મહેન્દ્રલાલ સરકાર** તેમની ચિકિત્સા કરવા આવે છે. ડાકતરનું ઘર **શાંખારિટોલા**માં છે. શ્રી રામકૃષ્ણની તબીયત કેવી છે તેના સમાચાર એક શિષ્ય દરરોજ ડાકતરને પહોંચાડે છે. આજે ડૉકટર સરકાર એક શિષ્યની સાથે શ્રી રામકૃષ્ણની પાસે આવ્યા છે.

ડૉ૰ સરકારે નાડી જોઇ તથા મંદવાડ સંબંધી સઘળી સ્થિતિ તપાસી લીધી.

પછી ઇશ્વર સંબંધી ચર્ચા થવા લાગી.

ભાદુડિ—શું સમજ્યા ? બધું સ્વપ્નવત્ છે.

ડૉ૦ સરકાર—બધુંએ delusion? (ભ્રમ) તોપણ શાનું delusion છે અને શા માટે delusion તે કહેશોને? અને બધા વાતચીત કરો છો તે delusion છે એમ જાણીને કે ? I cannot

believe that God is real and creation is unreal (ઇશ્વર સત્ય છે અને તેની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે, એ વાત હું માની શકતો નથી.)

શ્રી રામકૃષ્ણ—તું પ્રભુ છે અને હું તારો દાસ છું, એ ભાવ ઘણો ઉત્તમ છે. જ્યાંસુધી દેહભાવનું ભાન રહે છે, જ્યાંસુધી હું અને તમે એવી જૂદાઇ રહે છે, ત્યાં સુધી સેવ્ય–સેવકભાવ ઘણો ઉત્તમ છે, અને હું તેજ છું એવો ભાવ રાખવો યોગ્ય નથી.

વળી શું સમજ્યા? ઘરને એક બાજુએથી જોઇએ તે પણ એજ અને ઘરની વચમાં ઉભા રહીને જોઇએ તે પણ એજ. ઘર તો એકનું એકજ.

ભાદુડિ—(ડૉ૦ સરકારને] આ વાત જે એમણે કહી તે વેદાંતમાં છે. શાસ્ત્ર જુઓ ત્યારેજ બધું સમજાય.

ડૉ. સરકાર—શું એ શાસ્ત્ર ભણીને વિદ્વાન થયા છે કે? એ પોતેજ કહે છે કે શાસ્ત્ર ભણ્યા વગર ચાલે નહિ કે શું?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, એમ નહિ, મેં ઘણું સાંભળ્યું છે ખરૂં ને?

ડૉ. સરકાર—એકલા સાંભળવાથી ઘણી ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. તમે કેવળ સાંભળ્યું છે એમ નથી. વિચાર્યું પણ ઘણુંજ હશે. ત્યાર પછી બીજી આડી અવળી વાતો નીકળી.

સાંજ પડી. શ્રીરામકૃષ્ણ ઇશ્વરના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ ગયા. આટલો મંદવાડ હતો છતાં સઘળી પીડા કોણ જાણે ક્યાં જતી રહી? બે ચાર ખાસ ભક્તો તેમની પાસે બેઠા હતા અને તેમના તરફ એકી નજરે જોઇ રહ્યા હતા. આવી અવસ્થામાં તે ઘણીવાર સુધી બેસી રહ્યા.

ત્યારપછી તે મૂળ પ્રકૃતિપર આવ્યા. મણિ પાસે બેઠા હતા તેને

કાનમાં કહ્યું, જો, મારૂં મન **અખંડ**માં લીન થઈ ગયું હતું. ત્યાર પછી મારા જોવામાં આવ્યું કે એ બહુ લાંબી વાત છે. ડાકતર સરકારને જોયા. એનું કલ્યાણ થશે તો ખરૂં–પણ થોડા વખત પછી હો! એને વધારે કહેવાથી ફાયદો નથી. વળી બીજા એક જણને જોયો. મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે તેને પણ બોલાવું ? એ વાત હું તને પછી કહીશ.

શ્રીયુત **શ્યામબસુ**, ડાકતર દોકડિ તથા બીજા બે એક ગૃહસ્થો ત્યાં બેઠા હતા.

શ્યામબસુ—તે દિવસે જે વાત કહી હતી તે કેવી અદ્ભૂત હતી ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—કયી વાત ?

શ્યામબસુ—એવું કહ્યું હતું ને કે જ્ઞાન અજ્ઞાન બેઉની પેલી પાર ગયા પછી કાંઈક રહે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, **વિજ્ઞાન.** નાના પ્રકારનું જ્ઞાન એ પણ અજ્ઞાન જ છે. સર્વભૂતમાં ઈશ્વર છે એનુંજ નામ જ્ઞાન. ઇશ્વરને વિશેષ રૂપે જાણવો એનું નામ વિજ્ઞાન; ઇશ્વરની સાથે વાત કરવી, તે આપણો સ્વજન છે, પરમ આત્મીય છે, એવો અનુભવ કરવો એનું નામ વિજ્ઞાન.

લાકડામાં અગ્નિ છે અથવા અગ્નિતત્ત્વ છે એનું નામ જ્ઞાન; પણ એજ લાકડાને સળગાવીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો અને તેનાવડે અન્ન રાંધીને તે ખાઇને પુષ્ટ થવું એનું નામ વિજ્ઞાન.

શ્યામબસુ—અને પેલી કાંટાની વાત !

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય તેને કહાડવાને માટે બીજા કાંટાની મદદ લેવી પડે છે, પણ પગમાંનો કાંટો નીકળી

ગયા પછી આપણે બેઉ કાંટાને ફેંકી દઇએ છીએ. તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન રૂપી કાંટાને કહાડવાને માટે જ્ઞાન રૂપી કાંટાની જરૂર છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉનો ત્યાગ કરવો. પછી તો માત્ર **વિજ્ઞાનજ**!

શ્રી **રામકૃષ્ણ** **શ્યામબસુ**ના ઉપર પ્રસન્ન થયા છે. **શ્યામ બસુ**ની ઉમ્મર હવે વૃદ્ધ થવા આવી છે. હવે તેમની ઇચ્છા થઈ છે કે થોડો વખત ઇશ્વરનું ચિંતન કરવું, તેથી તે **પરમહંસજી** પાસે આવ્યા છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—સંસારની બાબતોનો હવે તમારે એકદમ ત્યાગ કરવો. ઇશ્વર સંબંધી વાત સિવાય બીજી વાતજ ન કરવી. સંસારી લોકોની પાસેથી ધીમે ધીમે દૂર ખસી જવું. આટલો વખત તમે સંસારમાં રહ્યા તેથી જોઇ શકયા હશો કે બધું પોકળ છે! **ઇશ્વર એજ વસ્તુ છે; બાકી સર્વ અવસ્તુ છે.** માત્ર ઇશ્વરજ સત્ય છે, બાકીનું બધું બે દિવસનું છે ! સંસારમાં છે શું ?

શ્યામબસુ—હાજી, આપ કહો છો તે સત્ય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે ઘણા વખત સુધી સંસારને લગતાં કામકાજ કરતા આવ્યા છો. એ ગડબડમાં તમારાથી ઇશ્વરનું ચિંતન થઇ શકેજ નહિ. તમારે એકાંતની ઘણી જરૂર છે. એકાંતમાં ગયા વગર મન સ્થિર થાયજ નહિ. ઘરથી થોડે દૂર ધ્યાન માટે ખાસ જૂદો ઓરડો રાખવો જોઇએ.

શ્યામબસુ જાણે કશાનો વિચાર કરતા હોય તેમ ચૂપ થઇ ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ સંસારમાં રેતી અને ખાંડ સેળભેળ થએલાં છે. કીડીની માફક રેતીનો ત્યાગ કરીને ખાંડ ખાંડ વીણી ખાવાની છે. જે એકલી ખાંડજ ખાઇ શકે અને મ્હોંમાં રેતી ન આવવા દે તેને ચતુર જાણવો.

ઇશ્વરનું ચિંતન કરવાને માટે એક એકાંત સ્થાન નિર્માણ કરો. માત્ર ધ્યાન કરવાને માટેજ ત્યાં જવું. તમે એ પ્રમાણે કરો તો ખરા! હું પણ એકવાર ત્યાં આવી જઇશ.

બધા થોડીવાર સુધી મૌન બેસી રહ્યા. વળી પાછા **શ્યામ** બાબુ એ બોલવા માંડ્યું.

શ્યામબસુ—મહારાજ ! પુનર્જન્મ થાય છે એ વાત ખરી હશે ? શું આપણે બીજીવાર જન્મ ધારણ કરવો પડશે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ પ્રશ્ન ઇશ્વરનેજ પૂછો. અંતઃકરણની વ્યાકુળતા સહિત પૂછો. તેજ બધું સમજાવી દેશે. દાખલા તરીકે **યદુ મલ્લિક** પાસે કેટલાં ઘર છે, કેટલી સરકારી લોન છે, એ બધું જાણવું હોય તો પ્રથમ તેનીજ સાથે ઓળખાણ કરો અને વાતચીત કરો, એટલે તે પોતેજ તમને કહેશે. ઓળખાણ કર્યાં પહેલાં જાણવાને યત્ન કરવો એ ઠીક નહિ. માટે પ્રથમ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કરો. તેની ઇચ્છા હશે તો તમને બધું જણાવી દેશે.

પરિચ્છેદ ૨ જો—મંદવાડ વખતે ઉપદેશ.

આજે શુક્રવાર છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ના એપ્રિલની ૧૬ મી તારીખ અને ચૈત્ર સુદી તેરશ છે. ઉદ્યાનગૃહમાં શ્રી રામકૃષ્ણના યુવાન શિષ્યો તેમની સેવા કરવા માટે રાત્રિ દિવસ રહે છે. નરેન્દ્ર, રાખાલ, નિરંજન, શરત્, શશી, બાબુરામ, કાલી, યોગીન, લાટુ વગેરે રહે છે. વળી સંસારમાં પડેલા શિષ્યોમાંથી કેટલાક દરરોજ દિવસે આવે છે અને કોઇ વાર રાત્રે પણ રહે છે. કેટલાક આંતરે દિવસે આવે છે. આજે નરેન્દ્ર, તારક અને કાલી દક્ષિણેશ્વરના કાલિકા મંદિરના ઉદ્યાનમાં

ગયા છે. પંચવટીમાં ઝાડ નીચે બેસીને ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાના હેતુથી નરેન્દ્ર ત્યાં ગયો છે; અને એથી કરીને તેના બે ગુરુભાઇઓ પણ તેની સાથે ગયા છે.

ગિરીશ, લાટુ અને માસ્તરે ઉપર જઇને જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ પથારીમાં બેઠા છે. શશી તથા બીજા બે એક શિષ્યો સેવા કરવા માટે પાસે બેઠા છે. થોડીવાર પછી બાબુરામ, નિરંજન, રાખાલ વગેરે પણ આવી પહોંચ્યા.

શિષ્યોને રાત્રે જાગવું પડતું હતું. તેઓ વારાફરતી જાગતા હતા. શ્રી રામકૃષ્ણની પથારીની આસપાસ મચ્છરદાની બાંધી હતી અને એક શિષ્ય વારાફરતી તેજ ઓરડામાં હાજર રહેતો. તે ઓરડાની પૂર્વ દિશાએ સાદડી ઉપર સૂતો અથવા બેસી રહેતો. મંદવાડને લીધે તેમને નિદ્રા બિલકુલ આવતી ન હતી. એટલા માટે જે શિષ્ય તેમની પાસે બેસતો તે લગભગ બેઠે બેઠેજ સમય પસાર કરતો હતો.

આજે તેમના શરીરે કાંઇક ઠીક હતું. શિષ્યોએ આવીને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને તેમની સામે ભોંયપર બેઠા.

શ્રી રામકૃષ્ણે દીવો પાસે લાવવાની માસ્તરને આજ્ઞા કરી અને ગિરીશની સાથે સ્નેહપૂર્વક વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા.

ગિરિશ—દેવેન્દ્ર બાબુ સંસારનો ત્યાગ કરવાના છે.

પરમહંસજીથી હરવખતે બોલી શકાતું નહિ. બોલતાં ગળામાં બહુ દુઃખ થતું. તેથી તેમણે પોતાને હોઠે આંગળીઓ અડકાડીને ઇસારત કરીને એવું પૂછ્યું કે "બૈરાં છોકરાંના ભરણ પોષણ માટે એમણે શી વ્યવસ્થા કરી છે? તેમનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?"

ગિરિશ—તે વિષે એમણે શો બંદોબસ્ત કર્યો છે તેની મને ખબર નથી.

સઘળા ચૂપ બેઠા હતા. ગિરીશ ખાતાં ખાતાં વાતો કરતો હતો.

ગિરિશ—વારૂ, મહારાજ ! મનથી કચવાઇને સંસારનો ત્યાગ કરવો એ સારૂં કે સંસારમાં રહીને ઇશ્વરનું ભજન કરવું એ સારૂં ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ગીતામાં શું કહ્યું છે તેજ જુઓને! અનાસક્ત-પણે સંસારમાં રહીને કર્મ કર્યાથી અને સર્વ મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થયા પછી સંસારમાં રહેવાથી પણ ઇશ્વરની સારી રીતે પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે.

સંસારમાં રહેલો જ્ઞાની કેવો હોય છે? માણસ કાચના ઘરમાં રહેતો હોય તે જેમ અંદરનું તેમજ બહારનું જોઈ શકે છે તેવો તે હોય છે.

ગિરીશ—વારૂ, મહારાજ ! કોઇ કોઇવાર મન ઘણીજ ઉંચી સ્થિતિ અનુભવે અને કોઇ કોઇવાર નીચે શામાટે પડી જતું હશે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારમાં રહ્યાથી એમજ થાય છે. કોઇવાર ઉંચી સ્થિતિ તો કોઇવાર નીચી. કોઇવાર સારી ભક્તિ થાય છે તો કોઇવાર ભક્તિનો ભાવ મંદ પડી જાય છે. કામિની કાંચનનો સહવાસ કરવો પડે તેમાં એમ થાય છે. સંસારમાં રહીને ભક્ત કોઇવાર ઇશ્વરનું ચિંતન કરે છે, કોઇવાર હરિનામ કીર્તન કરે છે, અને કોઇ વાર કામિની કાંચનમાં મન પરોવે છે. જેવી રીતે સાધારણ માખી કોઇવાર મિઠાઇ ઉપર બેસે છે અને કોઇવાર સંડાસમાં પણ બેસી આવે છે !

ત્યાગીની વાત જૂદીજ છે. તેઓ કામિની કાંચનમાંથી મનને સંકેલી લઇને કેવળ ઇશ્વરમાંજ પરોવે છે; માત્ર હરિરસનુંજ પાન કરે છે. જે ખરો ત્યાગી છે તેને ઇશ્વર સિવાય બીજું કાંઈ રૂચતુંજ નથી. કોઇ જો સાંસારિક બાબતની વાતો કરે તો ત્યાંથી તે ઉઠી જાય છે; માત્ર ઇશ્વર સંબંધી વાતોજ તે સાંભળે છે. જે ખરો ત્યાગી છે તેના મ્હોંમાંથી ઇશ્વર વિષેની વાતો સિવાય અન્ય વિષયની વાતો

નીકળતીજ નથી. મધમાખી માત્ર ફૂલ ઉપરજ બેસે છે અને માત્ર મધજ ખાય છે; બીજો કોઇ પદાર્થ તેને ભાવતોજ નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) ઇશ્વરનો અનુગ્રહ જોઇએ; ત્યારેજ સમગ્ર મન તેનામાં પરોવાઇ શકે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ગિરીશને) શું સત્ય છે અને શું અસત્ય છે, શું સારૂં છે અને શું નઠારૂં છે, તે હવે રાખાલ બાખાલ બધા સમજી શક્યા છે. એ લોકો સંસારમાં પડ્યા છે તે જાણી જોઇનેજ. તેમને સ્ત્રીઓ છે, છોકરાં છે, પણ એ લોકો સારી પેઠે સમજે છે કે સ્ત્રી, પુત્ર સર્વ મિથ્યા છે. સર્વ અનિત્ય છે. સંસારમાં તેઓ લિપ્ત થાય એવા નથી. એ લોકો તો કાદવમાં રહેતી માછલી જેવા છે. તે માછલી કાદવમાં રહે છે પણ શરીરે કાદવનો એક ડાઘ સરખો પડવા દેતી નથી.

ગિરિશ—મહારાજ ! એ બધું મારાથી સમજાતું નથી. આપ ધારો તો બધા લોકોને નિર્લિપ્ત અને શુદ્ધ બનાવી શકો એવા છો. સંસારી, ત્યાગી બધાને સારા બનાવી શકો. મલયાનિલ વાવા માંડે એટલે તમામ વૃક્ષ ચંદન વૃક્ષ બની જાય.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પોતાનામાં જો કાંઇ સત્વ ન હોય તો એકલા મલયાનિલવડે ચંદનવૃક્ષ બનતાં નથી. શીમળાનાં અને એવાં બીજાં કેટલાંક હલકાં ઝાડનાં ચંદનવૃક્ષ બની શકેજ નહિ.

ગિરીશ—એ હું સાંભળવાનો નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પણ કાયદો એવો છે.

ગિરીશ—આપનું કામ તો કાયદાની પેલી પારનું છે.

આ બધી વાત શિષ્યો ચકિતપણે સાંભળતા હતા. મણિના હાથમાંનો પંખો કોઈ કોઈવાર રહી જતો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, એમ પણ બની શકે. ભકિતરૂપી નદીમાં

પુષ્કળ પૂર આવે ત્યારે આસપાસનાં ખેતરોમાં પણ વાંસ વાંસ પૂર પાણી થઈ જાય છે.

જ્યારે ભક્તિનો ઉન્માદ થાય છે ત્યારે પછી વેદની વિધિની મર્યાદા રહેતી નથી. ઉન્મત્ત થએલો ભક્ત પૂજા કરવાને માટે દૂર્વા લેવા જાય તો તે હાથમાંથી પડી જાય. દૂર્વાને બદલે બીજો પાલો પણ કામમાં લઇ લે. તુલસીનાં પાન તોડવા જાય તો કડકડ કરતી આખી ડાળ ભાગી નાખે.

અહાહા ! કેવી અવસ્થા થઇ જાય છે !

(**માસ્તરને**) ભક્તિ થયા પછી બીજું કાંઇ જોઈતું નથી ?

માસ્તર—હા જી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કામિની કાંચન એજ સંસાર છે. ઘણા લોકો પૈસાને પોતાના જીવનરકત જેટલો પ્રિય ગણે છે; પણ પૈસાનું બહુ જતન કર્યાથી કોઇવાર એક દિવસ સામટો જતો રહે છે.

આપણા દેશમાં ખેતરોમાં વરસાદનું પાણી બાંધી રાખે છે, અને તેને માટે ખેતરની આસપાસ પાળ બાંધે છે. કોઈ કોઈ ખેડુતો ઘણીજ કાળજી પૂર્વક મજબૂત પાળ બાંધે છે કે જેથી જરાએ પાણી નીકળી જવા ન પામે; પણ તેનાજ ખેતરની પાળ તોડીને પાણી બહાર નીકળી જાય છે ! જ્યારે એક બાજુએ જરા રસ્તો રાખીને તેમાં ઘાસ ભરીને તેને જરા જરા અધુકડો રહેવા દે છે તેના ખેતરમાં પુષ્કળ કાંપ ઠરે છે અને સારો પાક થાય છે.

જેઓ પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે—દેવ સેવામાં, સાધુ સંતની સેવામાં, ગરીબોને દાન આપવામાં વાપરે છે—તેઓજ ફાવે છે. ઇશ્વર તેમના ધંધામાં બરકત મૂકે છે.

પરિચ્છેદ ૩ જો—નરેન્દ્રદ્વારા ઉપદેશ.

ઉદ્યાનગૃહમાં (બંગલામાં) શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપરના ઓરડામાં બેઠા છે. સામે **હીરાનંદ**, **માસ્તર** તથા બીજા બે એક શિષ્યો બેઠા છે. **હીરાનંદ**ની સાથે તેના બે એક મિત્રો આવેલા છે. **હીરાનંદ**નું વતન સિંધ પ્રાંતમાં છે. કલકત્તાની કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા પછી તે સ્વદેશ ગયા હતા અને આટલા દિવસ ત્યાંજ રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની માંદગીના સમાચાર સાંભળીને તે તેમને જોવાને માટે આવ્યા છે. સિન્ધ અને કલકત્તા વચ્ચે લગભગ અગીઆરસો માઇલનું અંતર છે. **હીરાનંદ**ને મળવા માટે શ્રી **રામકૃષ્ણ** ઘણા ઉત્સુક થયા હતા.

પરમહંસજી **હીરાનંદ** તરફ આંગળી કરીને **માસ્તર**ને ઇસારતથી કહેવા લાગ્યા કે એ બહુજ સારા માણસ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વાતચીત થઇ છે ?

માસ્તર—હાજી, થઇ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**હીરાનંદ** અને **માસ્તર**ને) તમે બે જણા જરા વાત કરો અને હું સાભળું.

પણ **માસ્તર**ને ચૂપ રહેલા જોઇને મહારાજશ્રીએ કહ્યું, '**નરેન્દ્ર** છે કે ? તેને તેડી લાવ.'

નરેન્દ્ર માળપર આવ્યો અને મહારાજશ્રી પાસે બેઠો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**નરેન્દ્ર** અને **હીરાનંદ**ને) તમે બે જણ જરા વાત કરોને!

હીરાનંદ ચુપ ચુપ બેસી રહ્યા હતા. થોડીવારે પ્રયત્ન કરીને તેમણે વાત કરવાનો આરંભ કર્યો.

હીરાનંદ—(**નરેન્દ્ર**ને) વારૂ, ભક્તને દુઃખ કેમ પડતું હશે ?

હીરાનંદના બોલ મધ જેવા મીઠા હતા. તેનું હૃદય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હતું.

નરેન્દ્ર—The scheme of the Universe is devilish ! I could have created a better world ! અર્થાત્ આ જગતની વ્યવસ્થા જોતાં એવું લાગે છે કે એની ઉત્પત્તિ ઈશ્વરે નહિ પણ સેતાને કરેલી હોવી જોઇએ. આના કરતાં તો હું પણ વધારે સારી દુનિયા ઉત્પન્ન કરી શકત.

હીરાનંદ—દુઃખ ન હોય તો સુખનો અનુભવજ શી રીતે થાય ?

નરેન્દ્ર—I am giving no scheme of the universe but simply my opinion of the present scheme. અર્થાત્ જગતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે સંબંધી હમણાં મારે કશુંજ કહેવું નથી; પણ હાલ જે ધોરણપર તે રચાયું છે તે ધોરણ સારૂં તો નથીજ. છતાં એક બાબત ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી બધું ભૂલી જવાય છે. Our only refuge is in Pantheism. **सर्व खल्व इदं ब्रह्म।** સર્વે ઇશ્વર છે. એવી દૃઢ શ્રદ્ધા થવાથી બધું ભૂલી જવાય છે. જે છે તે મેંજ ઉત્પન્ન કર્યું છે.

હીરાનંદ—એમ બોલવું તો સહેલુંજ છે.

ત્યાર પછી નરેન્દ્રે એ એક સંસ્કૃત સ્તોત્ર લલકાર્યાં.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(નરેન્દ્રને) બીજું એક ગા. 'જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી' એ ભજન ગા.

નરેન્દ્રે તે ભજન ગાવા માંડયું.

તુજસે હમને દિલકો લગાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.
એક તુજકો અપના પાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.
દિલકી મકા ઔર સબકી મકીતું, કોનસા દિલ હય જીસમેં નહિ તું;
હરેક દિલમેં તુંહે સમાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.

કયા મુસાયક, કયા હો ઇનસાન, કયા હિન્દુ, કયા હો મુસલમાન;
જૈસા ચાહા તુંને બનાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.
કાબામેં કયા દેહેરેમેં કયા, તેરી પરસ્તી હયગી સબજાં;
તેરે આગે શીર સબને ઝુકાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.
અર્સસેં લે ફર્સ જમીં તક, જમીનસેં લે અર્સ બહી તક;
જહાં મેં દેખા તુંહી દીખાયા, જો કુછ હય સબ તુંહી તુંહી હય.
સોચા સમજા સબ ઢુંડ ડાલા, તેરે જૈસા કિસે ન ભાલા.
અબ સમજમેં જરૂર કો આયા, જો કુછ હય સો તુંહી તુંહી હય.

'હરેક દિલમેં' એ વાક્ય સાંભળીને પરમહંસજીએ ઇસારત કરીને કહ્યું કે તે દરેકના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો છે.

'જહાં મેં દેખા તુંહી દીખાયા' આ વાક્ય બોલાયું ત્યારે હીરાનંદે નરેન્દ્રને કહ્યું, 'સબ તુંહી તુંહી!' બસ, હવે તો તુંહી તુંહી છે; હું નહિ પણ તું!

નરેન્દ્ર—Give me one and I will give you a million. અર્થાત્ જો મને એક મળે તો હું એકડા ઉપર મરજીમાં આવે તેટલાં મીંડાં ચઢાવીને તેમાંથી લાખો કરોડો ઉત્પન્ન કરી શકું. તમે તે હું અને હું તે તમે; મારા સિવાય બીજું કાંઈ છેજ નહિ.

આટલું કહીને નરેન્દ્રે **અષ્ટાવક્રગીતા**માંથી કેટલાક શ્લોક ગાયા. વળી થોડીવાર સુધી બધા ગુપચુપ બેસી રહ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(નરેન્દ્ર તરફ આંગળી કરીને હીરાનંદને) જાણે હાથમાં નાગી તલવાર લઇને ફરતો હોય તેમ બોલે છે !(હીરાનંદ તરફ આંગળી કરીને માસ્તરને) કેવો શાંત છે ! બાજીગરની પાસે સાપ જેમ ફેણુ માંડીને બેસે તેમ બેઠો છે કેની!

હમણાં મને બાળકભાવ આવ્યો છે તેથી ફૂલ લઇને રમત કરૂં છું. મને શું દેખાય છે તે જાણો છો ?

खंड आठमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો—વિદ્યાસાગર સાથે વાતચીત.

આજે ૧૮૮૨ ના ઑગસ્ટની ૫ મી તારીખ અને શ્રાવણ વદ છઠ છે. શ્રીરામકૃષ્ણજી ભાડાની ગાડીમાં બેસીને કલકત્તાના રાજમાર્ગ ઉપર થઇને બાદુડ બાગાન તરફ આવે છે. સાથે ભવનાથ, હાજરા અને માસ્તર છે. આજે તેઓ શ્રીયુત વિદ્યાસાગરને ઘેર જનાર છે.

શ્રીરામકૃષ્ણજીએ છેક નાનપણથીજ વિદ્યાસાગરનાં દયા અને પરોપકારનાં કામોની પ્રશંસા સાંભળી છે, અને તેથીજ તેમને મળવા જાય છે. માસ્તર પણ વિદ્યાસાગરે સ્થાપેલી શાળામાંજ કામ કરે છે. પરમહંસજીએ એકવાર માસ્તરને કહ્યું હતું કે 'મને વિદ્યાસાગરની પાસે તેડી જશો? તેમને જોવાની મને ઘણી ઇચ્છા છે.' આ વાત માસ્તરે વિદ્યાસાગરને કહી હતી. જે સાંભળીને વિદ્યાસાગર પોતે પણ ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા અને શનિવારે સાંજના તેડી લાવજો એવું કહ્યું હતું.

પરમહંસજી ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. માસ્તર તેમને રસ્તો બતાવીને વિદ્યાસાગરના ઘરમાં તેડી લાવ્યા. ત્યાં જતાં તેમણે નાના

બાળકની માફક બટનપર હાથ મૂકીને માસ્તરને પૂછ્યું, 'બટન ઉઘાડાં રહી ગયાં છે–તેમાં કાંઇ વાંધો તો નથી ને ?' તેમણે નાન કલાક (Long cloth) નો ડગલો પહેર્યો હતો. લાલ કોરનું ધોતીયું ઓઢયું હતું. તેનો એક છેડો ખાંધ ઉપર હતો. પગે વાર્નિશના સ્લીપર પહેર્યાં હતા. માસ્તરે કહ્યું, 'એને માટે આપ કશી ચિંતા કરશો નહિ. આપને માટે દોષ નથી.'

નાના બાળકને સમજાવીએ અને તે જેમ નિશ્ચિંત થઈ જાય તેમ પરમહંસજી મહારાજ નિશ્ચિંત થઈ ગયા.

પરમહંસજી ઓરડામાં દાખલ થયા એટલે વિદ્યાસાગરે ઉભા થઇને તેમનો સત્કાર કર્યો. પરમહંસજી ઉભા રહીને જાણે વિદ્યાસાગર સાથે તેમનો અગાઉનો પરિચય હોય તેમ તેમની સામે જોઇ રહ્યા અને ભાવાવિષ્ટ અવસ્થામાં હસવા લાગ્યા.

વિદ્યાસાગરમાં અનેક પ્રકારના સદ્‌ગુણ હતા. વિદ્યા તરફ તેમનો પ્રબળ અનુરાગ હતો. એક દિવસ માસ્તરની સાથે વાત કરતાં કરતાં તે ખરેખરા રડી પડયા અને બોલ્યા, 'હું વિદ્યાભ્યાસ કર્યાં કરૂં એવી મને ઇચ્છા તો ઘણીજ છે; પણ તેમ બની શકતું નથી. સંસારમાં પડેલો હોવાથી પૂરતો અવકાશ મળતો નથી.' તેમનો બીજો મુખ્ય ગુણ પ્રાણી માત્ર પ્રતિ દયાનો હતો. વિદ્યાસાગર ખરેખરા દયાના સાગર હતા. વાછરડાંને પોતાની માનું દૂધ મળતું નથી તે જોઇને તેમણે કેટલાંક વર્ષ સુધી દૂધ પીવાનુંજ બંધ કર્યું હતું. છેવટે તેમને માલુમ પડયું કે દૂધ વગર શરીર ઘણુંજ દુર્બળ થતું જાય છે ત્યારે ઘણા વખત પછી દૂધ પીવાનું ચાલુ કર્યું. ઘોડાને કષ્ટ આપવું ન પડે માટે તેઓ ગાડીમાં બેસતા નહિ. એક દિવસ કોલેરાના વ્યાધિથી પીડાતો અને રસ્તા વચ્ચે કાંટાના ઝાંખરામાં પડેલો એક મજૂર તેમના જોવામાં આવ્યો. જોતાંવારનેજ વિદ્યાસાગરે તેને ખભે ઉંચકી લીધો અને

પોતાને ઘેર રાખીને તેની બરદાસ્ત કરી. તેમનો ત્રીજો મુખ્ય ગુણ એ હતો કે તેમને સ્વતંત્રતા ઘણીજ પ્રિય હતી. અધિકારીઓની સાથે મતભેદ થવાથી તેમણે સંસ્કૃત કૉલેજના મુખ્ય અધ્યક્ષ તરિકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું. તેમને નિંદાનો બિલકુલ ડર ન હતો. એ તેમનો ચોથો ગુણ હતો. એક શિક્ષકને તે ચહાતા હતા. તેની પુત્રીના લગ્નને દિવસે તેને ઘેર જમણવાર હતી તે વખતે કપડાનું થાન જાતે ઉંચકીને ત્યાં હાજર થયા હતા. આ ઉપરાંત તેમનામાં ગાઢ માતૃભક્તિ અને અજય મનોબળ હતું. એક દિવસ વિદ્યાસાગરને તેમનાં માતુઃશ્રીએ કહ્યું, 'ઇશ્વર! તું આ લગ્ન પ્રસંગે નહિ આવે તો મને ઘણું ખોટું લાગશે.' તે ઉપરથી તે કલકત્તેથી બીજી સગવડ ન બને એમ જાણતાં પગે ચાલીને નીકળ્યા. માર્ગમાં દામોદરા નદી આવતી હતી. તે વખતે તટપર હોડી ન હોવાથી વિદ્યાસાગર તરીને પેલે પાર ગયા અને ભીને કપડે ચાલીને લગ્નની રાત્રેજ માતાની આગળ હાજર થયા અને કહ્યું, 'મા! હું આવ્યો છું!'

પરમહંસજી ભાવાવિષ્ટ થતા હતા. થોડીવારમાં તે ભાવમગ્ન સ્થિતિમાં આવી ગયા. ભાવનું સંવરણ કરવા માટે તે કોઇ કોઇ વાર બોલતા કે મારે પાણી પીવું છે. થોડીવારમાંજ ઘરનાં છોકરાં તથા વિદ્યાસાગરના કેટલાક સંબંધીઓ આવી પહોંચ્યા.

પરમહંસજી ભાવમગ્ન હાલતમાં બૅન્ચ ઉપર બેસી ગયા. સત્તર અઢાર વર્ષનો એક છોકરો તે બૅન્ચ ઉપર બેઠો હતો–વિદ્યાસાગરની પાસે અભ્યાસના ખર્ચ માટે કાંઇક મદદ માગવા આવ્યો હતો. પરમહંસજી ભાવાવિષ્ટ હતા; ઋષિના જેવી તેમની અંતર્દૃષ્ટિ હતી. છોકરાના મનનો ભાવ તે જાણી ગયા. તે તેનાથી જરા દૂર ખસીને બેઠા અને બોલ્યા, 'ઓ મા! આ છોકરાને સંસાર ઉપર પ્રબળ આસક્તિ છે! એ તો તમારો અવિદ્યાનો સંસાર છે અને આ અવિદ્યામાં મુગ્ધ થએલો છોકરો છે!'

એ પછી પરમહંસજીએ વિદ્યાસાગરને એક ભક્ત છોકરા વિષે વાત કરી. તે છોકરો હમણાં તેમની સામેજ બેઠો હતો. પરમહંસજીએ કહ્યું કે આ છોકરો ઘણોજ શુદ્ધ અને સુપાત્ર છે. ફલ્ગુ નદીની માફક એના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં સત્ત્વ રહેલું છે. ઉપર ઉપરથી રેતી દેખાય છે, પણ જરા ખોતરીને અંદર જોઇએ તો પાણી જોવામાં આવે છે!

એ પછી પરમહંસજીએ વિદ્યાસાગર સાથે હસતે મ્હોડે વાતો કરવા માંડી. જોત જોતામાં આખો ઓરડો માણસોથી ભરાઇ ગયો. કેટલાક બેઠા અને કેટલાક ઉભા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આજે મારો સાગરની સાથે સમાગમ થયો. અત્યાર સુધી તો ખાડીઓ, નાળાં અને ઘણું તો નદીઓજ જોઇ હતી; પણ આજે હું સાગરને જોવા ભાગ્યશાળી થયો છું!

વિદ્યાસાગર—ત્યારે થોડું ખારૂં પાણી લઇ જજો!

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, ના, તમે ખારૂં પાણી નથી તો! તમે અવિદ્યા સાગર નથી, પણ વિદ્યાના સાગર છો. તમે તો ક્ષીર સમુદ્ર જેવા છો.

વિદ્યાસાગર—એમ આપ કહી શકો છો ખરા?

આટલું કહીને વિદ્યાસાગર ચૂપ રહ્યા અને પરમહંસજી ફરીથી બોલવા લાગ્યાઃ—

તમારૂં કર્મ સાત્વિક છે. તમારામાં સત્વગુણમય રજોગુણ છે. સત્વગુણમાંથી દયા ઉત્પન્ન થાય છે. દયાથી પ્રેરાઇને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે રાજસિક હોવા છતાં પણ દોષવાળું નથી, કેમકે તે સત્વગુણ મિશ્રિત છે. શુકદેવ વગેરે મહાત્માઓએ પણ દયાનો ગુણ લોકોને ઇશ્વર સંબંધી ઉપદેશ આપવાને માટે રહેવા દીધો હતો. તમે વિદ્યાદાન કરો છો—અન્નદાન કરો છો. એ ઘણુંજ ઉત્તમ

છે. નિષ્કામભાવે કરવાથી એનાવડે પણ ઈશ્વિરપ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાક લોકો કીર્તિને ખાતર અથવા સ્વર્ગ કે બીજા પદાર્થોને ખાતર શુભ કર્મ કરે છે, પણ તે નિષ્કામકર્મ કહેવાય નહિ.

તમે તો સિદ્ધપુરૂષજ છો.

વિદ્યાસાગર—કેવી રીતે મહારાજ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—બટાટા સિદ્ધ થાય (ચડી જાય) છે ત્યારે નરમ થાય છે. તમે પણ ઘણાજ નરમ-નમ્ર છો. તમે કેટલા દયાળુ છો!

[**વિદ્યાસાગર**—પણ ચણાની દાળ તો સિદ્ધ થાય છે તેમ કઠણ-જ થતી જાય છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે તેવા નથી તો! એકલું પાંડિત્ય જેમનામાં હોય તે તો નહિ અહિંના અને નહિ ત્યાંના! તે તો અધકચરી વાટેલી દાળ જેવા છે.

ગીધ ઘણોએ ઉંચે ચડે છે પણ તેની નજર તો ઉકરડા ઉપરજ હોય છે! જેઓ અનુભવ વિનાના કેવળ પંડિતજ છે તેઓ તો માત્ર બોલવામાંજ પંડિત છે અને ચિત્ત તો કામિની કાંચનમાંજ લુબ્ધ થએલું હોય છે. ગીધની માફક સડેલાં મૂડદાંજ ખોળતા ફરે છે. અવિદ્યામય સંસારમાંજ તેઓ આસક્ત થએલા રહે છે. દયા, ભક્તિ, વૈરાગ્ય એ બધી વિદ્યાની વિભૂતિ છે.

[વિદ્યાસાગર બોલ્યા ચાલ્યા વગર સાંભળ્યા કરતા હતા. સઘળા એકી નજરે શ્રીરામકૃષ્ણજીની આનંદમય મૂર્તિ નિહાળતા તેમની અમૃતમય કથાનું શ્રવણ કરતા હતા.

પરિચ્છેદ ૨ જો–બ્રહ્મ અનિર્વચનીય છે.

વિદ્યા અને અવિદ્યાની વાત કરતાં કરતાં શ્રીરામકૃષ્ણજી બ્રહ્મ-જ્ઞાન સંબંધી વાત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાસાગર પણ એક સમર્થ પંડિત હતા. ષડ્ દર્શન સારી પેઠે જોઈ ગયા હતા અને એમ માનતા હતા કે ઇશ્વર સંબંધી વાસ્તવિક જ્ઞાન થઇ શકે એમ છેજ નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બ્રહ્મ એ વિદ્યા અને અવિદ્યા બેઉથી પર છે. તે માયાતીત છે.

આ જગતમાં **વિદ્યામાયા** અને **અવિદ્યામાયા** બેઉ છે; જ્ઞાન અને ભક્તિ પણ છે તેમજ કામિની કાંચનનો મોહ પણ છે; સત્ છે અને અસત્ પણ છે; સારૂં છે તેમજ નઠારૂં પણ છે. છતાં **બ્રહ્મ** તો એ બધાથી નિર્લિપ્તજ છે. આ સારૂં અને આ નઠારૂં એ બધું જીવને માટે છે; આ સત્ અને આ અસત્ એ ભેદ પણ જીવને માટેજ છે; **બ્રહ્મને** એમાં કાંઇ લેવા દેવા છેજ નહિ.

જેમ દીવા પાસે બેસીને એક માણસ ભાગવત વાંચે અને તેજ દીવાના પ્રકાશની મદદથી બીજો માણસ કાંઇ કાવત્રું રચે તેમ! છતાં દીવો તો નિર્લિપ્તજ છે ને !

સૂર્ય તો સારા માણસ ઉપર તેમજ નઠારા માણસ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખે છે.

જો એમજ છે તો કોઇ પૂછશે કે દુઃખ, પાપ, અશાંતિ એ બધાં શાથી આપણે જોઇએ છીએ ? તેનો ઉત્તર એ છે કે એ સર્વ જીવને માટે છે. **બ્રહ્મ** એ બધાથી નિર્લિપ્તજ છે. સાપની દાઢમાં વિષ છે, બીજાને તે કરડે તો તે મરી જાય છે; પણ સાપને પોતાને કાંઈ પોતાનું ઝેર લાગતું નથી.

બ્રહ્મ શું છે તે મ્હોડેથી કહી શકાયજ નહિ. જગતમાં બધી વસ્તુઓ ઉચ્છિષ્ટ થઈ ગઈ છે. વેદ, પુરાણ, તંત્ર, ષડ્દર્શન બધાંએ મ્હોડેથી વંચાય છે–બોલાય છે, તે કારણથી એ સર્વ એઠાં થઈ ગયાં છે! એઠો ન થઈ ગયો હોય એવો માત્ર એકજ પદાર્થ છે અને તે એક બ્રહ્મજ છે; કારણ કે બ્રહ્મ શું છે તે આજ સુધી કોઈ મ્હોડેથી બોલી શક્યું નથી.

વિદ્યાસાગર—(પોતાના મિત્રોને) વાહ ! આ ઘણી મઝની વાત ! આજ હું નવી વાત શીખવા પામ્યો કે બ્રહ્મ ઉચ્છિષ્ટ થયો નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—એક માણસને બે છોકરા હતા. તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવાને માટે બાપે એક આચાર્યને ઘેર મોકલ્યા. કેટલાંક વર્ષ પછી તેઓ ગુરૂને ઘેરથી પાછા આવ્યા અને પિતાને પ્રણામ કર્યાં. એમને કેટલે દરજ્જે બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે તેની પરીક્ષા કરી જોવાની બાપને ઇચ્છા થઇ. તેણે પોતાના મોટા છોકરાને પૂછ્યું કે ‘બાપુ ! તું બધું ભણી આવ્યો છે તો બ્રહ્મ કેવો છે તે કહે જોઇએ.’ છોકરો વેદમાંથી અનેક શ્લોક ટાંકીને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવવા લાગ્યો. બાપ કાંઇ બોલ્યો નહિ. પછી તેણે પોતાના નાના છોકરાને એ સવાલ પૂછ્યો. તે નીચું મ્હોં કરીને ચુપચાપ બેસી રહ્યો. મ્હોડેથી બોલી શક્યોજ નહિ. પિતાએ પ્રસન્ન થઇને પુત્રને કહ્યું, ‘તું કાંઇક સમજ્યો હોય એમ લાગે છે. બ્રહ્મ કેવો છે એ મ્હોડેથી કહી શકાયજ નહિ.’

કેટલાકો એમ માને છે કે અમે તો તેને જાણી ચૂક્યા છીએ ! એક કીડી સાકરના પહાડ ઉપર ચડી. એક નાની કણિકા ખાતામાંજ તેનું પેટ ભરાઇ ગયું અને કણિકા મ્હોંમાં ઘાલીને પોતાના ઘર તરફ જવા લાગી. જતાં જતાં તે એમ સમજવા લાગી કે હું તો આખો પહાડનો પહાડ ઉઠાવી જાઉં છું ! ક્ષુદ્ર માનવીઓ પણ એવીજ ભૂલ

કરે છે. તેઓ જાણતા નથી કે સમગ્ર બ્રહ્મ તો વાણી અને મનથી પર છે.

માણસ ગમે તેટલો મોટો હોય ને ! પણ તે જાણી જાણીને કેટલુંક જાણવાનો હતો ? શુકદેવ જેવા પણ મોટી કીડીઓ જેવા કહેવાય—ઘણું તો ખાંડના આઠ દસ દાણા મ્હોંમાં રાખી શકે. બસ એથી વધારે તો નહિજ.

શું વેદ પુરાણ વગેરેમાં લખ્યું છે કે એનું વર્ણન કરવું હોય તો કેવી રીતે કરવું ? જાણે કે એક માણસ સમુદ્ર જોઇ આવ્યો. તેને કોઇએ પૂછ્યું કે કેમ ભાઇ ! સમુદ્ર કેવો છે ? ત્યારે તે માણસ આશ્ચર્યનો એક ઉદ્દગાર કહાડીને બોલ્યો. 'અહાહા! શું જોયું ? કેવાં મોજાં ઉછળતાં હતાં !' બ્રહ્મ વિષે બોલવું હોય તોપણ તેમજ. વેદમાં કહ્યું છે કે તે આનંદ સ્વરૂપ છે—સચ્ચિદાનંદ છે.

સમાધિસ્થ થયાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે—બ્રહ્મનું દર્શન થઇ શકે છે. એવી અવસ્થામાં વિચાર—તર્ક એકદમ બંધ થઇ જાય છે. મનુષ્ય શાંત બની જાય છે.

પછી એક માણસે રામકૃષ્ણને સવાલ પૂછ્યો કે સમાધિસ્થ થએલો પુરૂષ—જેને બ્રહ્મ જ્ઞાન થઇ ચૂક્યું છે તે—શું વાત કરી શકેજ નહિ ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—શ્રી શંકરાચાર્યે લોકોને ઉપદેશ આપી શકાય એટલા માટે વિદ્યા સંબંધી અહંભાવ રહેવા દીધો હતો. તેમ ન કરે તો ઉપદેશ આપી શકાયજ નહિ.

ઘીમાં છાશનો ભાગ રહી ગયો હોય ત્યાં સુધી તે પેણીમાં કડકડે છે. પરિપકવ થઇ ગયા પછી જરાએ અવાજ નીકળતો નથી. પરંતુ એ પરિપક્વ ઘીમાં જ્યારે કાચી પૂરી પડે છે ત્યારે પાછો કડકડાટ થવા માંડે છે અને કાચી પૂરી પાકી થઇ જાય એટલે પાછું

ચૂપચાપ! આવી રીતે સમાધિસ્થ પુરૂષ લોકોને ઉપદેશ આપવાને માટે જરા નીચલી ભૂમિકા ઉપર આવીને વાત કરે છે.

જ્યાં સુધી મધમાખી ફૂલ ઉપર નથી બેઠી હોતી ત્યાં સુધીજ તે બણબણાટ કરે છે. ફૂલ ઉપર બેસીને મધ ચૂસવા માંડે છે એટલે એકદમ ચૂપચાપ! મધ ચૂસીને ઉન્મત્ત થયા પછી વળી તે કોઇ કોઇ વાર ગણગણે છે ખરી!

તળાવમાં ખાલી ઘડો બોળીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ ભગભગ અવાજ થાય છે, પણ તે ભરાઈ ગયા પછી કશો અવાજ થતો નથી. એક ઘડામાંથી બીજા ઘડામાં જ્યારે પાણી રેડવામાં આવે છે ત્યારે વળી પાછો અવાજ સંભળાય છે. તેમ જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધીજ વાદવિવાદ અને બકબકાટ રહે છે. જ્ઞાન થયા પછી તો ચૂપાચૂપ. પરંતુ કોઇ શિષ્ય આવે તો જ્ઞાની બોલવા માંડે છે, અને તે પણ શિષ્યને જ્ઞાન થતાં સુધીજ.

પિરચ્છેદ ૩ જો—બ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ઋષિઓએ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જ્ઞાન મેળવવા માટે કેટલો બધો પરિશ્રમ લેતા! સવારના પહોરથી આશ્રમ માંથી ચાલી નીકળતા અને એકાંતમાં જઇને આખો દિવસ ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતા. રાત્રે પોતપોતાના આશ્રમમાં આવીને ફળ મૂળનો આહાર કરતા. જોવાના, સાંભળવાના, સ્પર્શ કરવાના વગેરે તમામ વિષયોમાંથી મનને ખેંચી લેવું જોઇએ. એવું કરો ત્યારે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય.

જેઓ વિષયનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, જેઓ અહંભાવ છોડી શકતા નથી, તેમણે સોડહમ (હું ઇશ્વર છું) એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

તેમને માટે તો હું ઇશ્વરનો દાસ છું, અથવા ‘હું ભક્ત છું’ એવો અહંભાવ સારો છે.

જ્ઞાની લોકો ‘નેતિ નેતિ’ કરીને વિષયબુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારેજ તેઓ બ્રહ્મને જાણી શકે છે. અગાસી ઉપર ચડવું હોય તો સીડીનાં પગથીઆંનો ત્યાગ કરવોજ પડે છે. અગાસીમાં પહોંચી ગયા પછી જણાય છે કે ઇંટ, ચૂનો, રેતી વગેરે જે પદાર્થોની અગાસી બનેલી છે તેજ પદાર્થોની સીડી પણ બનેલી છે. તેવી રીતે બ્રહ્મને જાણવાને માટે તમામ અનાત્મ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ બ્રહ્મનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન થયા પછી માલૂમ પડે છે કે જે જે પદાર્થોનો શરૂઆતમાં ત્યાગ કર્યો હતો તે સર્વ પણ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કાંઇ છેજ નહિ. ‘નેતિ નેતિ’ કરીને જે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું તેજ બ્રહ્મને જીવ અને જગત્ રૂપે બનેલો બ્રહ્મજ્ઞાની જુએ છે. જે નિર્ગુણ છે તેજ સગુણ છે.

અગાસીમાં લોકોથી હમેશાં રહી શકાતું નથી, તેથી તેઓ નીચેની ભૂમિકામાં આવે છે. જેઓ સમાધિસ્થ થઇને બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે તેઓ પણ ત્યાંથી એક પગથીયું નીચે ઉતરે છે ત્યારે જોઇ શકે છે કે જીવ અને જગતરૂપે પણ તે બ્રહ્મજ બન્યો છે. સા રી ગ મ પ ધ ની એ સાત સૂરમાંથી ‘ની’ ના સૂરમાં વધારે વખત રહી શકાતું નથી.

જ્ઞાનમાર્ગ પણ એક માર્ગ છે, જ્ઞાનભક્તિનો પણ એક માર્ગ છે, તેવી રીતે ભક્તિમાર્ગ પણ એક માર્ગ છે. જ્ઞાનયોગ પણ સત્ય છે અને ભક્તિયોગ પણ સત્ય છે. ગમે તે માર્ગે પણ તેનીજ સમીપ જઇ શકાય છે. **જ્યાં સુધી અહંભાવ રહે ત્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગજ શ્રેષ્ઠ છે.**

વિજ્ઞાની જુએ છે કે બ્રહ્મ અચળ અને નિષ્ક્રિય છે. સત્વ, રજ

અને તમ એ તેના ત્રણ ગુણ થકી આ સંસાર ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ જીવ, જગત્, મન, બુદ્ધિ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન એ સર્વે તેના ઐશ્વર્યનાંજ અંગ છે.

જે બાબુને રહેવાને ઘર નથી તે બાબુ શાનો ? ઈશ્વર તો છ પ્રકારના ઐશ્વર્યથી પરિપૂર્ણ છે. એ સાળામાં જો ઐશ્વર્ય ન હોત તો તેને માનત પણ કોણ ?+

જુઓને, આ જગત્‌માં કેવા કેવા અજાયબ જેવા પદાર્થો ભરેલા છે ! ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, નાના પ્રકારનાં પ્રાણીઓ એવા કેટલા પદાર્થો છે ! કોઇ ન્હાનું તો કોઇ મોટું; કોઇ સારૂં તો કોઇ નઠારૂં; કોઇમાં શક્તિ વધારે તો કોઇમાં ઓછી.

વિદ્યાસાગર—ઇશ્વર શું અમુક માણસને ઓછી શક્તિ આપે છે અને અમુક માણસને વિશેષ શક્તિ આપે છે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—તે સામાન્યરૂપે તો સર્વત્રજ છે. ક્ષુદ્ર કીડીમાં પણ તે છે. પણ વ્યક્તિ પરત્વે શક્તિમાં ઓછાવત્તાપણું હોય છે. એમ ન હોય તો એકલે હાથે દસ માણસને હરાવી શકે એવા માણસ પણ હોય છે અને એવા પણ હોય છે કે જે એક માણસથી પણ ડરીને નાસી જાય છે ! આનું કારણ શું ? વારૂ, શક્તિમાં ઓછાવત્તાપણું ન હોય તો તમને લોકો માન આપે છે તેનું કાંઈ કારણ ? શું તમારે માથે બે સિંગડાં ઉગ્યાં છે ? તમે દયાળુ છો, વિદ્વાન છો—એથી એવી બાબતોમાં બીજાઓથી શ્રેષ્ઠ છો; તેથીજ લોકો તમને સન્માન આપે છે અને મળવા આવે છે. તમે આ વાત માની શકો છો કે નહિ ?

વિદ્યાસાગર જરા જરા હસવા લાગ્યા.

ગીતાનો મર્મ શો છે ? દશવાર ગીતા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી જુઓ. 'ગીતા' 'ગીતા' એમ દશવાર બોલશો એટલે 'તાગી'—

+ શ્રીરામકૃષ્ણની સરલ ગ્રામ્યભાષાનું આ ઉદાહરણ છે.

ત્યાગી શબ્દ બની જશે. ગીતાનો ઉપદેશ એજ છે કે, હે જીવ! સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો યત્ન કર. તું ગૃહસ્થ હોય કે સંસારી હોય પણ મનથી તમામ પ્રકારની આસક્તિનો ત્યાગ કર.

શ્રી ચૈતન્ય ભગવાન જ્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનાં તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયા હતા ત્યારે એકવાર તેમના જોવામાં આવ્યું કે એક માણસ બેઠો બેઠો ગીતાનો પાઠ કરતો હતો અને બીજો માણસ જે દૂર બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હતી. ચૈતન્ય ભગવાને પૂછ્યું કે 'તને ગીતાનો અર્થ સમજાય છે?' તે બોલ્યો 'મહારાજ! મને આ બધા શ્લોકોમાં જરાએ સમજ પડતી નથી.' ત્યારે ચૈતન્ય ભગવાને પૂછ્યું કે તું રડે છે શા માટે? તે ભક્તે જવાબ આપ્યો કે જાણે અર્જુન રથમાં બેઠો હોય અને તેની સામે બેસીને ભગવાન વાતચીત કરી રહ્યા હોય એવું મને મનમ દર્શન થાય છે, અને મારી આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડે છે. ચૈતન્ય ભગવાને તેને કહ્યું કે ગીતાનો ખરો મર્મ તું સમજી ગયો છું.

પરિચ્છેદ ૪ થો—ભક્તિયોગનું રહસ્ય.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વિજ્ઞાની શા માટે ભક્તિ કરતો હશે?

એનો ઉત્તર એ છે કે ગમે તેટલું કર્યા છતાં પણ શરીર હોય ત્યાં સુધી સર્વાંશે તો અહંભાવ નિર્મૂળ થતોજ નથી. સમાધિ અવસ્થામાં હોઇએ તેટલી વાર અહંભાવનો લય થાય છે ખરો, પણ વળી પાછો ખડો થઈ જાય છે! વળી સાધારણ મનુષ્યોના મનમાંથી તો લેશ માત્ર પણ અહંભાવ ખસતો નથી.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ કોણ જાણે ક્યાંથીએ અહંભાવ આવીને ખડો થઈ જાય છે! વાઘ જોયો એવું સ્વપ્ન આવી ગયા પછી જાગી ઉઠાય તો પણ કેટલીકવાર સુધી કાળજું તો ધડક્યાજ કરે છે.

એ અહંભાવને લીધેજ જીવને નાના પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. વાછરડો 'હમ' 'હમ'–'હું' 'હું' કરે છે તેથીજ તેને અનેક પ્રકારની વિપત્તિ વેઠવી પડે છે. હળ ખેંચે છે, વરસાદમાં તેમજ ગરમીમાં સખત મજૂરી કરે છે, અને વળી કસાઇને હાથે તેની કતલ પણ થાય છે! તેના ચામડાના જોડા સીવાય છે અને ઢોલ બને છે, તો પણ તેના ઉપર માર તો પડયાજ કરે છે! આટલું છતાં પણ તેના દુઃખનો છેડો આવતો નથી. છેવટે તેની નાડીઓમાંથી પિંજારાની તાંત બને છે અને તેના ઉપર જ્યારે લાકડીના ઝપાટા પડે છે ત્યારે 'હમ' 'હમ' ને બદલે તે 'તુંહિ' 'તુંહિ' એવું બોલવા માંડે છે; અને તેમ થયું એટલે તેની વિપત્તિઓનો અંત આવી જાય છે.

રામચંદ્રજીએ એકવાર હનુમાનજીને પૂછ્યું કે તમે મારા પ્રતિ કેવા ભાવથી જુઓ છો? હનુમાનજીએ જવાબ આપ્યો કે 'હું' એવું જ્ઞાન મને જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી તમે પૂર્ણ છો અને હું તમારો અંશ છું એવી ભાવના હું કરૂં છું; તમે મારા પ્રભુ છો અને હું તમારો દાસ છું; પણ જ્યારે હું તત્વનો વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને લાગે છે કે તમે તે હું અને હું તે તમે છો.

હું અને મારૂં એ બેઉ અજ્ઞાનજન્ય છે. 'મારૂં ઘર' 'મારૂં ધન,' 'મારી વિદ્યા', 'આ બધું મારૂં ઐશ્વર્ય', આવા પ્રકારનો ભાવ એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. 'હે ઈશ્વર! તુંજ કર્તા છે અને આ ઘર, કુટુંબ કબીલો, નોકર ચાકર, સગાં વ્હાલાં, પૈસા ટકા એ

સર્વ તારાંજ છે.' એવી ભાવના ભકિતનું પરિણામ છે.

મૃત્યુનું હમેશાં સ્મરણ રાખવાની જરૂર છે. મરણ પછી કશુંજ રહેવાનું નથી. આ જગતમાં તો આપણે અમુક અમુક કર્મો કરવાનેજ આવેલા છીએ. જાણે એક માણસ કલકત્તે નોકરી કરવા આવ્યો હોય અને વતન કોઇકિ દૂરના ગામડામાં હોય તેમ. કોઈ એક ગૃહસ્થનો બંગલો જોવાને લોકો આવે અને કાંઇકિ પૂછે તો તે ગૃહસ્થનો મુનીમ કહેશે કે 'આ બગીચો અમારો છે', 'આ તળાવ અમારૂં છે'; પણ તેની કાંઇક કસૂરને લીધે જો તેને શેઠ નોકરીમાંથી કહાડી મૂકે તો એજ બગીચામાંથી કેરીનો એક કંડીઓ પણ તે પોતાની સાથે લઇ શકતો નથી; કદાચ સિપાઇને રૂશવત આપીને એકાદ કંડીઓ ભરીને કેરીઓ ઘેર લઈ જાય તો ભલે!

ભગવાન બેવાર હસે છે. જ્યારે કોઈ વૈદ્ય માંદા માણસની માને કહે છે કે 'બાઇ! ગભરાશો નહિ. હું તમારા દીકરાને સાજો કરી દઇશ,' ત્યારે ઇશ્વિર હસે છે; કેમકે વૈદ્ય પોતાના મનમાં એમ જાણે છે કે કર્તા હર્તા હુંજ છું.

વળી બે ભાઇઓ જ્યારે પોતાના બાપની જમીન વહેંચી લે છે અને સાંકળથી ખેતર માપીને કહે છે કે અહિં સુધી મારી જમીન અને પણે સુધી તારી જમીન છે, ત્યારે ઇશ્વર હસે છે કે આખા બ્રહ્માંડનો માલિક હું છું છતાં આ જમીન મારી અને આ જમીન તારી, એમ આ લોકો શા માટે કહેતા હશે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—શું કર્યાથી ઇશ્વરને ઓળખી શકાય? તેના દાસ થાઓ, તેને શરણ જાઓ અને પછી તેને માટે વ્યાકુળતા સહિત પ્રાર્થના કરો.

(વિદ્યાસાગરપ્રતિ જરા હસીને) વારૂ, તમે ઇશ્વર પ્રતિ કેવો ભાવ રાખો છો?

આ સાંભળીને તે જરા હસવા લાગ્યા અને કહ્યું, ‘ ઠીક, એ વાત હું એક દિવસ આપને એકાંતમાં કહીશ. ’

શ્રી રામકૃષ્ણ—ઇશ્વરને ખાલી પાંડિત્ય કે તર્કવડે પામી શકાતો નથી. જો તેના ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો પછી ભલેને પાપ કર્યાં હોય અગર મોટાં મોટાં પાપાચરણ થઇ ગયાં હોય તોપણ ભય રાખવાની જરૂર નથી.

એટલું બોલીને શ્રી રામકૃષ્ણજી ભક્તનો ભાવ ધારણ કરીને ભાવમસ્ત બની જઇને શ્રદ્ધાના માહાત્મ્ય વિષેનું ભજન ગાવા લાગ્યાઃ—

તારૂં નામ લેતાં મુખથી માડી હું મરૂં જો !
જરૂર તારશે પવિત્ર નામ નાવડી જો. ઇત્યાદિ.

પરિચ્છેદ ૫ મો—ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એ બે ઇશ્વર પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. ભક્તિવડે સહેલાઇથી પામી શકાય છે. ઇશ્વર પ્રેમાધીન છે.

આ વાત કહેતાં કહેતાં શ્રી રામકૃષ્ણે બીજું ભજન ઉપાડયુંઃ—

“ હે મન ! તું તેનું તત્ત્વ કેવી રીતે પામી શકીશ ? તું અંધારા ઓરડામાં ભટકતા ઉન્મત્ત મનુષ્યના જેવું છે. તે પ્રેમાધીન છે. પ્રેમ સિવાય અન્ય પદાર્થવડે તું તેને પામી શકીશ નહિ. ”

“ પ્રથમ ચંદ્રનો (વીર્યનો) સંયમ કર. તેમ કરીશ તોજ શક્તિની પ્રાપ્તિ થશે. ”

“ તારા કોઠારમાં એક ચોર (કામ) ભરાયલો છે. સવાર થતાં (જ્ઞાનનો ઉદય થતાં) તે ચુપચુપ સંતાઇ જશે. ”

“ષડ્દર્શન વડે તેનું દર્શન થઇ શકતું નથી, તેમ વેદ કે તંત્રશાસ્ત્રો

પણ કામ આવતાં નથી; જે ભક્તિરસનો રસિક છે તેજ સદાનંદમાં રહી શકે છે. ”

“ પ્રેમની આકાંક્ષાવાળો યોગી લાંબા સમય સુધી યોગની સાધના કરતાં કરતાં જેમ લોહચુંબક તરફ લોઢાનું આકર્ષણ થાય છે તેમ ઇશ્વર પ્રતિ ખેંચાય છે.”

“ પ્રસાદ કહે છે કે હું તેનું (ઇશ્વરનું) માતૃભાવે અનુસંધાન કરૂં છું. જે હાંડિનો (દેહાધ્યાસનો) નાશ કરે છે તેજ માણસ ચતુર છે. હે મન ! તું ઇસારામાં કેમ સમજી શકતું નથી ? ”

આ ભજન ગાતાં ગાતાં શ્રી રામકૃષ્ણ સમાધિસ્થ થઇ ગયા. હાથવડે તેમણે અંજલિ વાળી હતી. શરીર ટટાર અને સ્થિર હતું. નેત્રોના પલકારા થતા ન હતા. જે બૅન્ચ ઉપર પશ્ચિમ તરફ મુખ કરીને પગ લટકાવીને પ્રથમ બેઠા હતા ત્યાંને ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયા. સઘળા ઉંચી ડોક કરીને તેમની આ અદ્‌ભુત અવસ્થા નિહાળતા હતા. પંડિત વિદ્યાસાગર પણ સ્તબ્ધ બનીને એકી નજરે તેમના તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

ત્યાર પછી શ્રીરામકૃષ્ણ મૂળપ્રકૃતિ ઉપર આવવા લાગ્યા. એક દીર્ઘ શ્વાસ મૂકીને પાછા હસતે મ્હોડે વાત કરવા લાગ્યા.

ભાવભક્તિ એટલે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો તે. જે બ્રહ્મ છે તેનેજ ‘મા’ કહીને બોલાવવામાં આવે છે.

રામપ્રસાદ મનને કહે છે કે તું ઇસારામાં સમજી જા. એ ઇસારાનો મર્મ એવો છે કે વેદમાં જેને બ્રહ્મ કહ્યો છે તેને જ હું ‘મા’ કહીને બોલાવું છું. જે નિર્ગુણ છે તેજ સગુણ છે. જે બ્રહ્મ છે તેજ શક્તિ છે. જ્યારે તે સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે ત્યારે આપણે તેને આદ્યશક્તિ અથવા કાલી કહીએ છીએ.

બ્રહ્મ અને શક્તિ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. જેમ અગ્નિ અને તેની

દાહક શક્તિ. અગ્નિનો વિચાર કરતાં તેની દાહકશક્તિનો વિચાર પણ આવે છેજ. એકને માનો તો બીજાને માન્યા વગર ચાલેજ નહિ.

તેને (ઇશ્વરને) 'મા' કહીને બોલાવી શકાય છે. 'મા' એ અત્યંત સ્નેહનું પાત્ર છે. ઇશ્વર પ્રતિ પ્રેમ રાખતાં આવડ્યો એટલે તેની પ્રાપ્તિ થઈજ જાણવી. ભાવ, ભક્તિ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એટલાં વાનાં જોઇએ. સાંભળો એક ભજનઃ—

"ભાવ રાખતાં રાખતાંજ ખરેખરા ભાવનો ઉદય થાય છે."
"જેવો ભાવ તેટલો લાભ થાય છે એવો વિશ્વાસ રાખજે."
"કાલીના ચરણરૂપી અમૃતના સરોવરમાં જો એકવાર મન સ્થિર થાય અથવા ડૂબી જાય તો પછી પૂજા, હોમ, યાગ, યજ્ઞ કશાની જરૂર નથી."

મન તેનામાં પરોવીને ખૂબ પ્રેમ રાખો, એ તો અમૃતનું સરોવર છે. સમજ્યા ને ! એમાં ડૂબકી માર્યાથી મનુષ્ય મરણ પામતો નથી, પણ અમર થઈ જાય છે. કેટલાક એવું માનતા હોય છે કે ઇશ્વરનો ઝાઝો વિચાર કર્યાથી મગજ ખરાબ થઈ જાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. એ તો અમૃતનું સરોવર છે ! અમૃતનો દરિયો છે ! વેદમાં તેને 'અમૃત' એવું નામ આપ્યું છે. એમાં ડૂબકી મારતાં મરણ નીપજતું નથી, પણ ઉલટું અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂજા, યજ્ઞ, હોમ કશાની જરૂર નથી. જો એકવાર તેના પ્રતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તો પછી એવાં કર્મની ઝાઝી જરૂર રહેતી નથી. જ્યાં સુધી વાયુની લ્હેર ન આવતી હોય ત્યાં સુધીજ પંખાની જરૂર પડે છે. પવનની લહરીઓ આવવા માંડે એટલે પંખાને હેઠળજ મૂકી દેવો પડે છે. પવન આવ્યા પછી પંખો શા માટે જોઇએ ?

(વિદ્યાસાગરને) તમે જે જે કર્મ કરો છો તે બધાં સત્કર્મ છે. કર્તાપણાના અહંભાવનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામકર્મ કરી શકો તો

ઘણું સારૂં. આવાં નિષ્કામકર્મ કરતાં કરતાં ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં કર્મ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

હૃદયમાં જેમ જેમ ઇશ્વર પ્રત્યે ભકિત અને પ્રેમ વધતાં જાય તેમ તેમ તમારાં કર્મ ઓછાં થતાં જશે. જ્યારે કોઇ ગૃહસ્થની સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય છે ત્યારે તેની સાસુ વહુના માથાનું કામ ઓછું કરે છે. જેમ જેમ મહિનો ચડતો જાય છે તેમ તેમ તેની પાસે ઓછું કામ કરાવવામાં આવે છે. દસ મહિના પુરા થતાં તેની પાસે બિલકુલ કામ કરાવવામાં આવતું નથી, કેમકે રખેને તેના ગર્ભને ઇજા થાય અથવા પ્રસવ થવામાં હરકત આવે!

તમે કર્મ કરો છો તેમાં તમારૂં પોતાનું કલ્યાણ થાય છે. નિષ્કામપણે કર્મ કર્યાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ ચોંટવા માંડે છે. પ્રેમ થયો એટલે તેની પ્રાપ્તિ થવી સહજ છે. મનુષ્યથી શું થનાર છે? કરનાર તો તેજ છે કે જેણે સૂર્ય અને ચંદ્રની રચના કરી છે, જેણે માતા પિતાના હૃદયમાં વાત્સલ્ય સ્નેહ મૂકયો છે, જેણે મોટાં માણસોના દિલમાં દયાનો સંચાર કર્યો છે, જેણે સાધુ ભકતોને ભકિત અર્પણ કરી છે તેજ સર્વ કાર્યનો કર્તા છે. જે કોઈ કામના શૂન્ય થઇને કર્મ કરશે તે પોતાનુંજ કલ્યાણ સાધશે.

તમારા અંતરમાં સુવર્ણ છે પણ તેની તમને ખબર નથી. એ સોનું માટી નીચે ઢંકાઇ રહ્યું છે. જો એકવાર તમને તેની જાણ થશે તો પછી તમારાં બીજાં કામકાજ ઓછાં થવા માંડશે. ગૃહસ્થની સ્ત્રી બાળકની પ્રસૂતિ થયા પછી માત્ર છોકરાને લઇનેજ બેસી રહે છે– તેનેજ રમાડયા કરે છે અને તેની સાસુ તેને જરાએ કામ કરવા દેતી નથી!

આગળને આગળ જાઓ. એક કઠીઆરો લાકડાં કાપવા ગયો હતો. તેને એક બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે આગળને આગળ ચાલ્યો જજે.

તે આગળ ગયો ત્યારે તેણે ચંદનનું જંગલ જોયું. થોડા દિવસ પછી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે મને તે બ્રહ્મચારીએ આગળને આગળ જવાનું કહ્યું હતું, કાંઇ ચંદનના જંગલ સુધી જવાનું કહ્યું નથી; માટે લાવ જોઉં, આગળ શું આવે છે?

તે આગળ ગયો ત્યારે રૂપાની ખાણ આવી. વળી થોડા દિવસ પછી વધારે આગળ ગયો ત્યારે તેને સોનાની ખાણ જડી. એમ આગળ જતાં તે હીરા માણેકની ખાણનો માલિક થયો અને તેવડે તે ધનવાન બની ગયો.

નિષ્કામકર્મ કરતાં કરતાં ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. આખરે તેની કૃપાવડે તેનાં દર્શન થાય છે. **જેમ હું તેમને જોઇ શકું છું અને તમારી સાથે વાત કરૂં છું તેમ ઇશ્વરને જોઇ શકાય છે અને તેની સાથે વાતચીત કરી શકાય છે.**

આ વાત સઘળા દિગમૂઢ બનીને સાંભળવા લાગ્યા. તેઓને એમજ લાગતું હતું કે જાણે સાક્ષાત્ સરસ્વતી શ્રીરામકૃષ્ણજીની જિહ્વા ઉપર બેસીને વિદ્યાસાગરને એક નિમિત્ત કરીને જીવોના કલ્યાણને માટે આ તત્વજ્ઞાન પ્રકટ કરતી હતી! હવે રાત પડી ગઇ હતી. નવ વાગવા આવ્યા હતા. હવે પરમહંસજી રજા લેવાનો વિચાર કરતા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ જે કાંઈ હું બોલ્યો તે બધું વધારે પડતું છે. આપ બધુંએ જાણો છો—તો પણ આપને તેની ખબર નથી! વરૂણ દેવના રત્ન ભંડારમાં કેટલાં બધાં રત્ન પડી રહ્યાં છે! છતાં વરૂણને કાંઇ તેની ખબર છે?

વિદ્યાસાગર—આપને જે કહેવું હોય તે કહો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઘણાએ શેઠીઆઓ પોતાના નોકર ચાકરનાં નામ પણ જાણતા હોતા નથી! ઘરમાં અમુક ચીજ કેટલી કિંમતની છે તેની પણ ખબર હોતી નથી.

આ વાર્તાલાપ સાંભળ્યાથી સર્વનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં. સઘળા ગુપચુપ બેઠા હતા. તેવામાં વળી **રામકૃષ્ણજી વિદ્યાસાગરને** સંબોધીને બોલવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકવાર બગીચો જોવા આવજો. **રાસમણિનો** બગીચો ઘણી ચમત્કારિક જગ્યા છે.

વિદ્યાસાગર—શા માટે નહિ આવું ? આપ આવ્યા અને હું ન આવું ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—મારી પાસે ! છી ! છી !

વિદ્યાસાગર—એવું શું બોલ્યા ? આવું આપ બોલ્યાજ શા માટે ? મને તે સમજાવો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું તો નાના હોડકા જેવો છું. હું ખાડીઓમાં, બ્હેળાઓમાં અને બહુ તો મોટી નદીઓમાં ફરી શકું. પણ આપ તો મોટા વહાણ જેવા છો. વખતે મારી પાસે આવવા જતાં કોઇ ભાઠા ઉપર ચોંટી જાઓ તો !

વિદ્યાસાગરનું મ્હોં મલક્યું, પણ કાંઇ બોલ્યા નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કોઇ કોઇવાર સમય આવતાં મોટાં મોટાં વહાણ પણ આવી શકે છે.

વિદ્યાસાગર—હા, વર્ષાઋતુમાં આવી શકે ખરાં.

હવે શ્રી રામકૃષ્ણ ઉઠયા. શિષ્યો તેમની સાથે ઉભા થયા અને વિદ્યાસાગર તથા તેમના મિત્રો પણ ઉભા થયા.

વિદ્યાસાગર તથા બીજા બધાએ પ્રણામ કર્યા. પછી તેમની ગાડી ઉત્તર તરફ ચાલી. તેઓ દક્ષિણેશ્વરની કાલીવાડીમાં ગયા.

खंड नवमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો–યોગ સાધન વિષે વાતચીત.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ઑગસ્ટ તા. ૨૪. મી સ્થળ દક્ષિણેશ્વર.

માસ્તરે આવીને જોયું તો ઇશાનકોણ તરફના લાંબા ઓટલા ઉપર શ્રી રામકૃષ્ણ હાજરા સાથે ઉભા ઉભા વાત કરી રહ્યા હતા. **માસ્તરે** ત્યાં જઇને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

આજે મહારાજનું વદન હસતું હતું.

તેઓ માસ્તરની સાથે ઉભા ઉભા વાત કરતા હતા અને કોઇ વાર ઓટલા ઉપર આંટા મારતા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—અંદર શું છે તે જાણવાને થોડાક સાધનની જરૂર છે.

માસ્તર—શું સાધન સાંગોપાંગ કરવુંજ જોઇએ ?

શ્રી રામકૃષ્ણ—ના, શરૂઆતમાં મોજાં ઘણા જોરથી ઉછળે છે તે વખતે સાવધાન રહેવાની ઘણી જરૂર છે, પણ તે પછી ઝાઝો શ્રમ લેવો પડતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે નદીમાં તોફાન થાય છે, જોરથી પવન વાય છે, અથવા ભાડા આગળ થઇને હોડી પસાર થતી હોય છે ત્યારે ઘણીજ સાવધાનતા પૂર્વક હાથમાં સુકાન પકડીને

માછી ઉભો રહે છે, પણ હોડી ભાઠું વટાવી જાય અને અનુકુળ પવન વાવા માંડે એટલે તે નિશ્ચિતપણે બેસીને સુકાન અમસ્તુ હાથમાં પકડી રાખીને તમાકુ પીવા બેસે છે. કામિની કાંચનનું તોફાન શમી ગયા પછીજ શાંતિ ભોગવવાની તક મળે છે.

કેટલાકમાં યોગીનાં લક્ષણ દેખાય છે, છતાં તેમણે સાવધાન રહેવાની બહુ જરૂર છે. કામિની કાંચન એ યોગમાં મોટા વિઘ્નરૂપ છે. યોગભ્રષ્ટ થવાથી સંસારમાં આવવું પડે છે. ભોગવાસના રહી ગએલી હોય છે તેનું સારી રીતે શમન થવા પછી ઇશ્વર તરફ વળવાની વૃત્તિ થાય છે અને તે આત્મા ફરીથી યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે.

સોનીના ત્રાજવાના એક પલ્લા ઉપર વધારે ભાર પડવાથી નીચેનો કાંટો અને ઉપરનો કાંટો સીધી લીટીમાં આવતા નથી. નીચેનો કાંટો તે મન છે અને ઉપરનો કાંટો તે ઇશ્વર છે. એ બેની એકતા કરવી એનું નામજ યોગ.

જ્યાં સુધી મન સ્થિર થયું ન હોય ત્યાં સુધી યોગ થઇ શકતો નથી. સંસારરૂપી હવાના આઘાતથી મનરૂપી દીવો હમેશાં હાલ હાલ થયા કરે છે. એ દીવો લેશ માત્ર પણ ન હાલે ત્યારેજ બરાબર યોગની અવસ્થા થઇ કહેવાય.

કામિની કાંચન યોગની સાધનામાં મોટા વિઘ્નરૂપ છે. માટે વસ્તુ વિચાર કરવો. સ્ત્રીના શરીરમાં શું છે? લોહી, માંસ, ચરબી, હાડકાં, નાડીઓ, કૃમિ, મૂત્ર, વિષ્ટા વગેરે કમકમાટી ઉપજાવે એવા પદાર્થો છે. એવા શરીર ઉપર શા માટે પ્રેમ રાખવો જોઇએ?

હું ત્યાગ કરવાને માટે કોઇ કોઇ વાર રાજસિક ભાવ ધારણ કરતો. એવી ઇચ્છા થતી કે જાણે સાચા જરીઆનનો ડગલો પહેરૂં; આંગળીએ વીંટી પહેરૂં; લાંબી નળીનો હુક્કો પીઉં! સાચા જરીઆનનો ડગલો તો પહેર્યો. એમણે (મથુર બાબુએ) આણી આપ્યો હતો.

થોડીવાર પછી મેં મારા મનને કહ્યું, ‘ હે મન! આનું નામ સાચા જરીઆનનો ડગલો!’ પછી મેં તેને કહાડીને ફેંકી દીધો, અને ત્યાર પછી મારૂં મન તે પરથી ઉતરી ગયું. મેં મારા મનને કહ્યું, ‘હે મન! આનું નામ શાલ! આનું નામ વીંટી! આનું નામ લાંબી નળીવાળો હુક્કો!’ આમ બોલી બોલીને આ બધી ચીજો એક પછી એક ફેંકી દીધી અને તે દિવસથી મારૂં મન એ પદાર્થો ઉપરથી ઉઠી ગયું.

હવે સાંજ પડવા આવી હતી. ઘરના અગ્નિકોણવાળા ઓટલાની પાસે આવેલા ઓરડાના બારણા આગળ ઉભા ઉભા પરમહંસજી મહારાજ મણિની સાથે એકાંતમાં કાંઈક વાત કરતા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—યોગીનું મન હમેશાં ઈશ્વરમાંજ રહે છે. હમેશાં આત્મામાં સ્થિત રહે છે. તેની આંખ જોઈનેજ ઓળખી શકાય છે. પક્ષીની માદા ઇંડા સેવવા બેઠી હોય છે ત્યારે તેનું બધું મન ઈંડાંમાંજ હોય છે. ઉપર તો માત્ર નામનુંજ જુએ છે. વારૂ, મને તે છબી બતાવી શકીશ ?

મણિ—મેં ઘણી શોધી પણ મળી આવતી નથી.

પરિચ્છેદ ૨ જો—સાક્ષાત્કાર સંબંધી વાતચીત.

સંધ્યા આરતિ થઈ રહ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણ નાના ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા મણિની સાથે નાના પ્રકારની વાતચીત કરતા હતા. મણિ પાટ ઉપર બેઠો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નિષ્કામકર્મ કરવાં. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જે કર્મ કરે છે તે ઉત્તમ છે; એ નિષ્કામકર્મ કરવાનો યત્ન કરે છે.

મણિ—કર્મ કરતા હોઈએ ત્યાં સુધી ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, રામ અને કામ સાથે હોઈ શકેજ નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, એમ નથી. કર્મ તો બધાએ કરે છેજ. ઇશ્વરના ગુણનું કીર્તન કરવું એ પણ એક જાતનું કર્મ છે. 'હું તેજ છું' એવો વિચાર કરવો તે પણ કર્મજ છે. શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરવી એ પણ કર્મ છે. કર્મનો ત્યાગ કરી શકાય એમ છેજ નહિ. માટે કર્મ કરવામાં હરકત નથી. પણ કર્મ કર્મમાં ફેર છે. નિષ્કામભાવે-ઇશ્વરને સમર્પણ કરીને જે જે કર્મ થાય તેજ કરવાં.

મણિ—જી, મહારાજ, પાંચ પૈસા વધારે પ્રાપ્ત કરાય એવો પ્રયત્ન કરવામાં હરકત ખરી?

શ્રીરામકૃષ્ણ—જ્ઞાનયુક્ત સંસારના નિભાવને માટે પૈસાની જરૂર પડે તો તે કમાવામાં કશી હરકત નથી. સન્માર્ગેજ પૈસાનો વ્યય થવો જોઇએ. માત્ર પૈસાને માટેજ પૈસો કમાવો નહિ. કમાવું એજ કાંઇ જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. પૈસાવડે ઇશ્વરની સેવા થવી જોઇએ. ઇશ્વરની સેવામાં ઉપયોગ કરવા માટે પૈસો કમાવામાં કશો દોષ નથી.

મણિ—સ્ત્રીના તરફની જવાબદારી ક્યાં સુધી રહે છે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેમને પોતાના ભરણ પોષણને માટે વિપત્તિ ન પડે તેટલા પૂરતી સંભાળ લેવી જોઇએ; પણ છોકરાઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એવડા થાય તે પછી તેમના ભરણ પોષણનો ભાર લેવાની જરૂર નથી. પક્ષીનાં બચ્ચાંને ઉડતાં અને દાણા વીણી ખાતાં આવડયા પછી જો તેઓ મા પાસે જાય તો તે તેમને ધક્કો મારીને કહાડી મૂકે છે.

મણિ—કર્મ ક્યાં સુધી કરવાં જોઇએ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ફળ આવ્યા પછી ફૂલ એની મેળેજ ખરી પડે છે.

ઇશ્વરભક્તિની પ્રાપ્તિ થયા પાછી કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કરો તો પણ તેમાં મન ચોંટે નહિ.

દારૂડીઆને ઘણો દારૂ પીધા પછી બીજું ખાવા પીવાનું ભાન

રહેતું નથી, બે પૈસાના ચણાવડે પણ નિભાવી લે છે. જેમ જેમ ઇશ્વરની નજીક પ્હોંચતા જઇએ છીએ તેમ તેમ કર્મ ઓછાં થતાં જાય છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીની સાસુ તેના માથાનું કામકાજ ઓછું કરે છે. દસમો મહિનો બેઠા પછી તો કામ એકદમ બંધ અને પ્રસૂતિ થયા પછી તો આખો દિવસ છોકરાને લઇનેજ બેસી રહે છે!

જે કામ આપણે માટે મુકરર થઈ ચૂકેલાં છે તે પૂરાં થાય એટલે આપણે નિશ્ચિંત થઇએ છીએ. સ્ત્રીઓ રસોઇનું તથા બીજું બધું ઘરકામ પતાવી દીધા પછી જ્યારે નહાવા જાય છે ત્યારે તેઓ પાછું ભાળીને કામ તરફ જોતીજ નથી. કોઇ બોલાવે તો પણ આવે નહિ.

મણિ—મહારાજ! ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો અર્થ શો? ઇશ્વરનું દર્શન થયું એટલે શું? અને તેમ કરવાનો ઉપાય શો?

શ્રીરામકૃષ્ણ—વૈષ્ણવો કહે છે કે ઇશ્વરની સમિપ જનારની અથવા તેની પ્રાપ્તિ કરનારની જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ હોય છે. **પ્રવર્તક, સાધક, સિદ્ધ અને સિદ્ધના સિદ્ધ.** જેઓ હજી માર્ગ ઉપરજ ચડતા હોય છે તેઓ પ્રવર્તક કહેવાય છે. જેઓ સાધન ભજન કરે છે, અર્થાત્ પૂજા, જપ, ધ્યાન, નામગુણ કીર્તન ઇ૦ કરે છે તેઓ સાધક કહેવાય છે; અને ઇશ્વરનું જ્ઞાન થયું હોય તેઓ સિદ્ધ કહેવાય છે. આ બાબત વિષે વેદાંતમાં એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે એક અંધારા ઓરડામાં એક માણસ સૂતો છે, અને એક બીજો માણસ તેને હાથ ફેરવી ફેરવીને ખોળે છે. એક કોચને હાથ અડકાડીને તે કહે, 'આતો માણસ ન હોય.' બારણાને હાથ અડકાડીને કહે, 'આ પણ માણસ ન હોય.' જાળીઆને હાથ અડકાડીને કહે, 'આ પણ માણસ ન હોય.' આનું નામ **નેતિ નેતિ** વિચાર કર્યો કહેવાય. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેનો હાથ જ્યારે પેલા ઉંઘતા માણસ ઉપર પડે છે ત્યારે તે

તે કહે છે કે 'આજ તે માણસ છે.' આનું નામ **અસ્તિ** 'તે છે' એવું જ્ઞાન. હવે 'માણસ છે' એટલું જ્ઞાન થયું, પણ હજી તેનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન થયું છે એમ કહેવાય નહિ.

એ ઉપરાંત ભકતનો એક બીજો પ્રકાર છે. તેઓ સિદ્ધના સિદ્ધ કહેવાય છે. તેની સાથે વિશેષરૂપે પરિચય થાય તે વખતની અવસ્થા વળી ઓર પ્રકારનીજ હોય છે. ઇશ્વર છે એવો અનુભવ થવો એ એક અવસ્થા છે અને તેની સાથે પ્રેમભક્તિવડે વિશેષરૂપે વાર્તાલાપ કરવો એ જૂદીજ અવસ્થા છે.

પણ તેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ગમે તે એક ભાવનો આશ્રય લઇને સાધન કરવાની જરૂર છે. ભાવ પાંચ પ્રકારના છે. **શાંત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય** અને **માધુર્ય.**

શાંતભાવ—ઋષિ મુનિઓ એ ભાવે સાધન કરતા હતા. તેમને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપભોગની વાસના નહતી. એક સ્ત્રી પોતાના પતિની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરે છે અને પોતાનો પતિ એજ આખા જગતમાં સર્વથી સુંદર પુરુષ છે એમ માને છે. તેવો ભાવ ભક્ત પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાપ્રતિ રાખે છે.

દાસ્યભાવ—હનુમાનનો રામચંદ્રજી પ્રત્યે જે ભાવ હતો તે. રામની સેવા કરવા માટે હનુમાન સિંહ જેવા બની જતા. સતી સ્ત્રીમાં પણ દાસ્યભાવ છે. તન તોડીને પોતાના પતિની સેવા કરે છે. માતામાં પણ એ ભાવ કેટલેક અંશે રહેલો છે—યશોદામાં પણ એવો ભાવ હતો.

સખ્યભાવ—મિત્રો એક બીજા તરફ જે ભાવ રાખે છે તે સખ્યભાવ કહેવાય છે. 'આવ, મારી પાસે આવીને બેસ' એવું ઈશ્વરને સંબોધન કરવા જેટલી યોગ્યતા આવે તેનું નામ સખ્યભાવ. શ્રીદામ વગેરે ગોપબાળકો કૃષ્ણને પોતાના ખાધેલાં ફળ ખવડાવતા

હતા અને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડતા હતા. એ સખ્યભાવનું સ્વરૂપ છે.

વાત્સલ્યભાવ—યશોદાના પુત્રપ્રેમમાં જોઇ શકાય છે. સ્ત્રીમાં એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે છે–પતિને જમાડવામાં તેની અત્યંત કાળજી. છોકરૂં ખાય પીએ તે જોઇને માતા રાજી થાય છે. કૃષ્ણને માખણ ખવડાવવા સારૂ યશોદા હાથમાં માખણ લઇને તેમની પાછળ પાછળ ભટકતાં.

મધુરભાવનું ઉદાહરણ રાધિકા છે. સ્ત્રીના તેના પતિ સાથેના સંબંધમાં પણ એ ભાવ રહેલો છે. એ ભાવની અંદર શાંત, દાસ્ય, સખ્ય અને વાત્સલ્ય બધા ભાવ રહેલા છે.

મણિ—શું આ આંખે ઇશ્વરનું દર્શન થઈ શકે છે?

શ્રી રામકૃષ્ણ—સ્થૂલ નેત્રોવડે તેને જોઇ શકાતો નથી. સાધન ભજન કરતાં કરતાં એક પ્રકારનો **પ્રેમનો દેહ** ઘડાય છે. તેનાં નેત્ર, તેના કાન, સર્વે પ્રેમનાં બનેલા હોય છે. એ નેત્રવડે ઇશ્વરને જોઈ શકાય છે–એ કાનવડે તેની વાણી સંભળાય છે. વળી એ પ્રેમના દેહને જાતિસૂચક અવયવો પણ હોય છે.

આ વાત સાંભળીને મણિ ખડખડાટ હસી પડયો; પણ પરમહંસજી નારાજ ન થતાં આગળ બોલ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ પ્રેમના શરીરવડે આત્માની સાથે રમણ થઇ શકે છે.

મણિ જરા ગંભીર ગઇ ગયો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરપ્રતિ દૃઢ અનુરાગ થયા વગર કાંઇ વળતું નથી. જ્યારે પ્રેમ ઘણોજ પ્રબળ થાય છે ત્યારે ચારે દિશાઓ ઇશ્વરમય દેખાય છે. પુષ્કળ નિશો ચડી જાય છે એટલે ચારે દિશાઓ પીળી પીળી દેખાય છે.

પછી તે અને આપણે એક છીએ એવું જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે દારૂડીઆને ખૂબ નિશો ચડે છે ત્યારે ' હું જ કાળી છું ' એવું બકે છે.

ગોપીઓ પણ પ્રેમોન્મત્ત બનીને ' અમેજ કૃષ્ણ છીએ ' એવું બોલી ઉઠતી.

રાતદિવસ તેનુંજ ચિંતન કરવાથી ચારે દિશાએ તેનુંજ દર્શન થાય છે. જેમ દીવાની જ્યોત સામે એકકી નજરે જોઇ રહેવાથી થોડીવાર પછી ચારે દિશાએ જ્યોતને જ્યોતજ દેખાયા કરે છે.

મણિ વિચાર કરે છે કે ચારે દિશાએ દીવાની જ્યોત તો દેખાય છે; પણ એ તો માત્ર દેખાવજ ને ! એ ખરેખરો દીવો તો નથીજ !

શ્રીરામકૃષ્ણ—ચૈતન્યનો વિચાર કરતાં અચૈતન્ય થવાતું નથી. શિવનાથ કહેતા હતા કે ઇશ્વરનો ઝાઝો વિચાર કરવાથી માણસ અક્કલ વગરનો થઈ જાય છે ! મેં તેને કહ્યું કે ચૈતન્યનો વિચાર કરવાથી અચૈતન્ય થવાયજ નહિ.

મણિ—હાજી, સમજ્યો. એ કાંઇ અનિત્ય વિષયનું ચિંતન નથી. જે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેના ઉપર મન સ્થિર થતાં અચૈતન્યાવસ્થા થાયજ નહિ. **संशयात्मा विनश्यति.**

શ્રી રામકૃષ્ણ—(પ્રસન્ન થઇને) એટલી તેની કૃપા—તેની કૃપા વગર સંદેહનો ભંગ થાયજ નહિ.

જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સંદેહ પૂરેપૂરો ટળતો નથી.

એકવાર તેની કૃપા થઇ એટલે પછી કશો ભય નથી. છોકરો પોતાના બાપનો હાથ પકડીને ચાલતો હોય તો કદાચ પડી પણ જાય; પરંતુ જો બાપે છોકરાનો હાથ પકડયો તો પછી તેને પડી જવાનો ભય રહેતો નથી. તે કૃપાવંત થઇને સંદેહનો નાશ કરે અને દર્શન

આપે તો કશી વાતનું દુઃખ રહેતું નથી. તોપણ તેની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે અત્યંત વ્યાકુળતાની જરૂર પડે છે. વ્યાકુળતા સહિત તેને માટે પોકાર કરતાં કરતાં, સાધન ભજન વગેરે કરતાં કરતાં, તેની કૃપા મળી જાય છે. માતા સંતાઇ ગઇ હોય અને છોકરૂં માને ખોળવા માટે જ્યારે ખૂબ દોડાદોડ કરી મૂકે ત્યારેજ મા તેની આગળ આવીને ઉભી રહે છે.

હવે **મણિ**ને સંદેહ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે જગન્માતા દોડાદોડ અને ખોળાખોળ કરાવે છેજ શા માટે? પરમહંસજી મહારાજ કહે છે કે 'તેની ઇચ્છા એવી છે કે ખોળાખોળ કરવી પડે તો તેથી ગમ્મત પડે. તેણે લીલાને માટે આ સંસારની રચના કરી છે. એનું નામ **મહામાયા** છે માટેજ એ શક્તિરૂપિણી માને શરણ જવું જરૂરનું છે. અવિદ્યા માયાના બંધનવડે તેણે આપણને બાંધી મૂક્યા છે. એ બંધનને કાપી શકાય તોજ ઇશ્વરનું દર્શન થઇ શકે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેની કૃપા મેળવવી હોય તો તે આદ્યશક્તિરૂપિણીને પ્રથમ પ્રસન્ન કરવી પડે છે. તેજ **મહામાયા** છે, તેજ જગતને મુગ્ધ કરીને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે. તેણેજ આપણને જ્ઞાનરહિત કરી રાખ્યા છે. તે મહામાયા જ્યારે દ્વાર ઉઘાડે ત્યારેજ આપણે અંદર પ્રવેશ કરી શકીએ. બહાર રહ્યાં રહ્યાં માત્ર બહારના પદાર્થોજ જોઇ શકાય છે—તે નિત્ય સચ્ચિદાનંદ પુરૂષને આપણે જાણી શકતા નથી. એજ કારણથી પુરાણમાં એવી કથા છે કે ચંડીએ મધુકૈટભનો વધ કરવાની તૈયારી કરી તે વખતે દેવતાઓએ મહામાયાનું સ્તવન કર્યું હતુંઃ—

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कार स्वरात्मिका।
सुधा त्वमक्षर नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता॥

શક્તિજ જગતનો મૂળ આધાર છે. એ આદ્યશક્તિમાં વિદ્યા

અને **અવિદ્યા** બેઉ છે. અવિદ્યા આપણને મોહિત કરે છે. અવિદ્યાના પ્રભાવથી માણસો કામિની કાંચનમાં લોભાઇ જાય છે. વિદ્યામાંથી ભક્તિ, દયા, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમની મદદથી ઇશ્વર તરફ પ્રગતિ થઇ શકે છે. માટે એ અવિદ્યાને પ્રસન્ન કરવાની જરૂર પડે છે. એજ કારણથી શક્તિનું પૂજન કરવાની પ્રથમની શરૂઆત થઈ છે.

તેને પ્રસન્ન કરવાને માટે નાના પ્રકારના ભાવવડે તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે.

હું દાસીભાવે અને સખીભાવે બે વરસ સુધી રહ્યો હતો. છતાં સંતાનભાવ મને ઘણો પ્રિય છે. તમામ સ્ત્રીનાં સ્તનને હું માતાનાં સ્તન તુલ્ય માનું છું.

સ્ત્રીઓ એ આદ્યશક્તિની જૂદી જૂદી આકૃતિઓ છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં લગ્ન સમયે વરરાજા હાથમાં છરી ઝાલે છે. બંગાળામાં સૂડી ઝાલવાનો રિવાજ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે એ શક્તિ સ્વરૂપ કન્યાની મદદવડે વર અવિદ્યા માયાના બંધનને કાપી નાંખે.

કન્યા શક્તિરૂપિણી છે. લગ્ન વખતે તમે જોયું છે ને કે વર મુકાની બાધીને પાછળ બેસી રહે છે અને કન્યા કેવી નિઃશંક બેસી રહે છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેના ઉત્પન્ન કરેલા જગતનું વિસ્મરણ થઇ જાય છે. તેને જોયા પછી ઇશ્વરના આનંદમાં એવા તો મગ્ન થઇ જવાય છે કે ભકતને બીજો કોઇ ખ્યાલજ આવતોજ નથી. નરેન્દ્રને જોયા પછી તારૂં નામ શું છે, તારૂં ઘર ક્યાં છે, એ સવાલ પૂછવાની જરૂરજ પડતી નથી. પૂછવાનો અવકાશજ હોતો નથી. હનુમાનને એક માણસે પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઇ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે ભાઇ! મને વાર, તિથિ, નક્ષત્ર કશાની ખબર નથી; હું તો માત્ર રામનુંજ ચિંતન કરૂં છું.

પરિચ્છેદ ૩ જો—તીર્થયાત્રા વિષે વાતચીત.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ઑક્ટોબર માસની તારીખ ૨૨ મીને રવિવાર છે. આજે આશ્વિન સુદી દશમ એટલે વિજયા દશમીનો મહોત્સવ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરના કાલી મંદિરમાં વિરાજે છે. સવારના નવ વાગ્યાનો સુમાર થવા આવ્યો છે. તેઓ નાના ખાટલા ઉપર સૂતા છે અને મણિ પાટ ઉપર બેઠો છે. મહારાજશ્રી અને મણિ વાતચીત કરે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—કેમ, તને પૂજાના તહેવારની રજા મળી કે નહિ?

મણિ—હાજી, હું સાતમ, આઠમ અને નોમને દિવસે પૂજા થવાની હતી તેથી કેશવ સેનને ઘેર ગયો હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ખરી વાત?

મણિ—દુર્ગા પૂજા વિષે ઘણું સરસ ભાષણ સાંભળ્યું હતું.

શ્રી રામકૃષ્ણ—કહે જોઇએ.

મણિ—કેશવ સેનને ઘેર રોજ સવારમાં ઉપાસના થતી, તે લગભગ દશ અગીઆર વાગ્યા સુધી ચાલતી. એ ઉપાસનામાં કેશવ દુર્ગાપૂજા વિષે વ્યાખ્યાન કરતો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે જો માની પ્રાપ્તિ થાય, જો માતાને–દુર્ગાને એકવાર હૃદયમંદિરમાં સ્થાપિત કરાય તો પછી લક્ષ્મી, સરસ્વતી, ગણેશ, કાર્તિક વગેરે અન્યાન્ય દેવ દેવીઓ આપોઆપ આવીને ઉભાં રહેશે. લક્ષ્મી એટલે ઐશ્વર્ય, સરસ્વતી એટલે જ્ઞાન, કાર્તિક એટલે પરાક્રમ, ગણેશ એટલે સિદ્ધિ; એ સર્વ પોતાની મેળે આવીને હાજર થશે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—આ બધું સારી રીતે સમજવું હોય તો પ્રથમ સાધન ભજન કરવાની જરૂર છે. અમુક ઓરડામાં જવાહીર પડ્યું

હોય અને તમારે તે જોવું હોય તથા બહાર કહાડવું હોય તો મહેનત કરીને ચાવી મેળવવી જોઇએ અને તેવડે બારણાનું તાળું ઉઘાડવું જોઇએ. તેમ કરો તોજ તમે જવાહીર બહાર કહાડી શકો.

જ્ઞાનીઓ નિરાકાર ઇશ્વરનું ધ્યાન કરે છે. તેઓ ઇશ્વરના અવતારને માનતા નથી. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે તમે પૂર્ણ બ્રહ્મ છો. કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે, હું પૂર્ણ બ્રહ્મ છું કે નહિ તે આવીને જો. એમ કહીને અર્જુનને એક ઠેકાણે લઇ જઇને કહ્યું કે તું શું જુએ છે? અર્જુન કહે, 'હું એક મોટું ઝાડ જોઉં છું. તેના ઉપર જાંબુના જેવાં કાળાં ફળની લૂમની લૂમ લાગેલી છે.' કૃષ્ણ કહે, 'પાસે આવીને જો. કાળાં ફળની લૂમની લૂમ તું જુએ છે તે ફળ નથી, પણ મારા જેવા અસંખ્ય કૃષ્ણની લૂમની લૂમ લાગેલી છે.' તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપી ઝાડમાંથી અસંખ્ય અવતાર થતા આવ્યા છે.

કબીરદાસનો નિરાકાર તરફ ઘણોજ પક્ષપાત હતો. કૃષ્ણની કથાના સંબંધમાં કબીરદાસ કહે છે કે 'એને કોણ ભજે? ગોપીઓ તાળીઓ પાડતી અને એ વાનરની માફક નાચતો!'

(હસીને) હું તો સાકારવાદીની આગળ સાકાર છું અને નિરાકાર વાદીની આગળ નિરાકાર છું; અર્થાત્ મને જે રૂપે ભજે તેને હું (ઇશ્વર) તે રૂપે દર્શન આપું છું.

યોગી બે પ્રકારના હોય છે—બહુદક અને કુટીચક. જે સાધુ અનેક તીર્થનાં દર્શન કરતો ફરે છે છતાં જેના મનને શાંતિનો અનુભવ થતો નથી તે બહુદક કહેવાય છે. જે બધે ઠેકાણે ફરી આવીને ઉપરામ પામ્યો છે, જેનું મન સ્થિર અને શાંત થઇ ગયું છે, જે એકજ ઠેકાણે સ્થિર થઇને બેસે છે તે કુટીચક કહેવાય છે. તેને એક ઠેકાણે બેઠાં બેઠાંજ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેને તીર્થયાત્રા કરવાની

બિલકુલ જરૂર જણાતી નથી અને કદાચ કોઇ તીર્થ સ્થળમાં જાય તો તે માત્ર ભાવના ઉદ્દીપનને માટેજ.

મેં બધા ધર્મોનું પાલન કરી જોયું છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી; વળી શાક્ત, વૈષ્ણવ, વેદાન્ત એ બધે રસ્તે જઇ આવ્યો છું. મને એવો અનુભવ થયો છે કે ઇશ્વર એકનો એકજ છે. તેની પાસે બધા પ્રગતિ કરતા જાય છે—અલબત્ત જૂદે જૂદે રસ્તે.

હું યાત્રાએ ગયો હતો પણ ત્યાં હું એકવાર ઘણોજ ત્રાસ પામ્યો હતો. સેજો બાબુની સાથે કાશીના રાજાબાબુના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. ત્યાં જોયું તો એ બેઠે જણ સંસારનીજ વાતો કર્યા કરે! પૈસા, જમીન! એની અને એનીજ વાત! આ વાતો સાંભળીને મને તો ઘણો ત્રાસ છૂટયો અને હું રડી પડયો. મેં માને કહ્યું 'ઓ મા! તું મને અહિં શામાટે લાવી? હું દક્ષિણેશ્વરમાં આના કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં હતો. પ્રયાગમાં જઇને જોયું તો ત્યાં પણ એનાં એજ સરોવર, એવું ને એવુંજ ઘાસ, એવાંને એવાં ઝાડ અને એવાં ને એવાં આમલીનાં પાન! તફાવત એટલોજ કે ત્યાંના લોકો બધો ઉપર ઉપરનો ડોળ કરવામાં વધુ હુશીઆર છે.

તોપણ તીર્થમાં જવાથી ભાવનું ઉદ્દીપન થાય છે એ વાત તો ખરીજ. હું મથુર બાબુની સાથે વૃન્દાવન ગયો હતો. મથુર બાબુના ઘરની સ્ત્રીઓ સાથે હતી અને હૃદય પણ સાથે આવ્યો હતો. કાલીય-દમનઘાટ જોતામાંજ મને ભાવનું ઉદ્દીપન થઇ આવ્યું અને વિહ્વલ બની જવા લાગ્યો. યમુનાના એ ઘાટ ઉપર હૃદયે મને નાના બાળકની માફક નવડાવ્યો હતો.

એકવાર હું યમુનાને કાંઠે સાંજને પહોર ફરતો હતો. એ વખતે યમુનાની ભેખડો ઉપરથી ગાયોનું ધણ ચરીને આવતું હતું. આ દૃશ્ય જોતામાંજ મને કૃષ્ણનું ઉદ્દીપન થઈ આવ્યું. હું ગાંડાની માફક 'કૃષ્ણ

ક્યાં છે? કૃષ્ણ ક્યાં છે?' એમ બોલતો બોલતો દોડવા લાગ્યો!

એકવાર પાલખીમાં બેસીને **શ્યામકુંડ** અને **રાધાકુંડ** જતો હતો. ગોવર્દ્ધન પર્વતનું દર્શન કરવા માટે હું પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યો. ગોવર્દ્ધનને જોતાંમાંજ હું તદ્દન વિહ્વલ બની ગયો અને એક દોટ મૂકીને હું ટોચ ઉપર જઇને ઉભો અને બાહ્યજ્ઞાન રહિત થઇ ગયો. ત્યાર પછી વ્રજવાસીઓએ આવીને મને નીચે ઉતાર્યો. **શ્યામકુંડ** અને રાધાકુંડને રસ્તે આવતાં ખેતરો, વૃક્ષો, હરિણનાં ટોળાં વગેરેને જોઇને હું વારંવાર વિહ્વલ બની જતો. નેત્રના જળથી પહેરેલાં વસ્ત્ર પલળી જતાં. મનમાં એકનો એકજ વિચાર આવ્યા કરતો કે હે કૃષ્ણ! તમામ પદાર્થ તેવાને તેવાજ છે. માત્ર તું એકલોજ નથી. પાલખીની અંદર ગુપચુપ બેસી રહ્યો હતો. એક શબ્દ બોલવાની પણ શુદ્ધિ નહતી. **હૃદય** પાલખીની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. પાલખી ઉંચકનારાઓને તેણે કહી રાખ્યું હતું કે 'ખૂબ હુશીઆર રહેજો!' ગંગામાતાએ મારી ઘણીજ સેવા કરી હતી. તે ઉમ્મરે વૃદ્ધ હતાં. નિધુવનની પાસે એક નાની ઝૂંપડીમાં એકલાં રહેતાં હતાં. મારી અવસ્થા અને મારો ભાવ જોઇને તે કહેતાં કે 'સાક્ષાત્ રાધા મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને આવ્યાં હોય એવા આ દેખાય છે!' મને 'દુલારી' કહીનેજ બોલાવતાં. તેમને જોઇને હું ખાવાપીવાનું અને ઘેર આવવાનું બધું ભૂલી ગયો. **હૃદય** દરરોજ મુકામપરથી મારે માટે ખાવાનું લાવીને મને ખવડાવી જતો અને કોઇવાર મને રસોઇ કરીને જમાડતો.

ગંગા માતાને ભાવ આવતો. તેની ભાવાવસ્થા જોવાને સારૂ ઘણાં માણસો એકઠાં થતાં. એવી ભાવાવસ્થામાં તે એક દિવસ **હૃદ**-યની ખાંધ ઉપર ચડી ગયાં હતાં.

ગંગા માતાને છોડીને પાછા આવવાની મને જરા પણ ઇચ્છા હતી. મને ત્યાં બધા પ્રકારની સગવડ હતી. ઉત્તમ પ્રકારનો ભાત

ખાવાને મળતો. ઓરડાની એક બાજુએ ગંગામાતાનું બિછાનું થતું અને બીજી બાજુએ મારૂં બિછાનું થતું. બધી વાતે મને સુખ હતું. તે વખતે મને હૃદયે કહ્યું કે તમને પેટનું આટલું બધું દરદ છે તે અહિં કોણ તમારી બરદાસ્ત લેશે? ગંગા માતાએ કહ્યું, 'કેમ? કોણ બરદાસ્ત લેશે એવું બોલો છો? હું એની સંભાળ લઈશ. હું સેવા ચાકરી કરીશ.' એક બાજુએથી હૃદય મને દેશ જવાને ખેંચે અને બીજી બાજુએ? ગંગા માતા મને વૃન્દાવન રાખવાને આગ્રહ કરે. એવામાં મને મારી માતા યાદ આવી! મા એકલી દક્ષિણેશ્વરની કાલીવાડીના નોબતખાનામાં રહેતી હશે! બસ, હવે મારાથી વધારે વખત વૃન્દાવન રહી શકાય એમ નહતું. મેં કહ્યું કે હવે તો મારે જવુંજ પડશે.

પરિચ્છેદ ૪ થો—અહંભાવ તજવો જોઇએ.

તા. ૨૧ જુલાઇ ૧૮૮૩. આજે શ્રીરામકૃષ્ણ ભાડાની ગાડીમાં બેસીને દક્ષિણેશ્વરની કાલીવાડીમાંથી નીકળીને કલકત્તા તરફ જાય છે. તેમની સાથે રામલાલ તથા બીજા બે એક શિષ્યો હતા. મણિ આવી પહોંચતાં તેને પણ સાથે લીધો છે. રસ્તામાં વાતો નીકળી.

મણિ—પૂર્વજન્મ અને સંસ્કાર એ બે બાબતોમાં મારી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેસતી નથી; પણ તેથી શું મારી ભક્તિમાં હાનિ થવાનો સંભવ છે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—**ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં બધુંએ સંભવિત છે એવો વિશ્વાસ રાખીશ તો બસ છે. હું જે માનું છું તેજ સત્ય છે અને બીજા બધાના અભિપ્રાય જૂઠા છે એવા વિચારને કદિ તારા મનમાં આવવા દેતો નહિ. આગળ જતાં ઇશ્વર પોતેજ તને બધું સમજાવી દેશે.**

તેની રચનાનો ભેદ મનુષ્યની બુદ્ધિ કેટલે સુધી સમજી શકે? તેની સૃષ્ટિ અનંત છે. માટેજ હું બધું જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. મેં તો એટલું સમજી લીધું છે કે તેની સૃષ્ટિમાં બધુંએ બની શકે છે. માટે બીજી બધી બાબતોનો વિચાર ન કરતાં હું તો માત્ર તેનોજ વિચાર કરૂં છું. હનુમાનને કોઇએ પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઇ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે ભાઇ! હું તિથિ, વાર, નક્ષત્ર એમાંનું કાંઇજ સમજતો નથી; માત્ર એક રામનોજ વિચાર કરૂં છું!

તેની માયાવડે સઘળું તત્ત્વ ઢંકાઇ રહ્યું છે. કશું પણ જાણી શકાતું નથી. કામિની કાંચન એજ માયા છે. એ પડદાને સેરવી દઇને જે ઇશ્વરનું દર્શન કરે છે તે બધુંજ જોઇ શકે છે.

એક સરોવર હતું. એમાં ઉગેલી વનસ્પતિનાં પાન ખસેડીને એક માણસ એમાંનું સ્વચ્છ પાણી પી રહ્યો હતો. પાણી તો સ્ફાટિકના જેવું નિર્મળ હતું; પણ લીલોતરીથી ઢંકાયલું હતું. આ દેખાવ બતાવીને મેં તે માણસને સમજાવ્યું કે સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ માયારૂપી પાન તળે ઢંકાઈ રહેલો છે. જે પાન ખસેડી શકે છે તે તેને પામી શકે છે.

તેનાજ ચૈતન્યવડે આખું જગત્ ચૈતન્યવાન થાય છે. નાની નાની માછલીઓને જોશો તો માલુમ પડશે કે એવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં પણ ઇશ્વરનું ચૈતન્ય કેવું તનમનાટ કરી રહ્યું છે!

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં શ્રી રામકૃષ્ણજીની ગાડી શોભા બજારના ચકલા આગળ આવી પહોંચી. તેઓ વળી બોલ્યા કે ચોમાસામાં જેમ પૃથ્વી ઉપર જીવન ઉભરાઈ જાય છે તેમ તેના ચૈતન્યવડે આખું જગત્ જીવન્ત બની ગયું છે!

પણ એટલું હું જોઈ શકયો છું કે મને હવે અભિમાન થતું નથી!

મણિ—આપને હવે અભિમાન કેવું?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ખરેખર, હજી મારામાં જો થોડુંક પણ અભિમાન રહી ગયું હોય તો !

મણિ—ગ્રીસ દેશમાં સૉક્રેટિસ નામનો એક મહાપુરૂષ થઈ ગયો છે. એકવાર એવી દેવવાણી થઇ કે 'આખા દેશના બધા લોકોમાં સૉક્રેટિસ સૌથી વધારે જ્ઞાની છે.' સૉક્રેટિસ આ સાંભળીને દિઙ્મૂઢ બની ગયો અને એકાંતમાં જઇને ઘણા સમય સુધી ચિંતન કરવા મંડી ગયો. પછી તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે હું કાંઇજ જાણતો નથી એવું જ્ઞાન મને એકલાનેજ થયું છે; બીજા લોકો તો એમજ કહે છે કે અમે ઘણા જ્ઞાની છીએ. પણ વાસ્તવિક રીતે હું અને તેઓ બધાએ અજ્ઞાન છીએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મને પણ કોઇ કોઇવાર એવો વિચાર થઈ આવે છે કે હું એવો કયો મોટો જ્ઞાની છું કે લોકો મારી પાસે આવે છે ! વૈષ્ણવચરણ મહા પંડિત હતો. તે મને કહેતો હતો કે તમે જે કાંઇ બોલો છો તે બધું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે, તોપણ લોકો શા માટે તમારી પાસે આવે છે તેનું કારણ જાણો છો ? લોકો તમારે મ્હોડેથી શાસ્ત્રની વાતો સાંભળવાને માટે આવે છે.

મણિ—આપ જે કહો છો તે બધી વાતો શાસ્ત્ર સાથે મળતી આવે છે. **નવદ્વીપવાળા** ગોસ્વામી પણ **પાણિ** હાટિમાં એવુંજ કહેતા હતા. આપ કહો છો કે 'ગીતા' 'ગીતા' બોલતાં બોલતાં 'ત્યાગી' 'ત્યાગી' થઇ જાય છે. ખરૂં જોતાં તો 'તાગી' થવું જોઇએ. પણ **નવદ્વીપવાળા** ગોસ્વામીએ કહ્યું કે 'તાગી' નો અર્થ પણ 'ત્યાગી' જ થાય છે. **સંસ્કૃતમાં તગ્** ધાતુ છે તે ઉપરથી 'તાગી' એવો શબ્દ પણ થઇ શકે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મારા મત સાથે કોનો મત મળતો આવે છે? પંડિતોનો કે સાધુનો ?

મણિ—આપને તો ઇશ્વરે પોતે ભણાવ્યા છે. બીજા લોકો તો માત્ર શાસ્ત્રો વાંચીને પંડિત બને છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અરે ! એ શું બોલ્યો ? ખરેખર ! મારામાં પણ થોડોક અહંભાવ રહી ગયો હશે.

મણિ—વિદ્યાથી એક ફાયદો એ છે કે હું કાંઇજ જાણતો નથી અને હું કશી ગણતીમાં નથી એવું જ્ઞાન થાય છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ઠીક, ઠીક. હું પણ કશા હિસાબમાં નથી ! હું કશા હિસાબમાં નથી ! વારૂ તું અંગ્રેજી જ્યોતિષ્ શાસ્ત્રને માને છે કે ?

મણિ—એ લોકો ગણિતશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે ગણત્રી કરીને નવી નવી શોધખોળ કરે છે. દાખલા તરીકે એકવાર યુરેનસ ગ્રહની ગતિમાં સ્ખલન થએલું જોતાં અંગ્રેજ જ્યોતિષીઓને શક ગયો કે કોઇ બીજા ગ્રહના આકર્ષણને લીધે એ ફેરફાર થતો હશે. તે ઉપરથી તેમણે દૂરબીનવડે જોયું તો યુરેનસની પાસે એક બીજો ગ્રહ ચળકતો દીઠો. વળી તેઓ ગ્રહણની કાળગણના પણ કરી શકે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠીક, હશે.

ગાડી આગળ ચાલતી હતી. હવે અધરના ઘરની નજીક અમે આવી પહોંચ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે મણિને કહ્યું, ' **સત્યમાં નિશ્ચલ રહ્યાથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે.**

મણિ—વળી એક બીજી વાત આપે નવદ્વીપવાળા ગોસ્વામીને કહી હતી કે ' હે ઇશ્વર! હું તો માત્ર તમનેજ માગું છું. મને તમારી વિશ્વમોહિની માયાના ઐશ્વર્યવડે વિમોહિત કરશો નહિ ! હું તો કેવળ તમનેજ ચાહું છું. મારે બીજુ કાંઇ નહિ જોઇએ. '

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, એવું અંતઃકરણપૂર્વક કહેવું જોઇએ.

પરિચ્છેદ ૫ મો—સિંહવાહિની સન્મુખ સમાધિ.

અધરને ત્યાં કેટલીકવાર કિર્તન તેમજ ચર્ચા ચાલ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણ મહારાજ અધરને ઘેરથી ઉઠીને યદુ મલ્લિકને ઘેર ગયા. આજે અષાઢ વદ પડવો હોવાથી રાત અજવાળી હતી. જે ઓરડામાં સિંહવાહિની માતાનું પૂજન થતું હતું તેજ ઓરડામાં પરમહંસજી માતાજીની સામે હાથ જોડીને ઉભા હતા અને તેમની પાછળ શિષ્યવર્ગ હાથ જોડીને ઉભો હતો. તેમણે ઘણીવાર સુધી માતાજીની સામે જોયા કર્યું અને દર્શન કરતાં કરતાંજ સમાધિસ્થ થઈ ગયા.

કેટલીકવાર પછી તેમણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકયો. સમાધિનો ભંગ થયો. જાણે કેફ કરીને ચકચૂર થએલો માણસ બોલતો હોય તેમ શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા, 'મા! તું આવી!'

શ્રીરામકૃષ્ણ હજી ભાવાવિષ્ટ હતા. હવે તે ગાવા લાગ્યા, 'હે આનંદમયી! મને નિરાનંદ કરીશ નહિ.' ઇ૦.

પછી તેમણે ભાવોન્મત્ત હાલતમાં યદુને પૂછ્યું, કેમ, બાબુ! કયું ભજન ગાઉં? 'હું શું આઠ મહિનાનો છોકરો છું?' એ ભજન ગાઉં? એમ કહીને તેમણે ગાવા માંડયું:—

"મા! શું હું આઠ મહિને એટલે અધૂરે અવતરેલો બાળક છું કે તારી લાલ આંખ જોઇને ડરી જાઉં? તારા રતુમડા ચરણ જેને શિવજી પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે તે મારી મિલ્કત છે."

"હું મારી મિલ્કતનો કબજો લેવા જતાં કેટલી બધીવાર નાસીપાસ થયો છું! શિવજી હજીએ તારા ચરણને છાતી સરસા દાબી રાખે છે. હવે હું દાવો માંડીશ અને મારી ખાત્રી છે કે પહેલીજ માગણીએ હુકમનામું કરાવીશ."

"આ દાવો હું કેવી રીતે લડનાર છું તે હું તને જણાવીશ. ગુરુએ કરી આપેલો દસ્તાવેજ મારી પાસે છે અને માની હજુરમાં દાવો માંડવાનો છે એટલે મારી ફતેહજ છે. જ્યારે તું મને ખોળામાં બેસાડીને શાંત કરીશ ત્યારેજ હું જપીને બેસીશ."

હવે પરમહંસજી મહારાજનો ભાવાવેશ કેટલેક અંશે શમી જવા આવ્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે મારે માતાજીનો પ્રસાદ ખાવો છે.

સિંહવાહિનીનો પ્રસાદ લાવીને તેમને આરોગાવ્યો.

કેટલીક વાતચીત થયા પછી પરમહંસજી મહારાજે યદુના ઘરનો પ્રસાદ-ફળ મિષ્ટાન્ન વગેરે-પોતાના એ ત્રણ શિષ્યો સાથે બેસીને ગ્રહણ કર્યો. હવે ખેલાત ઘોષને ઘેર જવાને તેઓ તૈયાર થયા.

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો-સર્વ ધર્મ સમન્વય.

ખેલાત ઘોષના ઘરમાં પેસતાં એવોજ ભાસ થતો કે જાણે ઘરમાં કોઇ રહેતુંજ નથી—માત્ર વિશાળ ઓરડા અને તેની સામે લાંબી ઓશરીઓ, એટલુંજ જોવામાં આવતું હતું. તે વયોવૃદ્ધ દેખાતો હતો. તે પરમહંસજીનો સગો થતો હતો. કોઇ કોઇવાર શ્રીરામકૃષ્ણજીનાં દર્શન કરવા માટે તે દક્ષિણેશ્વર આવતો હતો.

પરમહંસજીને ઇશાનકોણ તરફના એક ઓરડામાં બેસાડવામાં આવ્યા. હજી પણ તેઓ ભાવાવિષ્ટ હતા. જેણે તેમને નિમંત્રણ કર્યું હતું તેણે આવીને તેમનો સત્કાર કર્યો. તે વૈષ્ણવ હતો, શરીરે તિલક-છાપાં વગેરે લગાવ્યાં હતાં અને હાથમાં માળાની ઝોળી હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(વૈષ્ણવો તથા બીજા ભક્તોને) મારો ધર્મ સાચો છે અને બીજાનો ખોટો છે એ મત યોગ્ય નથી. ઇશ્વર તો

એકજ છે; બે નથી. તેને લોકો જૂદે જૂદે નામે ભજે છે. કોઈ કહેશે કે ગૉડ તો કોઇ કહેશે અલ્લા. વળી કોઇ કહેશે કૃષ્ણ તો કોઇ કહેશે શિવ. કોઇ કહેશે બ્રહ્મ તો કોઇ કહેશે કાલી. જેમ એક તળાવમાંથી ઘણા માણસો પાણી લેતા હોય છે તેમ. એક ઘાટના લોકો કહેશે કે પાની, તો બીજા ઘાટના લોકો કહેશે કે જળ; વળી ત્રીજા ઘાટના લોકો કહેશે કે વૉટર. હવે જુઓ, જે પદાર્થને હિન્દુલોકો જળ કહે છે તેને મુસલમાન લોકો પાની કહે છે અને ખ્રીસ્તીઓ વૉટર કહે છે. પણ મૂળ વસ્તુ તો એકજ છે. ધર્મ તો ઇશ્વરની સાંનિધ્યમાં જવાના માર્ગ છે. જેમ જૂદી જૂદી દિશાએ વહેતી નદીઓ અંતે એક મહાસાગરમાં મળી જાય છે તેમ જૂદા જૂદા ધર્મો અંતે એકજ ઇશ્વર પાસે લઇ જાય છે.

વેદ, પુરાણ, તંત્ર એ સર્વનો પ્રતિપાદ્ય વિષય સચ્ચિદાનંદ પરમેશ્વરજ છે. વેદનો સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે, પુરાણનો સચ્ચિદાનંદ કૃષ્ણ છે અને તંત્રનો સચ્ચિદાનંદ શિવ છે. સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ! સચ્ચિદાનંદ કૃષ્ણ! સચ્ચિદાનંદ શિવ!

બધા મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા.

એક વૈષ્ણવ ભક્ત—મહારાજ! ઇશ્વર સિવાય બીજું છેજ શું?

શ્રીરામકૃષ્ણ—એટલું જ્ઞાન દૃઢ થાય ત્યારે તો જીવનમુક્તજ થઇ જવાય. પણ બધાને જ્ઞાનની પ્રતીતિ થએલી હોતી નથી. માત્ર મ્હોડે મ્હોડે બોલી જાણે છે. ઇશ્વર છે, તેની ઇચ્છાથી આ બધું થાય છે, એવું સંસારી લોકો સાંભળે છે ખરા, પણ આ બાબત ઉપર તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ હોતો નથી.

વિષયમુગ્ધ લોકો ઇશ્વરને કેટલો ઓળખે છે અને તેને કેવી રીતે યાદ કરે છે તે જાણો છો? ઘરડી ડોશીઓની લડાઈ સાંભળીને નાનાં નાનાં છોકરાંઓ જ્યારે અંદર અંદર લડે છે ત્યારે બોલે છે કે તને

ઇશ્વર જોશે! બસ, આવાજ ભાવથી વિષયી માણસો ઇશ્વરને યાદ કરે છે.

બધા માણસોથી ઇશ્વરની ધારણા થઇ શકતી નથી. ઇશ્વરે સારાં માણસો બનાવ્યાં છે તેમજ ભૂંડાં માણસો પણ પેદા કર્યાં છે. ભક્તોને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમજ શુષ્ક લોકોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા છે. શ્રદ્ધાળુ તેમજ અશ્રદ્ધાળુ, એવાં તરેહ તરેહની પ્રકૃતિનાં માણસો પેદા કર્યાં છે. તેની લીલાનું અવલોકન કરશો તો તમને બધું વિચિત્રજ જણાશે. તેની શક્તિનો કોઇનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવિર્ભાવ થાય છે તો કોઇનામાં ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. સૂર્યનું તેજ માટી કરતાં પાણી ઉપર પડવાથી વધારે પ્રકાશનું પરાવર્તન કરી શકે છે, અને કાચ ઉપર પડવાથી એથી પણ વધારે પરાવર્તન થાય છે.

ભક્તો પણ નાના પ્રકારની શ્રેણીના હોય છે. ઉત્તમ ભક્ત, મધ્યમ ભક્ત અને અધમ ભક્ત હોય છે. ગીતામાં એ વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

વૈષ્ણવ ભક્ત—હાજી, ખરી વાત છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અધમ ભક્ત કહેશે કે ઇશ્વર આકાશમાં ઘણે દૂર છે! મધ્યમ ભક્ત કહેશે કે ઇશ્વર પ્રાણીમાત્રમાં ચૈતન્યરૂપે—પ્રાણરૂપે રહેલો છે. ઉત્તમ ભક્ત કહેશે કે ઇશ્વરે પોતેજ આ બધાં અસંખ્યરૂપ ધારણ કર્યાં છે. જે કાંઇ આપણી નજરે પડે છે તે સર્વ ઇશ્વરનાંજ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ છે. માયા, જીવ, અને જગત એ સર્વ તેજ છે. તેના સિવાય જગતમાં બીજું કાંઇ છેજ નહિ.

વૈષ્ણવ ભક્ત—એવી અવસ્થા કોઇની થતી હશે ખરી?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરનું દર્શન થયા વગર એવી અવસ્થા થઇ શકતી નથી. વળી અમુક માણસે ઇશ્વરનું દર્શન કર્યું છે કે નહિ તે જાણવાનાં ચોક્કસ લક્ષણ હોય છે. એવા માણસો કોઈ કોઇવાર ગાંડા

જેવા દેખાય છે. કોઈવાર હસે તો કોઇવાર રૂએ; કોઇવાર નાચે તો કોઇવાર ગાય. વળી કોઇ કોઇવાર તેમની અવસ્થા પાંચ વર્ષના બાળક જેવી હોય છે. તેઓ સરળ, ઉદાર અને અહંકાર રહિત હોય છે અને કોઈપણ પદાર્થ પ્રતિ તેમને વાસના હોતી નથી. ત્રણમાંથી કોઈ પણ ગુણનું તેમનામાં પ્રાબલ્ય હોતું નથી અને હમેશાં આનંદમય હોય છે. કોઇ કોઈવાર એવા મહાત્માનું સ્વરૂપ પિશાચવત્ જણાય છે. પવિત્ર શું અને અપવિત્ર શું તેનો ભેદ તેને હોતો નથી. આચાર અને અનાચાર બેઉ તેને મનથી સરખાંજ થઇ જાય છે. વળી કોઇવાર તે જડ જેવો જણાય છે—જાણે કશાની સામે ટગર ટગર જોતો ન હોય તેવો દેખાય છે, અને કોઈપણ જાતનો ઉધમ કે પ્રવૃત્તિ કરવા જેવી તેની અવસ્થા હોતી નથી.

'હે ઈશ્વર! આ જે કાંઈ છે તે બધું તારૂંજ છે—દેહ, મન, ઘર, કુટુંબ, જીવ, જગત એ સર્વ તારૂંજ છે. મારૂં કાંઇ નથી.' એ જ્ઞાન કહેવાય અને 'હું—મારૂં' એ અજ્ઞાન કહેવાય.

અજ્ઞાની માણસ કહે છે કે ઇશ્વર ત્યાં છે, પણે છે. મતલબ કે અમુક જગાએજ છે—બહુ દૂર છે. જ્ઞાની કહે છે કે ઇશ્વર અહિં છે—અત્યંત પાસે છે, હૃદયમાંજ અંતર્યામીરૂપે રહેલો છે; અને પોતેજ નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે.

खंड दशमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો–ઇશ્વરપ્રાપ્તિ એજ ચાતુરી !

શ્રીરામકૃષ્ણજી કાલીવાડીમાંના પોતાના હમેશના રહેઠાણમાં એક નાના ખાટલા ઉપર બેઠા છે. વદન હસતું છે. શિષ્યોની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે. શિષ્યો જમીને પરવારી ગયા છે. સુમારે એક બે વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો છે.

આજે રવિવાર છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની ૯ મી સપ્ટેંબર અને ભાદરવા સુદ સાતમ છે. એજ ઓરડામાં ભોંય ઉપર રાખાલ, માસ્તર અને રતન બેઠેલા છે. રામલાલ, રામ ચટરજી અને હાજરા વચ્ચે-વચ્ચે થોડીવાર આવી જાય છે.

રતન બાબુ શ્રીયુત યદુ મલ્લિકના ઉદ્યાનગૃહની વ્યવસ્થા કરે છે. તે શ્રીરામકૃષ્ણજી પ્રત્યે ભક્તિ રાખે છે અને વખતોવખત તેમનાં દર્શન કરવા આવે છે. હમણાં શ્રીરામકૃષ્ણજી તેની સાથે વાતચીત કરે છે. રતન સમાચાર લાવ્યા છે કે યદુ મલ્લિકના કલકત્તાવાળા ઘરમાં નીલકંઠની યાત્રા થવાની છે.

રતન—આપને આવવું પડશે. એ લોકોએ કહેવડાવ્યું છે કે અમુક દિવસે યાત્રા થશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બહુ સારૂં. મારે આવવાની મરજી પણ છે. આહા! **નીલકંઠનું** સંગીત કેવું ભક્તિરસથી ભરપૂર છે?

એક શિષ્ય—હાજી, આપ કહો છો તેવુંજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તે ગાતાં ગાતાં પોતાનાં અશ્રુથી ભીંજાઇ જાય છે. તું આજે રાત્રે અહિં રહી જાય તો મને ગમે.

રતન—બહુજ ઉત્તમ.

ત્યાર પછી શ્રીયુત **રામ ચટરજી** વગેરે શિષ્યોએ પાદુકાની ચોરીની વાત પૂછી.

રતન—યદુ બાબુના ઘરમાંથી ઠાકોરજીની સોનાની પાદુકા કોઇ ચોરી ગયું. એથી કરીને ઘરમાં કોલાહલ મચી રહ્યો છે. ચોરી કરનારનો પત્તો મેળવવા માટે હવે એ લોકો થાળી ચલાવવાના છે. વચમાં થાળી રાખીને બધા આસપાસ બેસશે. જેણે ચોરી કરી હશે તેના તરફ જવા માંડશે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—થાળી કેવી રીતે ચાલે છે? પોતાની મેળે ચાલે છે?

રતન—ના, હાથવડે તેને દાબી રાખવામાં આવે છે.

એક શિષ્ય—એમાં હાથ ચાલાકી છે–હાથની કરામતનું કામ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જે કરામતવડે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તેનુંજ નામ કરામત! **સા ચાતુરી ચાતુરી**!

પરિચ્છેદ ૨ જો–પૈસાનો–ઐશ્વર્યનો–સિદ્ધિનો ઉપયોગ.

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થતો હતો એવામાં કેટલાક સંભ્રાંત બંગાળી ગૃહસ્થો આવીને શ્રીરામકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને બેઠા. તેમાંના કેટલાકને

તેઓ ઓળખતા હતા. તેઓ તંત્ર મતાનુસાર સાધન કરતા હતા. પંચ મકારનો ઉપયોગ કરતા હતા. અંતર્યામી શ્રી રામકૃષ્ણ તેમના મનના વિચાર જાણી ગયા હતા. તેમાંનો એક તો ધર્મને બ્હાને પાપાચરણ કરતો હતો એ વાત પણ તેમણે સાંભળી હતી. તે એક મોટા માણસના ભાઇની વિધવા પત્ની સાથે નીતિવિરુદ્ધ સ્નેહ રાખતો હતો અને તેની સાથે ધર્મને બ્હાને પંચ મકારનો ઉપયોગ કરતો હતો. એ વાત પણ પરમહંસજીએ સાંભળી હતી.

શ્રી રામકૃષ્ણને સંતાનભાવ ઘણો પસંદ હતો. તે દરેક સ્ત્રીને—વેશ્યા સ્ત્રીઓને પણ—માતારૂપે જોતા હતા. તમામ સ્ત્રીઓ જગદંબાનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે એવું તે માનતા હતા.

હવે તેમણે બોલવા માંડયું:—હમણાં અચલાનંદ ક્યાં છે ?

અચલાનંદ પોતાનાં બાળબચ્ચાંની ખબર અંતર લેતો નથી. મને કહે છે કે ‘બાળ બચ્ચાંની ખબર ઇશ્વર લેશે—એતો બધું ઇશ્વરની મરજી પ્રમાણે થાય છે.’ હું તો આ સાંભળીને ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. કહે છે કે છોકરાંનાં ભરણ પોષણની શી પરવા ? સ્ત્રી છોકરાંનો ત્યાગ કર્યો છે, ધંધો રોજગાર કરતો નથી અને પૈસાને અડકતો નથી ! લોકો જાણશે કે એણે તો બધાનો ત્યાગ કર્યો છે, એટલે વગર માગ્યે પૈસા એની આગળ આવીને પડશે.

દાવામાં જીત મળે, ખૂબ પૈસા કમાવાય, સાંસારિક હાલતમાં ચડતી થાય એનેજ માટે શું સાધન ભજન કરવાનું છે? એ તો અક્કલના દુશ્મનનુંજ કામ છે !

પૈસાવડે જો ભરણ પોષણ કરાય, રહેવાને ઘર બંધાવાય, ઇશ્વરની સેવા થાય, સાધુસંતની અને ભક્તજનોની સેવા થાય, કોઇ ગરીબ માણસ આંગણે આવી ચડે તો તેના ઉપર ઉપકાર કરી શકાય તોજ પૈસાનો સદુપયોગ કર્યો કહેવાય. ભોગ વિલાસ અને બાદશાહી ભોગ-

ચવી એ કાંઇ પૈસાનો સદુપયોગ કહેવાય નહિ. ધન કાંઇ દેહના સુખને માટે અથવા જગતમાં મોટા ગણાવા માટેજ નથી.

કેટલાક લોકો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પંચ મકારનું સેવન કરીને તાંત્રિક મત પ્રમાણે સાધના કરે છે. પણ એ બધું મૂર્ખાઇ ભરેલું કામ છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે ભાઇ! અષ્ટ સિદ્ધિમાંની એક પણ સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થશે તો તેથી તારી શક્તિ વધી જશે, પણ તેથી કાંઇ તું મને પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાથી માયાનો નાશ થતો નથી. જ્યાં સુધી માયા રહે છે ત્યાં સુધી અહંકાર પણ રહે છે. કહો, હવે એ સિદ્ધિથી શો લાભ થયો? નિંધ સ્થાન આગળથી ત્રણ ઘૂંટડા "કારણ" પીધાથી શો લાભ થવાનો હતો? તેમજ દાવો જીતવાથી પણ કયો લાભ થવાનો હતો?

શરીર, ધન એ બધું અનિત્ય છે. એવી એવી વસ્તુઓ સારૂ શા માટે આટલો બધો પ્રયાસ કરવો જોઇએ? જુઓને, હઠયોગીઓની અવસ્થા! કોઇ પણ રીતે આયુષ્ય લંબાવવું કે એવી બીજી સિદ્ધિઓ મેળવવી એજ તેમનો ઉદ્દેશ! ઇશ્વર તરફ તો લક્ષ મળેજ નહિ! નેતિ, ધૌતિ, એ બધી ક્રિયાઓ કરીને માત્ર શરીરનેજ સાફ કરે છે! નળવડે ઉપસ્થદ્વારા દૂધ ખેંચી શકે છે.

એક ભવૈયો હતો. તેની જીભ એકાએક તાળવામાં પેસી ગઇ અને ઉલટી થઇ ગઇ. એમ થતાંની સાથે તેને જડસમાધિ પ્રાપ્ત થઇ ગઈ. બિલકુલ હાલે નહિ અને ચાલે નહિ. એવી અવસ્થામાં તે ઘણા સમય સુધી પડી રહ્યો. લોકો આવીને તેનું પૂજન કરતા. એ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ વ્યતીત થયા પછી તેની જીભ એકાએક સીધી થઇ ગઇ; તેમ છતાં પણ તેને શુદ્ધિ આવી એટલે પાછો ભવૈયાનોજ ધંધો કરવા લાગ્યો!

એ બધું શરીરનું કાર્ય છે—એમાં ઇશ્વરની સાથે લગભગ નહિ

જેવો સંબંધ છે. શાલગ્રામનો ભાઇ ૮૪ પ્રકારનાં આસન જાણતો હતો. તે યોગ સમાધિની કેવી કેવી વાતો કરતો, પણ અંતઃકરણમાંથી કામિની કાંચનની વાસના નિર્મૂળ થઇ ન હતી. દિવાન મદન ભટ્ટની અમુક હજાર રૂપીઆની નોટ પડી ગઈ હતી. પૈસાની લાલચે એણે તે નોટ ટપ કરીને ઉપાડી લીધી અને ગળી ગયો. મનમાં એવું હતું કે થોડીવાર પછી કોઇપણ રીતે બહાર કહાડીશ; તેને પણ એ નોટ પાછી આપવી પડી અને ત્રણ વર્ષ કેદમાં જવું પડ્યું!

હું તો મારી સરળ બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરીને એવા નિશ્ચય-પર આવું છું કે આગળને આગળ ચાલ્યા જવું.

એક દિવસ એક મોટા માણસ મારી પાસે આવ્યો હતો. મને કહે, 'મહારાજ! આ દાવામાં મારી જીત થાય એવું કાંઈ કરી આપોને! હું તો આપનું નામ સાંભળીને આવ્યો છું.' મેં કહ્યું, 'બાપુ! તે હું નહિ. તમે જરા ભૂલા પડ્યા છો. એતો અચલાનંદનું કામ છે. તેની પાસે જાઓ.

જેનામાં સાચી ઇશ્વરભક્તિનો ઉદય થયો હોય છે તેને શરીર, દોલત એવા કશાની દરકારજ હોતી નથી. તેતો એમજ માને છે કે શું દેહના સુખને માટે અથવા લોકોમાં મોટા ભક્તરાજ કહેડાવવાને માટે અથવા દ્રવ્યવાન થવા માટે ઇશ્વર ભજન કરવાનું છે? એ બધું અનિત્ય છે–માત્ર ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવું છે!

પેલા નવા આવેલા શાક્ત ગૃહસ્થો હવે ઉભા થયા અને નમસ્કાર કરીને બોલ્યા કે અમે રજા માગીએ છીએ. એમ કહીને તેઓ ચાલતા થયા.

શ્રી રામકૃષ્ણે જરા સ્મિત કરીને માસ્તરને કહ્યું કે 'ચોર લોકો ધર્મકથા સાંભળવા ચહાતા નથી.

પરિચ્છેદ ૩ જો–ઠાકોરસેવા વખતે પણ કુથલી !

શ્રીરામકૃષ્ણ—વારૂ, નરેન્દ્ર સારો છેને ?

મણિ—હાજી સારો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જુઓ, જેવો વિદ્વાન તેવો બુદ્ધિમાન છે. ગાવા વગાડવામાં પણ કુશળ છે, વળી જિતેન્દ્રિય છે. કહે છે કે મારે લગ્ન કરવુંજ નથી.

મણિ—આપેજ કહ્યું છે કે જે માણસ 'હું પાપી છું' 'પાપી છું' એવો વિચાર કર્યા કરે છે તે પાપીજ થઈ જાય છે; અને તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકતોજ નથી.' હું ઇશ્વરનો બાળક છું' એવી શ્રદ્ધા રાખવાથી ઘણીજ ત્વરાથી આત્મોન્નતિ થાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, બરાબર છે. શ્રદ્ધા જોઇએ.

હલધારીનો બાપ મોટો ભક્ત હતો. નહાતી વખતે કમ્મરપૂર પાણીમાં ઉભો રહીને જ્યારે **रक्तवर्ण चतुर्मुखम्** એવો મંત્ર બોલીને ધ્યાન કરતો ત્યારે તેની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ નીકળી પડતાં.

કૃષ્ણ કિશોર જ્યારે વૃન્દાવન ગયો હતો ત્યારે તેણે એક મોચીને કહ્યું કે તું **શિવ શિવ** બોલીને પાણી કહાડી આપ. તેણે તેમ કરીને કુવામાંથી પાણી કહાડી આપ્યું અને કૃષ્ણ કિશોર જેવા કર્મ-કાંડી, આચારનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે પીધું ! ઈશ્વરના નામ ઉપર એની શ્રદ્ધા કેટલી હશે ?

શ્રદ્ધા વગર પૂજા, જપ, સંધ્યા વગેરે કર્મ કર્યાથી કશું ફળ નીપજતું નથી. કેમ ખરી વાતને ?

મણિ—હા જી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ગંગાજીના ઘાટ ઉપર નહાવા જાઓ અને

સાંભળો કે નહાવા આવેલા લોકો કેવી કેવી વાતો કરે છે ? આખા મુલકની વાત ત્યાંજ થવાની ! એક રાંડેલી બાઇડી કહેશે કે 'નારે મા ! મારા આવ્યા વગર તો દુર્ગાપૂજન થાયજ નહિ; માતાજીની મૂર્તિ સુદ્ધાં ન બનાવાય ! છોકરા છોકરીનો 'વેવા વાજન' હોય તો પણ મને પૂછ્યા વગર વાત થાયજ નહિ. તયણાદશી મારેજ કરવાનું ! માંડવા મુહુરતથી તે વરકન્યા વળાવતાં સુધી બધું મારે ને મારેજ કરવાનું ! જાણ્યું કેની !'

મણિ—એમાં એ બિચારાંઓનો શો વાંક ? એ લોકો બીજી વાત પણ શી કરવાનાં હતાં ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠાકોરસેવાના ઓરડામાં ભગવાનનું પૂજન થઇ રહ્યું છે; ચંદન ઘસાય છે; નૈવેદ્ય તૈયાર થાય છે; પણ તે વખતે ઇશ્વર સંબંધી વાત મુદ્દલે નહિ ! 'કેમ આજે શી રસોઇ બનાવવાની છે ?' આજે તો બજારમાં કાંઇ સારાં શાક ન મળ્યાં !' 'કાલે ભીંડાનાં રવૈયાં એવાં મજેનાં થયાં તાં !' 'પેલો છોકરો તો અમારો પિત્રાઇ થાય ! બળ્યા એના અવતાર ! એણે એવું હલકું કામ કરવું જોઇતું ન હતું ! મારે ઘેર એવાં અપલક્ષણ નહિ !' આવી આવીજ વાતો થાય.

ઠાકોરસેવાના ઓરડામાં પૂજા કરતી વખતે પણ આવી પરચુરણ વાતો ! બધા મુલકની કુથલી !

મણિ—હા જી, ઘણા ખરા માણસો આપે હમણાં કહ્યું તેવાજ છે. આપ કહો છોજ કે જેમને ઇશ્વર પ્રતિ સાચો પ્રેમ હોય તેમને શું લાંબા સમય સુધી પૂજા સંધ્યા કરવી પડે ?

પરિચ્છેદ ૪ થો—જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન.

મણિ—મહારાજ ! જ્યારે ઇશ્વરજ સર્વ પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે અને તેના સિવાય બીજું કાંઇ છેજ નહિ ત્યારે મનુષ્યોની પ્રકૃતિમાં, ભાવમાં આટલો બધો તફાવત કેમ ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—વિભુરૂપે તે પ્રાણી માત્રમાં વ્યાપ્ત છે એ વાત ખરી, પણ શક્તિમાં ફેરફાર છે. કોઇનામાં વિદ્યાશક્તિ છે તો કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યાશક્તિ છે. કોઇનામાં વિશેષ શક્તિ છે તો કોઇનામાં ઓછી શક્તિ છે. જુઓ, મનુષ્યોમાં ઠગ અને જુગારીઓ પણ છે અને વાઘના જેવા ભયંકર અને ક્રૂર માણસો પણ છે. હું એવાઓને ઠગ **નારાયણ** અને વાઘ **નારાયણ** કહું છું.

મણિ—જી, એવા **નારાયણ**ને તો દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા પડે છે. વાઘ નારાયણની પાસે જઇને તેને ગળે હાથ નાંખીએ તો તે આપણને ખાઇજ જાય !

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વર અને તેની શક્તિ—**બ્રહ્મ અને શક્તિ** એ સિવાય બીજું કાંઈ છેજ નહિ. **નારદ** ઋષિએ **રામ**ચંદ્રજીનું સ્તવન કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘ હે **રામ** તમે **શિવ** છો અને **સીતા પાર્વતી** છે; તમે **બ્રહ્મ** અને **સીતા બ્રહ્માણી** છે; તમે ઇન્દ્ર અને **સીતા** ઇન્દ્રાણી છે; તમે **નારાયણ** અને સીતા લક્ષ્મીજી છે; જે જે પુરૂષ વાચક છે તે તે તમેજ છો અને જે જે સ્ત્રી વાચક છે તે તે **સીતા**જી છે. ’

મણિ—અને ચિન્મયરૂપ ?

શ્રી **રામ**કૃષ્ણ થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયા અને પછી ધીરે ધીરે બોલવા લાગ્યાઃ—

શું સમજ્યો ? એતો જાણે પાણી ! અને એ બધી બાબતો સાધન ભજન કરતાં કરતાં સમજાઇ જશે.

તું ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખ. જ્યારે તને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તને અભેદ જ્ઞાનની ઝાંખી થશે. બ્રહ્મ અને તેની શક્તિ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. દાખલા તરીકે અગ્નિ અને તેની દાહક શક્તિ—અગ્નિનો વિચાર કરતાં તેની દાહક શક્તિનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતોજ નથી અને દાહક શક્તિનો વિચાર કરતાં અગ્નિનો વિચાર પણ આવીજ જાય છે. એવીજ રીતે દૂધ અને તેનો ધોળો રંગ, પાણી અને તેની શીતળતા, એ બધાં વચ્ચે જેમ ભેદ નથી તેમ બ્રહ્મ અને તેની શક્તિ વચ્ચે પણ કશો ભેદ નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછીની પણ એક અવસ્થા છે. **જ્ઞાન અને તેની પછી વિજ્ઞાન.** જેને જ્ઞાન છે તેને અજ્ઞાન પણ હોય છેજ. વસિષ્ઠ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાની પણ પોતાના સો પુત્રોના મરણને લીધે શોકથી વિહ્વલ થઈ ગયા હતા. લક્ષ્મણે જ્યારે એ વિષે રામને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ભાઈ! જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉની પાર જવું જોઈએ. જેમને જ્ઞાન છે તેમને અજ્ઞાન પણ હોય છેજ. જ્યારે પગમાં કાંટો વાગે છે ત્યારે બીજો કાંટો લઇને આપણે પગમાં વાગેલો કાંટો કહાડીએ છીએ, પણ નિકળી ગયા પછી બેઉ કાંટાને ફેંકી દઇએ છીએ. તેમ અજ્ઞાનને દૂર કરવાને જ્ઞાનની જરૂર છે; પણ જ્ઞાન થઇ ચૂક્યા પછી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉનો ત્યાગ કરવો.

મણિ—શું જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉને ફેંકી દેવાં ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા. માટેજ વિજ્ઞાનની જરૂર છે ને!

જો, જેમને પ્રકાશનું જ્ઞાન છે તેમને અંધકારનું જ્ઞાન પણ હોય છે જ; જેમને સુખનો અનુભવ છે તેમને દુઃખનો અનુભવ હોવોજ જોઇએ; જેમને પુણ્યનું જ્ઞાન છે તેમને પાપનું જ્ઞાન પણ હોય છેજ; જેમને શુભનું જ્ઞાન છે તેમને અશુભનું જ્ઞાન પણ હોય છેજ; જેમને

પવિત્રતાનું જ્ઞાન છે તેમને અપવિત્રતાનું જ્ઞાન પણ હોય છેજ; અને જેમને 'હું' એવું જ્ઞાન છે તેમને 'તું' એવું જ્ઞાન પણ હોય છેજ.

વિજ્ઞાન એટલે ઇશ્વરને વિશેષ રૂપે જાણવો તે. લાકડામાં અગ્નિ છે એવું જાણવું અને માનવું એનું નામ જ્ઞાન; પણ એ અગ્નિવડે અન્ન રાંધવું અને તે ખાઇને પુષ્ટ થવું એનું નામ **વિજ્ઞાન.** ઇશ્વર છે એવું જાણવું એ જ્ઞાન કહેવાય; પણ તેનું દર્શન કરવું તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવો, તેની સાથે આનંદનો ઉપભોગ કરવો, વાત્સલ્ય, સખ્ય, દાસ્ય અથવા મધુર એમાંના કોઇપણ એક ભાવનું અવલંબન કરીને ઇશ્વરની સાથે પ્રેમ રાખવો એ વિજ્ઞાન કહેવાય. ઇશ્વરજ જીવ અને જગતરૂપે પ્રકટ થયો છે એવો સાક્ષાત્કાર કરવો એનું નામ વિજ્ઞાન.

પરિચ્છેદ ૫ મો—દક્ષિણેશ્વરમાં શિષ્ય મંડળ સાથે.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના **ઑગસ્ટની** ૨૦ મી તારીખ, **શ્રાવણ** વદ બીજ ને **સોમવાર.**

શ્રીરામકૃષ્ણ નાના ખાટલા ઉપર મચ્છરદાનીની અંદર છૂપાઇને ધ્યાન કરતા બેઠા છે. રાતના સાત આઠ વાગ્યાનો સમય છે.

મણિમોહન પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે હમેશાં ચિંતન કર્યા કરે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બ્રહ્મ આકાશવત્ છે. તેની અંદર કોઇપણ પ્રકારનો વિકાર નથી. અગ્નિમાં કોઇપણ જાતનો રંગ નથી તોપણ તેની શક્તિવડે તે નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણ તેની શક્તિનાજ છે. દેવતામાં સફેદ રંગની ભૂકી નાંખો તો સફેદ રંગનો ભડકો થશે. જો કાળો રંગ નાંખશો તો કાળો રંગ દેખાશે. **બ્રહ્મ** તો સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણથી અતીત

છે. તે કેવો છે એ મ્હોડેથી કહી શકાયજ નહિ. તે વાણીથી પર છે. નેતિ નેતિ એવો વિચાર કરતાં જે આખરે બાકી રહે અને જે આનંદમય છે તે બ્રહ્મ છે. એક દૃષ્ટાંત આપું છું. જાણે એક સ્ત્રીનો વર પરદેશથી ઘેર આવ્યો છે. તે પોતાના જેટલી વયના બીજા યુવાન પુરુષોની સાથે બહારની પરસાળમાં બેઠો છે, અને તેની સ્ત્રી તથા તેની સખીઓ એક જાળીઆમાંથી તેના તરફ જોઇ રહી છે. સખીઓ તે સ્ત્રીના વરને ઓળખતી નથી. તેઓ તેને પૂછે છે કે પેલો તારો વર? તે હસીને બોલી ના. ત્યારે એક બીજા પુરુષ તરફ આંગળી કરીને તેમણે પૂછ્યું કે આ તારો વર? તેણે ફરીથી ઉત્તર આપ્યો કે ના. વળી એક ત્રીજા માણસને બતાવીને તેમણે પૂછ્યું કે આ તારો વર? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ના. આખરે તેના વર તરફ આંગળી કરીને તેમણે પૂછ્યું કે આ તારો વર? આ વખતે તેણે હા પણ ન કહી અને ના પણ કહી; પણ જરા શરમાઇને મ્હોં મલકાવ્યું. તે ઉપરથી પેલી સખીઓ સમજી કે એજ એનો વર હશે. પૂરેપૂરૂં બ્રહ્મજ્ઞાન થયું કે બધું ચૂપાચૂપ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વારૂ, પણ હું શામાટે લવારો કરૂં છું?

મણિ—આપે એકવાર કહ્યું હતું કે ગરમ ઘીમાં જ્યારે કાચી પૂરી પડે છે ત્યારે કડ કડ કડ અવાજ થાય છે. શિષ્યોના હૃદયમાં ચૈતન્યનો ઉદય કરવાને માટે આપ બોલો છો.

પછી તેમણે હાજરા બાબુની વાત કહાડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કેવો હોય છે તે જાણે છે? તે કોઇને પણ કષ્ટ આપતા નથી. કોઈપણ જાતની ધાંધલ કરતા નથી. કોઇને ઘેર નિમંત્રણ મળવાથી ગયા હોય તો તેઓ શું એમ કહે કે અમે જૂદા બેસીશું? ઇશ્વરભક્તિ પરિપૂર્ણ થઇ હોય તો બેતાલો પગ પડેજ નહિ; અર્થાત્ નીતિનો ભંગ થાયજ નહિ.

તેમને હાથે કોઇને નાહક દુઃખ દેવાતુંજ નથી.

વળી અસત્યપુરૂષોની સોબત સારી નથી. તેમનાથી તો દૂરજ રહેવું જોઇએ. શરીરને ડાઘ ન લાગે એમ ચાલવું જોઇએ. (મણિને) તું શું ધારે છે?

મણિ—હાજી, નઠારા માણસોના સંગથી અવનતિ થાય છે. તોપણ આપ કહો છો કે વીરપુરૂષોને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એટલે?

મણિ—આગ નરમ હોય અને તેમાં સૂકું લાકડું નાખીએ તો બળતું હોલવાઈ જાય છે; પણ જ્યારે આગ ભડભડ બળતી હોય ત્યારે સૂકું લાકડું તો શું પણ કેળનાં લીલાં ફાટાં નાખ્યાં હોય તો તે પણ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.

શ્રી રામકૃષ્ણે માસ્તરના મિત્ર હરિબાબુની વાત પૂછી.

માસ્તર—એ આપનાં દર્શન કરવા માટે આવ્યા છે. એમનાં પત્ની ઘણો સમય થયાં દેવલોક પામ્યાં છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હરિબાબુને) તમે હમણાં શો ઉદ્યમ કરો છો?

માસ્તર—હાલમાં તો કશું કરતા નથી; તોપણ એમના ઘરમાં ભાઈ, બ્હેન, માબાપ વગેરે છે તેમની સારી રીતે સેવા કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) એટલે? તમે તો 'ભૂરાં કોહોળાં કાપનાર શેઠીઆ'ના જેવા લાગો છો. તમે સંસારી પણ નથી અને ઇશ્વરના ભક્ત પણ નથી. એ ઠીક નહિ. એક ઘરમાં અમુક પુરૂષ હતો— રાત દિવસ સ્ત્રી છોકરાં સાથે પડી રહે અને બહારની પરસાળમાં બેઠો ગુડગુડ ગુડગુડ હોકકોજ પીધા કરે; કશો ઉદ્યમ કરેજ નહિ; તોપણ કોઇ કોઇવાર ઘરના અંદરના ભાગમાં જઇને ભૂરાં કોહોળાં કાપી આપે. બૈરાંઓ તે કાપેજ નહિ તેથી છોકરાંઓ જોડે બહાર મોકલાવે અને પેલા ભાઇ સાહેબ તેના બે કકડા કરી આપે બસ આટલુંજ એનું કામ! આ ઉપરથી એનું નામ 'ભૂરાં કોહોળાં કાપનારા શેઠ' પડ્યું.

તમે આ એ કરો અને તે એ કરો ઇશ્વરના પાદપદ્મમાં મન રાખો અને સંસારને લગતાં કામકાજ કરો, અને જ્યારે એકલા હો ત્યારે ભક્તિ વિષયક શાસ્ત્ર ગ્રંથો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખો. જેવાં કે **શ્રીમદ્** ભાગવત અથવા ચૈતન્ય ચરિતામૃત—એવાં એવાં ભક્તિ સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાં.

મંદિરોમાં દર્શન કરી આવ્યા પછી માસ્તરે તથા તેમના મિત્રે પરમહંસજી મહારાજને પ્રણામ કરી રજા લીધી. આજેજ તેમને કલકત્તે જવું હતું.

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો—ગુરુ શિષ્ય સંવાદ—ગુહ્યકથા.

શ્રી રામકૃષ્ણ તેમના હમેશના ઓરડામાં નાના ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા મણિ સાથે એકલા વાતચીત કરી રહ્યા છે. **મણિ** ભોંય પર બેઠો છે. આજે ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના સપ્ટેંબરની સાતમી તારીખ અને ભાદરવા સુદ છઠ છે. રાતના સાડા આઠ વાગવા આવ્યા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તે દિવસે હું કલકત્તે ગયો હતો. ગાડીમાં બેસીને જતાં જતાં જોયું તો મનુષ્ય માત્રની દૃષ્ટિ નીચે જોઇ—બસ બધાને પેટનીજ ચિંતા ! અને પેટ ભરવાને માટેજ બધી દોડધામ ! બધાનુંજ ચિત્ત કામિની કાંચનમાં ચોંટેલુ જોયું માત્ર બે એક જણને ઉર્ધ્વદૃષ્ટિ વાળા જોયા. તેમનું મન ઇશ્વરમાં પરોવાયલું હતું.

મણિ—અંગ્રેજ લોકો આપણા દેશમાં આવ્યા પછી પેટની ચિંતા ઘણી વધી પડી છે. લોકોનું મન વિલાસ તરફ વધારે ખેંચાયું છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ લોકો (અંગ્રેજો) ઇશ્વર વિષે શો મત ધરાવે છે?

મણિ—એઓ નિરાકારવાદી છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આપણા દેશમાં પણ એવો મત છેસ્તો.

खंड अगीआरमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો–કર્મબંધનનું અમોઘ ઔષધ.

કલકત્તામાં ઈશાન મુખોપાધ્યાયને ઘેર શુભાગમન.

દક્ષિણેશ્વરના કાલિકા મંદિરમાં મંગલ આરતિનો મધુર શબ્દ સંભળાય છે. તેની સાથે ટકોરખાનામાંથી આવતા પીપીવાળાઓનાં પ્રભાતીઓનો સુર ભળી જાય છે. શ્રી રામકૃષ્ણજી શય્યાનો ત્યાગ કરીને મધુર સ્વરે હરિનામ સંકીર્તન કરે છે. તેમના ઓરડાની દિવાલો ઉપર જે દેવ–દેવીઓનાં ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં અને તેમને સર્વને તેઓ વારાફરતી નમસ્કાર કરે છે. પછી પશ્ચિમ તરફના ગોળાકાર ઓટલા ઉપર જઇને તેમણે ભાગીરથીનાં દર્શન કરીને નમસ્કાર કર્યાં. કેટલાક શિષ્યો ગઈ રાત્રે ત્યાંજ રહ્યા હતા. તેઓ પણ પ્રાતઃકર્મ આટોપી લઇને એક પછી એક આવતા ગયા અને શ્રીરામકૃષ્ણજીને પ્રણામ કરીને બેઠા.

હમણાં તો રાખાલ તેમની સાથેજ રહે છે. બાબુરામ ગઇ રાત્રે આવ્યો હતો અને મણિ આજ કાલ કરતાં ચૌદ દિવસ થયાં મહારાજની પાસે રહ્યો છે.

આજે ઈ. સ. ૧૮૮૩ના ડિસેંબરની ૧૭મી તારીખ અને ગુરુ-

વાર છે. શ્રી રામકૃષ્ણ સવારમાં જલદી જલદી સ્નાન ઇત્યાદિ કરી લઇને કલકત્તે જવાની તૈયારી કરે છે.

તેમણે મણિને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે આજે ઇશાન મને પોતાને ઘેર આવવાનું કહી ગયો છે. બાબુરામ આવવાનો છે અને તું પણ મારી સાથે ત્યાં આવજે. મણિ જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો.

શિયાળાની ઋતુ છે. સવારના આઠ વાગ્યાનો સમય થયો છે. શ્રી રામકૃષ્ણજીને માટે આવેલી ગાડી નોબતખાનાની પાસે ઉભી રહી છે. ચારે દિશાએ પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં છે; સામે ભાગીરથી વહે છે. જગતમાં સર્વત્ર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી છે. શ્રી રામકૃષ્ણજીએ દેવતાઓનાં ચિત્રો પાસે ઉભા રહીને સર્વેને પ્રણામ કર્યાં અને માનું નામ લેતા લેતા કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કરવાને માટે ગાડીમાં બેઠા. સાથે બાબુરામ અને મણિ હતા. તેમણે મહારાજને માટે બનાત, એક ગરમ કાનટોપી તથા લવંગ એલચીનો વાટવો એટલાં વાનાં સાથે રાખ્યાં હતાં; કારણ કે શિયાળો હોવાથી સાંજના ગરમ વસ્ત્ર ઓઢવાની મહારાજને જરૂર પડે એમ હતું.

તેઓ હસતે મ્હોડે ગાડીમાં બેઠા હતા અને આખે રસ્તે આનંદ કરતા કરતા જતા હતા. નવ વાગવા આવ્યા. તેમની ગાડી કલકત્તા શહેરમાં દાખલ થઈ અને શ્યામ બજારમાં થઇને 'મેછુવા બજારના ચકલા આગળ આવી પહોંચી. મણિએ ઇશાનનું ઘર જોયું હતું. ચકલા આગળથી ગાડીને ફેરવીને ઇશાનના ઘર આગળ ઉભા રહેવાનું તેણે ગાડીવાનને કહ્યું.

ઇશાન અને તેના કુટુંબીઓએ શ્રીરામકૃષ્ણજીનો આદરમાન સહિત સત્કાર કર્યો અને નીચેના બેઠકખાનામાં તેમની પધરામણી કરી. શ્રીરામકૃષ્ણજી પોતાના શિષ્યો સાથે ત્યાં બેઠા.

પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછાયા પછી શ્રીરામકૃષ્ણજીએ ઇશાનના પુત્ર શ્રીશની સાથે વાત કરવા માંડી. શ્રીશ એમ. એ. બી. એલ.+ની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો અને અલિપુરમાં વકિલાત કરતો હતો. એન્ટ્રેન્સ તથા એફ. એ.*ની પરીક્ષામાં તે આખી યુનિવર્સિટીમાં પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો. હાલ તેની ઉમ્મર લગભગ ત્રીશ વર્ષની હતી. તે જેવો વિદ્વાન હતો તેવોજ નમ્ર હતો. તેને જોતાં લોકો તો એમ જ જાણે કે એ ઝાઝો વિદ્વાન નહિ હોય. તેણે શ્રીરામકૃષ્ણજીને હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યાં. મણિએ તેનું મહારાજની સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું અને કહ્યું કે એના જેવો શાંત પ્રકૃતિનો માણસ મારા જોવામાં આવ્યોજ નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**શ્રીશને**) " તમે શો ઉદ્યમ કરો છો ? "

શ્રીશ—" જી, હું **અલિપુર** રહું છું અને વકીલાત કરૂં છું. "

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**મણિને**) " આવો માણસ વકીલાત કરે ? (**શ્રીશને**) વારૂ, તમારે કાંઈ પૂછવાની ઇચ્છા છે ? સંસારમાં અનાસક્ત પણે રહેવું જોઇએ. કેમ ખરી વાતને ? "

શ્રીશ—" પણ ધંધાને લીધે સંસારમાં કોઇ કોઇ વાર અન્યાયનાં કામ કરવાં પડે છે. વારૂ, કેટલાક લોકો પાપકર્મ કરે છે તો કેટલાક પુણ્યકર્મ કરે છે એ શું પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં પરિણામને લીધે પાપ અથવા પુણ્ય તરફ તેમનું વલણ થતું હશે ? "

શ્રીરામકૃષ્ણ—કર્મ ક્યાં સુધી રહે છે? જ્યાં સુધી તેની (ઇશ્વરની) પ્રાપ્તિ થઈ હોતી નથી ત્યાં સુધીજ. તેની પ્રાપ્તિ થઇ એટલે કર્મ અને ધર્મ બધુંએ જતું રહે છે. પછી તો પાપ અને પુણ્ય એકેની પાર જવાય છે.

+ આપણી યુનિવર્સીટીની એલ. એલ. બી. ના જેવી પરીક્ષા.

* આપણી યુનિવર્સીટીની મૅટ્રિક અને પ્રિવિયસને મળતી પરીક્ષા.

ફળ લાગ્યા પછી ફૂલ ખરી પડે છે. ફૂલ લાગે છે તે ફળ બેસવાને માટેજ. ફળ આવ્યા પછી ફૂલનું પ્રયોજનજ રહેતું નથી.

સંધ્યા વગેરે કર્મ ક્યાં સુધી કરવાં જોઇએ? જ્યાં સુધી ઈશ્વરનું નામ લેતાં રોમાંચ+ ન થાય અને નેત્રમાંથી આંસુ ન પડે ત્યાં સુધીજ. એવી અવસ્થા થાય એ ઈશ્વર પ્રાપ્તિની નિશાની છે-ઇશ્વરની શુદ્ધ ભક્તિ થઇ છે તે જાણવાનું લક્ષણ છે. તેને બરાબર જાણ્યા પછી પાપ અને પુણ્ય બેઉની પાર જવાય છે.

પ્રસાદ (રામપ્રસાદ) કહે છે કે મેં ભોગ અને મોક્ષ બેઉને મારા માથા ઉપર રાખ્યાં છે. મેં કાલીનું રહસ્ય જાણી લીધું છે અને ધર્મ તેમજ અધર્મ બેઉનો ત્યાગ કર્યો છે.

જેમ જેમ તેની તરફ આગળ અને આગળ વધતા જશો તેમ તેમ તમારાં કર્મ ઓછાં થતાં જશે. જ્યારે કોઈ ગૃહસ્થની સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય છે ત્યારે તેની સાસુ તેના માથાનું કામ ધીમે ધીમે ઓછું કરી નાંખે છે. જ્યારે તેને દસ માસ પૂરા થાય છે ત્યારે તેને જરાએ કામ કરવું પડતું નથી. બાળકની પ્રસૂતિ થયા પછી તો તે તેનુંજ લાલન પાલન કરીને આનંદ કરે છે!

શ્રીશ—સંસારમાં રહીને તેના તરફ જવામાં ઘણી મુસ્કેલી છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ શા માટે? અભ્યાસથી બધું થઈ શકે છે.

+ અશ્રુરોમાંચ ઇત્યાદિ ભક્તિનાં લક્ષણ શાસ્ત્રમાં ગણાવેલાં છે; પણ એ ચિહ્ન જેઓનામાં જોવામાં આવે તે બધા શુદ્ધ ભક્તોજ હોવા જોઈએ એવું અનુમાન કરતા પહેલાં જાણવું જોઈએ કે-સંસારિક વિયોગ વગેરે સમયે ઘણાકોને અશ્રુપાત થાય છે. આવી રીતે નિરાસક્ત મનુષ્યને પ્રભુનો વિયોગ સાલવો જોઇએ. વળી ઠગ અને પાખંડીઓ કૃત્રીમ રોમાંચ અને અશ્રુપાત કરી શકે છે એ પણ ભુલવાનું નથી.

ગોલા લોકોની સ્ત્રીઓને મમરા ખાંડતી તમે જોઇ છે? તેઓ કેટલાં કેટલાં કામ ઉપર ધ્યાન આપતી જાય છે અને પોતાનું કામ કરતી જાય છે. જુઓ, એક બાજુએ પગવડે ઢીંકણી ચલાવતી જાય છે; એક હાથે ડાંગર ખાંડણીઆમાં સેરવે છે અને બીજા હાથે છોકરાને પકડીને તેને ધવડાવે છે અને એવામાં કોઈ ઘરાક આવી ચડે તો તેની સાથે પણ વાતચીત કરતી જાય છે. ઢીંકણી ધબાધબ પડતી જાય અને ઘરાક સાથે વાત કરતી જાય. ઘરાક પાસે પાછલું લેણું બાકી હોય તો તેને કહેતી જાય છે કે અમારી અમુક રકમ લેણી છે તે આપીને નવો માલ લઈ જાઓ.

જુઓ, એ સ્ત્રી એક સામટાં કેટલાં કેટલાં કામ ઉપર લક્ષ આપતી જાય છે? છોકરાને ધવરાવે છે, ઢીંકણી ચલાવતી જાય છે, એક હાથે ખાંડણીઆમાં અનાજ સેરવતી જાય છે અને ઘરાકની સાથે વાત કરતી જાય છે. આ બધાં કામ તે એકે વખતે કરે છે. એનું નામ **અભ્યાસ** એ વખતે તેની મુખ્ય વૃત્તિ ઢીંકણીમાંજ પરોવાયલી હોય છે; કારણ કે તેમ ન કરે તો તેના હાથમાં વાગી બેસે અને ગૌણવૃત્તિવડે તે છોકરાને ધવરાવવાનું તથા ઘરાક સાથે વાત કરવાનું કામ કરે છે. તેવીજ રીતે જેઓ સંસારમાં રહે છે તેમણે પોતાનું મન મોટે ભાગે ઇશ્વરમાં પરોવેલું રાખવું જોઇએ. તેમ ન કરે તો તેના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે—કાળના પંઝામાં સપડાવું પડે છે માટે ગૌણ મન વડેજ સંસારને લગતાં કામકાજ કરવાં.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીજ સંસારી થવું જોઇએ અને પ્રથમ તો જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઇએ. સંસારરૂપી પાણીની સાથે મનરૂપી દૂધ રાખવાથી તેઓ એક બીજા સાથે ભળી જાય છે; માટે મનરૂપી દૂધનું દહિં બનાવવા માટે તેને થોડો વખત એકાંતમાં રાખવું જોઇએ અને પછી તેને વલોવીને માખણ બનાવવું જોઇએ. પછી

સંસારરૂપી જળમાં રાખવાથી તેની સાથે ભળી જવાનો કશો ભય નથી, બસ પાણી ઉપર તર્યાજ કરશે.

મનની એવી નિર્લિપ્ત અવસ્થા થવા માટે એકાંતમાં સાધન કરવાની જરૂર છે; માટેજ શરૂઆતમાં તો એકાંતમાં રહીને બરાબર સાધન કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. પીપળાનું ઝાડ નાનું હોય ત્યાં સુધીજ તેની આસપાસ વાડ કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ ન કરીએ તો ગાય બકરી ખાઇ જાય. ઝાડ મોટું થઇ ગયા પછી વાડબાડની જરૂર રહેતી નથી; અને ગાય બકરી તો શું પણ તેના થડ સાથે હાથી બાંધીએ તોપણ તેને કશી ઇજા પહોંચતી નથી.

માટે સાધક અવસ્થામાં એકાંતમાં જઇને સાધન ભજન કરવું. તમારે ભાત જમવો છે, કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે, એમ તમે બેઠા બેઠા વાતો કરો છો. એ અગ્નિની મદદથી તમારે રસોઇ કરવાની છે; પણ શું વાતો કરવાથી ચોખા રંધાવાના હતા ? એ તો લાકડાં લઇને એક બીજા સાથે જોરથી ઘસો તોજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય અને ત્યારેજ તે વડે રસોઇ બનાવાય અને તૃપ્તિ થાય.

ભાંગ ખાઓ અને કેફ ચડે ત્યારે આનંદ થાય ! તમે ભાંગ ખાઓ નહિ, કશું કરો નહિ અને બેઠા બેઠા ' ભાંગ ' ' ભાંગ ' એવું બોલ્યા કરો છો; એમ ખાલી વાતો કર્યે કાંઇ કેફ ચડે અને આનંદ મળે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે ગમે તેટલા વિદ્વાન થાઓ પણ જ્યાં સુધી તમારા હૃદયમાં ઇશ્વર ભક્તિનો ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી તેને પ્રાપ્ત કરવાને તમે ઉત્સુક ન થાઓ, ત્યાં સુધી તમારી બધી વિદ્વત્તા ફોકટ છે. વિવેક, વૈરાગ્ય વગરના મિથ્યા પાંડિત્યથી કશો લાભ નથી. પંડિતો હજારો ગ્રંથો ભણે અને સારાં સારાં વ્યાખ્યાન કરે પણ તેમનું ચિત્ત તો કામિની કાંચનમાં પરોવાયલું હોય છે. ગીધ ભલેને આકાશમાં ઉંચે ઉડે પણ નજર તો તેની ઉકરડા ઉપર જ હોય છે.

જે વિદ્યાવડે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તેનું નામજ વિદ્યા; બીજી બધી વિદ્યા એ વિદ્યાની આગળ નકામી છે.

(શ્રીશને) વારૂ, ઇશ્વર સંબંધે તમે કેવા વિચાર બાંધ્યા છે ?

શ્રીશ—હું એટલું જાણું છું કે તે એક જ્ઞાનમય પુરુષ છે, તેની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી તેના જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે છે. એ વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું. અત્યંત ઠંડા પ્રદેશોમાં ઠંડીને લીધે નદી અને સમુદ્રનાં પાણી ઠરી જાય છે. હવે માછલી તથા બીજાં પાણીમાં રહેનાર પ્રાણીઓના જીવનનું રક્ષણ જે રીતે થાય છે; તે વડે ઇશ્વરની ચતુરાઇનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. ઠંડી પડવાથી પાણીનો સંકોચ થવા માંડે છે, પણ પાણી કરતાં બરફ હલકું હોવાથી તે પાણી ઉપર તર્યા કરે છે અને એકવાર બરફનું પડ બંધાયા પછી સમુદ્રની તળેના ભાગનું પાણી ઠરતું નથી; તેથી કરીને અત્યંત ઠંડી ઋતુમાં પણ માછલી વગેરેના જીવનનું સહેલાઇથી રક્ષણ થાય છે. ઉપરની ઠંડી હવાની અસર નીચે સુધી સુધી પહોંચતી નથી તેથી ત્યાંનું પાણી હુંફાળું રહે છે. જો ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં આવું ડહાપણ ન હોત તો માછલીઓ વગેરે જીવી શકે જ નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું ભાન તો જગતનાં અવલોકનથીજ થઇ જાય છે; પણ તેને વિષે સાંભળવું એ એક વાત છે અને તેનું દર્શન કરવું તથા તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવો એ જૂદીજ વાત છે. એક માણસ દૂધ જેવો પદાર્થ છે એમ કોઇને મ્હોડે સાંભળે છે. બીજો માણસ દૂધ જુએ છે અને ત્રીજો માણસ દૂધ પીએ છે. દૂધને જોયાથી આનંદ થાય છે અને પીધાથી બળવાન થવાય છે. દૂધ નામે કોઇક પદાર્થ છે એમ જાણનારને પુષ્ટિ મળતી નથી. તેમ ઇશ્વર છે એમ જાણ્યાથી ઝાઝો લાભ નથી; પણ જ્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ ખરેખરી શાંતિ પમાય છે, અને આત્મા પરિપુષ્ટ અને બળવાન થાય છે.

શ્રીશ—તેને માટે પોકાર કરવાનો અમને અવકાશજ મળતો નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) એ વાત ખરી છે. મન જાગ્યા વગર કશું થતું નથી. એક છોકરાએ સૂતી વખતે પોતાની માને કહ્યું કે મા ! જ્યારે હું હગવાનો થાઉં ત્યારે મને જગાડજે હોં ! મા કહે હું શું જગાડવાની હતી ? તને હગામણ લાગશે એટલે તું તારી મેળે જ જાગીશ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**શ્રીશને**) ત્યારે કરવું શું ? તેના ચરણ આગળ બધું છોડી દો. તેનેજ મુખ્તિયારનામું આપી દો. જે સારૂં હશે તેજ તે કરશે. કોઇએક સારા માણસના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આપણે અમુક કામ તેને સોંપી જઇએ છીએ તો તે પણ કદિ કામ બગાડતો નથી; તો પછી ઇશ્વરને હાથે તો અહિત થાયજ કેમ ?

તોપણ સાધન કરવાની જરૂર તો છેજ. સાધક બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારના સાધક વાંદરીના બચ્ચાં જેવા હોય છે અને બીજા બિલાડીના બચ્ચાં જેવા હોય છે. વાંદરીનું બચ્ચું પોતાની માને ગમે તેમ કરીને પોતાના બળથી વળગી રહે છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક સાધકો દઢ નિશ્ચય કરે છે કે આટલો અભ્યાસ તો રોજ કરવોજ જોઇએ, આટલા વખત સુધી ધ્યાન કરવુંજ જોઇએ, આવી અને આટલી તપશ્ચર્યા તો કરવી જ જોઇએ એવા સાધકો પોતાના આત્મબળથી ઇશ્વરને પકડી લેવાનો યત્ન કરે છે.

પણ બિલાડીનાં બચ્ચાં પોતે માને વળગતાં નથી. તેતો પડયાં પડયાં મીઆઉં મીઆઉં કરીને માને બોલાવે છે અને માની મરજીમાં આવી તેવી તેમની વ્યવસ્થા કરે છે. કોઇવાર બચ્ચાંને મ્હોંમાં પકડીને કોઇ ગૃહસ્થના પલંગ ઉપર લઇ જઇને સૂવડાવી આવે છે તો કોઇવાર માળીએ લાકડાં ભર્યાં હોય તેનાં પોલાણમાં પણ મૂકી આવે છે. મા પોતે તેમને મ્હોંમાં પકડીને ફાવે ત્યાં લઇ જાય છે. તેઓ પોતે

માને પકડી શકતાં નથી. એજ પ્રમાણે કેટલાક સાધકો સાધન ભજનનું ધોરણ પોતે ઠરાવીને એટલે કે આટલા જપ કે આટલો વખત ધ્યાન કરવું એવો નિશ્ચય કરીને ભજન કરતા નથી. તેઓ તો માત્ર હૃદયની વ્યાકુળતા પૂર્વક આક્રન્દ કરીને પ્રભુને માટે પોકાર કર્યા કરે છે અને તેમનું રૂદન સાંભળીને પ્રભુથી થોભાતુંજ નથી. આવીને દર્શન આપવુંજ પડે છે.

પરિચ્છેદ ૨ જો–કર્મ કરવાં પૂરતીજ મનુષ્યની જવાબદારી છે.

હવે બપોર થઇ ગયા હતા. રસોઈ કરાવીને શ્રી રામકૃષ્ણને ભોજન કરાવવાનો ઘરધણીનો વિચાર હતો; એથી કરીને તેણે ઉતાવળ કરવા માંડી હતી. તેઓ ઘરના અંદરના ભાગમાં ગયા અને ત્યાં થતી રસોઈ ઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યા.

સાંજનો પહોર થવા આવ્યો હતો તેથી શ્રી રામકૃષ્ણજીનું મન પણ અસ્થિર થવા લાગ્યું હતું. તેઓ ઓરડામાં જરા આંટા મારતા હતા; પરંતુ મુખ સ્મિત ભર્યું હતું. વચમાં વચમાં કીર્તનકાર કેશવની સાથે વાતચીત કરતા હતા.

કેશવ—તેજ ' કરણ ' અને તેજ ' કારણ ' છે. દુર્યોધને શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું હતું કેઃ–

त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ।

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, બરાબર છે. કર્તા તો તેજ છે. મનુષ્ય તો યંત્રવત્ છે.

બીજી ચોક્કસ વાત એ છે કે કર્મનું ફળ મળ્યા વગર રહેતુંજ

નથી. લંકાનાં મરચાં ખાઓ તોપણ તીખાં લાગવાનાજ. પાપ કરશો તો તેનું ફળ દુઃખ ભોગવવુંજ પડશે.

જેણે સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, જેણે ઇશ્વરનું દર્શન કર્યું છે તેનાથી પાપાચરણ થતું જ નથી. જેને નૃત્યકળા બરાબર આવડી ગઇ છે તેનો પગ બેતાલો પડતોજ નથી. જે સંગીત જાણે છે, જેનો કંઠ બરાબર કેળવાયો છે, તેના કંઠમાંથી સારીગમ ઇત્યાદિ સાતે સુર ભૂલ વગર નીકળી શકે છે.

હવે રસોઇ તૈયાર થઇ. શ્રી રામકૃષ્ણજી પોતાના શિષ્યો સાથે ઘરના અંદરના ભાગમાં ગયા અને પાટલા ઉપર બેઠા. ભાત ભાતનાં શાક ભાજી તથા નાના પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન તૈયાર થયાં હતાં.

ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. ભોજન કરી રહ્યા પછી શ્રીરામ-કૃષ્ણજી બહાર આવીને ઇશાન બાજુના દિવાનખાનામાં બેઠા. તેમની પાસે **શ્રી**રામ અને માસ્તર બેઠા હતા. મહારાજશ્રી ફરીથી **શ્રી**શની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા.

શ્રી રામકૃષ્ણ—તમને શું પસંદ છે? સોહમ્ ભાવ કે દાસ ભાવ? સંસારી લોકોને માટે સેવ્ય સેવક ભાવજ ઉત્તમ છે. તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે સોહમ્ ભાવ આવી શકે છે, પણ એ અવસ્થા લાંબે સમયે આવી છે.

શ્રીશ—હાજી, દાસ ભાવ વડે મનુષ્ય નિશ્ચિંત બની જાય છે. પોતાનો બધો ભાર ભક્ત પ્રભુના ઉપર મૂકી દે છે. જેમ સ્વામી ભક્ત કુતરો પોતાના માલિક ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકીને નિશ્ચિંત થાય છે તેમ ભક્ત પણ ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકીને નિશ્ચિં-તપણે જીવન ગુજારે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વારૂ, તમને સાકાર ઇશ્વરની ઉપાસના ગમે છે કે નિરાકારની? શું સમજ્યા? જે નિરાકાર છે તેજ સાકાર પણ છે એટલું નિશ્ચય પૂર્વક માનજો. ભક્તની આંખે તે સાકાર રૂપે દેખાય છે. એક દૃષ્ટાંત આપું છું. જાણે એક અનંત મહાસાગર છે. તેને સીમા નથી, કિનારો નથી. એ અનંત જલરાશીમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે બરફના ઢગલા જામી ગયા છે; અત્યંત ઠંડીને લીધે નિરાકાર પાણીનું સાકાર બરફ બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તિ રૂપી ઠંડીને લીધે નિરાકાર ઇશ્વર સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; પણ જ્ઞાન રૂપી સૂર્યનો ઉદય થતાં પાછું એ બરફ પીગળી જાય છે અને અસલ પાણી જેવું નિરાકાર હતું તેવું બની જાય છે. તેવી રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિચારની ઉષ્મા વડે ઇશ્વરની સાકાર મૂર્તિ અદૃશ્ય થઇ જાય છે—અને તે પ્રથમ હતો તેવો નિરાકાર થઇ જાય છે. જ્ઞાન સૂર્યનો ઉદય થતાં બરફ રૂપી સાકાર સ્વરૂપ ઓગળી જાય છે; માટે એટલું ચોક્કસ માનજો કે જે નિરાકાર તેજ સાકાર છે.

હવે લગભગ સંધ્યા કાળ થવા આવ્યો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણજી ઉભા થયા અને દક્ષિણેશ્વર પાછા જવાનો વિચાર જણાવ્યો.

દિવાનખાનાની દક્ષિણ દિશાએ રવેશ હતો ત્યાં ઉભા ઉભા શ્રીરામકૃષ્ણ ઇશાન સાથે વાત કરવા લાગ્યા. તે વખતે એક જણ બોલ્યો કે ભગવાનનું નામ જપ્યાથીજ હમેશાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ દર્શન થતું નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ફળ આવતાં સમાય તો લાગવોજ જોઇએ.

ઇશાન—પીપળાના ઝાડનું બીજ ઘણુંજ બારીક હોય છે પણ તેમાંથીજ મહાન્ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઝાડ થતાં વાર લાગે પણ તેથી શું?

ઇશાનનું ઘર અને તેના સસરા ક્ષેત્રનાથ ચૅટરજીના ઘરની વચ્ચે પૂર્વ તરફ એક જવા આવવાનો માર્ગ હતો. ચૅટરજીના ઘરના દરવાજા આગળ આવીને શ્રીરામકૃષ્ણ ઉભા રહ્યા. ઇશાન પોતાના કુટુંબના માણસો સાથે મહારાજશ્રીને ગાડીમાં બેસાડવા આવ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણે ઇશાનને કહ્યું કે, 'તું સંસારમાં રહ્યો છે તો કાદવમાં રહેતી માછલીની માફક બરાબર નિર્લિપ્તપણે રહેજે. એ માછલી તળાવના કાદવમાં રહે છે, પણ પોતાના શરીર ઉપર કાદવનો એક ડાઘ સરખો લાગવા દેતી નથી.'

આ માયા પૂર્ણ સંસારમાં વિદ્યા તેમજ અવિદ્યા એક જોવામાં આવે છે. પરમહંસ કોને કહેવો? જે ખરા હંસની માફક પાણી અને દૂધ ભેળાં કર્યા હોય તેમાંથી પણ દૂધ દૂધ પી જાય અને પાણી પાણી રહેવા દે તેજ પરમહંસ; અથવા રેતીમાં ખાંડ વેરાઇ હોય તો કીડીની માફક ખાંડ ખાંડ વીણી ખાય તેજ જ્ઞાની અને તેજ ખરે-ખરો પરમહંસ.

પરિચ્છેદ ૩ જો—ખરો વૈષ્ણવ કોણ?

હવે સાંજ પડી ગઇ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યોની સાથે રામચંદ્રદત્તને ઘેર આવી પહોંચ્યા છે અને ત્યાંથી દક્ષિણેશ્વર જવાના છે.

રામના દિવાનખાનાને પોતાના તેજથી દેદીપ્યમાન કરતા શ્રીરામકૃષ્ણજી શિષ્ય ગણ સહિત બેઠેલા છે. તેમની સાથે શ્રીયુત મહેન્દ્ર ગોસ્વામી વાતચીત કરે છે. એ ગોસ્વામીનું ઘર પણ આજ શેરીમાં છે અને તે મહારાજશ્રી ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખે છે. જ્યારે જ્યારે

તેઓ રામને ઘેર આવે છે ત્યારે ત્યારે એ ગોસ્વામી લગભગ હમેશાં તેમને મળી જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વૈષ્ણવો અને શાક્તો સર્વને જવાનું આખરનું સ્થાન તો એકજ છે; માત્ર તેઓના માર્ગ જૂદા છે. ખરા વૈષ્ણવો શક્તિની નિંદા કરતા નથી.

ગોસ્વામી—નિંદા શા માટે કરવી? શિવ પાર્વતી તો આપણાં માબાપ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(હસીને) થેંક યુ. મા બાપ! હેં!

હું તો માની પાસે શુદ્ધ ભક્તિ માગું છું. માને કહું છું કે તમારો ધર્મ અને તમારો અધર્મ, તમારી પવિત્રતા અને તમારી અપવિત્રતા, તમારૂં પુણ્ય અને તમારૂં પાપ બધુંએ તમે લઇ લો. મને તો માત્ર શુદ્ધ ભક્તિજ આપો.

ગોસ્વામી—હાજી, બરાબર છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બધા સંપ્રદાયને માન આપવું પણ નિષ્ઠા ભક્તિ તો એક ઉપરજ રાખવી. બધા દેવને પ્રણામ કરવા પણ એકનેજ હૃદય અને આત્મા સમર્પણ કરીને તેના પ્રતિ અનન્ય પ્રેમ રાખવો એનુંજ નામ નિષ્ઠા ભક્તિ અથવા અવ્યભિચારિણી ભક્તિ.

હનુમાનને રામરૂપ સિવાય ભગવાનનું બીજું કોઈ પણ રૂપ પ્રિય નહતું. ગોપીઓની નિષ્ઠા એવી હતી કે દ્વારકાના મુકુટધારી શ્રીકૃષ્ણનું મુખ જોવાની પણ તેમણે ઇચ્છા ન બતાવી. સ્ત્રી પોતાના દિએર, જેઠ બધાની સેવા કરે છે; તેમને પીવાને પાણી આપે છે; બેસવાને આસન આપે છે; પણ પોતાના ધણીની જેટલા પ્રેમથી સેવા કરે છે તેટલો પ્રેમ તે કોઈના ઉપર રાખતી નથી. તેના ધણીની સાથેનો તેનો સંબંધ ઓરજ છે.

પછી રામ બાબુએ શ્રીરામકૃષ્ણજીને મિષ્ટાન્ન વગેરે જમાડીને તેમની સેવા કરી. હવે તેઓ દક્ષિણેશ્વર પુનરાગમન કરવાને તત્પર થયા. મણિ પાસેથી કાનટોપી અને બનાત લઇને તેમણે ધારણ કર્યાં, અને પોતાના શિષ્યો સહિત ગાડીમાં બેઠા. રામ બાબુ તથા બીજા ભક્તો તેમને ગાડીમાં બેસાડવા આવ્યા હતા. મણિ પણ મહારાજશ્રીની સાથે ગાડીમાં બેઠો અને બધા દક્ષિણેશ્વર તરફ જવા લાગ્યા.

खंड बारमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો—દક્ષિણેશ્વરમાં શિષ્યો સાથે.

શ્રીરામકૃષ્ણ કાલીમંદિરમાં પોતાના હમેશના ઓરડામાં નાના ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા ભજન સાંભળતા હતા. બ્રાહ્મસમાજવાળા ત્રૈલોક્ય બાબુ સંગીત કરતા હતા.

ઇ.સ. ૧૮૮૪ ના માર્ચ માસની બીજી તારીખ, ફાગણ સુદ પાંચેમ અને રવિવાર છે. શિષ્યો જમીન ઉપર બેઠા છે અને ગાયન સાંભળે છે;—નરેન્દ્ર, સુરેન્દ્ર (મિત્ર), માસ્તર, ત્રૈલોક્ય વગેરે અનેક ભક્તો બેઠેલા છે.

નરેન્દ્રના પિતા કલકત્તાની વડી અદાલત (હાઇકોર્ટ) ના વકીલ હતા; તે પરલોકવાસી થયા પછી તેને કુટુંબ ગુજરાન માટે વિપત્તિ પડતી હતી; એટલે સુધી કે કોઇ કોઇ વાર તેમને ખાવાનું પણ પૂરૂં મળતું નહિ. આ બધી ઉપાધિને લીધે નરેન્દ્ર મોટી આફતમાં હતો.×

× સ્વામી વિવેકાનંદજીનું પુર્વાશ્રમમાં નામ નરેંદ્ર હતું. એમનું વિસ્તૃત—છતાં અત્યંત આનંદ અને બોધદાયક ચરિત્ર આ સંસ્થાને માટે તૈયાર થવા માંડયું છે; જેમાં અહિં જે આફત વિષે જણાવ્યું છે તે વિષે વિગતે ઉલ્લેખ આવશે. મંત્રી. સ. સા.

શ્રીરામકૃષ્ણજીની તબીયત તેમનો હાથ ભાગી ગયો તે દિવસથી સારી રહેતી નથી. ઘણા દિવસ સુધી તેમને હાથ ઉપર બંધ બાંધી રાખવા પડયા હતા.

ત્રૈલોક્ય માતાની સ્તુતિનાં પદ ગાતો હતો; તેમાં એવું આવતું હતું કે,—

હે **મા**! મને તારા ખોળામાં છૂપાઇ રહેવા દે. તારા મ્હોં સામે જોઇને હું તને **મા! મા!** કહીને બોલાવું છું. તારા નેત્ર સામે નેત્ર મિલાવીને તારૂં સૌન્દર્ય અનિમેષ નેત્રે જોયા કરૂં અને મહા યોગ નિદ્રામાં લીન થઇને ચિદાનંદ રસમાં ડૂબી જાઉં એટલું હું ઇચ્છું છું.

જગતને જોતાં, તેને વિષે સાંભળતાં મને ડર લાગે છે, મારૂં હૃદય કંપી ઉઠે છે; માટે હે **મા**! મને છાતી સરસો દાબી દે અને તારી સાડીના છેડા વડે મને ઢાંકી દે.

આ સંગીત સાંભળતાં શ્રીરામકૃષ્ણનાં નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં 'આહા! કેવો ભાવ!' એવો ઉદ્ગાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડયો.

ત્રૈલોક્યે બીજું ગાયન ઉપાડયું:—

મારી લજ્જાનું નિવારણ કરનાર શ્રી હરિ! તું મારા તરફ નજર કર કે જેથી મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય.

હે ભગવાન! તારા વિના ભકતની આબરૂ સાચવનાર બીજો કોઇ નથી. તુંજ મારો પ્રાણપતિ છે; મારો પ્રાણાધાર છે; અસલથીજ તારો હું ગુલામ છું.

તારા ચરણ કમળનેજ સર્વસ્વ માનીને મેં જાતિ અને કુળનો ત્યાગ કર્યો છે અને લજ્જા તથા ભયને તિલાંજલિ આપી છે. તારા રાહમાં ભટકતો મુસાફર બન્યો છું. હવે હું બીજે ક્યાં જાઉં?

તારી ખાતર મારા ઉપર કેટલાંક કલંક ચડાવવામાં આવ્યાં છે. લોકો મારી પુષ્કળ નિંદા કરે કરે છે અને સમાજમાં મારે માટે ઘણું માઠું બોલાય છે. હું તને ચાહું છું તેથી ઘેરે ઘેર મારી મશ્કરી અને નિંદા થાય છે.

મારી લજ્જા અને પ્રતિષ્ઠા સર્વે તારા હાથમાં છે; તેને જાળવવાં અથવા ન જાળવવાં એ સર્વ તારે શિર છે. તારા દાસનું માન ભંગ થશે તો તેમાં તારૂં માન ભંગ થશે.

હે મારા હૃદયનાથ ! તારાજ માનથી હું મગરૂર થઇ શકું તેમ છું.

મેં ઘરનો ત્યાગ કર્યો છે અને હે હરિ હું તારામાં લીન થયો છું. હવે તો મને તારા શ્રીચરણમાં સ્થાન આપ.

હે મારા પ્રાણ પ્રિય બંધુ ! મને હમેશની માફક રોજ રોજ તારૂં પ્રેમામૃત પાતો રહેજે અને પ્રેમદાસનું પરિત્રણ કરજે.

શ્રી રામકૃષ્ણજીનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી. ખાટલા ઉપરથી ઉતરીને જમીન પર આવીને બેઠા અને રામપ્રસાદની મસ્તીમાં આવીને બોલ્યાઃ—

સુયશ અને અપયશ, શુભ અને અશુભ એ સર્વે તમારૂં છે. હે રસેશ્વરી! રસપાન કરાવતાં કરાવતાં તું રસ ભંગ શા માટે કરે છે?

પછી તેમણે ત્રૈલોક્યને કહ્યું, આ હા ! તમારૂં સંગીત કેવું હૃદયસ્પર્શી છે ? જે સમુદ્ર સુધી જઈ આવ્યો છે તેજ સમુદ્રનું જળ બીજાને બતાવી શકે છે !

પછી ત્રૈલોક્યે એક બીજું પદ ગાવા માંડ્યું—

હે પ્રભો ! તમે પોતે નાચો છો, પોતે ગાઓ છો અને પોતેજ તાલ બજાવો છો. મનુષ્ય તો સાક્ષી છે. તે ભૂલમાંજ "હું અને મારૂં" માની લે છે.

મનુષ્યનું જીવન તો ઇન્દ્રજાળનાં પૂતળાં જેવું છે. વસ્તુતઃ તેને અસ્તિત્વજ નથી. કર્તા હર્તા તમે જ છો. દેહરૂપી યંત્રને ચલાવનાર તમે છો—આત્મારૂપી રથના તમે સારથી છો.

જીવ પોતાને સ્વતંત્ર માનીને કેવળ પાપનોજ ભાગી થાય છે. પ્રાણને પ્રાણ અર્પનાર, હૃદયના સ્વામી, સર્વના મૂળ આધાર તમે જ છો. તમે તમારા સામર્થ્ય વડે પાતકીને પણ સાધુ બનાવી દો છો.

સંગીત પૂર્ણ ગયું અને હવે શ્રીરામકૃષ્ણ બોલવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હરિજ સેવ્ય છે અને સેવક પણ હરિજ છે એવો ભાવ થવો એ પૂર્ણ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. પ્રથમ તો નેતિ નેતિ એવો વિચાર કરતાં ઇશ્વર એકલોજ સત્ય પદાર્થ અને બીજું બધું મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થાય છે; પણ ત્યાર પછી એવી અવસ્થા આવે છે કે ઇશ્વરજ સર્વરૂપે દેખાય છે—માયા, જીવ અને જગત એ સર્વ તેજ છે. એકવાર અનુલોમ થયા પછી વિલોમ થાય છે આ મત પુરાણનો છે. દાખલા તરીકે આપણે એક બીલું લઇએ. એ બીલાના ફળમાં ગર્ભ, બીજ અને છોડાં ત્રણ વસ્તુઓ છે. છોડાં અને બીઆંને નાંખી દઇને આપણે માત્ર ગર્ભજ ખાવાના કામમાં લઇએ છીએ. પણ બીલાનું વજન કેટલું છે તે જાણવું હોય તો બીલાં અને છોડાંને બાદ કરીએ તો ચાલે નહિ. એવીજ રીતે પ્રથમ જીવ અને જગતનો ત્યાગ કરીને સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરી લેવો અને ત્યાર પછી માલૂમ પડશે કે એ સચ્ચિદાનંદ જીવ અને જગતથી ભિન્ન નથી; ગર્ભ બીજ અને છોડાં એ સર્વ એકજ પદાર્થમાંથી પેદા થએલાં છે—જેમ છાસનું માખણ અને માખણની છાસ. આ ઉપરથી કેટલાક એવી શંકા ઉઠાવે છે કે જગત તો અત્યંત અસત્ય અને જડ પદાર્થ છે; તેનું અને સચ્ચિદાનંદનું ઐક્ય કેવી રીતે સ્થાપિત થઇ શકે ? એનો જવાબ એ છે કે વીર્ય અને રજ એક પ્રવાહી પદાર્થ છે; પણ તેમાંથીજ કઠિણ

હાડકાં અને માંસ તૈયાર થાય છે. તેજ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદમાંથી જગત ઉત્પન્ન થઇ શકે છે.

એકવાર અખંડ સચ્ચિદાનંદ સુધી પહોંચી જાઓ અને ત્યાર પછી નીચે જોશો તો બધું સમજાઈ જશે.

સંસારમાં તેના સિવાય બીજું કાંઇ છેજ નહિ; અને તે કાંઇ સંસારની બહાર નથી. જે કાંઈ છે તે તેજ છે. ગુરૂપાસેથી વેદાંતનું અધ્યયન કર્યા પછી રામચંદ્રજીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેમણે કહ્યું કે જો આ સંસાર સ્વપ્નવત્ છે તો તેનો ત્યાગ કરવો એજ ઉત્તમ છે. આ વાત સાંભળીને રાજા દશરથ ભયભીત થઇ ગયા. રામચંદ્રજીને સમજાવવા માટે તેમણે વસિષ્ઠ મુનિને તેડાવ્યા. વસિષ્ઠે પૂછ્યુંકે રામ! તમે સંસારનો ત્યાગ કરવાની વાત શા માટે કરો છો ? ઇશ્વર સંસારથી ભિન્ન છે એવું તમે મને સમજાવી શકો છો? સંસારની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરમાંથી થઇ નથી એમ જો તમે મારી આગળ સિદ્ધ કરી શકતા હો તો ખુશીથી સંસારનો ત્યાગ કરો. રામ વિચારમાં પડી ગયા અને વસિષ્ઠના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકયા નહિ.

તમામ તત્વોનો આકાશ તત્વમાં લય થઇ જાય છે. જ્યારે બીજી વાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાનો સમય આવે છે ત્યારે આકાશ તત્વમાંથી મહતતત્વ અને મહતતત્વમાંથી અહંકાર અને એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલતર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. અનુલોમ અને વિલોમ એવો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે. તેઓ માયા, જીવ, જગત બધુંએ સ્વીકારે છે. ભકત અખંડ સચ્ચિદાનંદને માને છે તેમજ જીવ અને જગતને પણ સત્ય માને છે.

યોગીઓનો માર્ગ જરા એથી જુદો પડે છે. તે પરમાત્મા સુધી પહોંચી જાય છે અને ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી. એતો પરમાત્માની સાથેજ સંયુક્ત થઇ જાય છે.

ભક્ત ત્રણ પ્રકારના હોય છે. અધમ ભક્ત કહે છે કે, ' ઇશ્વર ત્યાં છે. ' એટલે તે આકાશમાં—ઘણે દૂર ઇશ્વરનું સ્થાન બતાવે છે. મધ્યમ ભક્ત કહે છે કે તે હૃદયમાં અંતર્યામી રૂપે રહેલો છે અને ઉત્તમ ભક્ત કહે છે કે તે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે સર્વમાં દેખાય છે. જે જે આપણે જોઇએ છીએ તે ઇશ્વરમાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે. નરેન્દ્ર પહેલાં મસ્કરીમાં કહેતો કે તેજ સર્વ છે—'એટલે તે ઘડો એ છે અને ઘર પણ છે. ' (હસાહસ)

પરંતુ એકવાર તેનું દર્શન થયા પછી બધા સંશય ટળી જાય છે. સાંભળવું જૂદું અને સાક્ષાત્કાર કરવો એ જૂદું. માત્ર સાંભળ્યાથી સોળેસોળ આના વિશ્વાસ બેસતો નથી. સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યા પછી વિશ્વાસમાં કોઇ જાતની ઉણપ રહેતી નથી.

ઇશ્વરનું દર્શન થયા પછી કર્મનો નાશ થઇ જાય છે. એજ કારણથી મારી પૂજા બૂજા બધું જતું રહ્યું છે. એકવાર હું કાલીમંદિરમા માતાજીનું પૂજન કરવા ગયો હતો. એકાએક મને એવું દર્શન થયું કે જાણે બધુંજ ચિન્મય છે. પૂજાનાં પંચપાત્ર, ઘરનાં બારીબારણાં બધુંએ મને ચિન્મય દેખાવા લાગ્યું. મનુષ્ય, જીવ જંતુ, બધાંએ ચિન્મય જણાવા લાગ્યાં. એમ થતાં હું ગાંડાની માફક ચારે દિશાએ પુષ્પ ફેંકવા લાગ્યો. જેના તરફ જોઉં તેની પૂજા કરૂં!

એકવાર હું મહાદેવજીનું પૂજન કરતો હતો. શિવલિંગ ઉપર બીલી ચઢાવતાં મને શિવની વિરાટ મૂર્તિનું દર્શન થયું તે દિવસથી મારી શિવપૂજા બંધ થઇ.

ફૂલ તોડતાં તોડતાં મને એકાએક એવું દેખાયું કે જાણે આખું ઝાડ ફૂલનો તોરો ન હોય !

ત્રૈલોક્ય—આ હા ! ઇશ્વરની રચના કેવી સુંદર છે !

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ નહિ. એ તો ટપ બધું જોઇ લેવું જોઇએ.

હિસાબ કરતા હોઇએ તેમ કકડે કકડે જોવું એમ નહિ. એકવાર મેં જોયું કે એક એક ફૂલઝાડ જાણે એક એક તોરો બનીને ઇશ્વરની વિરાટ મૂર્તિને શોભા આપી રહ્યું છે ! તે દિવસથી મેં ફૂલ તોડવાનું છોડી દીધું.

મનુષ્યને પણ હું બરાબર તેજ પ્રમાણે જોઉં છું. તેજ(ઇશ્વર) જાણે મનુષ્યના શરીરને લઇને નૃત્ય કરતો ફરતો ન હોય એવું મને દેખાય છે. અથવા જાણે નદીનાં મોજાં ઉપર તકીઓ તરતો હોય અને ઉંચા નીચા થતા તરંગની સાથે જાણે તકીઓ પણ ઉંચો નીચો થતો ચાલ્યો જતો હોય એવું મને દર્શન થાય છે. મોજાંનો આઘાત થવા લાગતાં ઉંચો થાય અને તે બેસીજાય ત્યારે નીચે ઉતરી જાય એવી રીતે થતાં મનુષ્યના શરીરના ખેલ હું જોઇ શકું છું.

\+ + + + +

\+ + + +

(જરા હસીને) મને પણ થોડી થોડી વાસના છે. હું માને કહું છું કે 'મા ! મને કામિની કાંચનનો ત્યાગ કરનાર સત્ પુરુષનો સમાગમ કરાવ.' મને જ્ઞાની અને ભક્તોનો સંગ કરવાની ઇચ્છા છે-માટે મને જરા શક્તિ આપ-જરા હાલતો ચાલતો કર-કે અહિં તહિં જઇ શકું.

ત્રૈલોક્ય—તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઇ કે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, જરા બાકી છે. શરીર તો બે દિવસને માટે છે. જ્યારે મારો હાથ ભાગી ગયો ત્યારે મેં માને કહ્યું કે મા ! મને ઘણું વાગ્યું છે એમ કહેતાં મને એવું દર્શન થયું કે જાણે એક ગાડી અને તેને ચલાવનાર ઇજનેર મારી સામે ઉભાં છે ! ગાડીનો એક સ્ક્રુ નીકળી ગયો છે ! ઇંજનેર જેમ ચલાવે છે તેમ ગાડી ચાલે છે. ગાડીમાં પોતાની કશી શક્તિ છેજ નહિ.

પરિચ્છેદ ૨ જો–સુખ દુઃખ વિષે ચર્ચા.

નરેન્દ્ર શ્રી રામકૃષ્ણની સામે ભોંય ઉપર બેઠો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ત્રૈલોકય તથા બીજા શિષ્યોને) "દેહનાં સુખ દુઃખ" તો છેજ. જુઓને આ નરેન્દ્ર ! બાપ ગુજરી ગયો છે–ઘેર અત્યંત દુઃખ ભોગવે છે; એ દુઃખ દૂર કરવાનો કશો ઉપાયજ નથી. તે (ઇશ્વર) કોઇવાર સુખમાં રાખે છે તો કોઇવાર દુઃખમાં રાખે છે.

ત્રૈલોકય—વારૂ પણ ઇશ્વરની દયા (નરેન્દ્ર ઉપર) કયારે થશે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) કોણ જાણે ક્યારે થશે ? કાશીમાં અન્નપૂર્ણાક્ષેત્ર છે, ત્યાં કોઇ ભૂખ્યું રહેતું નથી એ વાત ખરી; પણ કોઈ કોઇને તો છેક સાંજ સુધી વાટ જોઇને બેસી રહેવું પડે છે !

એકવાર હૃદયે શંભુ મલ્લિકને કહ્યું કે મને થોડા રૂપીઆ આપશો? હવે શંભુ મલ્લિક નવા વિચારનો માણસ છે, તેથી તેણે કહ્યું કે તમને રૂપીઆ શા માટે આપવા ? તમે હાલી ચાલી શકો છો માટે તમે કાંઇ ધંધો રોજગાર કરો. તમે અત્યંત ગરીબ હશો એ વાત ખરી પણ આંધળા, લુલા, લંગડા એવાં માણસોને કાંઇ આપીએ તો આપ્યાનું સાર્થક થાય. તમને આપ્યાથી શું વળે ? ત્યારે હૃદયે કહ્યું, "મહાશય ! આપને આટલું લાંબુ લાબું ભાષણ આપવાની જરૂર નથી. મારે તમારા પૈસા જોઇતા નથી. ઇશ્વર કરેને મારે આંધળા, લૂલા કે લંગડા થવું ન પડે અને આપને આપવાની જરૂર ન પડે અને મને લેવાની પણ જરૂર ન પડે."

ઇશ્વર હજી નરેન્દ્ર ઉપર શા માટે દયા નહિ કરતો હોય એવું શ્રી રામકૃષ્ણ ઇશ્વિર પ્રતિ જરા રીસ ચડાવીને બોલ્યા અને નરેન્દ્ર તરફ થોડી થોડી સ્નેહભરી દૃષ્ટિ નાખવા લાગ્યા.

નરેન્દ્ર—હું નાસ્તિકવાદ શીખ્યો છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એક છે આસ્તિ અને નાસ્તિ. નાસ્તિકવાદ માનવો ત્યારે આસ્તિકવાદ પણ શા માટે ન માનવો ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—કાયદો તો એવો છે ખરો. જેમણે પૂર્વજન્મમાં પુણ્યદાન કર્યાં હોય તેઓજ ધનવાન જન્મે છે; તોપણ એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે આ સંસાર તેની માયાની સૃષ્ટિ છે; માયાના કાર્યમાં અનેક પ્રકારના નહિ સમજાય એવા દેખીતા ગોટાળા જોવામાં આવે છે-કાંઈ સમજ પડતી નથી.

ઇશ્વરનું કાર્ય સમજી શકાતુંજ નથી. **ભી**ષ્મપીતા બાણ શય્યા ઉપર સૂતા હતા અને **પાંડવો** શ્રીકૃષ્ણની સાથે તેમને જોવા આવ્યા હતા. આવીને થોડીવાર બેઠા પછી તેઓના જોવામાં આવ્યું કે **ભી**ષ્મનાં નેત્રમાંથી આંસુની ધાર ચાલી જાય છે; તેથી તેમણે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! આ કેવું આશ્ચર્યજનક છે ! **ભી**ષ્મ જે આઠ વસુમાંના એક છે, જેની કોટિનો જ્ઞાની અત્યંત વિરલ છે તે માયાને વશ થઇને મૃત્યુની પાળે રૂએ છે ! શ્રી કૃષ્ણે ઉતર આપ્યો કે તમે ધારો છો તેમ **ભી**ષ્મ માયાને વશ થઇને રડતા નથી. એમના અશ્રુપાતનું ખરૂં કારણ તમે એમનેજ પૂછી જુઓ. **ભી**ષ્મને પૂછી જોતાં તેમણે કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! ઇશ્વરના કાર્યનો ભેદ હું સમજી શકતો નથી. હું એટલા માટે રડું છું કે આ **પાંડવો**ની સાથે સાક્ષાત્ **નારાયણ** ફરે છે તોપણ તેમના ઉપર વિપત્તિ હજી પડયાજ કરે છે ! જ્યારે હું આ બાબત વિષે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને એમજ લાગે છે કે **ઇશ્વરનું કાર્ય અત્યંત ગૂઢ છે.**

મને તેણે સમજાવી દીધું છે કે પરમાત્મા, જેને વેદમાં શુદ્ધ આત્મા કહ્યો છે તેજ માત્ર સુમેરૂની માફક અચળ છે, તેજ નિર્લિપ્ત છે, તેજ સુખ દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોથી પર છે. તેની માયાથી

સૃષ્ટિમાં આપણી દ્રષ્ટિને અનેક પ્રકારના ગોટાળા જણાય છે–આના પછી આ અને પેલાના પછી પેલું થાય છે. એમ ચાલ્યાજ કરે છે. તેનું વર્ણન થઈ શકે એમજ નથી.

સુરેન્દ્ર—(હસીને) પૂર્વજન્મમાં પુણ્યદાન કર્યાથી આ અવતારમાં ધન પ્રાપ્ત થતું હોય તો આપણે પુણ્યદાન કરવાં જોઇએજ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, જેમને ઈશ્વરે ધન આપ્યું છે તેમણે દાન કરવુંજ જોઇએ. (ત્રૈલોક્યને) જય ગોપાલ સેન પાસે દોલત છે તેણે દાન કરવું ઘટે છે; એ તેમ કરતો નથી એ ઘણુંજ ખોટું છે. માણસ પાસે ઘણી દોલત હોય તોપણ પાઇ પાઇનો હિસાબ કરે છે; પરંતુ એવા ભેગા કરેલા પૈસાનો ઉપભોગ કોણ કરશે તે પણ ચોક્કસ નથી.

એક દિવસે જયગોપાલ અહિં આવ્યો હતો. ભાડાની ગાડી કરીને આવ્યો હતો. ગાડી જોઈ હોય તો ભાગલી તુટલી; ઘોડો જોયો હોય તો કચરાપટ્ટીનાં ગાડાં ખેંચવા લાયક ! ગાડીવાન પણ મૅડિકલ કૉલેજના દવાખાનામાં રહે એવો ! અને મારે માટે બે સડેલાં દાડમ લાવ્યો હતો ! (હસાહસ)

સુરેન્દ્ર—જયગોપાલ બાબુ બ્રાહ્મસમાજનો સભાસદ છે. હાલમાં તો ઘણું કરીને કેશવ બાબુની બ્રાહ્મસમાજમાં એવા માણસો નથી. વિજય ગોસ્વામી, શિવનાથ તથા બીજા કેટલાક સભાસદોએ મળીને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ગોવીંદ અધિકારી યાત્રા કરનાર એની ભવૈયા ટોળીમાં સારા માણસોને રાખતોજ નહિ, કારણકે તેઓને ભાગ આપવો પડે.

કેશવના એક શિષ્યને મેં એક દિવસ જોયો હતો. તે દિવસે કેશવને ઘેર નાટક થવાનું હતું. પેલો માણસ પોતાનાં છોકરાને ખભે

બેસાડીને નાચતો હતો ! વળી મેં સાંભળ્યું હતું કે એ માણસ જાહેર ભાષણો આપતો હતો, બીજાઓને ઉપદેશ આપતો હતો અને પોતાને જ્ઞાન કેવી રીતે થાય તેનો તો તેને વિચારજ નહિ.

પરિચ્છેદ ૩ જો–શશધર પંડિત સાથે જ્ઞાન ચર્ચા.

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યોની સાથે પોતાના હમેશના રહેવાના ઓરડામાં જમીન ઉપર બેઠા છે. તેમની જોડાજોડ શશધર પંડિત બેઠા છે. પરમહંસજી પંડિત પદ્મલોચન વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છે. એ પદ્મલોચન પંડિત વર્ધમાન (બરદ્વાન) ના રાજાના સભાપંડિત હતા. બપોરના ચાર વાગ્યાનો સુમાર થયો છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના જુનની ૩૦ મી તારીખ અને સોમવાર છે. ૭ દિવસ અગાઉ રથયાત્રાને દહાડે પરમહંસજી અને શશધર પંડિતનો સમાગમ કલકત્તામાં પંડિતને પોતાને ઘેર થયો હતો. આજે પંડિત તેમને મળવાને દક્ષિણેશ્વર આવ્યા છે. તેમની સાથે શ્રીયુત ભુધર ચટોપાધ્યાય તથા તેમના મોટાભાઈ આવ્યા છે. પંડિત એમને ઘેર કલકતે રહે છે.

શશધર પંડિત જ્ઞાનમાર્ગી છે. જે નિત્ય છે તેનીજ આ બધી લીલા છે. જે અખંડ સચ્ચિદાનંદ છે તેજ પોતાની લીલાને માટે નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એ વાત શ્રીરામકૃષ્ણ પંડિતને સમજાવે છે.

ઇશ્વરીય કથા કરતાં શ્રીરામકૃષ્ણ બેભાન થતા અને ભાવોન્મત્ત અવસ્થામાં આવી જઇને બોલવા લાગ્યા. તેમણે પંડિતને કહ્યું–બાપુ! બ્રહ્મ સુમેરૂવત્ અટળ અને અચળ છે; પણ જે ‘અચળ’ છે તે ચળ પણ થાય છે.

આટલું બોલતાં બોલતાં તે પ્રેમોન્મત્ત બની ગયા અને પોતાના અત્યંત સુમધુર કંઠથી ઉપરા ઉપરી ભજન ગાવા લાગ્યા.

મા એવી પ્રતાપશાળી છે કે જેનું નામ જપીને મહાદેવજી વગર ઇજાએ હલાહલ પી ગયા છે. જે પોતાના એક કટાક્ષ વડે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે. જેના ઉદરમાં અનંત બ્રહ્માંડ સમાઈ જાય છે, જેના ચરણનો આશ્રય લીધાથી દેવતાઓ સલામત રહ્યા છે અને દેવોના દેવ મહાદેવજી જેના ચરણમાં લોટી પડે છે.

મા ! હું તો ' જય કાલી ' બોલીને તારા નામરૂપી અમૃતનું પાન કરૂં છું. તારા નામ રૂપી મધ પીને હું ઉન્મત બન્યો છું અને ઉન્મતની માફક બોલું છું.

ગુરુએ આપેલા મંત્રરુપી બીજ લઇને તેમાં સાધન રૂપી મશાલો ઉમેરૂં છું. જ્ઞાનરૂપી મદિરા કલાલની દુકાનેથી પીને મારૂં મન ઉન્મત થઈ ગયું છે.

કાલી રૂપી ધન શું બધા લોકો પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? કાલી એ કેવો પદાર્થ છે તે મૂર્ખમન સમજી શકતું નથી. કાલી તો શિવને પણ અસાધ્ય છે. હે મન ! તેના રતુમડા ચરણમાં તું લીન થઇ જા.

હવે મહારાજની ભાવાવસ્થા ઉતરવા આવી હતી. તેઓ ગાતા બંધ થયા અને થોડીવાર શાંત થઇને બેસી રહ્યા. પછી તે ઉઠીને પોતાને બેસવાના નાના ખાટલા ઉપર જઇને બેઠા.

પંડિત તેમનું ભજન સાંભળીને મુગ્ધ બની ગયા. તેમણે અત્યંત નમ્રતાથી મહારાજને પૂછ્યું, ' હજી બીજાં ભજન ગાવા વિચાર છે ?'

થોડીવાર પછી તેમણે નીચલા ભાવવાળું ભજન ગાવા માંડ્યું.

શ્યામાના ચરણરૂપી આકાશમાં મારા મનરૂપી પતંગ ઉડવા લાગ્યો હતો; પણ પાપરૂપી પ્રતિકુળ પવન લાગતાં તે ગોથ ખાઇને નીચે પડી ગયો.

મેં મારો પ્રાણ તારા અભય ચરણમાં મૂક્યો છે, હવે મને લેશ માત્ર પણ યમનો ભય નથી.

કાલીના નામરૂપી મહામંત્ર સાથે મેં મારા આત્માને બાંધી રાખ્યો છે. મેં શિવજીની દુકાને મારો દેહ વેચીને દુર્ગાનું નામ ખરીદ્યું છે.

"દુર્ગાનું નામ ખરીદ્યું છે" એ બોલ બોલતાં બોલતાં શ્રી રામકૃષ્ણજીનાં નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા ટપકવા લાગી. ત્યાર પછી તેઓ પુનઃ ગાવા લાગ્યા—

"મેં કાલીના નામ રૂપી કલ્પવૃક્ષ મારા હૃદયમાં રોપ્યું છે. મારા દેહમાં છ દુષ્ટ લોકો રહેતા હતા તેમને મેં દૂર કર્યા છે. રામપ્રસાદ કહે છે કે મારે યાત્રા કરવાની જરૂર નથી. હું તો દુર્ગાનું નામ લઇને ઘેર બેઠાં યાત્રા કરૂં છું."

"હે મન! તારે કોઈની પાસે જવાની જરૂર નથી. તું તારા પોતાનામાંજ લીન થઇ જા. તારા પોતાના મનની અંદર તપાસ કરવાથી તને ખરેખરી ચાવી હાથ લાગશે; માટે તું તારૂંજ અંતઃપુર ખોળી વળ."

આ ભજન ગવાઇ રહ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે મુક્તિ કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહીને તેમણે એક બીજું પદ ગાયું—

"હું શુદ્ધ ભક્તિ આપવાને જેટલો આતુર છું તેટલો મુક્તિ આપવાને આતુર નથી."

"જે મારી ભક્તિ અને સેવા પ્રાપ્ત કરે છે તેને કોણ જાણી શકે છે? તે તો ત્રિલોકમાં વિજયી થાય છે. શુદ્ધ ભક્તિ માત્ર વૃન્દાવનમાંજ છે અને ભક્તિનો મર્મ ગોપ ગોપીઓ વિના અન્ય કોઇ જાણતાંજ નથી. એમની ભક્તિને વશ થઇને હું નંદને ઘેર અવતર્યો હતો અને તેને પિતા કહીને તેની આજ્ઞા માથે ચડાવતો હતો."

પરિચ્છેદ ૪ થો–દર્શન પામેલ જ્ઞાની કેવો હોય ?

શશધર પંડિત વેદ ઉપનિષદ્ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે. અત્યારે તે પરમહંસજી પાસે બેઠા છે. શ્રીરામકૃષ્ણ નાના ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા તેમની સામે જોઇ રહ્યા છે અને અનેક પરચુરણ વાતોને મિષે તેમને ઉપદેશ આપે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વેદ, ઉપનિષદ્ વગેરે અનેક શાસ્ત્રો તો છે, પણ સાધન કર્યા વગર–તપશ્ચર્યા કર્યા વગર ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

ઇશ્વર ષડ દર્શનવડે અથવા વેદ કે તંત્રવડે મળતો નથી.

માટે શાસ્ત્રોમાં જે લખ્યું છે તે જાણી લઇને તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની જરૂર છે. એક માણસના ઉપર કોઇ સગાનો કાગળ આવ્યો હતો, પણ તે ખોવાઇ ગયો તેથી તે દીવો લઇને ખોળવા લાગ્યો. બે ત્રણ જણે મળીને આખરે તે ચિઠ્ઠિ ખોળી કહાડી. તેમાં લખ્યું હતું કે પાંચશેર મીઠાઇ અને એક તાકો કાપડનો મોકલજો. આ કાગળ વાંચીને તેણે ફાડી નાખ્યો ! જાણી લીધું કે પાંચશેર મીઠાઇ અને એક તાકો કાપડ મંગાવ્યાં છે ! પછી કાગળની શી જરૂર હતી ?

વાંચવા કરતાં મનન શ્રેષ્ઠ છે અને મનન કરતાં અનુભવ શ્રેષ્ઠ છે. ગુરુને મ્હોડેથી અથવા સાધુપુરુષોને મ્હોડેથી ઇશ્વરીય તત્ત્વ સાંભળ્યાથી તે હૃદયમાં સારી રીતે ઠસી જાય છે; અને શાસ્ત્રના નિરુપયોગી ભાગ વિષે નકામી માથાફોડ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

હનુમાને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, ભાઇ ! હું તિથિ, નક્ષત્ર, વાર એમાંનું કાંઈ જાણતો નથી, માત્ર રામનુંજ ચિંતન કરૂં છું.

સાંભળવા કરતાં સાક્ષાત્કાર કરવો એ ઘણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. સાક્ષાત્કારથી તમામ પ્રકારના સંદેહ ટળી જાય છે. શાસ્ત્રમાં ઇશ્વર સંબંધે

ઘણુંએ લખેલું તો છે, પણ તેથી કાંઇ તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. સાક્ષાત્કાર થયા વગર—તેના ચરણ કમળની શુદ્ધ ભક્તિ વગર—ચિત્ત શુદ્ધિ થયા વગર બધીએ પંડિતાઈ મિથ્યા છે. પંચાંગમાં વીશ એડાં પાણી લખ્યું હોય, પણ પંચાંગ નીચોવીએ તો તેમાંથી એક ટીપું પાણી પણ મળે નહિ! એક ટીપું! ના, એક ટીપું પણ નહિ!

શાસ્ત્રની બાબતો વિષે વાદવિવાદ કરવાની વૃત્તિ ક્યાં સુધી રહે છે? જ્યાં સુધી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય ત્યાં સુધીજ. ભમરો ક્યાં સુધી ગણગણે છે? ફૂલ ઉપર ન બેઠો હોય ત્યાં સુધી. ફૂલ ઉપર બેસીને મધ ચૂસવા માંડે એટલે જરા પણ અવાજ કરતો નથી.

છતાં એમ પણ બને છે કે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી પણ વાત કરવાનો અવકાશ રહે છે. પણ તે માત્ર ઇશ્વરના સમાગમથી મળતા આનંદ વિષેજ. જેમ મધપાનથી ઉન્મત્ત થએલો માણસ 'જય કાલી' બોલે છે અથવા ભમરો મધ ચૂસ્યા પછી મૃદુ મૃદુ સ્વરે ગણ-ગણાટ કરે છે તેમ સાક્ષાત્કાર થયા પછી પણ કોઇ કોઇ વાર ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનીની અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં શ્રીરામકૃષ્ણજી પોતાનીજ અવસ્થા વિષે ઈસારો કરતા હતા.

જ્ઞાની નેતિ નેતિ એવો વિચાર પ્રથમ કરે છે. એવો વિચાર કરતાં કરતાં તેને માલુમ પડે છે કે જ્યાં જ્યાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મજ છે.

જ્ઞાનીનો સ્વભાવ કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે શાસ્ત્રના નિયમ મુજબ આચરણ કરે છે.

મને એકવાર ચાનક નામના ગામમાં કોઇ લઇ ગયું હતું. ત્યાં મેં કેટલાક સાધુઓ જોયા. તેઓમાંના કેટલાક કપડાં સીવતા હતા! હું ત્યાં ગયો એટલે તેમણે કપડાં સીવવાનું મૂકી દીધું. ત્યાર પછી પગ

ઉપર પગ ચડાવીને મારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

ઇશ્વર વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર જ્ઞાની લોકો બધી વાત કહેતા નથી. પોતાની મેજે તો એટલુંજ પૂછે કે કેમ છો? કુશળ છો?

પરંતુ વિજ્ઞાનીનો સ્વભાવ એથી જૂદા પ્રકારનો છે. તેઓ તો તદ્દન ઓલીઆ જેવા હોય છે. શરીર ઉપરનું વસ્ત્રજ કાંતો ખસી ખસી ગયું હોય. કાંતો નાના બાળકની માફક વસ્ત્ર બગલમાંજ રાખ્યું હોય!

'ઇશ્વર છે' એટલું જેણે જાણી લીધું છે તેનું નામ જ્ઞાની. અગ્નિ કાષ્ટમાં જરૂર છે એવું જે જાણે છે તેનું નામ જ્ઞાની. પણ એ કાષ્ટ-માંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરીને તે વડે રસોઇ કરીને જે જમે છે તેનું નામ વિજ્ઞાની.

વિજ્ઞાનીના આઠે પાશ મુક્ત થઇ ગયા છે—કામ ક્રોધ વગેરેના આકાર માત્રજ રહ્યા હોય છે.

પંડિત—भिद्यते हृदय ग्रंथिः छिद्यते सर्व संशयः।

હૃદયની ગ્રંથિઓ કપાઇ ગઇ છે અને તમામ પ્રકારના સંશય ટળી ગયા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, બરાબર. એકવાર સમુદ્રમાં એક વહાણ જતું હશે. એકાએક તેના ખીલા, સ્ક્રુ, લાકડાં, એ છૂટાં પડી ગયાં. તેની પાસે એક લોહચુંબકનો ખડક હતો. તેના આકર્ષણથી તમામ લોઢાની ચીજો ખેંચાઇને છૂટે છૂટી થઇ ગઇ.

હું કૃષ્ણ કિશોરને ઘેર કોઇ કોઇવાર જાઉં છું. એકવાર હું તેને ઘેર ગયો ત્યારે મને તેણે કહ્યું કે, પાન ખાશો? મેં કહ્યું, હા, પાન પણ ખાઇશ, અરીસામાં મ્હોં પણ જોઇશ અને સ્ત્રીઓની વચમાં દિગંબર થઇને નાચીશ પણ ખરો! કૃષ્ણકિશોરની સ્ત્રી તેને ઠપકો આપવા લાગી અને કહ્યું કે, તમે આ શું બોલ્યા? રામકૃષ્ણને આવું પુછાય?

એવી અવસ્થા થયા પછી કામ, ક્રોધ વગેરે દબાઈ જાય છે. શરીરમાં કશો વિકાર રહેતો નથી. બહારથી તો તે બીજા લોકોના શરીર જેવું દેખાય છે ખરૂં, પણ અંદરથી તે નિર્મળ બની ગયું હોય છે અને તેની જડતા જતી રહે છે.

એક શિષ્ય—ઇશ્વરનું દર્શન થયા પછી શરીર રહે છે ખરૂં?

શ્રીરામકૃષ્ણ—કોઇ કોઇ ભક્તોનાં શરીર પ્રારબ્ધ પ્રમાણે અમુક કર્મ કરવાની ખાતર કે લોકોને ઉપદેશ આપવા ખાતર ટકી રહે છે. યોગ્ય રીતે તીર્થયાત્રામાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાય છે, પણ આંખનો અંધાપો જતો નથી. તેજ પ્રમાણે ઇશ્વરનું દર્શન કર્યા પછી જન્મ મરણ ટળી જાય છે અને કામ ક્રોધાદિ વિકાર દગ્ધ થઇ જાય છે, તો પણ પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ તો તેવાં કર્મના પ્રમાણમાં એક અથવા અમુક જન્મ સુધી કરવોજ પડે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વિજ્ઞાની હમેશાં ઇશ્વરનેજ જુએ છે તેથીજ તેનો સ્વભાવ ભોળો અને ઓલીઆ જેવો હોય છે. ઉઘાડી આંખે પણ તે ઇશ્વરનું દર્શન કરે છે, અને કોઇવાર નિત્યમાંથી લીલામાં તો કોઇવાર લીલામાંથી નિત્યમાં સંક્રમણ કરે છે.

પંડિત—એ સમજાયું નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પ્રથમ તો નેતિ નેતિ એવો વિચાર કરતાં કરતાં નિત્ય અખંડ સચ્ચિદાનંદ સુધી પહોંચી જવાય છે. જ્ઞાની પ્રથમ એવો વિચાર કરે છે કે બ્રહ્મ જીવ નથી, જગત નથી, ચોવીશ તત્ત્વો નથી. એમ બાદબાકી કરતાં કરતાં તેઓ બ્રહ્મનેજ નિરપેક્ષ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જાણી લે છે; અને તેમ જાણ્યા પછી તેને સમજાતું જાય છે કે સર્વ નાના પ્રકારનાં રૂપ બ્રહ્મનાંજ છે. બ્રહ્મજ જીવ, જગત અને ચોવીશ તત્ત્વરૂપે થએલો છે.

પંડિત—(ભૂધર ચટ્ટોપાધ્યાયને) આ તમારાથી સમજાયું ? એ સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જો માખણ છે તો છાશ પણ છે. માખણનો વિચાર કરવા જતાં સાથે સાથે છાશનો વિચાર પણ આવી જાય છે; કેમકે છાશ વિના માખણ નિકળેજ શામાંથી ? એવીજ રીતે નિત્યને માનવા જતાં જગતરૂપી તેની લીલાને પણ માનવીજ પડે છે. અનુલોમ પણ છે અને વિલોમ પણ છે. સાકાર એ તેનું ચિન્મય સ્વરૂપ છે અને નિરાકાર અખંડ સચ્ચિદાનંદ છે.

તેજ બધાં રૂપ ધારણ કરે છે. જગતમાં જે કાંઈ છે તે તેજ છે. તેથીજ વિજ્ઞાનીને મન સંસાર ઉપર દ્વેષ રહેતો નથી. રામપ્રસાદે 'સંસારને શંકાનો પડદો' કહેવાથી એક માણસે જવાબમાં લખ્યું છે કે—

" આ સંસાર તો આનંદનું સ્થાન છે. હે કેદી ! તારામાં બુદ્ધિ નથી તેથી તું ઉપરચોટીયુંજ સમજી શકે છે.

" જનક રાજા મહાપ્રતાપશાળી હતો. તેને કોઈ વાતની ઉણપ ન હતી. તે બેઉ બાજુએ—સંસાર તરફ તેમજ ઇશ્વર તરફ—નજર રાખતો અને મજા કરતો. "

વિજ્ઞાની ઇશ્વરની સાથે વિશેષ રૂપે આનંદ કરે છે. કોઇ દૂધ વિષે જાણે છે, તો કોઇ દૂધ જુએ છે, અને કોઇ દૂધ પીએ છે. વિજ્ઞાની દૂધ પીએ છે અને પીને આનંદ તથા પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્યાર પછી શ્રીરામકૃષ્ણ થોડીવાર શાંત રહ્યા અને પંડિતને કહ્યું કે તંબાકુ પીવાની ઇચ્છા હોય તો પીઓ. પંડિતજી અગ્નિકોણ તરફના લાંબા ઓટલા ઉપર બેસીને તંબાકુ પીવા લાગ્યા.

પરિચ્છેદ ૫ મો—ભક્તનો અહંભાવ કેવો હોય છે ?

પંડિતજી પાછા આવ્યા અને શિષ્યોની સાથે જમીન ઉપર બેઠા- શ્રીરામકૃષ્ણ ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા વાતો કરવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આનંદ ત્રણ જાતનો હોય છે:-વિષયાનંદ, ભજનાનંદ, અને બ્રહ્માનંદ. જેમનો આનંદ કામિની કાંચનના ઉપભોગમાંજ મર્યાદિત થએલો છે તેઓના આનંદને વિષયાનંદ કહે છે. ઈશ્વરના પવિત્ર નામનું અથવા તેના ગુણનું કીર્તન કરવાથી પ્રાપ્ત થતા આનંદને ભજનાનંદ કહે છે. અને **ભગવાનના** દર્શનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને બ્રહ્માનંદ કહે છે. બ્રહ્માનંદનો ઉપભોગ કર્યા પછી ઋષિ મુનિઓ પોતાની મરજી મુજબ વર્તન કરતા હતા.

ચૈતન્ય ભગવાનની ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાઓ હતી—અંતર્દશા, અર્ધબાહ્યદશા અને સંપૂર્ણ બાહ્યદશા. અંતર્દશામાં તે **ભગવાનનાં** દર્શન કરીને સમાધિસ્થ થઈ જતા અથવા જડસમાધિમાં લીન થઇ જતા. અર્ધબાહ્યદશામાં તેમને જરાતરા શુદ્ધિ રહેતી અને સંપૂર્ણ બાહ્યદશા વખતે **ભગવાનના** નામનું અને ગુણનું કીર્તન કરતા.

હાજરા—(પંડિતને) હવે તમારી તમામ શંકાઓ દૂર થઇ હશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સમાધિ કોને કહેવાય તે જાણો છો ? **यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः** જ્યાં મન લીન થઇ જાય ત્યાં સમાધિ થઇ કહેવાય. જ્ઞાનીની જડ સમાધિ હોય છે—એવી અવસ્થામાં તેમનામાં અહંભાવ રહેતો નથી. ભક્તિયોગવડે પ્રાપ્ત થતી સમાધિને ચેતન (સવિકલ્પ) સમાધિ કહે છે. એવી અવસ્થામાં સેવ્ય

સેવક ભાવનું સ્મરણ રહે એટલા પૂરતો અહંભાવ રહી જાય છે. ઇશ્વિર રસરૂપ છે અને ભક્ત રસિક એટલે રસનો ભોક્તા છે; અથવા ઇશ્વર આસ્વાદ્ય છે અને ભક્ત આસ્વાદક છે એટલા પૂરતો અહંભાવ રહે છે. ભક્તને સાકરરૂપ બની જવું ગમતું નથી; સાકરથી જરા અલગ રહીને—તેના ભોક્તા બનીને—તેની મીઠાશનો સ્વાદ લેવાનું ગમે છે.

પંડિત—પણ તે જો તમામ અહંભાવ ખેંચી લે તો પછી શું થાય? ભક્તને જો તે સાકરરૂપ એટલે પોતારૂપજ બનાવી દે તો?

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે તમારા મનની વાત સ્પષ્ટપણે મને કહો. જો એમજ હોય, જો અહંભાવનો પૂરેપૂરો લય થઈ જતો હોય, તો **નારદ, સનક**, સનાતન, **સનંદ, સનત્કુમાર** વગેરે ભક્ત શિરોમણિઓનો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે તેનો શો ખુલાસો આપશો? તેઓ ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા છતાં તેમનો અહંભાવ પૂરેપૂરો ગયો નહતો.

પંડિત—હા જી, શાસ્ત્રમાં એવા મહાપુરુષોનું વર્ણન છે તો ખરૂં.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેઓ જ્ઞાની હતા તોપણ 'અમે ભક્ત છીએ' એટલો અહંભાવ તેમણે રહેવા દીધો હતો. *તમે **ભાગવત** વાંચ્યું નથી?

* રહેવા દીધો હતો, એમજ નહિ પણ શરીર હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાનની ચોથીથી છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધી પ્રારબ્ધની તારતમ્યના પ્રમાણમાં ઉત્થાનનું પ્રમાણ ન્યુન વા અધિક રહેવાનુંજ અને તે ઉત્થાન કાળમાં જીવભાવ, વ્યક્તિભાવ, અહંભાવ, જે કહો તે, થોડો ઘણો રહેવાનોજ. એ વ્યક્તિત્વ જડ અને ચૈતન્યના (દેહ અને આત્માના) મિશ્રણરૂપ હોવાથી એ દશામાં પૂર્ણ જ્ઞાની પોતાને દેહભાવે દાસ તરીકે કહે તથા જીવભાવે અંશરૂપે કહે અને આત્મભાવે પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે કહે એ યોગ્યજ છે. હનુમાનજીએ એ પ્રકારને અનુસરીને કહેલો શ્લોક પ્રસિદ્ધજ છે. મંત્રી. સ. સા.

પંડિત—થોડુંક વાંચ્યું છે. પૂરૂં નથી વાંચ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેની પ્રાર્થના કરો. તે દયામય છે. તે શું ભક્તની પ્રાર્થના નહિ સાંભળે ? ન કેમ સાંભળે ? તે તો કલ્પતરૂ છે. તેની પાસે જે માગશો તે મળશે.

પંડિત—અત્યાર સુધી મને એવો વિચાર આવ્યો નહતો. હવે મને બધું સમજાઇ ગયું છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સાધારણ ઋષિ મુનિઓ પોતેજ તરતા, પણ બીજાઓને તારી શકતા નહિ. ખેરનું લાકડું જેમ તેમ કરીને પોતે તરી શકે છે પણ તેના ઉપર એકાદ પક્ષી સરખું બેસે તો તે ડૂબી જાય છે. પણ **નારદજી** જેવા ઋષિઓ સીમળાના લાકડા જેવા હતા. તેઓ પોતે તરી જાણતા એટલુંજ નહિ પણ બીજા હજારો માણસોને પણ સાથે લઇ જતા. જેમ સ્ટીમર પોતે તરે છે એટલુંજ નહિ પણ તેમાં જે બેસે તેને પણ તારી શકે છે.

નારદ જેવા આચાર્યો વિજ્ઞાની હતા–બીજા ઋષિઓ કરતાં વિશેષ પરાક્રમશાળી હતા. પાકા પટાબાજી કરનારા આંખે પાટા બાંધીને પણ પટા ખેલી શકે છે અને એકી વખતે પાંચ છ માણસની સાથે હરિફાઈ કરી શકે છે.

જેઓ માત્ર જ્ઞાનીજ છે અને વિજ્ઞાની નથી તેઓ બીજાઓને ઉપદેશ આપવાની યોગ્યતા ધરાવી શકતા નથી. શેતરંજ રમતી વખતે કાચા ખેલાડીઓ ગમે તેમ કરીને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીનું મ્હોરૂં મારવા ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખે છે, પણ શેતરંજના ખરા ઉસ્તાદી દાવપેચ તેઓ બતાવી શકતા નથી. જે વિજ્ઞાની છે તેને કોઇ પણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી. તેઓને સાકાર તેમજ નિરાકાર બેઉનો સાક્ષાત્કાર થએલો હોય છે. તેઓ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારનો આનંદ ભોગવી શકે છે. ચિંતન કરતાં કરતાં અખંડમાં જ્યારે મન લીન થઈ જાય છે ત્યારે

અલૌકિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જ્યારે મનનો સંપૂર્ણ લય નથી થતો ત્યારે ઇશ્વરની મહત્તામાં મન પરોવાઇ તે દ્વારા આનંદ અનુભવાય છે.

જે માત્ર જ્ઞાનીજ છે તે લગભગ એકતરફી વિચાર કરે છે. આ બ્રહ્મ નથી, તે બ્રહ્મ નથી એવો વિવેક કરીને તે તમામ અનાત્મ જણાતા પદાર્થોની બાદબાકી કરી નાંખે છે અને જગતને સ્વપ્નવત્ ઠરાવે છે. હું તો બેઉ હાથ છોડી દઉં છું અને બધાને—નિત્યને અને તેની લીલાને બેઉને—સત્ય માનું છું.

બેઉ હાથ છોડી દઉં છું એનો અર્થ સમજ્યા? એકવાર એવું બન્યું કે એક વણકર બીજા એક વણકરને મળવા ગયો હતો. પેલો વણકર તે વખતે રેશમ કાંતતો હતો—તેની પાસે નાના પ્રકારનું રંગ બેરંગી રેશમ હતું. તે પોતાના મિત્રને જોઇને ઘણો ખુશ થયો અને બોલ્યો, 'ભાઈ! તું આવ્યો તેથી મને એટલો બધો હર્ષ થયો છે કે કાંઇ કહેવાની વાત નહિ. બેસ, તારે માટે હું જરા ખાવા પીવાનું લઈ આવું.' એમ કહીને તે બહાર ગયો. આ બાજુએ પેલો મળવા આવેલો વણકર રંગ બેરંગી રેશમ જોવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં તેનું મન લલચાયું અને રેશમનું એક ગૂંચલું તેણે બગલમાં સંતાડી દીધું. એટલામાં ઘર ધણી ખાવાનું લઇને આવી પહોંચ્યો, અને બેઉ જણ ઘણાજ આનંદથી અને પ્રેમપૂર્વક સાથે બેસીને ખાવા લાગ્યા. ઘર ધણીએ જ્યારે પોતાના રેશમ તરફ નજર કરી ત્યારે રેશમનું એક ગૂંચલું ઓછું થએલું માલુમ પડ્યું, અને બીજી બાજુએ તેણે પોતાના મિત્રને બગલમાં કાંઇક સંતાડતો દીઠો. આથી તેનો શક દૃઢ થયો અને પોતાનો ચોરાયલો માલ પાછો મેળવવાને તેણે એક તદબીર રચી.

તે બોલ્યો, 'દોસ્ત! આપણે આજે ઘણે દિવસે એકઠા થયા

છીએ. આજ તો ઘણા આનંદનો દિવસ છે. મને એવું મન થાય છે કે જાણે આપણે બેઉ જણ જરા નાચીએ.' પેલો કહે, 'મને પણ તારા જેટલોજ હર્ષ થયો છે.' એમ કહીને બેઉ જણ નાચવા લાગ્યા. ઘર ધણીએ જોયું કે પેલો માણસ હાથ ઉંચા કર્યા વગર એમને એમજ નાચે છે. તેથી તેણે કહ્યું, 'દોસ્ત! એમ શું કરે છે? આજે તો આનંદનો દિવસ છે. જરા બેઉ હાથ ઉંચા કરીને તો નાચ.' પણ પેલા માણસે તો એકજ હાથ ઉંચો કર્યો. ત્યારે પેલાએ કહ્યું, 'અરે! એક હાથ શું ઉંચો કરે છે? બેઉ હાથ ઉંચા કરીને તો નાચ. જો, હું કેવો બેઉ હાથ ઉંચા કરીને નાચું છું!' પણ પેલો તો બગલમાં સંતાડેલું રેશમનું ગૂંચલું વધારે દબાવીને હસવા લાગ્યો અને એકજ હાથ ઉંચો રાખીને નાચતો ગયો અને બોલ્યો, 'મને તો એકજ હાથ ઉંચો રાખીને નાચતાં આવડે છે.'

માટે હું (શ્રીરામકૃષ્ણ) તો બેઉ હાથ ઉંચા રાખીને નાચું છું. મારી પાસે બગલમાં સંતાડવા જેવું કશું નથી. મને લેશ માત્ર પણ ભય નથી. માટેજ હું નિત્ય અને તેની લીલા બેઉને સત્ય માનું છું.

મેં એકવાર કેશવસેનને કહ્યું હતું કે, અહંભાવનો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી બધું નકામું. ત્યારે કેશવ કહે કે એવું થાય તો પછી સમાજ બમાજ કશું રહેજ નહિ. અહંભાવ ન રહે તો કોણ કોને ઉપદેશ કરે? મેં કહ્યું કે તમે મારૂં કહેવું સમજ્યા નથી. હું તમને ખોટા અહંભાવનો, બંધનકારક અહંભાવનો ત્યાગ કરવાનું કહું છું; પણ સાચો અહંભાવ, બાળકના જેવો ગુણાતીત અહંભાવ, અથવા હું ઇશ્વરનો દાસ છું કે હું જ્ઞાની છું, એવો અહંભાવ રહે તેમાં હરકત નથી. સંસારબદ્ધ લોકોનો અહંભાવ–અજ્ઞાનયુક્ત અહંભાવ ખોટા અને બંધનકારક છે. સચ્ચિદાનંદરૂપી મહાસાગરની વચમાં એક લાકડી

આડી પડી હોય અને તેના બે ભાગ કરતી હોય તેમ એ કાચો અહંભાવ મિથ્યા દ્વૈતભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. હું ઈશ્વરનો દાસ છું, હું જ્ઞાની છું, એવો અહંભાવ પાણી ઉપર કલ્પિત રેખાના જેવો છે. એથી પાણી એક છે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે, માત્ર વચમાં એક રેખા રહે છે. પણ તેની કાંઇ હરકત નહિ. વસ્તુતઃ જળ એક અને અખંડરૂપે દેખાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ ઘણા મહા પુરૂષોમાં 'હું જ્ઞાની છું' અથવા 'હું ભક્ત છું' એટલો અહંભાવ રહે છેજ. હનુમાનજીને સાકાર તેમજ નિરાકાર બેઉનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, તોપણ તેઓ સેવ્યસેવકભાવે અથવા ભક્તભાવે રહેતા હતા. તેમણે એકવાર રામચંદ્રજીને કહ્યું હતું કે, હે રામ! કોઈ વાર એવો વિચાર આવે છે કે તમે પૂર્ણ છો અને હું તમારો અંશ છું; વળી બીજી વાર એવો વિચાર આવે છે કે તમે સેવ્ય છો અને હું તમારો સેવક છું; પણ જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉર્મિ આવે છે ત્યારે તો હું અને તમે એકજ છીએ એવું પ્રતીત થાય છે.

એકવાર **યશોદા** કૃષ્ણના વિયોગથી વિહ્વલ થઇને રાધાજી પાસે ગયાં. તેમનો સંતાપ જોઇને **રાધાજીએ** તેમને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું **દર્શન** કરાવ્યું અને કહ્યું કે **કૃષ્ણ ચિદાત્મા છે અને હું તેની ચિત્‌ શક્તિ છું**. તમે મારી પાસે વરદાન માગી લો. **યશોદાએ** કહ્યું, "**મા**! મારે બ્રહ્મજ્ઞાન જોઇતું નથી; માત્ર એટલું વરદાન આપો કે મને ધ્યાનમાં ગોપાલના રૂપનું દર્શન હમેશાં થાય અને કૃષ્ણ ભક્તોનો સહવાસ હમેશાં થતો રહે. હું ભક્તોની સેવા કરી શકું અને હમેશાં ભગવાનના નામ અને ગુણનું કીર્તન કરવાને ભાગ્યશાળી થાઉં. એ સિવાય મારે બીજા કશાની ઇચ્છા નથી."

ગોપીઓની એવી ઇચ્છા હતી કે ભગવાનના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરીએ. શ્રીકૃષ્ણે તેમને યમુનામાં ડૂબકી મારવાને કહ્યું. ડૂબકી મારતાંજ તેઓ એકદમ વૈકુંઠમાં જઇને બેઠાં હોય એમ તેમને માલુમ પડ્યું. તેમને ભગવાનના ઐશ્વર્યનું દર્શન થયું પણ તેથી તેમને તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, 'અમને તો ગોપાલનું દર્શન અને ગોપાલની સેવા એજ પ્રિય છે. એ સિવાય બીજું કશું અમને પ્રિય નથી.'

મથુરા જતાં પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને બ્રહ્મજ્ઞાન આપવાનો યત્ન કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું, 'જુઓ, હું પ્રાણીમાત્રના અંતરમાં અંતર્યામી રૂપે રહું છું. તમે મારૂં એકજરૂપ જોયા કરો છો?'

ગોપીઓ કહે, હે કૃષ્ણ! શું તમે અમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો છે અને શું તેથી અમને આ બધું બ્રહ્મજ્ઞાન આપવા માંડ્યું છે?*

એક શિષ્ય—ત્યારે 'હું ભક્ત છું' એવો અહંભાવ આખર સુધી જતોજ નથી?

શ્રીરામકૃષ્ણ—કોઇ કોઇવાર અંહભાવનો લય પણ થાય છે. તે દશામાં પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન થઇ સમાધિ આવી જાય છે. મને પણ કોઈ કોઇવાર એવો અનુભવ થાય છે. પણ બરોબર તો નહિજ. સા–રી–ગ–મ–પ–ધ–ની. એ સાતે સૂર તો ખરા, પણ ની ના સૂર

* અંતઃકરણમાંનો વિક્ષેપ દોષ દૂર થઇ જ્યાં સુધી તે ભક્તિભાવની પરાકાષ્ઠાએ અને સત્વગુણની પ્રાધાન્યતાએ ન પહોંચ્યું હોય ત્યાં સુધી ઉપલાં બે દ્રષ્ટાંતોમાં જણાવ્યા જેવો ભક્તભાવ રહે એ સ્વભાવિક અને જરૂરીજ હોઈને એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી અભેદજ્ઞાન ન ગમે અને કદાચ ખરાબ લાગે તો પણ આશ્ચર્ય નથી. ભ્રં૦ શ્રી. સ. સા.

ઉપર લાંબો વખત ટકાતું નથી. નીચેના સૂર ઉપર ઉતરી જવુંજ પડે છે.*

પંડિત—આપણે કહીએ તે શું ઇશ્વર સાંભળે છે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ન કેમ સાંભળે? તે કલ્પતરૂ છે. તેની પાસે જઇને જે માગશો તે મળશે. પણ એ કલ્પતરૂની પાસે જઇએ અને માગણી કરીએ ત્યારેજ વાત બને.

બીજી એક વાત એવી છે કે તે ભાવગ્રાહી છે. જે કોઈ ઇચ્છા રાખીને સાધના કરવામાં આવે તે પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે. જેવી ભાવના તેવો લાભ. એક બાજીગર બજાર વચ્ચે ખેલ કરતો હતો, અને 'પોશાક આપો, ઇનામ આપો' એવું વચમાં વચમાં બોલતો હતો. એવામાં તેની જીભ એકાએક તાળવાના મૂળમાં પેસીને ઉલટી થઇ ગઇ અને તેમ થતાં તેનાથી કુંભક થઇ ગયો અને જડ સમાધિની દશા આવી ગઈ. તે બોલી શકયો નહિ, તેમ હાલી ચાલી શકયો નહિ. લોકોએ તેને દાટી દીધો અને તેના ઉપર કબર ચણાવી દીધી.

---

* વેદાંત શાસ્ત્ર આ વિષે સમજુત આપે છે કે, સાતમી ભૂમિકાવાળો જ્ઞાની અખંડ સમાધિમાં રહી શકે છે અને છઠ્ઠી, પાચમી તથા ચોથી ભૂમિકાવાળા જ્ઞાનીઓ ઉત્તરોત્તર ઓછો સમય એ દશા ભોગવી શકે છે. આ સર્વે દશાઓ જ્ઞાની તરીકેનીજ છે, અને તેમનો દેહ છુટયા પછી જો અન્ય દેહ માટેનું અજ્ઞાતદશાજન્ય કર્મ ફળોન્મુખ થઇ પ્રારબ્ધ દશાને ન પામ્યું હોય તો ઘટો ફૂટયે ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ બની જાય છે તેમ જ્ઞાનીનો દેહ છૂટતાં તે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. એ ભૂમિકાવાળાઓની સદેહ અવસ્થા પ્રારબ્ધ વિવિધતાને લઇને એક પ્રકારની નથી હોતી અને સમાધિ દશા તેઓ સર્વે એક સરખો સમય નહિ ભોગવી શકતા હોવાથી તેમજ પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગવીનેજ ક્ષય કરવો પડતો હોવાથી જીવન્મુક્તિનો વિલક્ષણ આનંદ ભોગવવામાં પણ વધઘટ રહે છે. મંત્રી. સ. સા.

ઘણાં વર્ષ પછી કોઇએ ખોદતાં ખોદતાં પેલી કબર ખોદી કહાડી અને તેની અંદર સમાધિસ્થ થએલો પેલો બાજીગર લોકોના જોવામાં આવ્યો. લોકોએ મહાત્મા ધારીને તેનું પૂજન કર્યું. તેને થોડીવાર સુધી હલાવ્યાથી તેની જીભ પાછી હતી તેવી થઇ ગઈ અને તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. શુદ્ધિમાં આવતાંજ તેને પોતાના અસલના ધંધાનું સ્મરણ થઇ આવ્યું અને 'પોશાક આપો, ઇનામ આપો' એવી બૂમો પાડવા લાગ્યો!

માટે હું રડતો અને કહેતો કે મા! સાંસારિક વિચાર વૃત્તિનું સત્યાનાશ જજો.

પંડિત—શું આપનામાં તેવી વૃત્તિ હતી ખરી?

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, થોડીક હતી.

પંડિત—ત્યારે અમને પણ ઉપાય બતાવી દોને કે અમારી પણ ચાલી જાય. આપની શી રીતે ગઇ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—એની મેળેજ ચાલી ગઈ.+

+યત્ન વગર તો કશું નથીજ બનતું. રામકૃષ્ણનો પૂર્વની તૈયારી ઉપરાંત વર્તમાન જન્મની જીજ્ઞાસા અને પ્રયત્ન પણ ઓછાં નહતાં, એટલે તેના વડે યોગ્ય દશાએ પહોંચતાં સાંસારિક વૃત્તિને "એની મેળેજ" ચાલ્યા જવું પડે. મંત્રી સ. સા.

પરિચ્છેદ ૬ ઠો—તેને જાણો એટલે બધું જણાઇ જશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વર તો કલ્પવૃક્ષ છે. તેની પાસેથી જે માગીએ તે મળી શકે છે. પણ યોગ્યતાપૂર્વક માગવું જોઇએ.

ઇશ્વિરે કેવા કેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા છે? અનંત બ્રહ્માંડ તેનીજ સૃષ્ટિ છે. પણ તે સમગ્ર સૃષ્ટિનું જ્ઞાન મેળવવાની આપણને જરૂરજ શી છે? છતાં જો તમને તે જાણવાની ઇચ્છાજ હોય તો પ્રથમ તેનું દર્શન કરવાનો, તેની પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરો એટલે તે પોતેજ તમને બધું સમજાવી દેશે. **યદુમલ્લિકનું** ઘર કયાં આગળ છે અને તેની પાસે કેટલા હજારની સરકારી લોન છે એ બધું જાણવાની આપણને શી જરૂર છે? પ્રથમ તો આપણે ગમે તેમ કરીને ખુદ **યદુમલ્લિકની** સાથે ઓળખાણ કરી લેવું જોઇએ અને તેની સાથે વાતચીત કરવી જોઇએ. ગમે તેમ કરીને એટલું કરવુંજ જોઇએ. પછી ગમે તો તેના પટાવાળાની ખુશામત કરીને કે તેના ધક્કા ખાઇને પણ તેના ઘરમાં જઇને તેની સાથે ઓળખાણ કરવું. તેની સાથે મૈત્રી થયા પછી તે પોતાની બધી હકીકત પોતેજ તમને કહેશે અને ઘરધણીની સાથે મૈત્રી થશે એટલે તેના પટાવાળા પણ તમને સન્માન આપવા લાગશે.

મહાત્માઓને ભગવાનની સમગ્ર વિભૂતિનું જ્ઞાન મેળવવાની દરકાર હોતી નથી. કલાલની દુકાનમાં કેટલા મણ દારૂ છે તેનો હિસાબ કરવાની આપણે શી જરૂર છે? આપણને તો માત્ર એક સીસા દારૂથીજ નિશો ચડી જાય છે. આપણને નિશો ચડયો એટલે બસ! ભગવાનનું ઐશ્વર્ય કેટલું છે તે જાણવાની આપણને જરૂરજ નથી. આપણે તો તેનો જરાક નિશો ચાખતાંજ ઉન્મત્ત થઈ જઇએ છીએ!

ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, એ બધા તેની પાસે જવાના માર્ગ છે. જે રસ્તે જશો તે રસ્તે તેની પાસે જઇ શકશો. તોપણ ભક્તિયોગનો માર્ગ ઘણોજ સરળ છે.

કયો માર્ગ વધારે સારો અને કયો ઓછો સારો એ વિષે માત્ર વિચારજ કર્યા કરવાની જરૂર નથી. કાર્ય પણ કરવું જોઇએ. ઘણીવાર વિજયની સાથે મારે વાતચીત થઈ હતી. મેં તેને કહ્યું કે એક માણસ એવી પ્રાર્થના કરતો હતો કે, હે ઇશ્વર! તમે કોણ છો, કેવા છો, તે મને બતાવી દો!

જ્ઞાનમાર્ગ અઘરો હોવાથી પાર્વતીએ ગિરિરાજને નાના પ્રકારનાં ઇશ્વરીય સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી કહ્યું હતું કે પિતા! બ્રહ્મજ્ઞાનજ જોઇતું હોય તો સાધુ સગાગમ કરો.

બ્રહ્મના સ્વરૂપનું મ્હોડેથી વર્ણન થઇ શકતુંજ નથી. રામગીતામાં લખ્યું છે કે માત્ર તટસ્થ લક્ષણવડેજ તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપી શકાય છે. જેમકે અમુક ઝુંપડું–ગંગાના કિનારા ઉપર આવેલું છે. આવું લક્ષણ આપ્યાથીજ ઝુંપડાના સ્થાનનો નિર્દેશ થઇ શકે છે.

નિરાકાર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર નજ થઇ શકે એમ નથી. છતાં લેશ માત્ર પણ વાસના રહી હોય ત્યાં સુધી કાંઇ વળે નહિ. ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી દૂર રહી સંપૂર્ણ ત્યાગ થાય, મનનો લય થાય ત્યારેજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જરા તરા અનુભવમાં આવવા લાગે છે; અને સાચા અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે.

કેટલાક લોકોને વગર સાધને એમને એમ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એવા આત્માઓ **નિત્યસિદ્ધ** કહેવાય છે. જેઓ જપ તપ વગેરે સાધન ભજન કરીને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કરે છે તેઓ **સાધન સિદ્ધ** કહેવાય છે. વળી કેટલાક **કૃપા સિદ્ધ** હોય છે. જેમ એક ઓરડામાં એક હજાર વર્ષ સુધી અંધકાર રહ્યો હોય અને દીવાસળી

પ્રસતામાંજ એકદમ અજવાળું થઇ જાય તેમ તેમનામાં ચૈતન્યનો ઉદય એકદમ થઇ જાય છે.

વળી કેટલાક (પૂર્વજન્મની સાધનાને લીધે) અકસ્માત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ કોઈ ગરીબ માણસનો છોકરો કોઇ શ્રીમંતની નજરે પડે અને તેના ઉપર તેની મહેરબાની થાય, તે તેને પોતાને ઘેર રાખીને ભણાવે અને પોતાની પુત્રી પરણાવે અને તે ગરીબનો છોકરો ગાડી ઘોડે ફરતો થાય, સુશોભિત મકાનમાં રહેવા પામે અને દાસ દાસીઓ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે, તેમ કેટલાક એકાએક સિધ્ધ થઇ જાય છે.

સુરેન્દ્ર—અમે તો હમણાં ભટકીએ છીએ! કોઇ શ્રીમંતની નજરે પડી જઈશું તો વળી મોટા માણસ બની જઇશું!

શ્રીરામકૃષ્ણ—તું તો મોટા માણસ છેજ. 'ક'ને કાનો જોડીએ એટલે 'કા' થાય; પછી બીજો કાનો જોડવો નિરુપયોગી છે! બીજો કાનો જોડો તોએ 'કા'નો 'કા'જ રહેશે. (હસાહસ.)

નિત્યસિધ્ધ પુરુષોની વાતજ જૂદી છે. જેમકે અરણીનું લાકડું! જરા ઘસો એટલે તેમાંથી આગ્ન ઉત્પન્ન થાય છે! નિત્યસિધ્ધ પુરુષો જરાક સાધન કરે એટલે તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમ છતાં નિત્યસિદ્ધ પુરુષો ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ સાધન કરે છે. સામાન્ય માણસો માટે પ્રથમ સાધન અને પછી સાક્ષાત્કાર એવો ક્રમ હોય છે, પણ નિત્યસિધ્ધ પુરુષોનો ક્રમ ઉલટો હોય છે. તેમને માટે તો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર અને પછી સાધન. જેમ દૂધીના વેલાને પહેલાં કુમળાં આરીઆં બેસે છે અને પછી ફૂલ લાગે છે.

દૂધીને ફૂલ બેસતાં પહેલાં ફળ લાગે છે એ વાત સાંભળીને પંડિતજી હસી પડયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વળી નિત્યસિધ્ધ જીવોને હોમા પક્ષીની ઉપમા

આપી શકાય છે. એ પક્ષી આકાશમાં ઘણે ઉંચે રહે છે અને આકાશમાંજ ઈંડાં મૂકે છે. આકાશમાંથી નીચે પડતાં પહેલાંજ ઈંડાં સેવાઇ જાય છે અને તેમાંથી બચ્ચાં નીકળે છે; પણ બચ્ચાં ચેતી જાય છે અને પૃથ્વી ઉપર પડતાં પહેલાં એકકે શ્વાસે મા તરફ ઉડી જાય છે. જુઓને, પ્રહ્લાદને 'ક' લખતાંજ કૃષ્ણનું ઉદ્દીપન થઇ ગયું અને નેત્રમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી ! એનું નામ તે નિત્યસિધ્ધ.

પરમહંસજી પંડિતજીનો નમ્ર સ્વભાવ જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને પોતાના શિષ્યો આગળ તેમની નમ્રતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે, એમનો સ્વભાવ ઘણોજ ઉત્તમ છે. માટીની દિવાલમાં ખીલો મારતાં બિલકુલ મુસ્કેલી પડતી નથી, પણ પત્થરની દિવાલમાં ખીલો મારતાં તો આખરે ખીલાનું માથું ભાગી જાય પણ પત્થરને કશી અસર થતી નથી. તેમ કેટલાક લોકો એવા પણ હોય છે કે તેમની આગળ ઇશ્વર સંબંધી હજારો વાતો કરો, પણ તેમના હૃદયમાં ચૈતન્યનો ઉદય કેમે કર્યો ન થાય. મગરની પીઠ ઉપર તરવારના હજારો પ્રહાર કરો પણ તેને કશી અસર નહિ થાય.

પંડિત—પણ મગરના પેટમાં મારો તો અસર થાય ખરી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેવળ શાસ્ત્રોનાં થોથાં વાંચ્યે શું વળે? એ તો "ફેલાજફી" (ફિલૉસોફી)!

પંડિત—ફેલાજફી તો ખરીજ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—લાંબી લાંબી વાતો કર્યે કશો લાભ થતો નથી. બાણવિદ્યા શીખવી હોય તો પ્રથમ કેળના ઝાડ તરફ નિશાન તાકવું, પછી નેતરના રોપા ઉપર, પછી પાતળી સળી ઉપર અને એમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં પછી ઉડતા પક્ષીને પણ વીંધી શકાય.

તેવીજ રીતે શરૂઆતમાં તો ઇશ્વરની સાકાર મૂર્તિ ઉપરજ મનને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

કેટલાક ભકતો ત્રિગુણાતીત હોય છે. નારદ જેવા નિત્યભકતોની દૃષ્ટિએ સઘળું ચિન્મયજ હોય છે. ચિન્મય શ્યામ, ચિન્મય ધામ અને સેવક પણ ચિન્મય; નિત્ય ઇશ્વર, નિત્યભકત અને નિત્ય જગત. જેઓ નેતિ નેતિ એવો જ્ઞાન વિચાર કરે છે તેઓ ઇશ્વરના અવતારને માનતા નથી. હાજરા કહે છે તે ખરૂં છે કે ભક્તને માટેજ ઇશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે; જ્ઞાનીને માટે નહિ. જ્ઞાની તો સોહમ્ સોહમ્ એવોજ વિચાર કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ અને શિષ્યો થોડીવાર સુધી ચૂપ રહ્યા. પછી પંડિતજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું.

પંડિત—જી, મહારાજ! નિષ્ઠુર ભાવનાનો કેવી રીતે નાશ થાય?

શ્રીરામકૃષ્ણ—માટેજ નારાયણ શાસ્ત્રી કહે છે કે માત્ર શાસ્ત્રો વાંચ્યા કરવામાં એક મોટું નુકસાન છે. તર્ક વિચાર એ બધું એક બાજુએ મૂકીને સાધના કરો.

પંડિત—પણ કોઈ રસ્તો તો હશેજ ને!

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, છેજ. વિવેક. એક પદ સાંભળો—

"વિવેક નામનો તેનો એક પુત્ર છે; તે તમને તત્ત્વકથા સંભળાવશે."

વિવેક, વૈરાગ્ય અને ઇશ્વિર પ્રત્યે પ્રેમ એ ત્રણ સાધન છે. વિવેક દૃઢ થયો ન હોય ત્યાં સુધી ઇશ્વર સંબંધે વ્યાખ્યાન કરવામાં કોઇ કોઇ વાર મોટી ભૂલ થઇ જાય છે. એક સામવેદી પંડિત હતો; તેણે મોટું વ્યાખ્યાન આપ્યું અને આખરે બોલ્યો કે, ઇશ્વર નિરસ છે! કહો, આ કેટલી મોટી ભૂલ? રસરૂપ ઇશ્વિર તેને નિરસ કહેવાયજ કેમ? એવીજ રીતે એક માણુસ કહેતો હતો કે મારા મામાની ગાયો બાંધવાની કોઢમાં ઘોડા છે! ઘોડા તે કોઢમાં બંધાતા હશે?

આ વચન જેવું અસંબદ્ધ છે તેવુંજ ઇશ્વર નિરસ છે એ વચન પણ અસંબદ્ધ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ—(પંડિતને) તમે તો રસગુલ્લાં જેવા બની ગયા છો. હવે તો તમે થોડા દિવસ રસમાં ડૂબી જાઓ એટલે તમને પોતાને તેમજ બીજાઓને પણ લાભ છે. માત્ર થોડાજ દિવસ !

પંડિત—મારાં છાનવડાં* બળીને કોલસા જેવા થઇ ગયાં છે !

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, ના, એ તો બરાબર તળાઇને કાળાં જાંબુ જેવાં થઇ ગયાં છે. બળી ગયાં નથી.

હાજરા—બરાબર તળાઈ ગયાં છે. હવે તો રસ પીએ એટલીજ વાર છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(પંડિતને) શું સમજ્યા ? હવે ઝાઝાં શાસ્ત્રો વાંચવાની જરૂર નથી. બહુ વાંચ્યાથી જે કરવાનું છે તે થતું નથી. ન્યાંગટા (તોતાપુરી) મને ઉપનિષદ્ અને ગીતા સંભળાવતો હતો. તે કહેતો કે દસવાર **ગીતા ગીતા** એમ બોલ્યા કરો એટલે તમને **ગી**તાનો બધો સાર સમજાઇ જશે. ‘ ગીતા, ગીતા ’ એમ બોલતાં બોલતાં ‘ તાગી ’ ‘ તાગી ’–ત્યાગી ત્યાગી એવો શબ્દ બની જશે.

માટે ખરો ઉપાય તો **વિવેક, વૈરાગ્ય** અને **ઇશ્વરાનુરાગ** એ ત્રણ બાબતોમાં રહેલો છે. ઇશ્વરાનુરાગ કેવો હોવો જોઇએ ? ઇશ્વરને માટે પ્રાણ આકુળ વ્યાકુળ થઈ જવો જોઇએ. જેવી વ્યાકુળતાથી ગાય પોતાના વાછરડા પાછળ દોડે છે તેવી વ્યાકુળતા ઇશ્વરને મળવાને માટે થવી જોઇએ. વ્યાકુળતા થાય એટલે ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો અરુણોદય થયો જાણવો.

પંડિત—આપ કહો છો તેવુંજ વેદમાં લખ્યું છે. ‘ જેમ

* છાનવડાં એટલે ચાસણીમાં બોળ્યા વગરનાં રસગુલ્લાં. તે બન્ને ગુલાબજાંબુને મળતી એક જાતની બંગાળી મીઠાઇનાં નામ છે.

વાછરડાને ગાય વ્યાકુળતાપૂર્વક આરડીને બોલાવે છે તેમ હું તને બોલાવું છું.'

શ્રીરામકૃષ્ણ—વ્યાકુળ થઇને તેને માટે આક્રન્દ કરો; તેમજ વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે ગુણ પ્રાપ્ત કરીને અવગુણનો ત્યાગ કરો તો ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થશે.

વ્યાકુળતા થતાં તમારી ઉન્માદ અવસ્થા થઈ જશે. ભલે, જ્ઞાનમાર્ગે જાઓ કે ભક્તિમાર્ગે જાઓ. દુર્વાસાને જ્ઞાનોન્માદ થયો હતો.

સંસારી અને ત્યાગી વચ્ચે મોટો તફાવત છે. સંસારીનું જ્ઞાન દીવા જેવું હોય છે. દીવાના પ્રકાશવડે માત્ર એક ઓરડામાંજ અજવાળું થાય છે. સંસારીને પોતાનો દેહ અને ઘરસંસારની બાબતો સિવાય બીજું જ્ઞાન હોતું નથી. પણ ત્યાગી પુરુષનું જ્ઞાન સૂર્ય જેવું હોય છે. તેના પ્રકાશવડે ઘરની અંદરની અને બહારની બધીએ વસ્તુઓ જોઇ શકાય છે. ચૈતન્ય ભગવાનનું જ્ઞાન સૌરજ્ઞાન હતું. જ્ઞાનસૂર્ય પ્રખર પ્રકાશતો હતો તેની સાથે તેમનામાં ભક્તિરૂપી ચંદ્રનું શીતળ અજવાળું પણ હતું. તેમનામાં બ્રહ્મજ્ઞાન અને અને પ્રેમભક્તિ બેઉ હતાં.

જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે—અભાવાત્મક અને ભાવાત્મક. તમે જેની ચર્ચા કરો છો તે અભાવ—નેતિ નેતિ—નિષેધાત્મક જ્ઞાન છે. એ સિવાય ભાવભક્તિનો માર્ગ પણ છે. તે દ્વારા પણ ચૈતન્ય પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જ્ઞાનમાર્ગ ઘણોજ અઘરો છે. જ્ઞાન થયા પછી તો હું ગુરુ અને તમે શિષ્ય એવો ભેદ પણ ન રહે એક અભિન્ન એકતાનુંજ ભાન થાય. એકવાર શુકદેવજી જનક પાસે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા ગયા. જનકે કહ્યું કે, પ્રથમ દક્ષિણા આપો અને પછી હું તમને બ્રહ્મજ્ઞાન આપું, કારણ કે તમને જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થઇ જશે ત્યારે કોણ કોને દક્ષિણા આપશે! હું ગુરુ અને તમે શિષ્ય એવો ભેદ

રહેશેજ નહિ. માટે પ્રથમ દક્ષિણા આપો.

ભાવ અને અભાવ બેઉ માર્ગ છે, અનંત મત અને અનંત માર્ગ છે, પણ એક વાત તમારે હમેશ યાદ રાખવી કે કલિયુગ માટે તો નારદીય ભક્તિ એજ વિધાન છે. એ માર્ગમાં પ્રથમ ભક્તિ પરિપક્વ થયા પછી ભાવ અને ભાવના કરતાં પણ એક વિશેષ ઉંચી અવસ્થા છે. એ અવસ્થાને મહાભાવ કહે છે અને તે પ્રેમનો ઉદય થતાં પ્રાપ્ત થાય છે. પણ સામાન્ય મનુષ્યોને મહાભાવ અને પ્રેમ પ્રાપ્ત થઇ શકતાં નથી. જેમને તે પ્રાપ્ત થાય છે તેમનેજ લાભ અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય છે.

પરિચ્છેદ ૭ મો–અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો.

પંડિતજી શ્રીયુત **મણિમલ્લિક** સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. **મણિમલ્લિક** બ્રાહ્મસમાજના સભાસદ છે. બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ વિષયક સિદ્ધાન્તોના ગુણ દોષ વિષે પંડિતે ભારે ચર્ચા ઉઠાવી. **શ્રીરામકૃષ્ણ** ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા તે સાંભળતા હતા અને હસતા હતા. વચમાં તે બોલી ઉઠયા કે ' એ તમોગુણ તો સત્વગુણમાં રહેલો છે–વીરભાવ છે. અન્યાય અને અસત્ય જોઇને મારાથી બોલ્યા વગર રહેવાતુંજ નથી. ધારો કે એક માણસની સ્ત્રી દુરાચરણી છે અને તે પોતાના ધણીના પરમાર્થમાં હાનિ કરે છે. એવે વખતે તે માણસે વીરભાવ ધારણ કરવો અને તે સ્ત્રીને શિક્ષા કરીને કહેવું જોઇએ કે પાપિણી! તું મારા પરમાર્થને હાનિ પહોંચાડે છે! તને ઠાર મારી નાખીશ!'

વળી **શ્રીરામકૃષ્ણ** હસી પડયા અને બોલ્યા કે, **મણિમલ્લિક**વાળી બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંત નવા છે. એમાં તમારાથી લાભો

વખત સ્થિર થઇને રહેવાશેજ નહિ. તમારા જૂના સંસ્કાર કાંઇ સહેલાઇથી ભૂંસાય ખરા ? એક હિન્દુ માતાજીનો પરમ ભક્ત હતો અને આખો દિવસ જગદંબાના નામનો જપ કરતો. જ્યારે તેના ગામમાં મુસલમાનોનો અમલ બેઠો ત્યારે તેને બિચારાને જોર જુલ-મથી મુસલમાન કરવામાં આવ્યો. તેને મોલવીએ કહ્યું કે હવે તું મુસલમાન થયો તેથી તારે માત્ર અલ્લાના નામનોજ જપ કરવો. તે બિચારો મહામહેનતે અલ્લા અલ્લા બોલવા તો લાગ્યો, પણ જગદં-બાનું નામ તેને મોઢે ચડી ગએલું તેથી વારે વારે 'જગદંબા' એવો ઉદ્‌ગાર નીકળી જતો. આથી મુસલમાનો ખીજવાયા અને તેને મારવા ગયા. ત્યારે તે બોલ્યો, 'શેખ સાહેબ, માફ કરો. મને મારશો નહિ. હું તમારા અલ્લાનું નામ લેવાને ખૂબ મહેનત કરૂં છું, પણ મારી જગદંબા મારા કંઠ સુધી આવી ગયેલી હોવાથી તે તમારા અલ્લાને ધક્કો મારીને બહાર કહાડી મૂકે છે ! (પંડિતને, જરા હસીને) તમે મણિમલ્લિકને કાંઇ કહેશો નહિ.

શું સમજ્યા ? જૂદા જૂદા માણસોની રૂચિ જૂદી જૂદી હોય છે; અને જેને જે પચે તે ચીજ તે ખાય છે. જૂદા જૂદા અધિકારવાળા માણસોના હિત માટે ઇશ્વરે જૂદા જૂદા ધર્મની અને જૂદા જૂદા સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ કરી છે. બધા માણસો કાંઇ બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિ-કારી હોતા નથી; તેટલા માટેજ તેણે સાકાર પૂજાની વ્યવસ્થા કરી છે. એક સ્ત્રી બજારમાંથી પોતાનાં છોકરાં માટે આટો લાવે છે. એજ આટામાંથી તે પોતાનાં જૂદી જૂદી ઉમ્મરનાં છોકરાંઓ માટે અનેક પ્રકારની ચીજો બનાવે છે. કોઇને માટે રાબ તો કોઇને માટે રોટલી તો કોઇને માટે શેરે શેર ઘીનો શીરોજ બનાવે છે. જેને જે પચે તેને તે ખવરાવે છે. બધાની પ્રકૃતિ અને અધિકાર સરખાં હોતાં નથી.

પછી બધા શાંત થઇને બેઠા. પરમહંસજીએ પંડિતને કહ્યું, જાઓ, એકવાર જઇને ભગવાનનાં દર્શન કરી આવો. જરા બાગમાં પણ ફરજો.

સાડા પાંચ વાગ્યાનો સુમાર થવા આવ્યો. પંડિત તથા તેના મિત્રો ઉભા થયા. દેવમંદિરો જોવાની તેમને ઇચ્છા હતી. કેટલાક શિષ્યો પણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા.

થોડીવાર પછી શ્રી રામકૃષ્ણજી પણ માસ્તરની સાથે ફરતા ફરતા ગંગાના બાંધેલા ઘાટ તરફ જવા લાગ્યા. તેમણે માસ્તરને કહ્યું, 'બાબુરામ કહે છે કે ભણ્યાંથી શો ફાયદો છે?'

ગંગા કિનારે શ્રી રામકૃષ્ણ અને પંડિત બીજીવાર એકઠા થયા. તેમણે પંડિતને પૂછ્યું, 'કેમ? કાલી મંદિરમાં નથી જવું?' પંડિત જરા ગુંચવાઇને બોલ્યા, 'નાજી, ચાલો જરા જઇ આવીએ.'

પરમહંસજીનું મુખ પ્રસન્ન હતું. કાલીમંદિરમાં જતાં જતાં તેમણે પંડિતને કહ્યું, 'એક પદ એવું છે—જરા સાંભળવા જેવું છે.' એમ કહીને તેઓ પોતાનાં સુમધુર કંઠથી ગાવા લાગ્યાઃ—

" શું મારી જગદંબા શ્યામ વર્ણની છે? એ કાલ રૂપિણી દિગંબરી હૃદય પદ્મને ઉજ્વળ કરે છે!"

ત્યાંથી માતાજીના મંદિરના આંગણામાં આવતાં તેમણે ગાયું.

" ઘરમાં જ્ઞાનાગ્નિ સળગ્યો છે, બ્રહ્મમયીનું રૂપ જુઓ તો ખરા!"

મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને તેમણે દંડવત પ્રણામ કર્યા. માતાજીના ચરણમાં જવાપુષ્પ અને બિલિપત્ર ચડાવ્યાં. ત્રિનયની માતા પોતાના ભક્તોને સ્નેહભરી નજરથી જોતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેમના હાથમાં અભય વરદાન હતું. શરીરે કાશીની સાડી અને નાના પ્રકારના અલંકાર ધારણ કર્યા હતા.

માતાજીનાં દર્શન કરી રહ્યા પછી ભૂધરના મોટા ભાઇએ કહ્યું,

તમે કોઇએ નવા શિલ્પીએ રચેલી સુંદર મૂર્તિ વિષે સાંભળ્યું છે? શ્રી **રામકૃષ્ણ** કહે એ બધું હું જાણું નહિ. હું તો એટલુંજ જાણું છું કે આ **ચિન્મયી** પ્રતિમા છે.

પછી શિષ્યોની સાથે નાટયમંદિરમાં થઇને તેઓ દક્ષિણ દિશાને રસ્તે વળ્યા. રસ્તામાં બલિદાન આપવાનું આવ્યું. તે જોઇને તેઓ બોલ્યા, '**મા** ! હવે મારાથી બકરાનો વધ જોઈ શકાતો નથી!'

હવે શ્રી **રામકૃષ્ણ** પોતાના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે **બાબુરામ**ને કહ્યું, 'અરે એ! અહિં આવ.' **માસ્તર** પણ સાથે આવ્યા હતા.

સાંજ પડી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાના ઓરડાની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા ગોળ ઓટલા ઉપર આવીને બેઠા. અત્યારે તેઓ ભાવસ્થ અને અર્ધબાહ્યઅવસ્થામાં હતા.

હમણાં હમણાં પરમહંસજીની સેવા બરાબર થતી ન હતી. રાખાલ હમણાં તેમની સાથે રહેતો નથી. કોઈ કોઈ શિષ્યો તેમની પાસે રહે છે પણ તેઓ મહારાજશ્રીને તમામ અવસ્થામાં અડકી શકતા નથી. તેમણે ઇસારતથી **બાબુરામ**ને કહ્યું–' હ–છુ–ના; રા–છું;'

આ અવસ્થામાં હું બીજા કોઇને અડકવા દેતો નથી. માટે તું અહિં રહે તો વધારે સારૂં.

પંડિતજી બધાં મંદિરોમાં દર્શન કરીને શ્રી રામકૃષ્ણની પાસે હવે પાછા આવ્યા છે.

મહારાજે ગોળ ઓટલા ઉપર બેઠાં બેઠાં તેમને કહ્યું, 'જરા પાણી બાણી પીઓ.' પંડિત કહે, 'મેં હજી સંધ્યા કરી નથી.'

એકાએક શ્રી રામકૃષ્ણ ભાવમસ્ત હાલતમાં આવી જઇને ગાવા લાગ્યા અને ગાતાં ગાતાં ઉભા થઇ ગયા.

"ગયા, ગંગા, પ્રભાસ, કાશી, કાંચી વગેરે તીર્થોની મારે કશી

પરવા નથી. કાલીનું નામ જપતાં જપતાં મારા હૃદયમાં અજપા જાપ થતોજ આવે છે. જે માણુસ સવારે, સાંજે અને બપોરે કાલિનું નામ જપે છે તેને સંધ્યા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સંધ્યા પોતે તેની પૂંઠે પૂંઠે ફરે છે પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. તેને પૂજા, હોમ, યજ્ઞ, યાગની કશાની જરૂર રહેતી નથી; કેમકે બ્રહ્મમયીના રતુમડા ચરણ આગળ તેણે મદનનું બલિદાન આપી દીધું છે."

આ પદ ગવાઈ રહ્યા પછી શ્રી રામકૃષ્ણજી પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થામાં બોલ્યા, 'સંધ્યા ક્યાં સુધી કરવાની જરૂર છે? જ્યાં સુધી ૐ કારનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં મનનો લય ન થાય ત્યાં સુધીજ.'

પંડિત—વારૂ, ત્યારે પ્રથમ પાણી પીઉં છું; પછી સંધ્યા કરીશ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું કાંઈ તમારા નિયમનો ભંગ કરાવવા ઇચ્છતો નથી. ખરો સમય આવ્યા વગર કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ફળ બેઠા પછી ફૂલ એની મેળેજ ખરી પડે છે. નાળીએર કાચાં હોય તે વખતે તોડવાં નહિ; તોડવાથી આખું ઝાડ ખરાબ થઇ જાય છે.

સુરેન્દ્ર હવે ઘેર જવાને પ્રવૃત્ત થયો અને પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે તમે પણ મારી ગાડીમાં આવજો.

સુરેન્દ્ર—મહેન્દ્ર બાબુ પણ ભલે અમારી સાથે આવે.

પરમહંસજી હજી પણ ભાવાવિષ્ટ હાલતમાં હતા—બરાબર શુદ્ધિમાં આવ્યા ન હતા. એવી અવસ્થામાં તેમણે સુરેન્દ્રને કહ્યું, "તારા ઘોડાથી જેટલાનો ભાર ખેંચાય એટલા માણસનેજ ગાડીમાં બેસાડજે; વધારે બેસાડતો નહિ."

સુરેન્દ્રે પ્રણામ કરીને રજા લીધી. પંડિત સંધ્યા કરવા ગયા. માસ્તર અને બાબુરામને કલકત્તે જવું હતું તેથી તેમણે પ્રણામ કર્યા. શ્રી રામકૃષ્ણ હજી પણ ભાવસ્થ હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) હમણાં મારાથી વધુ બોલી શકાય એમ નથી; જરા બેસો.

માસ્તર બેઠા અને મહારાજ આજ્ઞા કરે તેની રાહ જોવા લાગ્યા. પરમહંસજીએ બાબુરામને પણ બેસવાને ઇસારત કરી. બાબુરામ કહે કે આપ કહો તો વધારે વાર બેસીશ. પછી શ્રીરામકૃષ્ણે તેને પંખો કરવાની આજ્ઞા કરી. તે ઉપરથી બાબુરામ અને માસ્તર બેઉ પંખો કરવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેમ હમણાં પ્રથમની માફક આવતા નથી ?

માસ્તર—જી, કાંઇ ખાસ કારણ ન હતું–ઘેર જરા કામ હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બાબુરામનું ઘર ક્યાં છે તેનો પત્તો મને ગઇ કાલે મળ્યો. માટેજ હમણાં મેં એને અહિં રહેવાનું કહ્યું છે ! જ્યારે વખત આવે છે ત્યારેજ પક્ષીનાં બચ્ચાં ઇંડાનાં કોટલાં ફોડીને બહાર નીકળે છે ! શું સમજ્યા ? એનો આત્મા ઘણોજ વિશુદ્ધ છે–હજી એ કામિની કાંચનની જાળમાં સપડાયો નથી. કેમ ખરૂં છે ને ?

માસ્તર—હા, અત્યાર સુધી એને કોઇ જાતનો ડાઘ લાગ્યો નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નવા વાસણમાં દૂધ રાખીએ તો તે બગડી જતું નથી. ખોરા ઘી વાળા વાસણમાં રાખ્યાથી બગડી જાય છે. તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણ હોય તોજ તેમાં આત્મજ્ઞાન સચવાઇ રહે છે.

માસ્તર—હા જી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—બાબુરામને અહિં રહેવાની જરૂર છે. મારી અવસ્થા પણ એવી થઈ ગઇ છે કે તેથી મારી પાસે એના જેવા માણુસ હોય તો સારૂં. એ કહે છે કે હું થોડે થોડે દહાડે આવતો રહીશ. એકદમ આવું તો ઘેર કજીઓ થાય અને નકામો કોલાહલ ઉપસ્થિત થાય. મેં કહ્યુ કે શનિવાર રવિવારે આવ્યા કરજે.

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં પંડિત સંધ્યા કરીને પાછા

આવ્યા. તેમની સાથે ભૂધર તથા તેનો મોટો ભાઇ હતો. હવે પંડિતે જળ પાન કર્યું. ભૂધરના મોટા ભાઇએ શ્રી રામકૃષ્ણને પૂછ્યું કે ‘અમારા લોકોનું શું થશે?–અમારે કરવું શું તે જરા કહેશો?’

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે તો મુમુક્ષુ છો. તમારૂં હૃદય વ્યાકુળ થશે એટલે આપો આપ તમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થશે. શ્રાદ્ધનું અન્ન ખાતા નહિ. સંસારમાં રહેવું પણ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીની માફક રહેવું. વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ઘરનું કામકાજ ચિત્ત રાખીને કરે છે, પણ તેનું મન તો રાત દિવસ તેના પ્રિયતમમાંજ ચોંટેલું હોય છે. સંસારને લગતાં કામકાજ કરવાં ખરાં, પણ ચિત્ત તો ઇશ્વરમાંજ ચોંટાડી રાખવું.

પંડિત પાણી પીવા ઉઠયા. પરમહંસજીએ કહ્યું કે આસન ઉપર બેસીને નિરાંતે પીઓ. પાણી પીધા પછી પરમહંસજીએ પંડિતને કહ્યું કે, તમે તો ગીતાનું અધ્યયન કર્યું હશે. જેને સઘળા માણસો માન આપે તેનામાં ઇશ્વરની વિશેષ શક્તિ હોવી જોઇએ.

પંડિત—यत् यत् विभूतिमत् सत्वम्—

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમારામાં તેની શક્તિનો અંશ અવશ્ય છે જ.

પંડિત—જી મહારાજ! જે જીવનવ્રત મેં લીધું છે તે વ્રત મારે પરિશ્રમ કરીને પૂર્ણ કરવું કે નહિ?

શ્રીરામકૃષ્ણ જાણે નાઇલાજે બોલતા હોય તેમ બોલ્યા, ‘હા થશે.’

ત્યાર પછી એ વાતને તેઓ બીજી વાત કરીને દબાવી દેતા હોય તેમ બોલ્યા, ઇશ્વરની શક્તિને માનવીજ પડે છે. વિદ્યાસાગર કહે છે કે ઇશ્વર શું અમુક માણસને વધારે અને અમુક માણસને શું ઓછી શક્તિ આપે છે? મેં કહ્યું કે, જો તેમ ન હોય તો ઘણીવાર એક માણસ જાતે સો માણસોને મારી હઠાવે છે તેનું શું કારણ? મહારાણી વિક્ટોરિયામાં વિશેષ શક્તિ ન હોય તો તેનું

આટલું બધું માન અને આવો યશ હોવાનું કારણ શું? પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે હવે તમારાથી એ વાત મનાય છે કે નહિ? તેમણે કહ્યું કે મનાય છે.

હવે પંડિતે રજા માગી. તે ઉઠીને ઉભા થયા અને શ્રીરામકૃષ્ણને દંડવત પ્રણામ કર્યાં. તેમની સાથે તેમના મિત્રોએ પણ પ્રણામ કર્યાં.

શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, આવતા રહેજો. ગાંજાખોરીને ગાંજાખોરી મળે ત્યારે બહુ આનંદ થાય છે. એવો આનંદ થાય છે કે બેઉ જણ એક બીજાના ગળામાં હાથ નાંખીને ભેટે છે. બીજા માણસને જોઇને ગાંજાખોરી મ્હોં સંતાડે છે. ગાય પણ પોતાની ઓળખીતી ગાયને ચાટવા મંડી જાય છે. બીજાને શીંગડું બતાવે છે.

પંડિતજી ચાલતા થયા. તેમના ગયા પછી શ્રીરામકૃષ્ણ હસીને બોલ્યા, એક દિવસમાંજ 'ડાયલ્યુટ' થઈ ગયા. (પીગળી ગયા.) જુઓ, એ પંડિત કેવા નમ્ર છે! બધુંએ માને છે!

આજે આષાઢ સુદ સાતેમ હતી. પશ્ચિમ તરફના ઓટલા ઉપર અજવાળુ પથરાઇ ગયું હતું. હજી પણ શ્રીરામકૃષ્ણ ત્યાંજ બેઠા હતા. માસ્તરે પણ પ્રણામ કર્યાં અને જવાની આજ્ઞા માગી. પરમહંસજીએ તેને વ્હાલ સહિત કહ્યું કે, 'જાય છે?'

માસ્તર—હાજી, પાછો આવીશ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એવું મન થાય છે કે જાણે બધાને ઘેર એક એકવાર આવી જાઉં. તમારે ઘેર પણ એકવાર આવું?

માસ્તર—આવો ત્યારે તો સારૂંજ તો.

પરિચ્છેદ ૮ મો—આપનાર તો એકલો ઇશ્વરજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરના કાલિકામંદિરમાં પોતાના રહેવાના ઓરડામાં નાના ખાટલા ઉપર બેઠા છે. કાર્તિક વદ સાતેમ અને ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના નવેંબર માસની નવમી તારીખ છે. શિષ્યો એક પછી એક આવવા લાગ્યા છે. વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી તથા બીજા પણ કેટલાક બ્રાહ્મભકતો આવી પહોંચ્યા છે.

શિયાળાને લીધે પરમહંસજી મહારાજને એક ડગલાની જરૂર હતી તેથી તે લાવવાને તેમણે માસ્તરને કહ્યું હતું. માસ્તરે સેનાના ડગલા ઉપરાંત જાડા જીનનો ડગલો પણ આણ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ ડગલો તમે પાછો લઇ જાઓ. તમારે પહેરવા ચાલશે. મેં તમને કેવો ડગલો લાવવાનું કહ્યું હતું ?

માસ્તર—જી, આપે તો સફેદ અને સાદો સેનાનો ડગલો મંગાવ્યો હતો. જીનના ડગલાની આપે વાત કરી નહતી.

શ્રી રામકૃષ્ણ—ત્યારે એ જીનનો ડગલો પાછો લઇ જાઓ. (**વિજયને**) જુઓ, દ્વારિકા બાબુ મારે સારૂ બનાત લાવ્યા હતા અને વળી એક કામળી પણ લાવ્યા, તેથી તે પણ મેં લીધી નહતી.

શ્રીરામકૃષ્ણ કાંઇક વિશેષ બોલવા જતા હતા એટલામાં વિજયે બોલવા માંડયું તેથી તે બોલતા અટકયા.

વિજય—જી, એમાં શી મોટી વિસાત હતી ? જે ચીજની જરૂર હોય તે લેવી. એક માણસ પાસેથી નહિ લો તો બીજા પાસેથી લેવી પડશે. માણસ સિવાય બીજો તો કોઇ આપનાર નથી ને ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—આપનાર તો એકલો ઇશ્વરજ ! માણસ શું આપવાનો હતો ?

એક ફકીર અકબર બાદશાહ પાસે થોડુંક દ્રવ્ય માગવા ગયો હતો. તે વખતે બાદશાહ નિમાજ પડતો હતો. બાદશાહે પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે, હે ખુદા ! મને ધન આપજો, ઐશ્વર્ય આપજો. ફકીરે આ બોલ સાંભળીને ચાલવા માંડયું. પણ અકબરે તેને ઇસારતથી કહ્યું કે બેસો. નિમાજ પડી રહ્યા પછી તેણે ફકીરને પૂછ્યું કે તમે આવ્યા હતા કેમ અને જાઓ છો કેમ ? ફકીરે કહ્યું કે તમે ખુદા પાસે હમણાંજ ધન માગતા હતા, તેથી મેં વિચાર કર્યો કે જો ભીખ માગવી તો ભિખારી પાસે શા માટે માગવી ?

વિજય—મેં ગયામાં એક મહાત્મા જોયો હતો. પોતે કશો ઉધમ પણ કરતો નહતો, તેમ કોઇ પાસે માગતો પણ ન હતો. એક દિવસ કેટલાક ભક્તોને તેને જમાડવાની ઇચ્છા થઇ. તેની પાસે જઇને જોયું તો તેના માથા આગળજ ઘી લોટ બધું આવી પહોંચેલું હતું. મેવો મીઠાઇ પણ હતાં.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઉત્તમ ભક્તો નિર્વાહ માટે કશો પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. મધ્યમ ભક્તો ‘ નમો નારાયણ ’ બોલીને ઉભા રહે છે, અને અધમ ભક્તોને કાંઇ ન આપીએ તો તોફાન મચાવે છે.

ઉત્તમ ભક્તો અજગરના જેવી વૃત્તિ રાખે છે અને બેઠાં બેઠાંજ તેમનો નિર્વાહ થાય છે. અજગર પોતાની જગ્યાએથી ખસતો નથી, તેનો આહાર તેના મ્હોંમાં આવીને પડે છે. એક સાધુનો ચેલો બાળ બ્રહ્મચારી હતો. સંસારની ગતાગમ નહોતી. એક યુવાન સ્ત્રીએ તેને ભિક્ષા આપી. તે સમયે તે સ્ત્રીની છાતીએ સ્તન જોઇને તે ભોળો બાળક વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું એની છાતીએ મોટાં ગૂમડાં થયાં હશે! આખરે તેનાથી પૂછયા વગર રહેવાયું નહિ. જવાબમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે એ ગૂમડાં નથી, પણ એ બાઇને પેટ છોકરાં થાય તેના પોષણને માટે એમાં દૂધ ઉત્પન્ન થશે. હજી એને છોકરાં થયાં

તો નથી, છતાં ઇશ્વરે તેમના પોષણને માટે અગાઉથી બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે. આ વાત સાંભળીને બ્રહ્મચારી ચકિત થઇ ગયો. અને બોલ્યો કે જો એમજ છે તો મારે પણ ભિક્ષા માગવાની જરૂર નથી. મારે માટે પણ તેણે ખાવાનું તૈયાર રાખ્યું હોવું જોઇએ.

આ વાત સાંભળીને કેટલાક શિષ્યો પોતાના મનમાં એવો વિચાર કરવા લાગ્યા કે આપણે પણ કશો પ્રયાસ કરવાની જરૂર નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તોપણ જેમનો અભિપ્રાય એવો હોય કે આપણે ઉદ્યમ કરવો જોઇએ તો તેવા માણસોની ઉદ્યમ કરવાની ફરજ છે.

વિજય—ભક્તમાળમાં એવી એક ઘણીજ સરસ વાત છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે કહો જોઇએ.

વિજય—ના, આપજ કહો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, ના, તમે જ કહો. મને બરાબર યાદ પણ નથી. પહેલાં હું એવી કથાઓ સાંભળતો.

હાલ મારી એવી અવસ્થા રહી નથી. હનુમાને કહ્યું હતું કે હું તો તિથિ નક્ષત્ર વગેરે કશુંએ જાણતો નથી; માત્ર રામનુંજ ચિંતન કરૂં છું.

ચાતક કેવળ આકાશનુંજ પાણી પીએ છે. તરસને લીધે જીવ જતો હોય તોપણ ઉંચુંજ મ્હોં રાખે અને આકાશમાંથી વરસાદનું ટીપું પડે તેજ ઝીલીને પીએ. ગંગા, યમુના, સાત સમુદ્ર જળથી ભરપૂર હોય તોપણ પૃથ્વી ઉપરનું પાણી તેને કશા ખપનું નહિ.

ઇશ્વરમાં પૂરેપૂરૂં મન પરોવાયા પછી માણસને તિથી વારની યાદી બરાબર નથી રહેતી. રામચંદ્રજીએ હનુમાનને કહ્યું કે, તમે સીતાની પાસે લંકામાં ગયા ત્યારે તેને કેવી હાલતમાં જોઇ?

હનુમાને કહ્યું, હે રામ! મેં માત્ર સીતાનું શરીરજ ત્યાં પડી રહેલું જોયું. પોતાનાં મન પ્રાણ તો તેમણે તમારા પાદપદ્મમાંજ

સમર્પણ કરી દીધેલાં છે! **યમ** ત્યાં વારંવાર ફેરા માર્યાજ કરે છે, પણ બિચારો કરે શું? મન, પ્રાણ ન હોય તો શું લઇ જાય?

આપણે જેનું ચિંતન કરીએ તેનું કાંઇક સત્વ આપણામાં પ્રવેશ કરવા પામે છે. રાત્રિ દિવસ ઇશ્વરનું ચિંતન કરવાથી ઇશ્વરીય સત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મીઠાની પૂતળી સમુદ્ર માપવા જતાં પોતેજ સમુદ્ર-રૂપ બની ગઇ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વિર ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાંજ જરા તરા ભાવોદ્દીપન થવા માંડે છે. પછી સંધ્યા વગેરે ફરજીયાત કર્મોની જરૂર રહેતી નથી. પછી તો એકવાર ખરા પ્રેમથી **રામ** નામ લેતાંમાંજ કરોડો સંધ્યાનું ફળ મળે છે.

વાદળાં જોઇને મોરના હૃદયમાં પ્રેમનું ઉદ્દીપન થાય છે અને કળા કરીને થન થન નાચે છે. એવીજ રીતે શ્રીકૃષ્ણને માટે **રાધાજીને** ઉદ્દીપન થતું. વાદળાં જોઇને તેમને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થઇ આવતું.

એકવાર **ચૈતન્ય** ભગવાન **મેડગામ** નામના કોઈ સ્થાન પાસે થઇને જતા હતા. એમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે એ ગામની માટીનાં ખોલ (બજાણીયાના ઢોલ જેવા દેખાવવાળું વાજીંત્ર) બને છે. ખોલ યાદ આવતાંજ તે ભાવાવિષ્ટ થઇ ગયા; કેમકે કીર્તન કરતી વેળા ખોલ વગાડવામાં આવે છે.

પ્રેમનું ઉદ્દીપન કોને થઈ શકે? જેમની વિષયાસક્તિનો નાશ થઈ ગયો હોય તેમનેજ થઇ શકે. ભીંજાયલી દીવાસળીને ઘસ્યાજ કરોને! ભાગી જશે પણ નહિ સળગે. પણ સુકાઈ ગયા પછી ઘસતાં-વારનેજ સળગી ઉઠશે. દેહનાં સુખ દુઃખ તો સર્વને છેજ; પરંતુ જેને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે તે પોતાનાં મન, પ્રાણ, દેહ, આત્મા બધું તેનેજ સમર્પણ કરી દે છે. પંપા સરોવરમાં સ્નાન કરતી વખતે **રામ લક્ષ્મણે** સરોવરની પાસે એક ઠેકાણે જમીનમાં પોતાના

ધનુષ્ય દાટી રાખ્યાં. સ્નાન કરી રહ્યા પછી લક્ષ્મણે ધનુષ્ય બહાર કહાડયાં ત્યારે તે લોહીથી ખરડાયલાં દીઠાં. રામે એ જોઇને કહ્યું, 'ભાઇ, જુઓ તો, જરૂર કોઇ બિચારો જીવ માર્યો ગયો હશે.' લક્ષ્મણે થોડી માટી ખોતરીને જોયું તો એક મોટો દેડકો મરવાની તૈયારીમાં હતો. રામે કરુણ સ્વરે તેને કહ્યું, 'તેં અવાજ શા માટે ન કર્યો? તેમ કર્યું હોત તો અમે તને બચાવી લેત. સાપ તને પકડે છે ત્યારે તો ખૂબ બુમો પાડે છે!' દેડકાએ કહ્યું કે, જ્યારે સાપ મને પકડે છે ત્યારે તો હે રામ! મારૂં રક્ષણ કરો! મારી વ્હારે ધાઓ! એવી ચીસો હું પાડું છું; પણ અત્યારે તો મને મારનાર રામજ હતા! હવે મારે કોને વ્હારે બોલાવવા!

પરિચ્છેદ ૯ મો—જ્ઞાન, ભક્તિ અને ત્યાગના પ્રકાર.

પછી શ્રીરામકૃષ્ણ થોડીવાર શાંત રહ્યા અને ભક્તો તરફ જોવા લાગ્યા. તેમના સાંભળવામાં આવ્યું છે કે **મહિમાચરણ** ગુરુને માનતો નથી. હવે તેઓ બોલવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ગુરુના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. તે કહે તેમ કરવું, પણ કરે તેમ કરવું નહિ. તેમ કરવાની જરૂર નથી. સાવરણી છે તો અસ્પૃશ્ય, પણ તે સ્થાનને શુદ્ધ કરે છે.

મહિમાચરણ વેદાંતની ચર્ચા કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ તેનો ઉદ્દેશ છે. તે જ્ઞાનમાર્ગનું અનુસરણ કરે છે અને હમેશાં તત્ત્વચિંતન કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(મહિમાચરણને) જ્ઞાનીનો ઉદ્દેશ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ઓળખવાનો હોવો જોઇએ. એનુંજ નામ જ્ઞાન અને એનુંજ

નામ મુક્તિ. પરબ્રહ્મ એજ પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ છે. હું અને પરબ્રહ્મ એકજ છીએ; પણ માયાને લીધેજ જુદાપણું ભાસે છે. બીજું કાંઈજ કરવાનું નથી; સોના ઉપર થોડી માટી ચડી ગઇ છે તેનેજ ઉખાડી નાખવાની છે.

ભક્તનો અહંભાવ રહે છે પણ જ્ઞાની તે રહેવા દેતો નથી. સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કેવી રીતે કરવી તે વિષે મને ન્યાંગટા (તોતાપુરી) ઉપદેશ આપતો—મનનો બુદ્ધિમાં લય કરવો અને બુદ્ધિનો આત્મામાં લય કરવો. એ પ્રમાણે કરીએ એટલે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઇ જાય. છતાં ગમે તેમ કરો પરંતુ (સ્વરૂપમાંથી ઉત્થાન થયા પછી) અહં-ભાવ તો રહેવાનોજ; (શરીર છે ત્યાં સુધી) સમૂળો તો નહિજ જાય. એક અનંત જળનો મહાસાગર છે—ઉપર, નીચે, આગળ, પાછળ, ડાબે હાથ, જમણે હાથ, બધી દિશાઓ જળથી સચરાચર ભરાઇ ગઈ છે. એ જળની અંદર પાણીથી ભરેલો એક ઘડો રાખેલો છે. તેની અંદર પણ પાણી છે અને બહાર પણ પાણી છે; તોપણ ઘડો તો રહેવાનોજ. અહંભાવ પણ (શરીર છે ત્યાં સુધી) એ ઘડાને ઠેકાણે છે.

જ્ઞાનીનું શરીર તો જેવું ને તેવુંજ રહે છે; પણ જ્ઞાનાગ્નિવડે કામ ક્રોધ વગેરે રિપુઓનું મૂળ બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે. ઘણા વખત ઉપર એકવાર વરસાદનું ભારે તોફાન થયું હતું. તે વખતે કાલી મંદિર ઉપર વિજળી પડી હતી. મેં ત્યાં જઇને જોયું તો ઇમારતનાં પાટીઆંને કશી ઇજા નહિ થએલી; પણ તેને જડેલા સ્ક્રૂ વગેરેનાં માથાં ભાગી ગયાં હતાં. લાકડાનાં પાટીઆં તે શરીરને ઠેકાણે છે અને સ્ક્રૂ ખીલા વગેરે તે નાના પ્રકારની આસક્તિઓને ઠેકાણે છે.

જ્ઞાનીને માત્ર ઈશ્વરનીજ વાતો સાંભળવાનું અને કહેવાનું ગમે છે. દુનિયાદારીને લગતી વાતો તેમને ગમતીજ નથી. સંસારી માણસો

એથી ઉલટીજ પ્રકૃતિના હોય છે. તેમને માથેથી અવિદ્યારૂપી પાઘડી ખસતીજ નથી. ફરી ફરીને તેઓ દુનિયાદારીનીજ વાતો કહાડે છે.

વેદાંતમાં સાત ભૂમિકાઓની વાત આવે છે. જ્યારે જ્ઞાની પાંચમી ભૂમિકાએ આવે છે ત્યારે તેને ઇશ્વિર સંબંધી ચર્ચા સિવાય બીજું કાંઇજ સાંભળવું કે બોલવું ગમતું નથી. એવી અવસ્થા થયા પછી તેના મોંમાંથી જ્ઞાનોપદેશ સિવાય બીજું કાંઇજ નીકળતું નથી. આ બધી હકીકત કહીને શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની અવસ્થા સંબંધે તો ઇસારો નહિ કરતા હોય? વળી તેઓ આગળ બોલ્યાઃ—

વેદાંતમાં 'સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ' એવું નામ આવે છે. બ્રહ્મ એક પણ નથી અને બે પણ નથી. તે છે એમ પણ કહેવાય નહિ અને નથી એમ પણ કહેવાય નહિ. (કેમકે એકની અપેક્ષા એજ બે અને અનેકની અપેક્ષાએજ એક કહી શકાય છે.)

શ્રીરામકૃષ્ણ—રાગભક્તિ ઉત્પન્ન થયાથી એટલે ઇશ્વરપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાથી તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

આટલા જપ કરવાજ જોઇએ; આટલો વખત ધ્યાન કરવુંજ જોઇએ; આટલા યાગ, યજ્ઞ અથવા હોમ કરવાજ જોઇએ; આવા આવા ઉપચાર સહિતજ પૂજન કરવું જોઇએ; પૂજા કરતી વખતે અમુક અમુક મંત્રો બોલાવાજ જોઇએ; આ બધાં **વૈધીભક્તિ**નાં લક્ષણ છે.

પરંતુ ઇશ્વરાનુરાગ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી લેશ માત્ર પણ સિદ્ધિ થતી નથી. કેટલાએ લોકોને આપણે બોલતા સાંભળીએ છીએ કે, અરે ભાઇ! કેટલાં વરસ સુધી હવિષ્યાન્ન ખાધું, ઘરમાં દેવ પધરાવ્યા, પણ કશુંએ વળ્યું નહિ!

વળી **રાગભક્તિ**માં પતનનો ભય નથી. પણ એ રાગભક્તિ કોને પ્રાપ્ત થઈ શકે? જેમણે અનેક પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કર્યાં હોય

અથવા જેઓનો યોગ પૂર્વજન્મમાં અધૂરો રહેલો હોય છે તેમનેજ. એક માણસને ઘરના આંગણામાં ઉગેલાં ઝાડી ઝાંખરાં કાપતાં કાપતાં ફુઆરો જડી આવ્યો. તેના ઉપર માટી જામી ગઇ હતી. તે ઉખડી જતાંજ ફરફરાટ કરતો ફુઆરો ઉડવા લાગ્યો!

જેમને રાગભક્તિ થએલી હોય છે તેઓ એમ કદિ બોલતા નથી કે, ભાઇ ! આટલાં વરસ હવિષ્યાન્ન ખાધું, પણ કશુંએ વળ્યું નહિ.

નવા સવા ખેતી કરનારાને જો એકાદ વરસ પાક ન મળે તો કદાચ તેઓ બીજે વરસે ખેતી કરતાં ડરે; પણ જેઓ વંશપરંપરાથી ખેતી કરતા આવ્યા છે તેઓ તો પાકે યા ન પાકે તો પણ ખેતી તો કરવાનાજ ! તેઓ જાણે છે કે આ વરસે નહિ તો આવતે વરસે પણ ખેતરમાં પાક થયા વગર તો રહેશેજ નહિ.

રાગભક્તિવાળા ભકતો સર્વભાવે ઇશ્વરપ્રત્યે આંતરિક સ્નેહ રાખે છે અને તેના તરફની બધી જવાબદારી ઇશ્વર પોતે માથે લે છે. જેઓ દવાખાનામાં એકવાર જઇ રહે છે તેમને આરામ થતાં સુધી ડાકતર છોડતો નથી.

જે પોતે ઇશ્વરને વળગીને ચાલે તેને કદાચ પડી જવાનો ભય રહે, પણ ઇશ્વર જેને પકડી રાખે છે તેને તો તેવો ભય હોતોજ નથી. છોકરો પોતાના બાપનો હાથ પકડીને ખેતરની પાળ ઉપર ચાલતો હોય તો તે કદાચ પોતાની ગફલતથી ખાડામાં પડી જાય ખરો; પણ બાપે જો તેનો હાથ પકડ્યો હોય તો તે કદિ પડી જશે નહિ.

શ્રદ્ધાવડે શું નથી થઇ શકતું ? જેઓ ખરા ભક્ત છે તેમને ઇશ્વરનાં તમામ સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા હોય છે. સાકાર, નિરાકાર, રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શક્તિ સર્વમાં શ્રદ્ધા હોય છે.

એકવાર હું મારે વતન જતો હતો. રસ્તામાં ભારે વાવાઝોડું

થયું. વળી સીમમાં લૂંટારાઓની ધાસ્તી હતી. મેં એ વખતે બધાને સંભારી સંભારીને બોલાવ્યા—રામ, કૃષ્ણ અને ભગવતી; તેમજ હનુમાનજીને પણ બોલાવ્યા.

જ્યારે કોઈ નોકર પોતાના શેઠ પાસેથી બજારમાંથી સોદો લાવવાને માટે પૈસા લે છે ત્યારે તે જૂદા જૂદા પૈસા ગણે છે. આટલા પૈસાના બટાટા, આટલા પૈસાનાં વેંગણ, આટલા પૈસાની ભાજી એ પ્રમાણે; પણ બધાનો હિસાબ કર્યા પછી બધા પૈસા એકઠા કરીને ગજવામાં મૂકી દે છે!

ઇશ્વરના ઉપર દ્રઢ પ્રેમ ચોંટયા પછી માત્ર તેને વિષેજ બોલવાની ઇચ્છા થાય છે. દુનિયાદારીની વાતો ઉપર કંટાળો આવે છે. જેના ઉપર જેને પ્રેમ છે તેનીજ વાતો સાંભળવાનું તેને ગમે છે.

સંસારી માણસો જ્યારે પોતાનાં છોકરાંની વાતો કરવા બેસે છે ત્યારે તેઓ હરખથી ઘેલા થઇ જાય છે. જ્યારે કોઇ તેમના સાંભળતાં તેમનાં છોકરાંનાં વખાણ કરે ત્યારે તેઓ એવા તો ફૂલાઇ જાય છે કે છોકરાને કહેશે કે જા, તારા આ કાકાને સારૂ પીવાનું પાણી લાવ!

જેમને શેરડી ભાવે છે તેમની આગળ જો શેરડીનાં વખાણ કરીએ તો તેઓ ઘણા ખુશ થાય છે, અને જો કોઇ તેવા માણસના સાંભળતાં શેરડીની નિંદા કરે તો તેઓ ખીજવાઇ કહે છે કે તારી સાત પેઢીમાંથી કોઇએ શેરડી ખાધી હતી? તું શેરડીની વાતમાં સમજે શું?

પછી શ્રીરામકૃષ્ણ મહિમાચરણને સંબોધીને બોલવા લાગ્યા, કારણ કે તે ગૃહસ્થ હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારનો એકદમ સામટો ત્યાગ કરવાની કશી જરૂર નથી. આસક્તિ છૂટી જાય એટલે બસ. તો પણ સાધન કરવાની તો જરૂરજ છે. ઇન્દ્રિયોની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. જો કિલ્લાની

અંદર રહીને યુદ્ધ કરીએ તો તે ઘણું સહેલું થઈ પડે છે. કિલ્લામાં રહ્યાથી ઘણી જાતની અનુકૂળતા મળી આવે છે. સંસાર એ ભોગનું સ્થાન છે; પણ ભોગમાંજ આસક્ત ન થઇ રહેતાં એક એક વસ્તુને ભોગવ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરતા જવું. એકવાર મને એવું મન થયું કે જાણે સોનાનાં કડાં પહેરૂં. ઇચ્છા થઇ એટલે કડાં મળી આવ્યાં અને મેં હાથે પહેર્યાં. પણ પહેરીને તરતજ કહાડી નાખ્યાં.

એકવાર વળી મને કાંદા ખાવાનું મન થયું. કાંદા ખાતો ગયો અને મનને કહેતો ગયો કે, હે મન! આનું નામ કાંદા! પછી મોંમાં કાંદાનો કટકો મૂકી આમ તેમ હલાવીને થુંકી નાખ્યો.

પરિચ્છેદ ૧૦ મો—કીર્તનાનંદ.

આજે શ્રીરામકૃષ્ણજીની પાસે એક ગવૈયો આવનાર હતો. તે પોતાની મંડળી સાથે તેમની રૂબરૂમાં કીર્તન કરવાનો હતો. તેઓ પોતાના શિષ્યોને પૂછતા હતા કે કીર્તનકાર ક્યાં છે?

એટલામાં એક જણ બીજા ઓરડામાંથી બોલ્યો કે કીર્તન-કાર આવે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ આ સમાચાર સાંભળીને ઘણા ખુશ થયા અને 'ખરે! તે આવે છે?' એટલુંજ બોલ્યા.

એકવાર કીર્તન થઇ ચુક્યું. સાંજ પડયા પછી ફરીથી ચાલ્યું.

મહારાજશ્રીએ વિજયને કહ્યું, 'તમે અહિં કેમ બેઠા છો? જરા પાસે આવીને બેસો.'

આ વખતે સંકીર્તનની ખૂબ ધૂમ મચી રહી. મહારાજશ્રી ઉન્મત્ત બનીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શિષ્યો પણ તેમની આસપાસ ગોળાકૃતિમાં નાચવા લાગ્યા. વિજયને તો નૃત્ય કરતાં કરતાં પોતાનું

વસ્ત્ર ઉતરી પડયાં તેની પણ શુદ્ધિ રહી ન હતી. તદ્દન દિગંબર બની ગયા હતા. દેહનું ભાન જતું રહ્યું હતું.

કીર્તન પૂરૂં થયા પછી વિજય ગોસ્વામી પોતાની પડી ગએલી ચાવી ખોળવા લાગ્યા. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે 'ચાવીને તમારો હરિબોલ ગળી ગયો.' એમ કહીને હસવા લાગ્યા. વળી તેમણે વિજયને કહ્યું, 'એ બધું હવે શા માટે?' અર્થાત્ હવે તમારે ચાવી સાથે સંબંધ શા માટે રાખવો જોઇએ?

મહારાજશ્રી જમીન ઉપર એક આસન નાખીને તેના ઉપર બેસીને વાળુ કરવા લાગ્યા.

વળી ત્યાંથી ઉઠીને પોતાના ખાટલા ઉપર જઇને બેઠા. **માસ્તર** તેમના ખાટલાની નજીક એક બાજઠ ઉપર બેઠા અને તેમની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. મહારાજશ્રી **નારાયણ**ની વાત કરતા કરતા ભાવાવિષ્ટ થઇ ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આજે મેં નારાયણને જોયો.

માસ્તર—હાજી, એની આંખ કેવી સ્નિગ્ધ છે! એનું મોં જોઇને મારી આંખમાં પાણી આવી ગયું!

શ્રીરામકૃષ્ણ—એને જોતાંજ મને એના ઉપર વાત્સલ્ય પ્રેમ ઉપજે છે. એ અહિં આવે છે તેથી એનાં ઘરનાં માણસો એને મારે છે. એનો પક્ષ લે એવું કોઈ નથી.

માસ્તર—(હસીને) હરિપદને ઘેર ચોપડીઓ મૂકીને પલાયન!

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ કરવું સારૂં નહિ.

થોડીવાર સુધી તેઓ બોલ્યા નહિ. વળી પાછું તેમણે બોલવા માંડયું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જો, એનામાં ઘણીજ શક્તિ છે. એમ ન હોય તો કીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં મને એની પાસે જવાનું આકર્ષણ કેમ

થાય? મારે ઉઠીને ઘરમાં જવું પડ્યું. કીર્તન મૂકીને ઉઠયો હોઉં એવું કદિ બનતું નથી.

વળી તે થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યા પછી બોલ્યા—

એના મનની સ્થિતિ વિષે મેં એને પૂછી જોયું હતું. એ તો એકજ ઉત્તર આપે છે કે 'હું આનંદમાં છું.' (માસ્તરને) તમે કોઇ કોઇવાર કાંઈ ખાવાનું લઇને એને ખવડાવજો.

પછી તેમણે **તેજચંદ્ર**ની વાત કહાડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) એકવાર એને પૂછી તો જો જો કે એ મારે વિષે શું બોલે છે?–જ્ઞાની લોક મારે માટે શું બોલે છે? મેં સાંભળ્યું છે કે **તેજચંદ્ર** ઝાઝું બોલતો નથી. (ગોપાળને) જો, **તેજચંદ્ર**ને **શનિવારે** અને મંગળવારે આવવાનું કહેજે.

મહારાજશ્રી જમીન ઉપર આસન પાથરીને બેઠા હતા અને ખીર ખાતા હતા. તેમની પાસે પીતળની દીવીમાં દીવો બળતો હતો. **માસ્તર** તેમની પાસેજ બેઠા હતા. ઘરમાં કાંઇ મિઠાઇ છે કે? એવો તેમણે સવાલ કર્યો. **માસ્તરે** નવા ગોળના સંદેશ આણ્યા હતા. તેથી તેણે **રામલાલ**ને કહ્યું કે નવા ગોળના સંદેશ તાકામાં છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) કેમ! નથી કે શું?

માસ્તર ઉતાવળા ઉતાવળા સંદેશ ખોળવા ગયા પણ જડયા નહિ. બપોરે ભક્તો આવ્યા હતા તેમને કોઇએ ખાવા આપ્યા હોય તે બનવા જોગ હતું. **માસ્તર** જરા ભોંઠા પડીને મહારાજશ્રીની પાસે આવીને બેઠા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠીક, એકવાર તમારી નિશાળમાં આવીને જોઉં—

માસ્તર એમ સમજ્યા કે એમની નારાયણને જોવાની ઇચ્છા હશે; તેથી તેણે કહ્યું કે મારે ઘેર આવીને બેસશો તો ચાલશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, એમ નહિ. મારો વિચાર એથી જૂદોજ છે. મને એવો વિચાર આવે છે કે તમારી નિશાળમાં સુપાત્ર છોકરાઓ છે કે નહિ તે આવીને જોઉં.

માસ્તર—હા, આપ જરૂર આવજો. બીજા લોકો નિશાળ જોવા આવે છે તે પ્રમાણે આપ પણ આવજો.

મહારાજશ્રી જમી રહ્યા પછી નાના ખાટલા ઉપર જઇને બેઠા.

એ દરમ્યાન **માસ્તર** અને **ગોપાળે** ઓટલાપર બેસીને દાળ રોટલીનું વાળુ કરી લીધું. તેમણે પોતાને સુવાને માટે નોબતખાનાવાળા ઓરડામાં બંદોબસ્ત કરી દીધો હતો.

વાળુ કરી રહ્યા પછી **માસ્તર** આવીને ખાટલાની પાસે પડેલી બાજઠ ઉપર બેઠા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નોબતખાનામાં માટલી બાટલી છે કે ? નહિ તો અહિંજ સુજો. આજ ઓરડામાં.

માસ્તર—જેવી આજ્ઞા.

ખંડ તેરમો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—પ્રહ્‌લાદ ચરિત્રનું નાટક જોતાં સમાધિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ આજે 'સ્ટાર થિએટર' માં આવ્યા છે. આજે પ્રહ્‌લાદ ચરિત્રનું નાટક થવાનું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના ડીસેંબરની ૧૪ મી તારીખ અને રવિવાર છે. થિએટર પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયું છે. મહારાજશ્રીની પાસે માસ્તર, બાબુરામ અને નારાયણ બેઠા છે. ગિરીશ ઘોષ (પ્રસ્તુત નાટકનો રચનાર અને નાટકશાળાનો માલિક) પણ આવ્યા છે.

હજી નાટકનો આરંભ થયો ન હતો. મહારાજશ્રી ગિરીશની સાથે વાતો કરતા બેઠા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વાહ! તમે આ બધું ઠીક લખ્યું છે!

ગિરીશ—માત્ર લખી નાખ્યું છે; અંતઃકરણમાં હજી ઉતરી ગયું નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નહિ, નહિ, ઉતરી ગયુંજ છે. અંતઃકરણની સાચી ભક્તિ ન હોય તો આવું સારૂં ચિત્ર આલેખી શકાયજ નહિ. લેખનનો વિષય અંતઃકરણમાં રમી રહેવો જોઇએ. કેશવ સેનને ઘેર હું 'નવ વૃન્દાવન' નાટક જોવા ગયો હતો. ત્યાં એક ડેપ્યુટી

સાહેબ મારા જોવામાં આવ્યા. તેમને આઠસો રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો. લોકો તેમને વિષે કહે છે કે એ ઘણા વિદ્વાન છે. આટલું છતાં પણ તેમના એક છોકરાને માટે ગાંડાઘેલા થઈ જતા! એ છોકરો કેમ કરવાથી સારી જગ્યાએ બેસવા પામે, કેવી રીતે બધું નાટક જોઇ શકે, એને માટે તે એવા તો અધીરા બની ગયા હતા કે કહેવાની વાતજ નહિ! આ બાજુ ઇશ્વર વિષયક સંવાદ થતા ગયા, પણ તે તરફ એનું લક્ષ મુદ્દલે નહિ! ધ્યાન બધું છોકરામાં ને છોકરામાંજ! છોકરો વારે વારે પૂછ્યા કરે કે બાપા! આ શું? અને બાપા! પેલું શું? વિદ્વાન હશે પણ માત્ર ચોપડીઓ વાંચીનેજ. અંતઃકરણમાં જ્ઞાન લેશ માત્ર પણ ઉતર્યું હોય એમ લાગતું નથી.

ગિરીશ—એવો વિચાર આવે છે કે હવે મારે આ નાટક ચાટકની ઉપાધિ શા માટે જોઇએ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ના, ના, કરો છો તે કર્યા કરો. એનાથી લોકોને ઉપદેશ મળે છે.

હવે નાટકની શરૂઆત થઇ. પ્રહ્‌લાદ નિશાળમાં ભણવા બેઠો હોય એવો દેખાવ રજુ થયો. તે જોઇને પરમહંસજી 'પ્રહ્‌લાદ' 'પ્રહ્‌લાદ' એવા સ્નેહભર્યા ઉદ્‌ગાર કરતા કરતા એકદમ ગાઢ સમાધિમાં લીન થઇ ગયા.

જ્યારે પ્રહ્‌લાદને હાથીના પગ નીચે કચરવામાં આવ્યો અને અગ્નિથી ભરેલા કુંડમાં નાખવામાં આવ્યો ત્યારે તે રડી પડ્યા.

બીજો એક દેખાવ એવો હતો કે જાણે ગોલોકમાં લક્ષ્મી નારાયણ બેઠા છે અને પ્રહ્‌લાદને માટે ચિંતા કરી રહ્યા છે. આ દેખાવ જોઇને શ્રીરામકૃષ્ણજી બીજીવાર સમાધિસ્થ થઇ ગયા.

પરિચ્છેદ ૨ જો–ઇશ્વરદર્શન વિષે ચર્ચા.

નાટકશાળાના જે ભાગમાં ગિરીશ ઘોષ પોતે બેસતા ત્યાં જવાનું રામકૃષ્ણજીને નિમંત્રણ થયું. ગિરીશે કહ્યું, 'વિવાહ વિભ્રાટ' સાંભળવાની મરજી છે? શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, "ના, પ્રહ્લાદ ચરિત્ર જોયા પછી એ બધું શું? એજ કારણથી મેં ગોપાળની મંડળીને કહ્યું કે તમે છેવટના ભાગમાં થોડીક ઇશ્વર સંબંધી વાત કહેજો. આજના નાટકમાં ભકિત વિષે સારી ચર્ચા થઇ હતી અને તે સાંભળ્યા પછી 'વિવાહ વિભ્રાટ'!—દુનિયાદારીની વાત!"

પછી તેઓ ગિરીશ વગેરે ભકતો સાથે ઇશ્વરસંબંધે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા.

ગિરીશ—મહારાજ! આપને કેવા પ્રકારનું દર્શન થયું છે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—મને એવું દેખાયું છે કે જાણે સાક્ષાત ઇશ્વરેજ આ બધાં નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કર્યાં છે. જેમણે નાટક ભજવ્યું હતું તેઓ પણ જાણે આનંદમયી માતાજ હોય એવું મને દેખાયું. જેમણે ગોલોકના ગોપાલકનો પાઠ ભજવ્યો હતો તેઓ પણ મને સાક્ષાત નારાયણ સ્વરૂપજ દેખાયા! બસ, તેણેજ બધાનાં રૂપ ધારણ કર્યાં છે!

ઇશ્વરનું દર્શન બરાબર થયું છે કે નહિ તે જાણવાની અમુક નિશાનીઓ છે. ઇશ્વરદર્શનનું એક લક્ષણ આનંદ છે. એ અવસ્થામાં સંકોચ રહેતો નથી. જેમ સમુદ્રમાં ઉપરની સપાટી ઉપર મોજાં ઉછળે છે પણ તળીઆનું જળ તો શાંત ગંભીરજ હોય છે તેમ ઇશ્વરનું દર્શન કરનારની અવસ્થા બાહ્યદૃષ્ટિએ ચંચળ દેખાતી હોવા છતાં પણ અંદરથી શાંતજ હોય છે. ઇશ્વરનું દર્શન કરનાર કોઇવાર

ગાંડા જેવો તો કોઇવાર પિશાચ જેવો જોવામાં આવે છે. વળી કોઇવાર જડ જેવો દેખાય છે, કેમકે અંદર તેમજ બહાર બધે ઠેકાણે ઇશ્વરનું દર્શન કરીને તે દિઙ્મૂઢ થએલો હોય છે. કોઇવાર તે બાળકના જેવું આચરણ કરતો પણ જોવામાં આવે છે. એનામાં કોઇ પણ ગુણ, લાગણી કે ઇચ્છાનું પ્રાબલ્ય હોતું નથી. બગલમાં ધોતીયું મારીને કોઈવાર દિગંબર અવસ્થામાં ફરતો ફરે છે. કોઇવાર નાના બાળકની માફક વર્તે છે તો કોઈવાર બાર પંદર વર્ષના છોકરાની માફક અને કોઇવાર યુવાન માણસની પેઠે પણ વર્તે છે. જ્યારે તે પ્રવૃત્તિ કરે છે અર્થાત્ લોકોને ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તે સિંહ જેવો દેખાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જીવમાં અહંભાવ રહેલો છે તેથી કરીને તે ઇશ્વરને જોઈ શકતો નથી. વાદળાં આડાં આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી. પણ તેથી કરીને સૂર્ય છેજ નહિ એમ કાંઇ કહેવાય? સૂર્ય તો છે તેવોને તેવોજ છે.

ગિરીશ—મહારાજ! હજી હું શું કર્યા કરૂં છું! હવે મારે શા માટે કર્મ કરવાં જોઇએ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—નહિ, તારે માટે કર્મહીન થવા કરતાં કર્મ કરવાં એ વધારે હિતકર છે. જમીન સારી પેઠે કરમાયા પછી વાવેતર કરવામાં આવે તોજ પાક સારો થાય છે. છતાં જે કર્મ કરવાં તે નિષ્કામભાવેજ કરવાં.

પરમહંસ બે પ્રકારના છે. જ્ઞાની પરમહંસ અને પ્રેમી પરમહંસ. જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ આપ્તસાર હોય છે અર્થાત્ પોતાનું એકલાનુંજ કલ્યાણ તેઓ કરી શકે છે. જેઓ શુકદેવજી જેવા પ્રેમી પરમહંસો છે તેઓ પોતે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કરીને બીજાઓનું પણ કલ્યાણ કરી શકે છે. કેટલાકો કુવો ખોદી રહ્યા પછી પાવડો કોદાળી કુવામાંજ

નાખી દે છે, એમ જાણીને કે હવે તેમનો કશો ઉપયોગ નથી, પણ કેટલાક લોકો પોતાનું કામ થઇ રહ્યા પછી પણ પાવડો કોદાળી ઘરમાં સાચવી રાખે છે કે જેથી કોઇ પાડોશીના ખપમાં પણ આવે. શુકદેવજી જેવા મહાત્માઓએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પરોપકાર બુદ્ધિથી પોતાનાં પાવડો કોદાળી રહેવા દીધાં હતાં. (ગિરીશને) તમે પણ બીજાઓને માટે રહેવા દેજો.

ગિરીશ—ત્યારે આપ એવો આશીર્વાદ આપો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે માના નામમાં શ્રદ્ધા રાખો, એટલે બધુંએ થઇ જશે.

ગિરીશ—હું તો પાપી છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જે આખો દિવસ 'હું પાપી છું' 'હું પાપી છું' એવો વિચાર કર્યા કરે તે આખરે પાપીજ થઇ જાય છે.

ગિરીશ—મહારાજ! હું તો એવો પાપી છું કે હું જ્યાં બેસું ત્યાંથી સાત હાથ જમીન ખોદી નાખવી પડે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એવું શું બોલો છો? ભલેને, ઓરડામાં હજાર વર્ષનો અંધકાર હોય, છતાં દીવો કરતાંમાંજ પટ લઇને અંધકાર જતો રહે છે. હજાર વર્ષનો જૂનો અંધકાર છે તેથી કાંઇ તે ધીમે ધીમે જતો નથી.

ગિરીશ—આપ આશીર્વાદ આપો એટલે બસ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમારીજ આંતરિક ભક્તિ જોઇએ. હું શું આશીર્વાદ આપવાનો હતો? હું તો માત્ર ખાઇપીને તેનું નામ જપું છું.

ગિરીશ—આંતરિક ભક્તિ તો નથી; પણ એટલો આશીર્વાદ તો આપતા જાઓ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું કોણ આશીર્વાદ આપનાર? નારદ, શુકદેવ જેવા કોઇ હોય તો તેઓ કદાચ—

ગિરીશ—નારદ વગેરે તો હાલ જોવામાં આવતા નથી. અમે તો આપનેજ જોઇએ છીએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠીક, શ્રદ્ધા રાખો.

થોડીવાર બધા શાંત બેસી રહ્યા. પછી વળી વાત થવા માંડી.

ગિરીશ—મને એકજ ઇચ્છા છે કે અહૈતુકી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અહૈતુકી ભક્તિ તો માત્ર ઈશ્વર કોટિના મહાપુરુષોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે; સામાન્ય જીવોનો અધિકાર નથી.

સઘળા ચૂપા ચૂપ બેઠા છે અને પરમહંસજી અન્યમનસ્કપણે ગાય છે. તેમની નજર ઉંચે હતી.

"શું શ્યામારૂપી અથવા કાલીરૂપી ધન બધાને પ્રાપ્ત થાય છે? અજ્ઞાન મન સમજતું નથી કે એ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? માના રતુમડા ચરણમાં મન ચોંટાડવું એ શિવજી જેવાને માટે પણ અસાધ્ય જેવું છે. એ ભાવના પ્રતાપથી તો ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓનું સુખ પણ તુચ્છ લાગે છે. જો માતા આપણા તરફ ફરીને એકવાર દૃષ્ટિ કરે તો સદાનંદના રસાસ્વાદમાં લીન થઇ જઇએ છીએ. માના ચરણનું દર્શન મોટા મોટા યોગીઓ અને મુનિઓને ધ્યાનમાં પણ થવું દુર્લભ છે; તોપણ ગુણહીન કમલાકાંત એનું દર્શન ઇચ્છે છે!"

ગિરીશ—ખરેખર, ગુણહીન કમલાકાંત એ ચરણનું દર્શન ઇચ્છે છે.

પરિચ્છેદ ૩ જો—વ્યાકુળતા એજ સાચો ઉપાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ગિરીશને) તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય એટલે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંતઃકરણ તેને માટે વ્યાકુળ થઇ જવું જોઇએ. એકવાર એક શિષ્યે પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે શું કરીએ તો ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય. ગુરુએ કહ્યું કે મારી સાથે ચાલ. એમ કહીને તે શિષ્યને એક તળાવ પાસે લઇ જઇને તેને પકડીને પાણીમાં ડૂબાવી રાખ્યો. પળવાર પાણીમાં ડૂબાવી રાખ્યા પછી તેને બહાર કહાડ્યો અને ગુરુએ તેને પૂછ્યું કે તું પાણીમાં હતો ત્યારે તને શું થતું હતું ? શિષ્ય કહે કે મારો જીવ જાઉં જાઉં થતો હતો. જાણે હમણાં જીવ ગયો, હમણાં જીવ ગયો, એવું થતું હતું. ગુરુ કહે, ભગવાનને માટે જ્યારે તને આવીજ વ્યાકુળતા થશે, જ્યારે તેને માટે તારો જીવ જાઉં જાઉં થશે ત્યારે તને તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

માટેજ હું કહું છું કે ત્રણ પ્રકારના આકર્ષણનું એક સામટું ખેંચાણ થાય ત્યારેજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. વિષયી માણસોનું વિષય ભોગ તરફનું આકર્ષણ, સતી સ્ત્રીનું તેના પતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને માતાનું પોતાના સંતાન પ્રત્યેનું આકર્ષણ, એ ત્રણ જાતનું આકર્ષણ—એ ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ એકત્રિત થાય અને તે ઇશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવે તો તેજ પળે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય.

“ હે મન! જેવી રીતે તેને બોલાવવી જોઇએ તેવી રીતે બોલાવી તો જો. જોઉં, શ્યામા કેમ દર્શન ન આપે ? બસ, વ્યાકુળ બનીને તેને બોલાવો તો તેને દર્શન આપવુંજ પડે.”

શ્રીરામકૃષ્ણ—મેં તમને તે દિવસે કહ્યું હતું કે ભક્તિ એટલે મન, વાણી અને શરીરથી તેનું ભજન કરવું તે. શરીરવડે તેનું

પૂજન કરવું, કાનવડે તેની કથાઓનું શ્રવણ કરવું, તેના નામ ગુણના કીર્તનનું શ્રવણ કરવું અને મનવડે હમેશાં તેનું ધ્યાન તથા ચિંતન કરવું તેમજ તેની લીલાનું સ્મરણ કરવું. વાણીવડે તેની સ્તુતિ કરવી, તેના નામ અને ગુણનું કીર્તન કરવું વગેરે.

કલિયુગ માટે તો ભક્તિ એજ સાધન છે–હમેશાં તેના નામ અને ગુણનું કીર્તન કરવું. જેમને ઝાઝો વખત ભજન કરવાનો પ્રસંગ ન મળતો હોય તેમણે વધારે નહિ તો સાંજ સવાર બે વખત તાળી પાડીને એક ચિત્તે નામ સંકીર્તન કરવું.

હું તેનો ભક્ત છું એવો અહંભાવ તે ખરેખરો અહંભાવ નજ કહેવાય. એવો અહંભાવ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતો નથી; ઉલટું એથી તો લાભ થાય છે. જેમ તાંદળજાની ભાજી શાકમાં નથી ગણાતી તેમ એવો અહંભાવ અહંભાવમાં નથી ગણાતો! બીજાં શાક ખાવાથી માંદા પડાય, પણ તાંદળજાની ભાજી ખાવાથી તો માંદા માણસ સાજા થઇ જાય! માટે બાળકના જેવો નિર્દોષ અહંભાવ બંધનકારક નથી.

પ્રથમ નિષ્ઠા અને પછી ભક્તિ. ભક્તિ પરિપક્વ થાય એટલે ભાવ આવવા લાગે છે. જ્યારે ભાવ ઘન થાય છે ત્યારે મહાભાવ આવવા માંડે છે અને છેક છેલ્લે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રેમ એ રજ્જુ બરોબર છે. પ્રેમ થયો એટલે પ્રેમરૂપી દોરી વડે ભક્તની સાથે ઇશ્વર બંધાઈ જાય છે. પછી તે દૂર જઇ શકતો નથી. પણ સામાન્ય જીવો ભાવ સુધીજ પ્રગતિ કરી શકે છે. ઉત્તમ કોટિના મહાપુરુષોનેજ મહાભાવ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચૈતન્ય ભગવાનને મહાભાવ અને પ્રેમ બેઉ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

જ્ઞાનયોગ એટલે શું? જે જ્ઞાનવડે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખાય તે. હું બ્રહ્મ છું અને એજ મારૂં મૂળ અને સત્ય સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તેનું નામ જ્ઞાનયોગ.

ઉચ્ચ કોટિના ભક્તો બેઉ અવસ્થાનો અનુભવ કરી શકે છે. કોઈ વાર મહાભાવ અને પ્રેમનો, તો કોઈ વાર સ્વરૂપસ્થિતિનો. પ્રહ્લાદ કોઇ વાર સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરતો તો કોઇ વાર ઇશ્વરને પોતાનાથી પૃથક રૂપે જોઇ સેવ્ય સેવક ભાવે ભક્તિ પણ કરતો.

હનુમાને રામને કહ્યું હતું કે કોઇ વાર મને એવું થાય છે કે તમે પૂર્ણ છો અને હું અંશ છું: તમે પ્રભુ છો અને હું તમારો દાસ છું; પણ જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની લહેર આવે છે ત્યારે તો એમજ લાગે છે કે હું તે તમે અને તમે તેજ હું !

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારમાં રહીને ઇશ્વિરપ્રાપ્તિ ન કેમ થાય? છતાં વિવેક વૈરાગ્ય તો જોઇએજ. ઇશ્વર એજ સત્ય વસ્તુ છે અને બીજું બધું અનિત્ય છે—બે દિવસનું છે, એવું પાકું જ્ઞાન જોઇએ.

ઉપર ઉપર તર્યા કરીએ તે ન ચાલે. માંહે ડૂબકી મારવી જોઇએ. એમ કહીને પરમહંસજી ગાવા લાગ્યા.

"હે મન! તું સૌન્દર્યના સમુદ્રમાં ડૂબકી માર. જ્યારે તું તળાતળ અને પાતાળ ખોળી વળીશ ત્યારે તું પ્રેમ રત્નરૂપી ધન પામીશ."

શ્રીરામકૃષ્ણ—પણ ડૂબકી મારતી વખતે એક વાત ઉપર લક્ષ આપવાનું છે—કામ ક્રોધ રૂપી મગરનો ભય છે.

ગિરીશ—હા, પણ મને યમનો ભય નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પણ કામ વગેરે મગરોનો ભય તો છે ને? માટે ડૂબકી મારતા પહેલાં વિવેક વૈરાગ્યરૂપી હળદર શરીરે ચોળવી જોઇએ.

સંસારમાં રહ્યાં રહ્યાં પણ કેટલાકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રોમાં ગુપ્તયોગી અને વ્યક્તયોગીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે તે વ્યક્તયોગીઓ છે, અને તેઓને બધા ઓળખે છે. પણ ગુપ્ત યોગીઓને કોઈ જાણતું નથી. તેઓ સંસારમાં કેવી રીતે રહેતા હશે? જેમ કોઇ ગૃહસ્થના ઘરની દાસી પોતાના

ઘરનું કામકાજ કરે છે પણ તેનું ચિત્ત તો પોતાને ઘેર પોતાનાં છોકરાંઓમાંજ હોય છે; અથવા તો જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ઘરનું તમામ કામકાજ ઉત્સાહ પૂર્વક કરતી હોય છતાં પણ મનથી તો તે પોતાના પ્રિયતમનાજ વિચાર કરતી હોય છે, તેવી રીતે આ ગુપ્ત યોગીઓ પણ પ્રકટ રીતે સંસારનાં કામકાજ કરે છે છતાં તેમનું મન તો ઇશ્વરમાંજ લાગેલું રહે છે.

વિવેક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવા એ કાંઈ સહેલ વાત નથી. 'હું કર્તા છું' અને 'આ બધી સંપત્તિ મારી છે' એવું ભાન કાંઈ સહેલાઇથી મટતું નથી. મેં એક અમલદારને જોયો હતો. આઠસો રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો. વિદ્વાન કહેવાતો હતો. પરંતુ ઇશ્વિરની કથા ચાલતી હોય તે તરફ તો તેનું લક્ષજ નહિ. સાથે પોતાના છોકરાને લાવ્યો હતો. તેને ઘડીમાં અહિં બેસાડે અને ઘડીમાં ત્યાં બેસાડે. બીજો પણ એક મેં જોયો છે. હું તેનું અહિં નામ નથી દેતો. ખૂબ માળા ફેરવતો હતો પણ દસ હજાર રૂપીઆની લાલચે તેણે એક વાર ખોટી સાક્ષી પૂરી હતી. માટેજ તમને કહું છું કે વિવેક વૈરાગ્ય હોય તોજ સંસારમાં રહ્યાં રહ્યાં યોગ થઇ શકે છે.

ગિરીશ—પણ આ પાપીનું (પોતાનું) શું થશે?

આના જવાબમાં શ્રીરામકૃષ્ણે ઉર્ધ્વદૃષ્ટિ કરીને કરુણ સ્વરે ગાવા માંડ્યું:—

"નરકનો અંત લાવનાર શ્રીકાંતનું ધ્યાન કર. તે જરૂર કાળના ભયનું હરણ કરનાર છે. તેનું ધ્યાન ધરવાથી ભવની ભાવટ ભાગી જાય છે. ભ્રૂભંગ યુકત ત્રિભંગ સ્વરૂપનું જે ધ્યાન કરે છે તે આનંદ તરંગમાં તરે છે. આ મર્ત્યલોકમાં આવીને ચિત્તની મલિનતા અને અસદ્ વિચારો કર્યાથી તારૂં શું થશે તેનો તને વિચાર આવે છે ? તે નિત્ય ચરણ કમળનું ધ્યાન કરીને તું પ્રાયશ્ચિત કર."

પરિચ્છેદ ૪ થો—બસ, મને ભક્તિજ આપજો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ધ્યાન કરતાં કરતાં મને એ લોકોનાં (યુવાન શિષ્યોનાં) બધાં લક્ષણ માલુમ પડી જાય છે. ઘર માંડીશું, એવો એમને વિચાર સરખો પણ આવતો નથી. સ્ત્રી સુખની વાસનાનો તો છાંટો સરખોએ નથી. તેઓમાંના જેઓ પરણેલા છે તેઓ પણ બ્રહ્મ-ચર્યનું પાલન કરે છે. શું સમજ્યા ? જ્યાં સુધી રજોગુણ નિર્મૂળ ન થાય અને શુદ્ધ સત્વ ગુણનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાનમાં મન સ્થિર થઇ શકેજ નહિ; અને તેના ઉપર પ્રેમ દૃઢ થયા વગર તેની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે નહિ.

ગિરીશ—આપે મને આશીર્વાદ આપ્યો છે એટલે બસ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ તે કાંઇ હોય ? પણ હું તમને એટલું કહી રાખું છું કે ખરા અંતઃકરણની ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે એટલે તમારૂં કામ થયું જાણજો.

આટલું બોલતાં બોલતાં શ્રીરામકૃષ્ણ 'આનંદ મયી' 'આનંદ મયી' એવા ઉદ્‌ગાર કરતાં કરતાં સમાધિસ્થ થઇ ગયા અને એ અવસ્થામાં ઘણીવાર સુધી સ્થિર રહ્યા.

મૂળપ્રકૃતિએ પાછા આવ્યા એટલે તેમણે કહ્યું, 'કેમ ! ક્યાં ગયા બધા ?' માસ્તરે બાબુરામને બોલાવી આણ્યો.

શ્રીરામકૃષ્ણે બાબુરામ તથા બીજા શિષ્યો તરફ જોઇને પ્રેમો-ન્મત્ત થઇને કહ્યું, 'સચ્ચિદાનંદજ શ્રેષ્ટ છે; અને કારણાનંદ ?

એટલું કહીને તેમણે ગાવા માંડયું:—

"હવે મને સદ્‌વિચાર પ્રાપ્ત થયો છે; મારા સારા નસીબે મને ભાવ પ્રાપ્ત થયો છે."

"જે પ્રદેશમાં કદિ રાત્રિ પડતીજ નથી એવા પ્રદેશના એક માણસને મેં જોયો છે. રાત્રે શું કે દિવસે શું, પણ મેં સંધ્યા વગેરે બાહ્યક્રિયા નિરુપયોગી માની લીધી છે."

"હવે મારી નિદ્રા ઉડી ગઇ છે તેથી ઉંઘું પણ શી રીતે? યોગ અને યજ્ઞવડે હું જાગી ઉઠયો છું. હે **મા**! તારી યોગનિદ્રાની મને પ્રાપ્તિ થઇ છે તેથી તેના ઘેનમાં હું ઉંઘતો પડી રહ્યો છું."

"કુંકુમ તથા બીજા સુગંધી દ્રવ્યો હું તને ચડાવું છું અને મારી આંખોની સાવરણી બનાવીને તારા મણિ માણિક્ય જડિત મંદિરનું ભોંયતળીયું વાળીને સાફ સુફ બનાવીશ."

"રામપ્રસાદ કહે છે કે ભક્તિ અને મુક્તિ—ભોગ અને મોક્ષ બેઉને મેં માથા ઉપર મૂકી દીધાં છે; અર્થાત્ હું તેમની પાર ગયો છું. કાલી અને બ્રહ્મનો મર્મ જાણીને ધર્મ અને અધર્મ બેઉનો મેં પરિત્યાગ કરી દીધો છે."

વળી તેમણે એક બીજું ભજન ગાયું—

"કાલી કાલી એવો ઉચ્ચાર કરતાં જો મારાથી અજપા જાપ થઇ જતો હોય તો પછી ગયા, ગંગા, પ્રભાસ, કાશી, કાંચી વગેરે તીર્થોની મારે શી જરૂર છે?"

હું તો **મા**ની પાસે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં કહું છું કે **મા**! મારે બીજું કાંઇ જોઇતું નથી; માત્ર મને તમારી શુદ્ધ ભક્તિજ આપજો.

ગિરીશની શાંત પ્રકૃતિ જોઇને શ્રીરામકૃષ્ણ મનમાં ઘણા પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે તમારી આ અવસ્થા બહુ ઉત્તમ છે; સહજ અવસ્થા એજ ઉત્તમ અવસ્થા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ નાટકશાળાના મેનેજરના ઓરડામાં બેઠા હતા. ત્યાં એક માણસે આવીને તેમને પૂછ્યું કે, આપને 'વિવાહ વિભ્રાટ' નું નાટક જોવાની ઇચ્છા છે? હમણાં તે ભજવાય છે.

આ સાંભળીને તેમણે ગિરીશને કહ્યું, આ શું કરો છો ? પ્રહ્લાદ ચરિત્રનું નાટક ભજવ્યા પછી વિવાહ વિભ્રાટ! દુધપાક ખવડાવ્યા પછી તે રાબ પીરસાતી હશે ?

નાટક પૂરૂં થયા પછી ગિરીશના કહેવાથી નાટક કરનારી નટીઓ–ઍકટ્રેસો તેમને નમસ્કાર કરવા આવી. તેઓએ તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. કેટલાક ભક્તો ઉભા ઉભા તો કોઇ બેઠા બેઠા આ લીલા નિહાળતા હતા. કેટલીક ઍકટ્રેસોએ મહારાજશ્રીને પગે હાથ અડકાડીને નમસ્કાર કર્યા તે જોઈને તેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા.

જ્યારે તેઓ મહારાજશ્રીને પગે હાથ અડકાડવા લાગી ત્યારે તેઓ બોલ્યા, 'મા! રહેવા દો; મા! રહેવા દો.' તેમના આ શબ્દો કરુણાથી ભરપૂર હતા. તેઓ નમસ્કાર કરીને ચાલી ગઇ ત્યારે પરમહંસજીએ શિષ્યોને કહ્યું, 'સર્વ કોઈ તેજ છે, તેનાંજ સર્વ જૂદાં જૂદાં રૂપ છે.'

હવે તેઓ ગાડીમાં બેસવાને જવા લાગ્યા. ગિરીશ વગેરે ભક્તો તેમની સાથે ગયા અને તેમને ગાડીમાં બેસાડ્યા.

ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં તેઓ ગાઢ સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. તેમની સાથે નારાયણ વગેરે ભક્તો બેઠા અને ગાડી દક્ષિણેશ્વર તરફ ચાલતી થઇ.

પરિચ્છેદ ૫ મો–યુવાન શિષ્યો વિષે ચર્ચા.

ઈ.સ. ૧૮૮૪ ના માર્ચ માસની સાતમી તારીખ અને શનિવાર; ચૈત્ર વદ સાતેમ.

પરમહંસજી પોતે નાના ખાટલા ઉપર બેઠા હતા; અને પોતાના તરુણ શિષ્યોને નિહાળતાં આનંદમાં ચકચૂર થઇ ગયા હતા.

રાખાલ હમણાં દક્ષિણેશ્વર રહેતો નથી. તે થોડા મહિના બલરામની સાથે વૃન્દાવન જઇ આવ્યો હતો. વૃન્દાવનથી પાછો ફર્યા પછી તે પોતાને ઘેર રહે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—રાખાલે તો હમણાં પેનશન લીધું છે. વૃન્દાવનથી આવ્યા પછી પોતાને ઘેર રહે છે. ઘેર એની સ્ત્રી પણ છે. છતાં એ તો એમજ બોલે છે કે હજાર રૂપીઆનો પગાર મળે તો પણ નોકરી તો નહિજ કરૂં !

અહિં સૂતો સૂતો તે એકવાર બોલતો હતો કે 'તમને પણ એ પસંદ નથી.' તેના મનની અવસ્થા એવા પ્રકારની હતી.

ભવનાથે લગ્ન તો કર્યું છે, પણ આખી રાત પોતાની સ્ત્રીની સાથે ધર્મસંબંધી વાર્તાલાપજ કરે છે, બેઉ ઇશ્વર વિષયક ચર્ચા કરવામાંજ આનંદ માણે છે. એકવાર મેં ભવનાથને કહ્યું કે તારે તારી સ્ત્રીની સાથે કોઇ કોઇ વાર સંસારસુખનો ઉપભોગ કરવો. આ સાંભળતાં તે મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયો અને બોલ્યો કે, શું હું સંસારસુખ ભોગવવા અને વિલાસ કરવા જન્મ્યો છું ?

પછી મહારાજશ્રીએ નરેન્દ્રની વાત કહાડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નરેન્દ્રને માટે મને જેટલી વ્યાકુળતા થઈ આવે છે અને તેના ઉપર જેટલો ઉમળકો આવે છે તેટલો આના (નાના નરેન્દ્ર) ઉપર નથી આવતો ! (હરિપદને) તું ગિરીશ ઘોષને ઘેર જાય છે કે?

હરિપદ—હા, મારી પાડોશમાંજ તેમનું ઘર છે. ઘણીવાર હું ત્યાં જાઉં છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નરેન્દ્ર ત્યાં આવે છે કે?

હરિપદ—હા, કોઇ કોઇ વાર જોવામાં આવે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ગિરીશ જે કહે છે (અર્થાત્ ઇશ્વરના અવતાર વિષે જે કહે છે) તે વિષે નરેન્દ્ર શું કહે છે ?

હરિપદ—નરેન્દ્ર ગિરીશ સાથે વાદવિવાદ કરવામાં હાર ખાઇ ગયો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ હારે એવો તો નથી. એ તો એમ કહે છે કે જ્યારે ગિરીશ ઘોષની અવતારની બાબતમાં આટલી બધી દૃઢ શ્રદ્ધા છે ત્યારે મારે શા માટે એ વિષે તેને કાંઇ કહેવું જોઇએ ?

એવામાં જસ્ટિસ અનુકુલ મુખોપાધ્યાયના જમાઇનો ભાઇ આવ્યો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમ નરેન્દ્રને ઓળખો છો કે ?

નવો આવનાર—હાજી, ઘણો બુદ્ધિશાળી છોકરો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ ઘણા સજ્જન છે. તે દિવસે નરેન્દ્ર અહિં આવ્યો હતો. ત્રૈલોક્ય બાબુની સાથે તેણે ગાયું હતું, પણ તે દિવસનું તેનું ગાયન નિરસ લાગતું હતું.

હવે શ્રીરામકૃષ્ણ બાબુરામ તરફ જોઇને બોલવા લાગ્યા. માસ્તર જે શાળામાં શિક્ષક હતા તેજ શાળામાં બાબુરામ મૅટ્રિક ક્લાસમાં ભણતો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(બાબુરામને) તારી ચોપડીઓ ક્યાં છે ? કેમ, ભણવું ગણવું નથી કે શું ? (માસ્તરને) એ બેઉ બાબતો તરફ નજર રાખવા માગે છે.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉથી પાર જવું જોઇએ. એકલા જ્ઞાનમાં રહેવાથી શું વળે ? જુઓને, વસિષ્ઠ કાંઇ ઓછા જ્ઞાની હતા ? તેઓ પુત્રશોકથી વિહ્વલ થઇ ગયા હતા એ જોઇને લક્ષ્મણને ઘણી નવાઇ લાગી હતી. તેમણે રામચંદ્રજીને પૂછ્યું કે વસિષ્ઠ આવા જ્ઞાની થઇને

શોકને વશ કેમ થાય છે? રામચંદ્રજી કહે, 'ભાઇ! એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? જેને જ્ઞાન છે તેને અજ્ઞાન પણ હોય છે. માટે તારે તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉથી પર થઇ જવું.' પગમાં કાંટો વાગે છે ત્યારે તેને કહાડી નાખવા માટે સોય કે બીજા કાંટાની મદદ લેવી પડે છે; પણ પગમાં વાગેલો કાંટો નીકળી ગયા પછી બેઉ કાંટાને આપણે ફેંકી દઇએ છીએ. તેવીજ રીતે અજ્ઞાનરૂપી કાંટો કહાડવાને માટે આપણને જ્ઞાનરૂપી બીજા કાંટાની જરૂર છે; પરંતુ અજ્ઞાન દૂર થયા પછી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉની પાર જવું જોઇએ.

બાબુરામ—(હસીને) મારે એટલુંજ જોઇએ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—દૂધમાં અને દહિંમાં બેઉમાં પગ રાખ્યાથી કામ થાય કે? જો તારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉની પાર જવું હોય તો ચાલ્યો આવ!

બાબુરામ—(હસીને) આપ ખેંચી જાઓ તો આવું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) રાખાલ હોય તો જૂદી વાત; તે તેના બાપના જેવો છે. આ તો જો અહિં રહે તો કોલાહલ થઇ જાય.

(બાબુરામને) તું જરા નબળો છે! તારૂં મનોબળ અલ્પ છે! જોને, નાનો નરેન્દ્ર કેવો કહે છે કે હું તો હમેશને માટે અહિં આવીને રહીશ!

આટલું બોલીને શ્રીરામકૃષ્ણ શિષ્યોની સાથે જમીનપર આવીને બેઠા. માસ્તર તેમની પાસે બેઠા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) હું કામિની અને કાંચનનો ત્યાગ કરી શકે એવા આત્માઓની શોધમાં છું. મને એમ થાય છે કે આ લોકો મારી પાસે રહે તો કેવું સારૂં? પણ બધાએ કાંઇ નહિ ને કાંઇ બ્હાનાં કહાડે છે!

એક પિશાચ હતો. તેને એક સોબતી જોઇતો હતો. હવે લોકોમાં માન્યતા એવી છે કે કોઈ **શનિવારે** કે **મંગળવારે** કમોતે મરી જાય તો તે ભૂત થાય છે. તે પિચાચ વાટજ જોયા કરતો કે કોઇ અગાશી ઉપરથી પડીને અથવા ઠોકર ખાઇને પડી જવાથી મરણ પામે છે? કોઈ તેવો અકસ્માત બને એટલે તરતજ પેલો પિશાચ ત્યાં દોડી આવે–એવી આશાથી કે આ માણુસ કમોતે મરી જશે અને ભૂત થશે એટલે મારો સોબતી થશે! પણ એ બિચારા પિશાચનું નશીબ એવું ફૂટેલું કે પેલો માણુસ બચી જતો. આથી કરીને તેને બાપડાને કોઇ સોબતીજ ન મળ્યો!

જુઓને, **રાખાલ** બાઇડી બાઇડી કરી રહ્યો છે! કહે છે કે મારી સ્ત્રીનું શું થાય? **નરેન્દ્રે** તેની છાતી ઉપર એકવાર હાથ મૂક્યો એટલે તે બેભાન થઈ ગયો અને બોલવા લાગ્યો કે આ તેં મને શું કર્યું? મારે માબાપ છે હોં!

મને તેણે (ઇશ્વરે) શા માટે આવી હાલતમાં રાખી મૂક્યો હશે? **ચૈતન્ય** ભગવાને જ્યારે સંન્યાસ લીધો ત્યારે બધા તેમને પ્રણામ કરવા લાગ્યા, અને જેમણે માત્ર એકજ વાર ખરા મનથી તેમને પ્રણામ કર્યાં તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઇ ગયો.

મહારાજશ્રીને માટે **મોહિની** મોહને સંદેશનો એક કંડીઓ આણ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ સંદેશ કોના છે?

બાબુરામે મોહિની મોહન તરફ આંગળી કરી.

શ્રીરામકૃષ્ણે પ્રણવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને સંદેશને સ્પર્શ કરી તેમાંથી થોડાક લીધા અને બધી મિઠાઇનો પ્રસાદ કરી આપ્યો. પછી બધા સંદેશ ભક્તોને તેમણે પોતાને હાથે વહેંચી દીધા.

નરેન્દ્ર તથા બીજા બે એક તરુણ ભક્તોને તો તેમણે ખવડાવ્યા પણ પોતાનેજ હાથે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) એમ કરવાનો મારો એક હેતુ છે. નારાયણ જેવા વિશુદ્ધ આત્માઓમાં ઇશ્વરનો પ્રકાશ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે હું મારા વતન તરફ જાઉં છું ત્યારે ત્યાંના છોકરાઓમાંથી કોઈ કોઇને મારે હાથે ખવડાવું છું. ચિને શાંખારી મને કહેતી કે ત્યારે મને કેમ ખવડાવતા નથી ? પણ એવાંને તે કોણ ખવડાવે ? એમનું ચારિત્ર્ય તો શુદ્ધ હોય નહિ ત્યારે એમને તે કોણ ખવડાવે ?

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો—શિષ્યો પ્રતિનો પ્રેમ અને ઉપદેશ.

પોતાની પાસે વિશુદ્ધ આત્માઓ ખેંચાઇ આવેલા જોઇને શ્રીરામકૃષ્ણ આનંદથી ચકચૂર થઇ ગયા હતા, અને ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા તેમની આગળ કીર્તન કરનારી સ્ત્રીઓના જેવા ચાળા કરીને તેમને પુષ્કળ હસાવતા હતા. એ સ્ત્રી ભભકાબંધ પોશાક પહેરીને પોતાની મંડળી સાથે હમેશાં ગાય છે. કોઇવાર હાથમાં રંગીન રૂમાલ રાખીને લટકો કરીને ઉભી રહે છે. કોઇ કોઇવાર ઉધરસ આવતી હોય તેવો ઢોંગ કરીને ઉધરસ ખાતી જાય છે; નાકે પહેરેલી નથની ઉંચી કરીને મ્હોંમાંથી થૂંકની પિચકારી મારતી જાય છે. એવામાં કોઇ ખાસ માનનીય માણસ આવી ચડે તો ગાતી ગાતી પણ તેને આવકાર આપે છે અને કહે છે કે આવો, શેઠ, આવો. વળી કોઇવાર હાથપરનો સાડીનો છેડો ખસેડીને કોણીએ પહેરેલાં તાવીજ અને એવાં એવાં બીજાં ઘરેણાં લોકોને બતાવે છે.

આ ફારસ જોઈ શિષ્યો ખડખડાટ હસી પડયા. પલ્ટુ તો હસતાં હસતાં આળોટવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણજીએ પલ્ટુ તરફ જોઇને માસ્તરને કહ્યું, " હજી તો છોકરો છે ને, તેથીજ હસતાં હસતાં આળોટી પડે છે ! "

(પલ્ટુને, હસતાં હસતાં) " તારા બાપને આ વાત કહેતો નહિ હોં ! કહીશ તો મારા તરફ જે થોડોક સદ્ભાવ છે તેટલોએ જતો રહેશે. એ તો પૂરેપૂરા સાહેબ બની ગયા છે ! "

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઘણા માણસોને એવી ટેવ હોય છે કે સંધ્યા પૂજા કરતી વખતે આખા મુલકની કુથલી કરવા બેસે છે. કેટલાક મ્હોડેથી બોલતા નથી; પણ મૂર્ખ માણસ પણ સમજી જાય એવી રીતે ઇસારત કરીને જે કહેવું હોય તે કહેતા જાય છે ! આ લઇ આવ, પેલું લઈ આવ, એ પીરસજો, ઉંહું, ઉંહું, એવું એવું કરતા જાય છે.

કેટલાક લોકો ઘાટપર બેઠા બેઠા માળા ફેરવતા જાય છે અને પાણીમાં માછલીઓ તરતી હોય તેની કિંમતનો હિસાબ પણ સાથે સાથે કરતા જાય છે ! જપ કરતા જાય અને આંગળીવડે કોઈ પાસે ઉભું હોય તેને બતાવે કે ' પેલી માછલી આવી ! ' જપ કરતી વખતે તે વળી આવો હિસાબ ગણાતો હશે ?

કેટલાક વળી ગંગાસ્નાન કરવા આવે છે. એવે વખતે ઇશ્વરનો વિચાર તો તેમને આવેજ ક્યાંથી; પણ ઉલટા વાતો કરવા મંડી જાય છે ! બધા મુલકની વાતો સ્નાન કરતી વખતેજ ! ' તમારા દીકરાનો વિવાહ થયો તે કેટલું ઘરેણું કન્યાને ચડાવ્યું ? ' ' ભાઇ, ફલાણો તો બહુ માંદો છે. ' ' ફલાણો સસરાને ઘેર ગયો હતો તે પાછો આવ્યો કે નહિ ? ' ફલાણાને ઘેર ગયા'તા ત્યાં તો ખૂબ ગમ્મત કરી. ' ' મારા હરીશને તો મારો એવો હેવા છે કે મને એક ઘડીવાર પણ વ્હીલી

મૂકતો નથી!' 'અલી! ફલાણીને તો અત્યારથી પળીઆં આવી ગયાં! હાયરે! આ તે શા શાખા!'

જોયુંને! આ બધા ગંગાસ્નાન કરવા આવ્યા છે અને વાતો તો બધા મુલકની કરે છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ નાના નરેન્દ્ર સામે એકી નજરે જોવા લાગ્યા, અને જોતજોતામાં સમાધિસ્થ થઇ ગયા. વિશુદ્ધ આત્માવાળા ભક્તમાં શું તેમને નારાયણનું દર્શન થતું હશે?

શિષ્યો એકી નજરે આ સમાધિ અવસ્થાનું દર્શન કરતા હતા. હમણાં થોડીવાર ઉપર તો હસાહસ થઇ રહી હતી અને એટલામાં તો ઓરડામાં એવી શાંતિ પથરાઇ ગઈ કે જાણે ઘરમાં કોઇ છેજ નહિ. મહારાજશ્રીનું શરીર નિશ્ચેષ્ટ હતું અને નેત્ર સ્થિર થઇ ગયાં હતાં. હાથ જોડીને એક ચિત્રની માફક જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વગર કે આંખનો પલકારો માર્યા વગર તેઓ બેઠા હતા.

થોડીવાર પછી તેમની સમાધિનો ભંગ થયો. તેમનો પ્રાણ અત્યાર સુધી સ્થિર થઇ ગયો હતો તેથી તેમણે એક દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂકયો. તેમનું મન ધીમે ધીમે બાહ્યજગતમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું. હવે તેમણે પોતાના શિષ્યો તરફ નજર કરી.

હજી તેઓ ભાવાવિષ્ટ હાલતમાં તો હતાજ. હવે તેઓ દરેક શિષ્યને સંબોધન કરીને તેઓનુ શું થશે તથા તેમની આધ્યાત્મિક અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તે વિષે તૂટક તૂટક બોલવા લાગ્યા.

(નાના નરેન્દ્રને) તને મળવા માટે હું ઘણોજ આતુર હતો. તારી અભિલાષા પૂર્ણ થઈ જશે. તું વારંવાર આવતો રહેજે. વારુ, તને શું પસંદ છે? જ્ઞાન કે ભક્તિ?

નરેન્દ્ર—કેવળ ભક્તિજ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—પણ જાણ્યા વગરતે ભક્તિ કોની કરીશ? (માસ્તર તરફ આંગળી કરીને) જ્યાં સુધી તું એમને નહિ ઓળખે ત્યાં સુધી તું એમની ભક્તિ કેવી રીતે કરવાનો ?

(માસ્તરને) તોપણ શુદ્ધ આત્મા જ્યારે બોલે છે કે ' મારે કેવળ ભક્તિજ જોઈએ છે ' ત્યારે તેના કહેવાનો કાંઇ અર્થ હોવોજ જોઇએ. સારા સંસ્કાર ન હોય તો એકાએક ભક્તિનો ઉદય થાયજ નહિ. આ પ્રેમભક્તિનું લક્ષણ છે. જ્ઞાનભક્તિ વિચાર મિશ્રત હોય છે.

(નાના નરેન્દ્રને) લાવ, તારૂં શરીર જોઉં; જરા પહેરણ કહાડી નાખ. તારી છાતી તો ઠીક પહોળી છે; તારી અભિલાષા પૂર્ણ થશે. વખતો વખત આવતો રહેજે.

હજી પરમહંસજી મહારાજ ભાવસ્થ હતા. ઉપર પ્રમાણે બીજા શિષ્યો તરફ જોઇને દરેકને વારા ફરતી તેઓ સ્નેહપૂર્વક બોલાવવા લાગ્યા.

(પલ્ટુને) તારૂં કામ પણ થઇ જશે. છતાં જરા વાર લાગશે ખરી.

(બાબુરામને) તને હું શા કારણથી ખેંચી લેતો નથી? ખેંચી લઉં તો મોટું તોફાન થાય માટે!

(મોહિની મોહનને) તું તો છેજ તો! તારૂં હજી જરા બાકી છે. તે થઈ રહ્યા પછી કામકાજ, સંસાર એમાંનું કશું રહેશે નહિ! બધું જતું રહે તેમાં મજા છે.

એમ કહીને મોહિની મોહન તરફ સ્નેહભરી નજર નાંખીને તેની સામે તાકી તાકીને જોઇ રહ્યા. જાણે તેના હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા પ્રદેશમાં દૃષ્ટિ કરીને ત્યાંના તમામ વિચાર તપાસી જોતા ન હોય! મોહિની મોહન શો વિચાર કરતો હશે? ઇશ્વરને માટે સર્વસ્વને ખોઇ બેસવાથી મજા છે એનો વિચાર કરતો હશે?

હવે તેમણે પેલા યુવાન બ્રાહ્મણને સંબોધીને બોલવા માંડ્યું.

તું હાલ તો જ્ઞાનચર્ચા છોડી દે–ભક્તિનો અંગીકાર કર. ભક્તિ એજ હાલ તારે માટે સાર છે. આજ તારે આવ્યે ત્રણ દિવસ થયા કે?

બ્રાહ્મણ યુવક—હાજી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—શ્રદ્ધા રાખો! તેના ઉપર નિર્ભર રહો. એટલું કરશો તો બીજું કશુંએ નહિ કરવું પડે. માતા બીજું બધું પોતેજ કરી લેશે.

જેનો આત્મા બરાબર શુદ્ધ હોય છે તે નિર્લિપ્તજ બની જાય છે. તેમનામાં વિદ્યા અને અવિદ્યા બેઉ ભલે હોય; પણ તે બુદ્ધિથી તો નિર્લિપ્ત રહી શકે છે. વાયુમાં કોઇવાર સુગંધ તો કોઈ વાર દુર્ગન્ધ જોવામાં આવે છે પણ વાયુને એમાં કાંઇ લેવા દેવા નથી. એકવાર વ્યાસજી યમુના ઓળંગતા હતા એવામાં ત્યાં ગોપીઓ આવી પહોંચી. તેમને પણ દૂધ, દહિં વગેરે વેચવા માટે સામે કિનારે જવું હતું. હોડી હતી નહિ. હવે કેવી રીતે નદી ઓળંગવી? એવામાં વ્યાસજી બોલ્યા કે મને ભૂખ લાગી છે. એ સાંભળીને ગોપીઓએ તેમને દૂધ, દહિં, માખણ બધું ખૂબ ખવડાવ્યું. પછી વ્યાસજીએ યમુનાને સંબોધન કરીને કહ્યું કે, જો હું ઉપવાસી હોઉં તો મને રસ્તો આપજે! એમ કહેતાંની સાથેજ પાણીના બે ભાગ થઈ ગયા, અને તે તથા ગોપીઓ સામે પાર ગયાં.

મેં ખાધું નથી–હું ઉપવાસી છું, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હું શુદ્ધ આત્મા છું.

શુદ્ધાત્મા નિર્લિપ્ત છે, અકર્ત્તા, અભોક્તા છે. પ્રકૃતિથી પર છે. નિત્ય તૃપ્ત હોવાથી તેને ભૂખ તરસ વગેરે હોતાંજ નથી. તેને જન્મ, મૃત્યુ પણ સંભવેજ નહિ. તે તો અજર, અમર અને સુમેરુવત્ નિશ્ચલ છે.

જેને આવું બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે તે જીવનમુક્ત છે. પોતાનો આત્મા દેહથી તદ્દન અલગ છે એવો તેને સાક્ષાત્કાર થઇ ગયો છે. ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી બુદ્ધિમાં દેહાત્મભાવ રહેતો નથી. દેહ અને આત્મા બેઉ જુદાં થઈ જાય છે.

જેમ નાળિએરમાંનું પાણી સૂકાઇ ગયા પછી કોપરૂં અને કાચલું જુદાં થઇ જાય છે અને હલાવતાં અંદરનું કોપરૂં ખડખડે છે, તેમ જીવનમુક્તનો આત્મા પણ જાણે દેહની અંદર ખડખડતો ન હોય! પરંતુ વિષયબુદ્ધિરૂપી પાણી પૂરેપૂરૂં સૂકાઈ જાય ત્યારેજ ખરેખરૂં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મા અને દેહ ભિન્ન છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કાચી સોપારી અથવા કાચી બદામમાંથી તેમાંનાં બીજ અને છોડાં સહેલાઇથી છૂટાં થઇ શકતાં નથી. પણ જ્યારે તે પરિપકવ થાય છે ત્યારે બીજ અને છોડાં એની મેળેજ છૂટાં પડી જાય છે, કેમકે પરિપકવ થવાથી માંહેનો રસ સૂકાઇ જાય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી વિષયવાસના પણ સૂકાઇ જાય છે.

પરંતુ માત્ર મ્હોડે મ્હોડે બોલ્યાથીજ કાંઇ બ્રહ્મજ્ઞાન થતું નથી! અનેક માણસો પોતે જ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરે છે. એક માણસને જૂઠું બોલવાની ટેવ હતી તો પણ લોકોને કહેતો કે મને તો બ્રહ્મજ્ઞાન થઇ ગયું છે! એક માણસે જૂઠું બોલવા માટે તેનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'આ જગતજ સ્વપ્નવત્ છે; જ્યાં બધુંજ મિથ્યા છે ત્યાં સાચું બોલ્યા તોએ શું અને જૂઠું બોલ્યા તોએ શું? જૂઠા જગતમાં સાચું બોલીએ તો પણ જૂઠા જેવુંજ!"

પરિચ્છેદ ૭ મો—સામાન્ય વાતચીત.

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યો સાથે જમીન ઉપર પાથરેલી શેતરંજી ઉપર હસતે મુખડે બેઠા છે. શિષ્યો તેમની પાદસેવા કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હમણાં તો માને કહું છું કે હવે હું વધારે બોલી શકતો નથી. મા ! તું પોતેજ એકવાર સ્પર્શ કરતાં લોકોમાં ચૈતન્ય જગાડી દે તેવી છે! યોગમાયાનો એવો મહિમા છે. યોગમાયા જે આદ્ય શક્તિ છે તે.

વારૂ, જેઓ મારી પાસે આવે છે તેમને કાંઇ લાભ થશે ખરો ?

માસ્તર—થવોજ જોઇએ. એમાં શક શો ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—શાથી જાણ્યું ?

માસ્તર—બધાએ કહે છે કે તેમની પાસે જે જશે તેનો ફેરો ફોગટ જશે નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકવાર એક દેડકાને નાના સરખા સાપે પકડ્યો, સાપ દેડકાને ગળી શકે નહિ તેમ તેનાથી છોડાય પણ નહિ; અને દેડકો વેદનાથી બૂમે બૂમ પાડે. પેલો સાપ પણ હેરાન થાય. પણ જો એ દેડકાને ખરેખરા નાગે પકડ્યો હોત તો બે વાર ચીસ પાડી ન પાડી એટલામાં તો તે મરી જાત !

(યુવાન શિષ્યોને) તમે ત્રૈલોક્ય પાસેથી પેલી ચોપડી લઇને વાંચતા હતા ને ?—ભક્તિચૈતન્યચંદ્રિકા ? તેની પાસે એથી પણ વધારે સરસ એક પુસ્તક છે અને તેમાં ચૈતન્ય ભગવાનનું જીવન ચરિત્ર સારી રીતે વર્ણવ્યું છે.

એક શિષ્ય—તે અમને વાંચવા આપશે કે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ચીભડાંના ખેતરમાં જ્યારે ઘણાં ચીભડાં પાકે

છે ત્યારે ખેતરનો ધણી બબ્બે ત્રણ ત્રણ બધાંને વહેંચે છે તો ત્રૈલોક્ય પુસ્તક કેમ ન આપે? એ બોલ્યો શું?

શ્રીયુત **ગિરીશ ઘોષ** શ્રીરામકૃષ્ણજી પાસે હમણાં હમણાં આવવા લાગ્યા છે. આજકાલ તે આખો દિવસ પરમહંસજી સાથે વાતો કરે છે.

હરિપદ—ગિરીશ ઘોષ તો હમણાં હમણાં કાંઇ અવનવું દર્શન કરતા હોય એમ જણાય છે! અહિંથી ગયા પછી બધો વખત ઈશ્વરના વિચારમાંજ મશગુલ રહે છે! કોણ જાણે એને શું દેખાતું હશે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—તું કહે છે તે બનવા જોગ છે. એકવાર ગંગાના કિનારા સુધી પહોંચી જઇએ તો અનેક વસ્તુઓ આપણી નજરે પડે છે-વહાણ, હોડીઓ અને એવી એવી બીજી અનેક વસ્તુઓ.

હરિપદ—ગિરીશ ઘોષ કહે છે કે હમણાં તો હું કામજ કર્યાં કરીશ. બીજું કાંઈ કરીશજ નહિ. સવારથી ઉઠીને ખડીઓ કલમ લઇને લખવાજ બેસી જઇશ અને આખો દિવસ એજ કામ કરીશ. તેઓ એમ કહે છે ખરા પણ એમનાથી તેમ બનતું નથી. અમે એમની પાસે જઇએ ત્યારે આપનીજ વાતો કહાડે છે.

મોહિની મોહનની સ્ત્રી તેના પુત્રના મરણને લીધે લગભગ ગાંડી જેવી બની ગઇ હતી. કોઇ વાર વગર કારણે હસતી તો કોઈ વાર રડી પડતી. દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણજીની પાસે આવ્યા પછી તેને કાંઇક શાંતિ મળી હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમારી સ્ત્રીને હવે કેમ છે?

મોહિની મોહન—અહિં આવી ત્યારથીજ શાંતિમાં રહે છે;

ત્યાં તો ઘણી વાર હુલ્લડ કરી મૂકતી હતી! તે દહાડે તો આપઘાત કરવા જતી હતી!

આ સાંભળીને પરમહંસજી કાંઈક વિચારમાં પડી ગયા.

મોહિની મોહન—રજા હોય તો આપને એકાદ બે બાબત કહેવાની ઇચ્છા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમારી સ્ત્રી પાસે હમણાં રસોઇ કરાવશો નહિ. ચૂલાની ગરમીથી એના મગજ ઉપર વધારે ગરમી ચડી જશે. વળી તેને એકલી રાખશો નહિ. હમેશાં બે ચાર માણસની સાથેજ રાખજો.

પરિચ્છેદ ૮ મો-કામિની-કાંચનથી સાવધાન રહેજે.

બેલઘરનો રહીશ **તારક** નામનો એક શિષ્ય પોતાના એક મિત્ર સાથે પરમહંસજી પાસે આવીને બેઠો. મહારાજ નાના ખાટલા ઉપર બેઠા હતા. ઓરડામાં દીવો બળતો હતો. **માસ્તર** તથા બીજા બે ત્રણ શિષ્યો તેમની પાસે બેઠા હતા.

તારકે લગ્ન કર્યું છે. તેનાં માબાપ તેને મહારાજ પાસે આવવાની રજા આપતાં નથી. કલકત્તામાં તેનું ઘર છે. મહારાજ **તારક** ઉપર ઘણોજ સ્નેહ રાખે છે. **તારકની** ઉમ્મર વીશેક વર્ષની છે. તેણે આવીને પરમહંસજી મહારાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

પરમહંસજીએ **તારકને** કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને તેને સંબોધીને ઘણી વાતો કહી. ઘણો વખત બેસીને વાતચીત કર્યા પછી તેણે વિદાય લેવાનો મનસુબો કર્યો. મહારાજે તેને અનેક બાબતો વિષે સાવધાન રહેવાની ચેતવણી આપી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(**તારકને**) હે સાધુ! સાવધાન રહેજે

કામિની કાંચનથી સાવધાન રહેજે. સ્ત્રીની મોહિનીમાં જો એક વાર સપડાઇ ગયો, જો એ અગાધ સમુદ્રમાં એકવાર ડૂબ્યો તો ફરી બહાર આવી શકીશ નહિ. સ્ત્રી એક પ્રકારનો વિશાળ સમુદ્ર છે. જેઓ તેમાં ડૂબ્યા છે તે ફરી બહાર આવ્યા નથી ! કોઇ કોઈ વાર અહિં આવ્યા કરજે.

તારક—ઘરનાં નથી આવવા દેતાં.

એક શિષ્ય—શું કોઈ ના કહે અથવા કોઇ સમ દે કે જો જાય તો મારા ગળાના સમ તો—

શ્રીરામકૃષ્ણ—જે માબાપ એવું કહે તે માબાપજ ન કહેવાય. એવી માતાને અવિદ્યારૂપિણી કહેવી જોઇએ. એવી માતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવામાં કોઇ પણ જાતનું પાપ નથી. જે માતા ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખતી હોય તેને માતાજ કોણ કહે ? ઇશ્વરની ખાતર વડીલની આજ્ઞાનો ભંગ કરવામાં કશુંજ પાપ નથી. ભરતે રામને માટે પોતાની માતા કૈકેયીની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો હતો. ગોપીઓએ કૃષ્ણનું દર્શન કરવા જવા માટે પોતાના પતિની મનાની દરકાર કરી ન હતી. પ્રહ્લાદે ઇશ્વરનું ભજન કરવા માટે બાપની આજ્ઞા કાને ધરી ન હતી. ઇશ્વર પ્રીતિની ખાતર બલિરાજાએ પોતાના ગુરુ શુક્રાચાર્યની આજ્ઞાનો ચોખ્ખો ભંગ કર્યો હતો. વિભીષણે રામને મળવા માટે મોટા ભાઇ રાવણનું કહેણ માન્યું ન હતું.

છતાં 'પ્રભુને માર્ગે જઇશ નહિ' એવી આજ્ઞા સિવાય માબાપની બીજી બધી આજ્ઞાનું તો પાલન કરવું.

(તારકને) લાવ, જરા તારો હાથ જોઉં. એમ કહીને તેમણે તારકનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને કેટલો ભારે છે તે જોવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તેમણે કહ્યું, જરા છે તો ખરૂં, પણ તે પસાર

થઇ જશે. તેની પ્રાર્થના કરજે અને અહિં આવતો રહેજે, એટલે બધું વિઘ્ન ટળી જશે.

એવામાં મોહિની મોહનની સ્ત્રી પરમહંસજી મહારાજના ઓરડામાં આવી અને તેમને પ્રણામ કરીને એક બાજુએ બેઠી.

પરમહંસજીએ એકાએક મોહિની મોહનની સ્ત્રીને સંબોધીને કહ્યું, 'કમોતે મરવાથી ભૂત થવાય છે, માટે સાવધાન રહેજો. મનને, ખૂબ સમજૂત આપવી. તમે ઘણું સાંભળ્યું છે, જોયું છે, છતાં આ ઉમ્મરે આ શું કરવા બેઠાં છો ?'

ત્યાર પછી મોહિની મોહને રજા લીધી. તેણે મહારાજને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તેની સ્ત્રીએ પણ પ્રણામ કર્યા. મહારાજ પોતાના ઓરડાના ઉત્તર તરફના બારણા આગળ ઉભા હતા. મોહિની મોહનની સ્ત્રી ઘુંઘટો કહાડીને ધીમે સ્વરે તેમને કાંઇક કહેતી હતી.

खंड चौदमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો–શિષ્યો પ્રતિનો પ્રેમ અને કૃપા.

બપોરના ત્રણ વાગ્યાને કેટલોક વખત થઇ ગયો છે. ચૈત્ર માસ હોવાથી સખત ગરમી પડે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ બે ત્રણ શિષ્યોની સાથે બળરામના દિવાનખાનામાં બેઠા છે અને માસ્તરની સાથે વાતચીત કરી રહ્યા છે.

આજે ઇ.સ. ૧૮૮૪ ના એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખ અને ચૈત્ર વદી સાતેમ છે. શ્રીરામકૃષ્ણજી આજે પોતાના શિષ્ય બળરામને ઘેર આવ્યા છે. પોતાના તમામ શિષ્યોને મળવાનો તથા દેવેન્દ્રને ઘેર જવાનો તેમનો વિચાર છે.

હમણાં તેઓ ઇશ્વરપ્રેમમાં રાતદિવસ અલમસ્ત રહે છે. વારંવાર ભાવાવિષ્ટ થાય છે અને સમાધિ આવી જાય છે. બાહ્ય જગતમાં તેમનું મન જરાવાર પણ સ્થિર રહેતું નથી. જ્યાં સુધી પોતાના ખાસ શિષ્યો પોતે પોતાના ખરા સ્વરૂપને જાણી શક્યા નથી હોતા ત્યાં સુધી તેઓ હમેશાં તેમને માટે ચિંતાતુર રહે છે. જેમ માબાપ પોતાના કાચી વયના છોકરા માટે ચિંતાતુર હોય છે કે એ ક્યારે મોટા થાય અથવા તો પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનાં ભરણ

પોષણુ માટે જેમ ઉત્સુક રહે છે, તેમ શ્રીરામકૃષ્ણુ પોતાના શિષ્યોની આધ્યાત્મિક પ્રગતિને માટે ચિંતાતુર અને ઉત્સુક રહે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણુ—હું બોલી ગયો હતો કે ત્રણુ વાગે આવીશ તેથીજ આવ્યો; બાકી તાપ તો ઘણો હતો.

માસ્તર—હાજી, આપને પરિશ્રમ તો ઘણો પડયો હશે.શિષ્યો તેમને પંખો નાખવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણુ—હું નાના નરેન્દ્રને તથા બાબુરામને મળવાને માટેજ આવ્યો છું. વારૂ, પૂર્ણુને તમે કેમ તેડી લાવ્યા નથી?

માસ્તર—પાંચ માણુસ બેઠાં હોય ત્યાં આવવાનું તેને પસંદ નથી. આપ તેનાં વખાણુ કરો છો તેથી તેને બ્હીક રહે છે કે રખેને એ વાત તેનાં ઘરનાં માણુસોના જાણુવામાં આવે!

શ્રીરામકૃષ્ણુ—હા, એ વાત ખરી છે. જો એવું હું બોલી ગયો હોઇશ તો હવેથી નહિ બોલું. વારૂ, તમે પૂર્ણુને ધર્મસંબંધી ઉપદેશ આપો છો તે સારૂં કરો છો.

માસ્તર—એ સિવાય એને હું પંડિત વિદ્યાસાગરનું એક પુસ્તક શીખવું છું. તેમાં એક ઠેકાણે એવું લખેલું છે કે ઇશ્વરને દેહ, મન અને પ્રાણુ સમર્પણુ કરીને તેના ઉપર પૂર્ણુ પ્રેમ રાખવો. જ્યારે એક બાજુએ હું એને એવો ઉપદેશ આપું છું ત્યારે બીજી બાજુએ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખતાં એનાં વડીલ લોકો એના ઉપર ગુસ્સે થાય છે! તો હવે મારે કરવું શું?

શ્રીરામકૃષ્ણુ—એ લોકોની ચોપડીઓમાં ગમે એવી સારી સારી વાતો ભલે લખેલી હોય પણુ જેમણે એ વાતો લખી છે તેમના પોતાના અંતઃકરણુમાં એ વાર્તાઓનો ભાવ ઉંડો ઉતર્યો હોતો નથી. જ્યારે સાધુ મહાત્માઓનો સમાગમ થાય ત્યારેજ એવી એવી બાબતોની સારી રીતે ધારણુા થઇ શકે. જ્યારે ખરેખરો ત્યાગી સાધુ ઉપદેશ

આપે ત્યારેજ લોકોના મનમાં એ ઉપદેશ ઠસી જાય છે. ખાલી પુસ્તકીયા પંડિતો ચોપડીઓમાં લખી જાય અથવા મ્હોડેથી ભાષણો બડબડી જાય તેની લોકો ઉપર કશી અસર થતી નથી. લોકો એક કાને સાંભળીને બીજે કાને કહાડી નાંખે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હવે તમને પૂર્ણની આધ્યાત્મિક અવસ્થા કેવી લાગે છે? તેને ભાવાવસ્થા આવે છે કે?

માસ્તર—તેની ભાવાવસ્થાની નિશાની બહારથી જોતાં માલમ પડતી નથી. એ દિવસ આપે આપનો પોતાનો એવી જાતનો અનુભવ તેને કહી સંભળાવ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તો તેનો ભાવ હજી બહાર પડશે પણ નહિ. વારૂ, એનાં બીજાં બધાં લક્ષણ ઘણાં સારાં છે. કેમ! તમે શું ધારો છો?

માસ્તર—હાજી, તેની આંખ ઘણીજ નિર્મળ અને તેજસ્વી છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકલી આંખોજ ચકચકિત અને નિર્મળ હોય તે કાંઇ સંતોષકારક લક્ષણ કહેવાય નહિ. ઈશ્વરીય નેત્રનું સ્વરૂપ કાંઈ જુદાજ પ્રકારનું છે. વારૂ, તેને જરા પૂછી જો જો કે ત્યાર પછી (શ્રીરામકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યા પછી) તેની અવસ્થામાં શો શો ફેરફાર થયો હતો?

માસ્તર—હાજી, એ વિષે મારે તેની સાથે વાત થઇ હતી. તે કહે છે કે એ વાતને ચાર પાંચ દિવસ થયા પછી જ્યારે હું ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવા બેસું છું અને તેના નામનો જપ કરવા બેસું છું ત્યારે મારી આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડે છે અને શરીરે રોમાંચ થાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એટલું જો થતું હોય તો બીજું શું જોઇએ?

પછી થોડીવાર મહારાજશ્રી અને માસ્તર બેઉ શાંત રહ્યા. ત્યાર પછી માસ્તરે વાત ચલાવી.

માસ્તર—તે ઉભો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કોણ ઉભો છે ?

માસ્તર—પૂર્ણ; ઘણું કરીને તે પોતાના ઘરની ખડકી આગળ ઉભો છે. અમારામાંથી કોઈ જાય છે તો તરત દોડતો દોડતો બહાર આવે છે અને નમસ્કાર કરીને ઘરમાં જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આહા! આહા!

મહારાજશ્રી તકીઆને અઢેલીને વિશ્રામ લેવાને જરાક સૂતા. માસ્તરની સાથે બારેક વર્ષની ઉમ્મરનો એક છોકરો આવ્યો હતો. તે છોકરો માસ્તરની શાળામાં ભણતો હતો. તેનું નામ ક્ષીરોદ હતું.

માસ્તર—આ છોકરો બહુ સુપાત્ર છે. ઇશ્વરસંબંધી વાતો સાંભળવામાં એને બહુ આનંદ થાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એની આંખ કેવી હરણના જેવી છે !

છોકરાએ મહારાજશ્રીને પગે હાથ અડકાડીને તેમને દંડવત પ્રણામ કર્યાં અને અત્યંત ભક્તિભાવથી તેમના પગ ચાંપવા લાગ્યો. મહારાજશ્રી પોતાના શિષ્યો વિષે કેટલીક વાત કર્યાં પછી ગાડીમાં બેસીને દેવેન્દ્રને ઘેર જવા માટે ઉપડી ગયા. તેમની સાથે નાનો નરેન્દ્ર, માસ્તર તથા બીજા બે એક શિષ્યો હતા. મહારાજ શ્રી રસ્તામાં પૂર્ણ વિષે વાત કરતા હતા. તેને માટે તે એટલા બધા ઉત્સુક બની ગયા હતા કે કહેવાની વાત નહિ !

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ ઘણોજ સુપાત્ર છે. નહિ તો એને માટે હું જપ શા માટે કરૂં ?

મહારાજશ્રી પૂર્ણને માટે મંત્રજપ કરતા હતા એ વાત સાંભળીને માસ્તર તથા બીજા શિષ્યો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આજે તમે એને અહિં તેડી લાવવાના હતા ને? કેમ નહિ તેડી આણ્યો?

નાનો **નરેન્દ્ર** હસતો હતો તે જોઇને મહારાજ પોતે પણ હસવા લાગ્યા અને બધા શિષ્યો પણ હસી પડયા. મહારાજે હસતાં હસતાં નાના નરેન્દ્રને બતાવીને **માસ્તરને** કહ્યું,

જુઓ, જુઓ, એ કેવો ગાલમાં હસે છે! જાણે કશું જાણતોજ નથી! પણ એના મનમાં કશું એ નથી. ત્રણમાંથી એક પણ વિષયમાં એનું મન નથી—જર, જમીન અને જોરૂ. કામિની કાંચનની વાસના મનમાંથી નિર્મૂળ થયા વગર ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થતી નથી.

મહારાજશ્રીની ગાડી દેવેન્દ્રના ઘર તરફ જતી હતી. એકવાર દેવેન્દ્ર દક્ષિણેશ્વર આવ્યા હતા ત્યારે તેને પરમહંસજી મહારાજે કહ્યું હતું કે, એક દિવસ તમારે ઘેર આવવાનો મારો વિચાર છે. દેવેન્દ્રે એ સાંભળીને કહ્યું કે એજ વાતની પ્રાર્થના કરવાને આજે આવ્યો છું. આવતે રવિવારેજ પધારજો. મહારાજશ્રીએ કહ્યું, 'પણ તમારી કમાણી ભારે નથી; માટે ઘણા લોકોને નિમંત્રણ કરતા નહિ. વળી ગાડી ભાડાનો ખર્ચ પણ ઘણો થઇ જશે.' દેવેન્દ્રે હસીને જવાબ દીધો કે કમાણી થોડી છે તેની કશી ફિકર રાખવી નહિ. "**ऋणं कृत्वा घृतं पीबेत्**" આ જવાબ સાંભળીને મહારાજશ્રી હસી પડયા. એટલું હસ્યા કે એમનું હસવું કેમે કર્યું ખળાય નહિ.

થોડીવાર પછી બધા દેવેન્દ્રને ઘેર જઇ પહોંચ્યા. જતાં વારનેજ મહારાજે તેને કહ્યું કે મારે માટે કશું ખાવાનું કરાવતા નહિ; જે હશે તે ચાલશે. મારૂં શરીર પણ સારૂં નથી.

પરિચ્છેદ ૨ જો—જુવાનીમાંજ ત્યાગ—વૈરાગ્યની જરૂર છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ દેવેન્દ્રના દિવાનખાનામાં શિષ્યમંડળની વચમાં બેઠા છે. દિવાનખાનું એક માળના ઘરમાં હતું. સાંજ પડી ગઈ હતી. ઘરમાં દીવા થયા હતા. મહારાજશ્રી પાસે નાનો નરેન્દ્ર, રામ, માસ્તર, ગિરીશ, દેવેન્દ્ર, અક્ષય, ઉપેન્દ્ર વગેરે ઘણા શિષ્યો બેઠા હતા. પોતે એક વિદ્યાર્થી શિષ્ય તરફ જોતા હતા અને આનંદને લીધે અલમસ્ત હાલતમાં હતા. તેને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ બીજા શિષ્યોને કહ્યું કે, ત્રણમાંથી એકકે (જર, જમીન અને જોરૂ) એનામાં નથી. જેનાથી સંસારમાં બંધાઇ રહેવું પડે છે તેમાંનું એકકે એનામાં નથી. એ ત્રણ પદાર્થોમાંથી કોઈપણ એક પદાર્થ ઉપર મન ચોંટે તો ભગવાનની સાથે મનનો યોગ થઇ શકેજ નહિ. આ હું શું જોઉં છું? બોલોને, હું શું જોઉં છું?

એક **શિષ્ય**—(હસીને) એવું નજરે પડે છે કે જાણે વિષ્ટાનો એક મોટો ઢગલો છે—કેટલાક માણસો તેના ઉપર બેઠા છે અને કેટલાક જરાક દૂર બેઠા છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારી માણસો જેઓ ઇશ્વરને ભૂલી ગયા છે તેમની એવીજ દશા હું જોઉં છું. માટેજ એ બધા વિષયોનો મનથી ત્યાગ થવો જોઇએ. કામિની કાંચનમાંથી જો મન તદ્દન ખસી જાય તો પછી ચિંતાજ શી?

ઓહો! કેવું અજાયબ જેવું? મેં કેટલા જપ અને કેટલું ધ્યાન કર્યું ત્યારે એ વાસના મારા મનમાંથી ગઈ છે! એના મનમાંથી આમ એકદમ શાથી એ વાસના નિર્મૂળ થઇ હશે? કામવાસના જવી કાંઈ સહેલી વાત નથી. ૭ મહિના સુધી સાધન કર્યા

પછી એકાએક કોણ જાણે ક્યાંથી મારા અંતઃકરણમાં મને એની હયાતી જણાઇ. તરત હું ઝાડ તળે જઇને મા આગળ રડી પડ્યો અને કહ્યું કે, મા ! જો આવું થશે તો હું મારા ગળામાં છરી ઘોંચીને મરી જઈશ.

જો મનમાંથી કાંચન કામિનીની વાસના નિર્મૂળ થઈ તો બાકી શું રહ્યું ? કેવળ બ્રહ્માનંદ જ.

શશી કરીને એક યુવક તે વખતે પરમહંસજી મહારાજ પાસે આવતો હતો. તે પંડિત વિદ્યાસાગરવાળી કોલેજમાં બી. એ. ક્લાસના પહેલા વર્ષમાં ભણતો હતો. મહારાજશ્રીએ તેને વિષે હવે વાત કરવા માંડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આ છોકરાનું મન વાસના રહિત થાય છે ખરૂં, પણ વળી પાછું થોડા દિવસ પછી પૈસા કમાવામાં જરા જરા પરોવાય છે. વળી કેટલાક યુવકોમાં તો પહેલેથીજ પૈસા કમાવાની વાસના હોતી નથી. કેટલાક તો પરણવાની પણ સાફ ના પાડે છે.

જ્યાં સુધી કામિની કાંચનનો મનથી પૂરેપૂરો ત્યાગ ન થયો હોય ત્યાં સુધી ઇશ્વરને ઓળખી શકાય નહિ. એક માણસ કાછીઆને હિરાની કિંમત પૂછવા ગયો. કાછીઓ કહે કે એના બદલામાં નવશેર વેંગણ આપું; એક શેર પણ વધારે આપીશ નહિ !

મહારાજશ્રીએ જોયું કે આ વાતનો મર્મ નરેન્દ્ર બરાબર સમજી ગયો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વાહ ! એની બુદ્ધિ કેવી સૂક્ષ્મ છે ? ન્યાંગટા (તોતારામ) મને આ પ્રમાણે બધું ફોડવાર સમજાવતો—ગીતા ભાગવત જે કાંઇ હોય તે બરાબર મને તોડી ફોડીને સમજાવતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—નાનપણમાંથીજ કામિની કાંચન તરફ વિરાગ હોય એ બહુજ આશ્ચર્યની વાત છે. એવું ઘણાંજ થોડાં માણસોમાં

જોવામાં આવે છે. ઘડપણનો વિરાગ કાંઇજ કામનો નહિ. જેમ કાગડાએ કરડેલી કેરી દેવને તો ધરાવાય નહિજ, પણ આપણાથીએ ખવાય કે નહિ તેનો સંદેહ રહે છે; તેવીજ રીતે વિષયભોગથી ભ્રષ્ટ થયેલું મન ઇશ્વરભક્તિ માટે નિરૂપયોગી હોય છે. બસ, જુવાનીમાં તો ખૂબ પાપ કરવાં અને પછી ઘડપણમાં માળા લઇને બેસવું !

અમુક મલ્લિક બાબુની મા ઘણીજ કુલીન ઘરની છે. વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં તેણે પુછ્યું કે વેશ્યાઓનો કદિ ઉદ્ધાર થશે કે નહિ ? તેમણે તો અનેક પ્રકારના પાપાચરણ કર્યા છે ! મેં કહ્યું કે, હા, તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઇ શકે. જો ખરા અંતઃકરણથી પોતાનાં પાપ માટે પશ્ચાતાપ કરે અને સંકલ્પ કરે કે હવેથી એવાં પાપ નહિ કરવાં તો તેમનો પણ ઉદ્ધાર થાય. એમાં શક નથી. છતાં માત્ર ઉપર ઉપરથી ભગવાનનું નામ લીધાથી તો કાંઇ વળે નહિ. અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાતાપ કરવો જોઇએ.

પરિચ્છેદ ૩ જો—કીર્તનાનંદ અને માની પ્રાર્થના.

હવે કીર્તનકારની મંડળી હાથમાં ખોલ કરતાલ લઇને સંકીર્તન કરવા આવી. તેમણે ગાયું કે,

" કેશવ ભારતીની પર્ણકુટી આગળ શું નજરે પડે છે? શ્રી ગૌરાંગની અલૌકિક તેજસ્વી મૂર્તિ ઉભી છે ! "

"તેમના નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા ચાલી રહી છે! ગૌરાંગ ઉન્મત્ત હાથીની માફક પ્રેમના આવેશમાં નૃત્ય કરે છે! કોઇવાર જમીનપર આળોટે છે અને અશ્રુથી તેમનો દેહ ભીંજાઇ જાય છે."

" સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોકને ભેદી નાખે એવો સિંહનાદ કરીને હરિ

હરિ એવો ઉચ્ચાર કરતા કરતા આક્રન્દ કરે છે! વળી કોઇવાર દાંતમાં તૃણ લઇને, હાથ જોડીને ઘેર ઘેર દાસ્યમુક્તિની યાચના કરે છે!"

"તેમના સુંદર કેશનું મૂંડન કરાવ્યું છે; ભગવાં વસ્ત્ર શરીરે ધારણ કર્યાં છે! આ ભક્તિ અને પ્રેમનો આવેશ જોઇને અમારાં હૃદય રડી પડે છે!"

"જીવોનું દુઃખ જોઇને તેમનું હૃદય આર્દ્ર થયું છે, તેથી પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તેઓ પ્રેમભક્તિની લ્હાણી કરવા આવ્યા છે! પ્રેમદાસ એવી ઇચ્છા રાખે છે કે શ્રી ચૈતન્યના ચરણનો દાસ બનીને હું ઘેરઘેર ભટકું!"

આ ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં પરમહંસજી મહારાજ ભાવાવેશમાં આવી ગયા. પછી કીર્તનકારોએ કૃષ્ણના વિરહથી વ્યાકુળ બનેલી ગોપીઓની અવસ્થાના વર્ણનનું પદ ગાવા માંડ્યું. વ્રજાંગનાઓ માધવી કુંજમાં કૃષ્ણને શોધતી ફરે છે અને બોલે છે કે,

"હે માધવી! અમને અમારો માધવ પાછો આપ. અમને તે પાછો આપ!"

"અમને અમારો માધવ આપ અને અમને તારી વિનામૂલ્યની દાસીઓ તરીકે ખરીદી લે! જેમ માછલીનું જીવન જળ તેમ અમારૂં જીવન અમારો માધવ છે. હે માધવી! તેંજ તેને છૂપાવી રાખ્યો છે."

"અમે તેના વગર જીવી શકનાર નથી. અમે નિર્બળ અને ભોળી સ્ત્રીઓ છીએ. હે માધવી! માધવ વગર–માધવનાં દર્શન વગર અમે જીવન ધારણ કરી શકનાર નથી."

શ્રીરામકૃષ્ણ હવે સૂરમાં સૂર પૂરીને ગાવા લાગ્યા અને સમા-

ધિસ્થ થઈ ગયા. તેમનો દેહ તદ્દન સ્થિર બની ગયો અને ઘણીવાર સુધી એવી અવસ્થામાં પડી રહ્યા.

થોડી વાર પછી તેઓ જરા શુદ્ધિમાં આવેલા જણાયા, પણ હજી ભાવાવસ્થામાં તો હતાજ. આવી આવેશમય હાલતમાં તે પોતાના શિષ્યો સાથે વાત કરવા લાગ્યા. વળી વચમાં મા સાથે પણ વાતચીત કરતા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મા! તેને ખેંચી લે; હવે હું વિચાર કરી શકતો નથી! (માસ્તરને) તમારો સંબંધી–તેના તરફ મારૂં મન જરા ગયું છે. (ગિરીશને) તમે ગાળાગાળી અને એવી એવી ગલીચ વાતો બોલો છો. એ બધું છોડી દેવામાં તમારૂં કલ્યાણ છે. કેટલાકને ઘણો ખરાબ રોગ થએલો હોય છે. એ જેમ જલદી જાય તેમ સારૂં. જ્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાનો વખત આવે છે ત્યારે અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે લાકડું બળે છે ત્યારે તેમાંથી કડકડ કરતો અવાજ નીકળે છે. બળી રહ્યા પછી તેમાંથી બિલકુલ અવાજ આવતો નથી. તમે દિન પ્રતિ દિન શુદ્ધ બનતા જશો. તમારી દિવસે દિવસે ઉન્નતિ થતી જશે. લોકો તમારી અવસ્થા જોઇને ચકિત થઈ જશે.

"હું ઘણીવાર આવી શકીશ નહિ; ભલે, તમારૂં પણ તેમજ થશે."

પરમહંસજી મહારાજનો ભાવ વધારે ને વધારે ઘનીભૂત થતો હતો. હવે તેઓ માની સાથે વાત કરવા લાગ્યા. મા! જે સારા છે તેમને સારા કરવામાં શી બહાદુરી? મા! મરેલાને મારવામાં શી મોટી વાત? ખોડા માણસને માર્યો તેમાં તમારો શો મહિમા વધ્યો?

પરિચ્છેદ ૪ થો—હું તો રામનો દાસાનુદાસ છું !

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યો સાથે આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતા હતા. ચૈત્ર માસ હોવાથી ઉકળાટ ઘણો થતો હતો. દેવેન્દ્રે બધાને સારૂ કુલ્ફી (આઇસક્રીમ) તૈયાર કરાવી હોય એવું જણાતું હતું. થોડીવાર પછી પરમહંસજીને તથા ત્યાં આવેલા શિષ્યોને તે પીરસવામાં આવી અને તેઓ સર્વે ઘણા હર્ષથી તે ખાવા લાગ્યા. મણિ ધીમેથી બોલ્યો, 'બીજી વાર પીરસજો'! બીજા બધા હસી પડયા. કુલ્ફીને જોઇને પરમહંસજી બરાબર નાના બાળકની માફક ખુશ ખુશ થઇ ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આજે કીર્તન બહુ સારૂં થયું હતું. ગોપીઓની વિરહાવસ્થાવાળું ગીત બહુજ સુંદર હતું. હે માધવી! અમને અમારો માધવ પાછો આપ!

ગોપીઓનો પ્રેમોન્માદ કેવો અદ્દભુત છે! તેઓ કૃષ્ણને માટે કેવી ગાંડીતૂર થઇ ગઈ હતી!

પછી તેમણે એક માણસને એક શિષ્ય બતાવીને કહ્યું, એનો સખિભાવ—ગોપીભાવ છે.

રામ—એનામાં તો એરૂ છે. મધુરભાવ છે અને જ્ઞાનનો કઠોર ભાવ પણ છે.

ગિરીશ—એ (રામ) પોતાને આપનો શિષ્ય કહેવડાવે છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—મારે શિષ્ય બિષ્ય કોઇ છેજ નહિ. હુંજ રામનો દાસાનુદાસ છું.

શેરીના કેટલાક માણસો ત્યાં આવ્યા હતા. પણ તેમને જોઇને શ્રીરામકૃષ્ણજીને આનંદ થતો ન હતો. તેમણે કહ્યું, 'આ તે કાંઇ શેરી કહેવાય! હું તો જોઉં છું કે અહિં કોઇ રહેતુંજ નથી.'

પછી દેવેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણજીને ઘરના અંદરના ભાગમાં તેડી ગયા. ત્યાં તેમને નાસ્તો કરાવવાની તૈયારી થતી હતી. તેઓ અંદર જઇને હસતે મ્હોડે પાછા આવ્યા અને દિવાનખાનામાં બેઠા. શિષ્યો પણ તેમની પાસે બેઠા હતા. ઉપેન્દ્ર અને અક્ષય તેમની ડાબી જમણી બાજુએ બેસીને પાદસેવા કરતા હતા. પરમહંસજી દેવેન્દ્રના ઘરની સ્ત્રીઓની વાત કરવા લાગ્યા.

બહુ સારી સ્ત્રીઓ છે. ગામડાની ખરીને! ખૂબ ભક્તિ કરે છે!

મહારાજ આત્મારામમાં મસ્ત છે! નિજાનંદમાં ભજન ગાય છે.

"સહજ બન્યા વગર સહજને પામી શકાતું નથી."

"એક ભાવનો ભિખારી ફકીર આવે છે. તે હિન્દુઓનો સાધુ છે અને મુસલમાનોનો પીર છે."

ત્યાર પછી દેવેન્દ્રે તથા બીજા ભક્તોએ મળીને મહારાજને ગાડીમાં બેસાડયા.

પાછા ફર્યા પછી દેવેન્દ્રે પોતાના દિવાનખાનાની દક્ષિણ તરફની પરસાળમાં આવીને જોયું તો ત્યાં તેની શેરીનો એક માણસ પાટ ઉપર પડયો પડયો ઉંઘતો હતો. દેવેન્દ્રે તેને કહ્યું કે 'ઉઠો, ઉઠો.' આ શબ્દ સાંભળીને તે માણસ આંખો ચોળતો ચોળતો બેઠો થયો અને બોલ્યો, "શું પરમહંસજી મહારાજ આવ્યા?' આ સાંભળીને બધા ખડ ખડ હસી પડયા. તે બિચારો મહારાજનાં દર્શન કરવા માટે તેમના આવતા પહેલાંનો અહિં આવ્યો હતો! ગરમી હોવાથી પરસાળમાં પાટ ઉપર શેતરંજી પાથરીને જરાક સુનો અને ઘસ ઘસાટ ઉંઘી ગયો!

શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વર તરફ જતા હતા. રસ્તામાં માસ્તરને તેમણે ઘણા હર્ષ સાથે કહ્યું, 'આજે કુલ્ફી બહુ ખાધી! તમે મારે સારૂ થોડી લેતા આવજો'

પરિચ્છેદ ૫ મો—સાધના અને સાક્ષાત્કારના અનુભવ વિષેની અતિ ગુહ્ય વાતચીત.

ઇ.સ. ૧૮૮૫ એપ્રીલ તા. ૧૨, ચૈત્ર વદ ૧૩.

શ્રીરામકૃષ્ણજી આજે કલકત્તે આવ્યા છે અને બળરામના દિવાનખાનામાં શિષ્યોની વચમાં બેઠા છે. કેટલાક બ્રાહ્મ ભક્તો તથા સ્ત્રીઓ વગેરે પણ આવ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓ ચકના પડદા પાછળ બેઠી હતી. મોહિની મોહનની સ્ત્રી કે જે હજી પુત્ર શોકને લીધે લગભગ ગાંડા જેવી હતી તે અને તેના જેવી બીજી પણ અનેક દુઃખી સ્ત્રીઓ આવી હતી. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે પરમહંસજી મહારાજની પાસે બેસવાથી જરૂર હૃદયને શાંતિ મળશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કોઇ કોઈ વાર મા મારી એવી અવસ્થા કરી દેતી કે મારૂં મન નિત્યમાંથી ખસી જઇને તેની લીલામાં આવીને સ્થિર થતું તો કોઈ વાર લીલામાંથી ચલિત થઇને નિત્યમાં જતું.

જ્યારે મારૂં મન લીલામાં ઉતરી પડતું ત્યારે કોઈ વાર આખો વખત હું સીતા રામનું ચિંતન કરતો અને તે બધો વખત મને તેમના સ્વરૂપનું દર્શન થયા કરતું. આખો દિવસ રામલાલાને (અષ્ટ ધાતુની બનાવેલી રામચંદ્રજીની નાની મૂર્તિને) લઇને ફર્યા કરતો. કોઈ વાર હું ન્હાતો અને કોઇ વાર ખાતો. વળી કેટલીક વાર મને રાધાકૃષ્ણનો ભાવ આવતો. તેમના સ્વરૂપનું પણ મને બધો વખત દર્શન થયા કરતું. કોઈ વાર મને શ્રી ગૌરાંગનો ભાવ આવતો. તે વખતે રાધા અને કૃષ્ણ બેઉના ભાવનું મિલન થઈ જતું—પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભાવનો સંયોગ થઇ જતો. એવી અવસ્થામાં મને બધો વખત ગૌરાંગ પ્રભુના સ્વરૂપનુંજ દર્શન થયા કરતું.

વળી મારી અવસ્થા બદલાઇ જતી અને લીલાનો ત્યાગ કરીને મારૂં મન નિત્યમાં લીન થઇ જતું. તેવે વખતે સરગવાનું ઝાડ અને તુલસીનો છોડ મારે મનથી એક સરખાં દેખાતાં, અર્થાત્ નામ અને રૂપના ભેદ ભૂંસાઇ જતા. એવી અવસ્થામાં મને સાકારનું દર્શન કરવાનું ગમતું નહિ. હું કહેતો કે ' તમારામાં પણ સંયોગ વિયોગ એવાં દ્વન્દ્વો છે. મારે એ ન જોઇએ. મારે તો **અખંડ સચ્ચિદાનંદનુંજ** કામ છે.' એમ કહીને મારા ઓરડામાં જેટલી જેટલી છબીઓ હતી તે બધીને છોડી નાખતો અને કેવળ તે અખંડ સચ્ચિદાનંદ આદિ પુરુષનુંજ ચિંતન કરતો. હું દાસીભાવે રહેતો. પરમ પુરૂષની દાસી.

મેં બધા પ્રકારનાં સાધન કરી જોયાં છે. સાધન ત્રણ જાતનાં હોય છે. સાત્વિક, રાજસિક અને તામસિક. સાત્વિક સાધન કરનાર ભક્ત ઇશ્વરને અંતઃકરણની વ્યાકુળતા સહિત બોલાવે છે અને તેના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારના ફળની આકાંક્ષા રાખતા નથી. રાજસિક સાધનમાં નાના પ્રકારની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે આટલી વાર પુરશ્ચરણ કરવું જોઇએ, આટલા તીર્થની યાત્રા કરવી જોઇએ, પંચધુણી તાપવી જોઇએ, ઇશ્વરની ષોડશોપચાર સહિત પૂજા કરવી જોઇએ. તામસિક સાધન કરવામાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે. '**જય કાલી**! કેમ ! તું મને દર્શન નહિ દે ? જો આજ મને દર્શન નહિ દે તો ગળામાં છરી ઘોંચીને મરી જઇશ!' એવી રીતે હઠ અને જોર કરીને ભક્તિ કરવામાં આવે છે. તામસિક સાધનામાં શુદ્ધ અશુદ્ધનો વિચાર હોતો નથી. જેમ તાંત્રિક સાધનોમાં નથી હોતો તેમ.

આવી અવસ્થામાં મને જાત જાતનાં અદ્દભુત દર્શન થતાં. મારાજ જેવી આકૃતિવાળો એક પુરૂષ મારા શરીરમાં દાખલ

થયો! મારા શરીર માંહેનાં છ પદ્મ પૈકી પ્રત્યેક પદ્મ સાથે તે ક્રીડા કરવા લાગ્યો. મારાં ષટ્પદ્મ વિકસિત થઇ ગયાં! ટક ટક અવાજ કરતો જાય અને પદ્મ સાથે ક્રીડા કરતો જાય! એક પદ્મ પ્રફુલ્લિત થાય એટલે તેની ઉપરના પદ્મમાં દાખલ થાય! એ પ્રમાણે મૂળાધાર, સાધિષ્ઠાન, અનાહત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા પદ્મ, સહસ્રાર એમ એક પછી એક બધાં પદ્મ પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યાં અને તે મનુષ્યાકૃતિને નીચેથી ઉપર જતી મેં પ્રત્યક્ષ રીતે દીઠી.

હું જ્યારે સાધન કરતો હતો ત્યારે ધ્યાન કરતી વખતે એક દીવાની જ્યોતની ધારણા કરતો. જાણે બિલકુલ પવન ન હોય અને દીવાની જ્યોત સ્થિરપણે બળતી હોય! જરા પણ હાલે નહિ એવી જ્યોતની હું કલ્પના કરતો.

જ્યારે બરાબર ધ્યાન લાગી જતું ત્યારે મારૂં બાહ્યજ્ઞાન વિલુપ્ત થઇ જતું.

એક શિકારી એક પક્ષીનો શિકાર કરવાને માટે નિશાન તાકતો હતો. તેની પાસેજ થઇને વરઘોડો ગયો, સાબેલાઓ અને જાનૈયાઓ ગયા, રોશની, વાજાં અને ગાડી ઘોડાની હારની હાર તેની પાસેજ થઇને ચાલી ગઈ; પણ તે શિકારી પોતાના લક્ષ્યના ધ્યાનમાં એવો મશગૂલ થઇ ગયો હતો કે આટલી બધી ધામ ધૂમ સાથે વરઘોડો પસાર થઇ ગયો છતાં તેને કશી ખબરજ પડી નહિ! તેને બાહ્ય જગતનું કશું ભાનજ રહ્યું ન હતું.

એક માણસ તળાવ કિનારે એકલો માછલી પકડવા બેઠો હતો. પાણીમાં નાખેલો ગલ માછલીએ પકડયો અને તેને બાંધેલી દોરી માછલીના ભારથી ખેંચાવા લાગી. તે સોટી હાથમાં લઇને એકાગ્ર ચિત્તે સોટી સાથે બાંધેલી દોરી ખેંચવા લાગ્યો. એવામાં તેને એક વટેમાર્ગુએ પૂછ્યું કે, ભાઇ, ફલાણા બૅનરજીનું ઘર કયાં આવ્યું?

પણ પેલો જવાબજ શાનો આપે? તે તો હાથમાં સોટી પકડીને માછલીને ખેંચી કહાડવાના કામમાંજ તલ્લીન થઈ ગયો હતો. પેલો મુસાફર વારે વારે તેને મોટેથી પૂછે કે, ભાઈ, ફલાણા બૅનરજીનું ઘર ક્યાં આવ્યું? તે જરા મને બતાવશો? પણ પેલાને તો કશાનું ભાનજ નહતું. તે કાંઈ સાંભળી શકતોજ નહિ. આખું શરીર નિશ્ચેષ્ટ હતું. દૃષ્ટિ પાણી ઉપરજ હતી અને માત્ર તેનો એક હાથજ હાલતો હતો. પેલો વટેમાર્ગુ ચીડવાઇને ચાલતો થયો અને તે કેટલેક દૂર ગયો ત્યાર પછી ગલ ડૂબ્યો અને તેણે માછલીને પાણીમાંથી ખેંચી કહાડી. પછી રૂમાલથી મ્હોં લૂછીને તે પેલા વટેમાર્ગુને બૂમો પાડીને બોલાવવા લાગ્યો કે, અરે ભાઇ! સાંભળો છો કે? સાંભળો છો કે? પણ વટેમાર્ગુ ચીડવાઇ ગએલો તે પાછો આવે નહિ. ઘણી વાર પેલાએ બૂમો પાડી ત્યારે તે વટેમાર્ગુ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો કે, મહાશય! શા માટે બોલાવો છો? ત્યારે પેલા માણસે પૂછ્યું કે તમે મને તે વખતે શું કહેતા હતા? વટેમાર્ગુ કહે કે, મેં તમને પચાસ વાર પૂછ્યું અને હવે તમે કહો છો કે શું પુછતા હતા? પેલો માણસ કહે કે મારો ગલ પાણીમાં ડૂબ્યો હતો તેથી મેં તમારૂં કહેવું જરાએ સાંભળ્યું નથી!

ધ્યાન કરતી વખતે આવી એકાગ્રતા થવી જોઇએ. ધ્યેય પદાર્થ સિવાય બીજું કાંઇ દેખાયજ નહિ—બીજું કાંઈ સંભળાયજ નહિ. સ્પર્શેન્દ્રિય પણ બ્હેરી થઇ જાય. શરીર ઉપર સાપ ચાલે તો પણ કાંઇ જણાય નહિ! ધ્યાન કરનાર માણસને સાપની ખબર ન પડે અને પોતે જીવતા માણસના શરીર ઉપર ચાલે છે એવું સાપને પણ ન જણાય. સાપ તો એમજ જાણે કે પોતે કોઇ જડ પદાર્થ ઉપરજ ચાલે છે!

જ્યારે ઉંડું ધ્યાન લાગે છે ત્યારે તમામ ઇન્દ્રિઓનો વ્યાપાર

બંધ પડી જાય છે. બહારના જગતમાંથી મન તદ્દન ખસી જાય છે. જાણે બહારના દરવાજાજ બંધ ન થઇ ગયા હોય! ઇન્દ્રિઓના પાંચ વિષય છે–શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ. એ પાંચ વિષયો મનને બાહ્ય જગત તરફ ખેંચી જાય છે.

ધ્યાન કરતી વખતે શરૂઆતમાં તો ઇન્દ્રિઓના તમામ વિષયો નજર સામે ખડા થઇ જાય છે પણ ઉંડું ધ્યાન લાગી ગયા પછી તેવું થતું નથી. બહારના વિષયો બહારજ રહી જાય છે. ધ્યાન કરતી વખતે મારી સામે રૂપીઆથી ભરેલી કોથળી, શાલ, મીઠાઇના ખૂમચા, નાકે નથની પહેરેલી સુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેના વિચાર અને આકાર મારા મનમાં આવતા. એ વખતે હું મારા મનને પૂછતો કે 'મન! તને આમાંનું શું ગમે છે? આમાંનો કયો પદાર્થ ભોગવવાની તને ઇચ્છા છે!' મન કહે 'ના, મારે એમાંનું કાંઈ નહિ જોઇએ. ઇશ્વરના ચરણ કમળ સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ મારે જોઇતો નથી.'

મહારાજશ્રીના નામના પ્રતાપથી વ્યાધિ સારા થઈ શકશે એવી વાત કોઇ કોઇ વાર ગિરીશ ઘોષ બોલી જતા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ગિરીશ તથા બીજા શિષ્યોને) અક્કલ વગરના હોય તેઓજ એવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખે છે. દરદ સારાં કરવાં, લોકોને દાવા જીતાડી આપવા, પાણી ઉપર ચાલી શકવું, એવી એવી સિદ્ધિઓ મેળવવાની મૂર્ખ લોકોજ ઇચ્છા રાખે છે. જેઓ ખરા ભક્ત છે તેઓ તો ઇશ્વરના ચરણ કમળ સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા રાખતા નથી. એકવાર હૃદયે મને કહ્યું કે 'મામા! તમે માતાજીની પાસે શક્તિ માગો–કોઇક સિદ્ધિ માગી લો.' મારો સ્વભાવ તો બાળકના જેવો છે. માતાજીના મંદિરમાં બેઠાં બેઠાં જપ કરતી વેળા મેં માને કહ્યું, 'મા! હૃદય મને કહે છે કે સિદ્ધિ માગો–શક્તિ માગો.' આમ કહેતાંની સાથેજ મારી સામેજ પૂઠ કરીને

ઝાડે ફરવા બેઠેલી એક ચાળીસેક વર્ષની ઘરડી વેશ્યા મારી દષ્ટિ આગળ ખડી થઇ. તેનું પેટ ઘણું મોટું હતું અને * * * * માએ કહ્યું, 'જોયું! તું જે સિદ્ધિની વાત કરે છે તે તો આ ઘરડી વેશ્યાની વિષ્ટા બરાબર છે!' મેં તેજ વખતે હૃદયને મારી પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'તેં મને આવી ખોટી શિખામણ કેમ આપી? તારે લીધેજ મારે આવું સાંભળવું પડ્યું?'

અલબત્ત, જેઓ સિદ્ધિ મેળવે છે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામે છે, તેઓ લોકોમાં પૂજાય છે અને એવી એવી બીજી પણ મનની અનેક ઇચ્છાઓને તેઓ તૃપ્ત કરે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઘણા લોકોને ગુરૂ બનવાની હોંસ હોય છે. પાંચ માણસો માન આપે, શિષ્યો થાય, સેવકો થાય, લોકો કહે કે ગુરૂના ચરણના પ્રતાપથી આપણે આનંદમાં છીએ, અનેક માણસો દર્શન કરવા આવે, શિષ્યો અને શિષ્યાઓ સેવા કરે અને જે જોઇએ તે પદાર્થ હાજર થાય! કોઇ શિષ્ય એક ચીજ ભેટ મોકલાવે તો બીજો શિષ્ય બીજી ચીજની ભેટ મોકલાવે! વળી જો ઇચ્છા હોય તો એવી પણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય કે જેથી કરીને હજારો લોકોને જમાડી શકાય.

પણ ગુરુપણું અને વેશ્યાનો ધંધો બેઉ બરાબર છે. ધૂળ જેવા પૈસાને માટે, લોકોમાં પૂજાવાને માટે, શરીરની સેવા કરાવવા માટે અને એવા વિષયભોગ માટે શું પરમાત્માને વેચવો? જે શરીર, મન અને આત્માવડે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ તેનાવડે સામાન્ય પાર્થિવ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા એ યોગ્ય નથી. એક સ્ત્રી વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે પોતાની જુવાનીમાં વેશ્યાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. એક ઘર ભાડે રાખ્યું. વાસણ કુસણ, ગાદી તકીઆ, પલંગ વગેરે આણ્યા અને ઠાઠમાઠથી રહેવા લાગી. તેની ખુબસુરતીને વશ થઇને ઘણા માણસો તેને ઘેર આવવા લાગ્યા, પણ એ બધાથી તે પોતે

સુખી થઇ હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ. તેને તો એમજ સમજાવા લાગ્યું કે હું જ્યારે અમુક ગૃહસ્થને ઘેર પાણીઆરી હતી ત્યારે આના કરતાં વધારે સુખી હતી. ગાદી, તકીયા, ઠાઠમાઠ વગેરે સાધારણ વસ્તુઓ માટે શું પોતાના અંતર ધર્મનો-સર્વસ્વનો નાશ કરી નાખવો? સિદ્ધિઓ જેવી તુચ્છ વસ્તુઓ મેળવી પોતાના સર્વસ્વ રૂપ પરમાત્માથી દૂર રહેનાર ગુરૂઓ પણ આ વેશ્યાના જેવાજ છે!

સાધન કરતી વખતે ધ્યાન કરતાં કરતાં બીજી અનેક વસ્તુઓ મારા જોવામાં આવતી. જ્યારે હું બિલિના ઝાડ નીચે ધ્યાન કરવા બેસતો ત્યારે પાપપુરૂષ મારી સામે આવીને મને કેવી કેવી લાલચો બતાવતો? એકવાર તો અંગ્રેજ સિપાઇના જેવું રૂપ ધારણ ધરીને તે મારી સામે ઉભો રહ્યો. દોલત, માન, સ્ત્રી સમાગમનું સુખ, નાના પ્રકારની સિદ્ધિઓ એ બધું તે મને આપવાને તૈયાર થયો. હું માને બોલાવવા લાગ્યો. આ ઘણીજ ગુહ્ય વાત છે. માએ મને દર્શન આપ્યું. મેં કહ્યું, 'મા! પેલાને મારી કહાડ!' આહા! તે વખતનું માનું સ્વરૂપ! તે ભુવનમોહનરૂપ અત્યારે મારી આંખ આગળ તરવરે છે!

આટલું બોલીને પરમહંસજી મહારાજ એકદમ બોલતા અટકી ગયા. થોડીવાર પછી તેમણે કહ્યું, એ સિવાય તો મેં બીજું કેવું કેવું દીઠેલું! પણ બોલવા દેતી નથી! મારૂં મ્હોં સીવાઇ જાય છે!

સરગવો અને તુલસી એક સરખાં દેખાય છે! ભેદ બુદ્ધિ રહી નહિ. વડના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો ધ્યાન કરતો હતો એવામાં એક દાઢીવાળો મુસલમાન વાડકામાં ભાત લઇને મારી સામે આવીને ઉભો. તે વાડકામાંથી તેણે બીજા મુસલમાનોને ભાત ખવરાવ્યો અને મારા મ્હોંમાં પણ બે કોળીઆ મૂકયા. માએ મને સમજાવ્યું કે, **એક છે બે નથી.** એજ સચ્ચિદાનંદ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે. તેજ જીવ, જગત અને સર્વે પદાર્થ રૂપે દેખાય છે. આપણે ખાઇએ છીએ તે અન્ન પણ તે પોતેજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મારો તો બાળકના જેવો સ્વભાવ છે. જ્યારે હૃદયે કહ્યું કે, મામા! માની આગળ શક્તિની વાત કરો. ત્યારે તરત હું માની પાસે ગયો. તેણે (માતાએ) મારી એવી અવસ્થા કરી મૂકી છે કે જે કોઇ મારી પાસે હોય તેની વાત મારે સાંભળવી પડે છે. નાના બાળકની પાસે કોઇ ન હોય તો તે ચારે દિશાએ અંધકાર દેખે છે. મારી પણ બરાબર તેવીજ દશા થાય છે. હૃદય મારી પાસે ન હોય તો જાણે હમણાં મારો પ્રાણ નીકળી જશે એવું થાય છે. જે નજરે પડે તેનો ભાવ આવી જાય છે? બોલતાં બોલતામાં પણ ભાવનું ઉદ્દીપન થઇ જાય છે.

આટલું બોલતાંની સાથે શ્રીરામકૃષ્ણજી ભાવાવિષ્ટ થઈ ગયા. સ્થળ સમય કશાનું ભાન તેમને રહ્યું નહિ. પોતાના ભાવને દબાવી રાખવાનો તે ઘણાજ બળપૂર્વક યત્ન કરવા લાગ્યા. ભાવાવેશમાં તે બોલ્યા, ‘ અત્યારે પણ હું તને જોઉં છું; પણ મને એમ લાગે છે કે તું ચિરકાળથી મારી પાસે બેઠેલીજ છે. તું ક્યારે આવે છે અને ક્યાંથી આવે છે તે કશાની મને ખબરજ પડતી નથી! ’ થોડીવાર પછી તે જરા શાંત થતા જણાયા.

જ્યારે તે કાંઇક શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે કહ્યું કે મારે પાણી પીવું છે. સમાધિનો ભંગ થયા પછી મનને નીચેની ભૂમિકા ઉપર ઉતારવા માટે તેઓ હમેશાં એમજ બોલે છે. ગિરીશ હજી નવા સવા આવનાર હોવાથી પરમહંસજીની આ ટેવથી વાકેફ નથી, તેથી તે મહારાજને માટે પાણી લાવવા જતા હતા. પણ મહારાજેજ તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું, ‘ ના, બાપુ, ના; અત્યારે મારાથી પાણી પી શકાશેજ નહિ. ’

પરમહંસજી પોતે તથા બીજા શિષ્યો થોડીવાર સુધી શાંત રહ્યા. પછી તેઓ બોલવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) અરેરે ! મેં કેટલી બધી ભૂલ કરી ! એ બધું (ગુહ્ય વાતો) કહી નાંખ્યું !

શો ઉત્તર આપવો તેની સૂઝ નહિ પડવાથી માસ્તર કાંઇજ બોલ્યા નહિ. ત્યારે મહારાજે પોતે કહ્યું, 'નહિ, નહિ, એમાં મેં કશું ખોટું કર્યું નથી. લોકોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાને માટે એ બધી વાતો કહી છે.'

થોડીવાર પછી જાણે તેઓ માસ્તરના કાલાવાલા કરતા હોય એવા અવાજથી બોલ્યા, 'એની સાથે (પૂર્ણની સાથે) મારો મેળાપ નહિ કરાવી આપો ?'

માસ્તર—હાજી, હમણાંજ તેને તેડાવી મંગાવું છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અહિં કોઇ ચિઠ્ઠી લઇ જનાર માણસ મળે તેમ છે ?

પૂર્ણને મળવા માટે પરમહંસજી મહારાજ આટલા બધા ઉત્સુક શાથી હશે ? શું પૂર્ણ તેમના ખાસ શિષ્યોમાંનો છેલ્લોજ હશે ? શું એના પછી હવે એમની પાસે આવનાર લગભગ કોઇ નહિ હોય ?

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો–જ્ઞાનયુક્ત સંસાર–ઇશ્વરને ઓળખ્યા પછીજ સંસારમાં પ્રવેશ કરો.

ગિરીશ, માસ્તર તથા બીજા શિષ્યોને સંબોધન કરીને શ્રીરામકૃષ્ણજી પોતાના મહાભાવની અવસ્થાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ અવસ્થા (મહાભાવની અવસ્થા) પ્રાપ્ત થયા પછી જેટલો આનંદ પડે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં પ્રથમ દુઃખ અને મનોવ્યથા વેઠવાં પડે છે. મહાભાવ ઇશ્વરીય ભાવ છે. તે દેહ અને

મનને વલોવી નાખે છે, જાણે એક મોટો હાથી નાના ઝૂંપડામાં પેસે અને ભીંતોને કેવો હચમચાવી નાખે અથવા ભાગી પણ નાખે તેવીજ દશા મહાભાવ આવતાં દેહની થઇ જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ગિરીશને) તમારે એટલે દૂર સુધી જવાની જરૂર નથી. તમારે સંસારમાં રહેવાની જરૂર છે તો ભલે તમે સંસારમાં રહો, પણ અનાસક્ત થઇને રહો. શરીરે કાદવ લાગી જાય ત્યારે તરત ખંખેરી નાંખજો. સંસારરૂપી કાદવમાં કાદવમાં રહેતી માછલીની માફક રહેજો. તે માછલી આખો વખત કાદવમાં રહે છે પણ શરીરે જરાએ કાદવ લાગવા દેતી નથી !

ગિરીશ—આપે પણ લગ્ન તો કર્યું છે !

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) લગ્નના સંસ્કાર કરવાની ખાતર લગ્ન થઇ ગયું છે, પણ મારી હાલત એવી નથી કે હું સંસાર માંડી શકું. ગળે જનોઇ પહેરૂં છું તે પણ વારંવાર નીકળી પડે છે ! તેને પણ હું સંભાલી શકતો નથી ! આવી અવસ્થામાં હું મારો સંસાર કેવી રીતે નિભાવી શકું ?

કામિની કાંચન એજ સંસાર. એને લીધેજ ઇશ્વરનું વિસ્મરણ થઇ જાય છે.

ગિરીશ—કામિની કાંચનનો મોહ છૂટે શી રીતે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—અંતઃકરણની વ્યાકુળતા સહિત પ્રભુની પ્રાર્થના કરો. તેની પાસે વિવેકની માગણી કરો. વિવેક એટલે શું ? ઇશ્વર એકલો જ સત્ય છે અને બીજું બધું અનિત્ય છે એવી દૃઢ પ્રતીતિનું નામ વિવેક. જેમ ડોળું પાણી હોય તેને ગાળવાથી કચરો જુદો પડી જાય છે, તેમ વિવેક રૂપી ગળણીમાં ગળાયાથી અનિત્ય પદાર્થો અલગ રહી જાય છે. માટે જો તમારે સંસારમાં રહેવુંજ છે તો તેને (ઇશ્વરને)

ઓળખ્યા પછીજ સંસારમાં પ્રવેશ કરો. એવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું તેનેજ જ્ઞાનયુકત સંસાર કહે છે.

જુઓ, અવિદ્યારૂપિણી અર્થાત્ મોહમાં પોતાના પતિને ઘસડીને ઇશ્વરથી વિમુખ કરાવનારી સ્ત્રીઓની મોહિની શકિત કેવી પ્રબળ છે? તેઓ પુરુષને પોતાની મોહજાળમાં મુગ્ધ કરીને તદ્દન મૂર્ખ જેવા–પુરુષાર્થ વગરના બનાવી મૂકે છે.

એક ઉમેદવાર કોઇ શ્રીમંતને ઘેર નોકરીને સારૂ ફેરા ખાઇ ખાઇને કંટાળી ગયો પણ નોકરી મળી નહિ. હવે પેલા શેઠ સાહેબ મોટા અમલદાર હતા. તેમણે પેલા ઉમેદવારને જવાબ આપ્યો કે, જાઓ, હમણાં જગ્યા ખાલી નથી. વખતો વખત આવીને ખબર કહાડી જજો. ખાલી પડશે તો આપીશું. એમ કરતાં કરતાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો અને બિચારો ઉમેદવાર નિરાશ થઇને બેઠો. તેણે પોતાના કમનસીબની કહાણી એક મિત્રને કહી. તેણે કહ્યું કે, તારામાં કશી અક્કલ નથી! તેં શામાટે આટલા વખત સુધી સાહેબની પાસે ફેરા ખાધા? તું ગુલાબને ઘેર જઇને તેને રાજી કરી આવને! કાલે સવારે તારૂં કામ થઇ જશે. હવે એ ગુલાબ તે બીજી કોઇ નહિ પણ પેલા અમલદાર સાહેબની માનીતી પત્નિ હતી. પેલો ઉમેદવાર ગુલાબબાઇની ખુશામત કરવા લાગ્યો અને કહ્યું કે, મા! મને ના કહેશો નહિ. આટલું મારૂં કામ કરી આપો. હું ઘણો દુઃખી છું. હું બ્રાહ્મણનો છોકરો છું. બીજા કોની પાસે જાઉં? નોકરી ચાકરી મળતી નથી અને બાઇડી છોકરાં ભૂખે મરે છે. તમે જરા મારે માટે સિફારસ કરશો તો મારૂં ગરીબનું કામ થઇ જશે. બાઇએ તેને પૂછ્યું કે, બાઇ! તું મારી પાસે કોને ભલામણ કરાવવા માગે છે! ઉમેદવાર કહે કે, બીજા કોને? શેઠ સાહેબને જરા કહેશો તો જરૂર મારૂં કામ થઇ જશે. પેલી સ્ત્રીને તેના ઉપર દયા આવી અને કહ્યું કે, જા, હું શેઠ

સાહેબને કહીશ. બીજેજ દહાડે પેલા ઉમેદવારને ઘેર ઓફિસનો પટાવાળો ગયો અને કહ્યું કે આજે તને સાહેબે ઓફિસમાં તેડાવ્યો છે. તે ઓફિસમાં ગયો કે પેલા ગૃહસ્થે પોતાના ઉપરી સાહેબને કહ્યું કે, આ માણસ ઘણોજ જરૂરનો છે. એની નિમણુક કરવાથી ઓફિસનું કામ સારી રીતે થઈ શકશે.

કામિની કાંચનના મોહમાં બધાએ એક પ્રકારના ભ્રમમાં પડયા છે; પણ મને પોતાને તો એ બિલકુલ ગમતું નથી. હું તો ઇશ્વર સિવાય બીજું કશું જાણતોએ નથી અને જાણવા માગતોએ નથી.

પરિચ્છેદ ૭ મો—સાચું બોલવું એ કલિયુગમાં તપશ્ચર્યા છે.

એક શિષ્ય—મહારાજ ! 'નવહુલ્લોલ' નામનો એક પંથ હમણાં નીકળ્યો છે. લલિત ચેટરજી તેમાં દાખલ થયો છે. એ પંથના લોકો ઘણાજ અહંકારી હોય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—દુનિયાંમાં નાના પ્રકારના મતપંથ ચાલે છે. બધાએ પોતાના મનમાં એમજ સમજે છે કે અમારો મત સાચો છે—અમારૂં ઘડીઆળ ખરેજ ટાઇમ આપે છે.

ગિરીશ—(માસ્તરને) પોપ (એ નામનો અંગ્રેજ કવિ) શું કહે છે ? It is with our judgments ઇત્યાદિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એનો અર્થ શો છે ?

માસ્તર—દરેક જણ એમજ માને છે કે મારૂં ઘડીઆળ સાચું છે; પણ કોઇ કોઇનું ઘડીઆળ મળતું આવતું નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ભલે બીજાનું ઘડીઆળ સાચું હોય યા ખોટું હોય, પણ સૂર્ય તો વખતસરજ ઉગે આથમે છે ને ? સૂર્યની સાથે આપણે આપણા ઘડીઆળને મેળવી લઇએ એટલે બસ.

એક શિષ્ય—અમુક માણસ બહુ જૂઠું બોલે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સાચું બોલવું એ કલિયુગમાં તપશ્ચર્યા કર્યા બરાબર છે. કલિયુગમાં બીજી જાતની તપશ્ચર્યા કરવાનું બહુ કઠણ છે. જો કોઇ સત્યનેજ બરાબર વળગી રહે તો જરૂર તેને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે—

" સત્ય બચન અરૂ નમ્રતા, પર સ્ત્રી માત સમાન,
એતે સેં હરિ ના મિલે (તો) તુલસીદાસ જમાન. "

કેશવ સેને પોતાના બાપનું દેવું પોતાને માથે લીધું હતું. કોઇ જાતનો દસ્તાવેજ કે લખાણ હતું નહિ. બીજો કોઇ હોત તો માથે હાથ મૂકવા દેત નહિ. એક વાર હું દેવેન્દ્રની (દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર) બ્રાહ્મસમાજમાં ગયો હતો. કેશવ વેદી ઉપર બેસીને ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતો હતો. તે વખતે તે યુવાન હતો. પણ ધ્યાનમાં તે એવો તલ્લીન થઇ ગયો હતો કે મેં તેને જોઇને સેજો બાબુને કહ્યું કે, આ છોકરાનો ગલ ડૂબ્યો છે–હવે તે મોટી માછલી પકડવાની તૈયારીમાં છે !

એક માણસ કે જેનું નામ લેવા હું ઇચ્છતો નથી તે માણસ દસ હજાર રૂપીઆની ખાતર કચેરીમાં જૂઠું બોલ્યો ! પોતે દાવો જીતે એવી આશાથી તે મારી પાસે આવ્યો અને મને કહ્યું કે, તમે કાલી માતાને અર્ધ્ય આપો. મેં મારી બાળક બુદ્ધિ પ્રમાણે અર્ધ્ય આપ્યો ! તે મને કહે, બાબા, આ અર્ધ્ય માતાજીને જરા અર્પણ કરો ! મારે હાથે માતાને અર્ધ્ય અપાવવાથી પોતાની જીત થશે એવી તેને શ્રદ્ધા હતી. મને તો એ વાતની પાછળથી ખબર પડી !

એક શિષ્ય—વાહ ! માણસ તો ઘણો મજાનો !

પછી લલિત બાબુના અહંકાર વિષે શ્રીરામકૃષ્ણે વાત કરવા માંડી.

અહંકાર જવો એ કાંઈ રમત વાત છે? અહંકાર ન હોય

એવા મેં માત્ર એક બે માણસોજ જોયા છે. એક બળરામને અહંકાર નથી અને બીજો આ! (ગિરીશ.) જો એની જગ્યાએ બીજો કોઇ હોય તો કેટલો મિજાજ અને કેટલો તમોગુણ! વિદ્યાનો પણ માણસને અહંકાર આવે છે. મોટા બ્રાહ્મણ (મહિમાચરણ)માં પણ હજી થોડો ઘણો અહંકાર છે.

એક શિષ્ય—આપની તો જાણે વાતજ જૂદી, પણ અમારા જેવાએ શું કરવું?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો **તીવ્ર વૈરાગ્ય** જોઇએ. જે માર્ગ, જે આચરણ ઇશ્વરની વિરુદ્ધ છે એમ લાગે તેનો તો ત્યાગજ કરી દેવો જોઇએ.

કામિની કાંચન એ ઇશ્વરને માર્ગે જવામાં અંતરાય રૂપ છે, તેમાંથી તો આપણા મનને એકદમ ખેંચી લેવું જોઇએ.

પરંતુ જેને ત્યાગ કરવો છે તેની પાસે ખુબ મનોબળ અને પુષ્કળ જુસ્સો જોઇએ. લૂંટતી વેળા લુંટારાને હોય છે તેવો ભારે જુસ્સો જોઇએ.

આ પછી યશોદાના વિરહની હકીકત પરમહંસજીએ કહેવા માંડી.

તમારે એ બધાની શી જરૂર છે? તમે તમારી મેળે ભક્તિ અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને સુખે દિવસ ગુજારોને. જ્યારે કૃષ્ણ મથુરા ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેમના વિરહથી યશોદા લગભગ ગાંડાં થઇ ગયાં. એવી હાલતમાં તે એકવાર રાધાજી પાસે ગયાં. તેમનો શોક જોઇને રાધાજીએ તેમને આદ્યશક્તિરૂપે દર્શન આપ્યું અને વરદાન માગવાનું કહ્યું પણ યશોદાએ કોઇ પણ પ્રકારનું વરદાન ન માગતાં પોતે મન, વાણી અને કર્મથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરી શકે એટલુંજ માગી લીધું.

નેત્રવડે તેના ભક્તોનું દર્શન કરવું. જે જે સ્થાનોમાં તેમણે લીલા કરી હોય તે તે સ્થાનોમાં પગવડે યાત્રા કરવી; હાથવડે તેની

અને તેના ભકતોની સેવા કરવી. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયવડે તેનુંજ કામ કરવું.

આ પ્રમાણે વાત કરતાં કરતાં પરમહંસજી ભાવાવિષ્ટ થવા લાગ્યા. એકાએક તે પોતાની મેળે બોલી ઉઠયા, ‘ સંહાર મૂર્તિ કાલી કે નિત્ય કાલી! ’

યશોદાની વાત પોતે બીજીવાર કહેવા જતા હતા એવામાં મહેન્દ્ર મુખરજી અને એનો નાનો ભાઈ પ્રિય મુખરજી બેઉ આવી પહોંચ્યા.

આ બે ભાઇઓ પરમહંસજી મહારાજ પાસે આવતા ત્યારે તેમની સાથે એક બીજો નાની ઉમરનો ભક્ત પણ આવતો હતો. તેનું નામ હરિ હતું. તેનું લગ્ન થયું હતું. પરમહંસજી પ્રતિ તે ઘણીજ ભક્તિ રાખતો હતો. મહેન્દ્ર ગૌર વર્ણનો હસમુખો અને એવડા કોઠાનો હતો. તેણે આવીને પરમહંસજી મહારાજને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. હરિએ પણ પ્રણામ કર્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેમ? આટલા બધા દિવસ થયાં તું દક્ષિણેશ્વર આવતો નથી?

મહેન્દ્ર—જી, કેદટી ગયો હતો; કલકત્તે હતો નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેમ વારૂ? છોકરાં છૈયાં છે નહિ; કોઇની નોકરી પણ કરવાની નથી; તો પણ અવકાશ મળતો નથી!

શિષ્યો આ સાંભળીને ચૂપ થઇ ગયા. મહેન્દ્ર પણ જરાક શરમાઈ ગયો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હું તને શા માટે કહું છું તે જાણે છે? તારો સ્વભાવ સરળ અને ઉદાર છે અને તારા હૃદયમાં ઇશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ છે તે માટે કહું છું.

મહેન્દ્ર—હાજી, આપ તો મારા ભલાને માટેજ કહો છો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વળી તારે છોકરાં છૈયાં તો છે નહિ. તે હોય તો તું કદાચ અન્યમનસ્ક પણ થઈ જાય ? વારૂ, તું ધ્યાન બ્યાન કરે છે કે નહિ ?

મહેન્દ્ર—થાય છે થોડું થોડું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ કરતાં કરતાં થઈ જશે.

મહેન્દ્ર—જી, ધ્યાન કરવામાં મને શાથી વિક્ષેપ આવતા હશે તેનું કારણ તો આપજ જાણો ! આપ જોઈ લો !

શ્રીરામકૃષ્ણ—આગળ ને આગળ ચાલ્યા જાઓ. ત્યારે તમને ધીરે ધીરે માલમ પડતું જશે કે પ્રથમ શા કારણથી વિક્ષેપ આવતા હતા ? તમે આગળ શા માટે જતા નથી ? મારી પાસે આવતા કેમ નથી ?

મહેન્દ્ર—કારખાનાના તથા બીજા વ્યવસાયને લીધે આવી શકાતું નથી. વળી કેદેટીના ઘરની સંભાળ લેવા માટે પણ વારંવાર જવું પડે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(શિષ્યો તરફ આંગળી કરીને, **મહેન્દ્રને**) શું આ લોકોને ઘરબાર નહિ હોય ? શું એમને ધંધો રોજગાર પણ નહિ હોય ? છતાં એ લોકો કેમ આવી શકે છે ?

પછી પરમહંસજી મહારાજે હરિની સાથે વાત કરવા માંડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તું કેમ નથી આવતો ? કદાચ તારી સ્ત્રી ઘેર આવી હશે ?

હરિ—ના જી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ત્યારે કેમ ? શું આવવાનું ભૂલી જાય છે ?

હરિ—જી, જરા શરીર સારૂં ન હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—માંદો પડ્યો તો ?—એની ભક્તિ કાંઇ કમ નથી ! ભક્તિની અસર જોઇ ? શરૂઆતમાં તો તેનો વેગ ઘણો બળવાન હોય છે ! (હસાહસ)

ગિરીશ કેશવચંદ્ર સેનનું જીવનચરિત્ર વાંચતા હતા. એ પુસ્તક બ્રાહ્મસમાજવાળા ત્રૈલોક્ય બાબુએ લખ્યું હતું. એમાં એવું લખ્યું હતું કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રથમ સંસાર તરફ ઘણા વિરક્ત હતા, પરંતુ જ્યારથી તેઓ બાબુ કેશવચંદ્ર સેનના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારથી તેમના વલણમાં પરિવર્તન થઇ ગયું હતું; અને હવે પરમહંસજી પણ માને છે કે સંસારમાં રહીને પણ ધર્મનું પાલન થઇ શકે છે. આ લખાણ પરમહંસજીના કેટલાક શિષ્યોના વાંચવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમણે એ વાત મહારાજશ્રીને પણ કહી હતી. આજે ત્રૈલોક્ય બાબુ મહારાજ પાસે આવવાના છે તેથી એમની સાથે આ લખાણના સંબંધમાં વાતચીત થાય એવી શિષ્યોને ઇચ્છા હતી. તેટલા માટે તેમણે મહારાજને બધું લખાણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

ગિરીશના હાથમાં ઉપરોક્ત પુસ્તક જોઇને શ્રીરામકૃષ્ણે ગિરીશ, માસ્તર, રામ તથા બીજા ત્યાં બેઠેલા શિષ્યોને કહ્યું કે,

એ લોકો પોતે સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેથીજ સંસાર સંસાર કર્યા કરે છે! કામિની કાંચનમાં લુબ્ધ થઇ ગયા છે! જો તેમણે તેની (ઇશ્વરની) પ્રાપ્તિ કરી હોત તો આવું બોલતજ નહિ! એકવાર પણ જો તેમણે ઇશ્વરનો આનંદ ચાખ્યો હોત તો તેમને સંસાર કાકવિષ્ટા તુલ્ય લાગત!

મેં શરૂઆતમાં બધા તરફ વિરાગ આણીને સર્વનો ત્યાગ કર્યો હતો. સંસારી લોકોને નહિ પણ કોઇ કોઇવાર તો ભક્તજનોને પણ મારી પાસે આવવા દેતો નહિ. હમણાં હમણાંજ અમુક અમુક માણસોને આવવા દઉં છું.

પરિચ્છેદ ૮ મો—ઇશ્વરી આનંદ અને સંસારસુખ વિષે ત્રૈલોક્ય બાબુ સાથે ચર્ચા.

હવે ગિરીશ બાબુ પણ ઘેર ગયા પણ થોડીવારમાં જ પાછા આવવાના હતા. જય ગોપાલ સેનની સાથે ત્રૈલોક્ય બાબુ આવી પરમહંસજીને પ્રણામ કરીને બેઠા. મહારાજે તેમને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. એવામાં નાનો નરેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો અને તે પણ મહારાજને દંડવત્ પ્રણામ કરીને બેઠો. હવે ત્રૈલોક્ય બાબુએ સંગીતની તૈયારી કરી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ત્રૈલોક્યને) આહા! તે દિવસે તમે આનંદમયીનાં સ્તવન ગાયાં હતાં! કેવાં સુંદર પદ! મને તમારા સિવાય બધાનાં ગાયન ફિક્કાં લાગે છે! તે દિવસે નરેન્દ્ર ગાતો હતો છતાં તેનું ગાયન પણ મને ગમ્યું નહિ!

ત્રૈલોક્યે '**જય શચી નંદન**' વાળું પદ ગાવા માંડયું.

પરમહંસજી મહારાજ મ્હોં ધોવા ગયા. પડદા પાછળ બેઠેલી સ્ત્રીઓ મહારાજનાં દર્શન માટે ઉત્સુક હતી. તેમની પાસે જવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો. ત્રૈલોક્યનું સંગીત ચાલવા લાગ્યું.

મહારાજશ્રીએ દિવાનખાનામાં પાછા આવ્યા પછી ત્રૈલોક્યને કહ્યું કે જરા આનંદમયીનાં પદ ગાઓ.

ત્રૈલોક્યે તે પદ ગાવા માંડયાં.—

"હે મા! તમારાં માનવ બાળકો પ્રત્યે તમે કેટલો બધો પ્રેમ રાખો છો?"

"અમને એમ લાગે છે કે તમારાં નેત્રમાંથી પ્રેમની ધારા વહ્યાજ કરે છે!"

"અમે જન્મથી તારી હજુરમાં અપરાધી ઠર્યાં છીએ તોપણ પ્રેમપૂર્ણ નેત્રે અમે તારા મુખ તરફ જોઇએ છીએ અને મધુર વચનથી તેને બોલાવીએ છીએ."

"તમારા પ્રેમનો ભાર અમે વધારે વાર ઝીલવાને અસમર્થ છીએ."
"અમારાં હૃદય ભેદાઇ જાય છે અને તારા સ્નેહપૂર્ણ દર્શન માટે અમારા આત્મા ગદ્દ ગદ્દ બની ગયા છે; તેથી અમે તારા ચરણનું શરણ લઇએ છીએ."

આ પદ સાંભળતાં સાંભળતાંજ નાનો નરેન્દ્ર ઉંડા ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ ગયો—જાણે પૂતળું હોય તેવો સ્થિર, નિશ્ચેષ્ટ બની ગયો!

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) જોયું? કેવું ઉંડું ધ્યાન લાગી ગયું છે? તદ્દન બાહ્યજ્ઞાનરહિત બની ગયો છે!

એ પદ પૂરૂં થયા પછી શ્રીરામકૃષ્ણે ત્રૈલોક્યને કહ્યું કે, **મા મને ગાંડો બનાવી દે** એ પદ ગાઓ.

એ પદ ગવાઇ રહ્યા પછી રામે કહ્યું કે થોડીવાર હરિનામ સંકીર્તન થવા દો. ત્રૈલોક્યે ગાયું—

"મન! એકવાર હરિ બોલ, હરિ બોલ, હરિ બોલ."
"હરિ હરિ હરિ બોલ, ભવ સિંધુ પારે ચલ."

પછી "ગૌર નિતાઇ તોમરા દુભાઇ" એ પંક્તિથી શરૂ થતું પદ માસ્તર આસ્તેથી ગણગણવા લાગ્યા. મહારાજે એ પદ ગાવા ત્રૈલોક્યને સૂચના કરી. ત્રૈલોક્ય તથા બધા ભક્તો મળીને એક સાથે એ પદ ગાવા લાગ્યા.

પરમહંસજીએ તે ગાયન પૂરૂં થતાં એવું બીજું ગાયન આરંભ્યું.
"હરિ બોલતાં જેમનાં નેત્રમાંથી આંસુની ધારા ચાલે છે તે બે ભાઇઓ આવે છે!"
"જેઓ પોતે માર ખાઇને પણ પ્રેમની યાચના કરે છે તે બે ભાઇઓ આવે છે! જેઓ એકવાર વ્રજમાં કૃષ્ણ અને બલરામ રૂપે વિચર્યા હતા તે બે ભાઇઓ આવે છે! જેઓ ચંડાલ પર્યંત સર્વને આલિંગન દે છે તે બે ભાઇઓ આવે છે!"

એ ભજનની સાથેજ પરમહંસજીએ નીચેનું પદ સામેલ કરી દીધુંઃ—

"પ્રેમના તરંગથી નદીઆ રસ બસ બની ગયું છે."

તે પૂરું થતાં તેમણે બીજું ભજન ચલાવ્યુંઃ—

"હરિ બોલ! હરિ બોલ! બોલતા બોલતા કોણ જાય છે?

"હે માધાઇ! તું જા અને એકવાર તેને ઓળખી આવ."

"ઘણું કરીને શ્રીગૌરાંગ જતા હશે. એમના રતુમડા ચરણમાં સુવર્ણનાં નૂપુર ઝમકી રહ્યાં છે."

"એમણે માથું મુંડાવ્યું છે અને કૌપીન ધારણ કર્યું છે, અને ઉન્મત્ત જેવા વિચરે છે!"

આ ગાયન ગવાઇ રહ્યા પછી નાના નરેન્દ્રે રજા લીધી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તું માબાપની ખૂબ ભક્તિ કરતો રહેજે; પણ જો તેઓ ઇશ્વરના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ થઈ પડે તો તેમનું માનતો નહિ. ખૂબ જુસ્સો રાખજે–ઇશ્વરની ભક્તિ કરતાં બાપની મકદૂર શું કે અટકાવ કરે?

નાનો નરેન્દ્ર—કોણ જાણે મને તો એમનો જરા એ ડર લાગતો નથી!

એટલામાં ગિરીશ બાબુ ઘેર ગયા હતા તે પાછા આવ્યા. પરમહંસજી ત્રૈલોક્ય સાથે આલાપ મારતા હતા. જરા વાર આલાપ માર્યા પછી તેમણે ત્રૈલોક્યને કહ્યું, તમે એકલા આલાપ મારો. થોડી વાર તેમ કર્યા પછી તેમણે કહ્યું કે **જય શચી નંદન** વાળું પદ ગાઓ.

'ગૌરાંગ હસે છે, નૃત્ય કરે છે, ગાય છે' એ પંક્તિ જ્યારે ગવાઇ ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણજી ભાવાવિષ્ટ હાલતમાં ઉભા થયા અને એકદમ બાહ્યજ્ઞાન શૂન્ય થઇ ગયા.

થોડીવાર પછી શુદ્ધિમાં આવતાં તેમણે ત્રૈલોક્યને વિનતિ કરીને કહ્યું કે, પેલું ગાયન ગાઓ-'કિ દેખિ લામ રે?'

ગાયન પૂરૂં થયું. સાંજ પડવા આવી. હજી શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યો સાથે બેસી રહ્યા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(રામને) વાજીંત્ર નથી! સારાં વાજીંત્ર હોય તો ભજનની રમઝટ ખૂબ જામે છે. (હસીને) બળરામનાં સાજ કેવાં છે તે જાણો છો ? બ્રાહ્મણની ગાય, થોડું ખાય અને દૂધ ખૂબ આપે તેનાં જેવાં છે! (હસાહસ) બળરામને તો ગાનાર પોતે અને વગાડનાર પણ પોતે, એ બહુ પસંદ છે! (હસાહસ)

હવે સાંજ પડી અને બળરામના દિવાખાનામાં તેમજ પરસાળમાં દીવા સળગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણજીએ જગન્માતાને પ્રણામ કર્યા, આંગળીનાં વેઢાં ગણીને મૂળમંત્રનો જપ કર્યો અને પછી મધુર હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. શિષ્યો તેમની આસપાસ બેઠા છે અને એ મધુર નામનું શ્રવણ કરે છે. ગિરીશ, માસ્તર, બલરામ, ત્રૈલોક્ય તથા બીજા ઘણાક શિષ્યો હજી ત્યાં બેસી રહ્યા છે. કેશવચંદ્ર સેનના જીવન ચરિત્રમાં પરમહંસજી મહારાજના સંસાર સંબંધી અભિપ્રાયમાં થએલા પરિવર્તન વિષે જે કાંઇ લખવામાં આવ્યું છે તે વિષે ત્રૈલોક્ય બાબુ સાથે વિવાદ કરવો એવો સઘળા શિષ્યોએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ગિરીશે ચર્ચાની શરૂઆત કરી. તેમણે ત્રૈલોક્યને કહ્યું કે, આપે લખ્યું છે કે એમના સંસાર વિષેના મતમાં ફેરફાર થઇ ગયો છે એ વાત ખરૂં જોતાં અસત્ય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ત્રૈલોક્ય તથા બીજા શિષ્યોને) એ દિશાનો (ઇશ્વર વિષયક) આનંદ ચાખવા માંડ્યા પછી આ બધું સારૂં લાગતું નથી-ઇશ્વરનો આનંદ અનુભવ્યા પછી સંસાર ફિક્કો ફસ જણાય છે. જે શાલ ઓઢે છે તેને બનાત ગમતી નથી!

ત્રૈલોક્ય—જેઓ સંસારમાં છે તેમને વિષે મેં લખ્યું છે; જેઓ ત્યાગી છે તેમને વિષે મેં કાંઇ લખ્યું નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે લોકો આવું આવું શું બોલતા હશો? સંસારમાંજ મોક્ષ છે, સંસારમાંજ ધર્મ છે, એવું જેઓ બોલતા ફરે છે. તેઓ જો ઇશ્વરનો આનંદ માત્ર એકજવાર પણ ચાખવા પામે તો પછી તેમને સંસાર ઉપર સુખબુદ્ધિ થાયજ નહિ અને ભૂમિકા વધતી ચાલે તેમ તેમ સાંસારિક મોહ અને જુસ્સો કમી થતો જઇ ધીમે ધીમે એ આનંદ એટલે દરજ્જે વધી જાય કે પછી બીજી કોઇ બાબત ગમેજ નહિ. માત્ર એ આનંદની પ્રાપ્તિને માટેજ તે પ્રવૃત્તિ કરતો ફરે. ઇશ્વરના આનંદને મુકાબલે વિષયાનંદ અથવા સ્ત્રી સમાગમનું સુખ શા હિસાબમાં છે? એકવાર જો કોઇ એ આનંદનો સ્વાદ ચાખવાને ભાગ્યશાળી થાય તો તેનાજ અનુસંધાનમાં તે ફરતો ફરે અને સંસાર તરફ વિમુખજ થઇ જાય.

ચાતક તરસથી મરણ તુલ્ય દુઃખ વેઠે છે, તેની છાતી રૂંધાઈ જાય છે, તેની નજર આગળજ સમુદ્ર, નદીઓ અને સરોવરો જળથી ભરપૂર હોય છે, છતાં તે પાણીનું એક ટીપું પણ ચાખતું નથી! તરશથી પ્રાણ જાય તોપણ નહિ તે નહિજ! સ્વાતી નક્ષત્રના વરસાદનું બિન્દુ આકાશમાંથી પડે તેને માટેજ તે ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈ રહે છે!

લોકો કહે છે કે બેઉ તરફ લક્ષ આપો—સંસારના કામમાં પણ અને ઇશ્વર તરફ પણ લક્ષ આપો. પણ એ કોનાથી બને? જેમણે પ્રભુ પ્રેમરૂપી નિશો સ્હેજસાજ પીધો હોય તેઓ કદાચ તેમ કરે ખરા. માત્ર બેજ આનાનો દારૂ પીનાર માણસ સાવધ રહી શકે છે, પણ દારૂ પીને ચકચુર થએલા માણસને તો લેશમાત્ર પણ ભાન રહેતું નથી! તેવીજ રીતે જે ઇશ્વરપ્રેમથી ચકચૂર બનેલો હોય છે તે સંસાર તરફ લક્ષ આપી શકતો નથી.

ઇશ્વરનો આનંદ ચાખ્યા પછી બીજો એક પણ પદાર્થ ગમતો નથી. એવી અવસ્થા પછી તો કામિની કાંચન વિષેની વાત સરખી પણ હૃદયને ખૂંચે છે ! (શ્રીરામકૃષ્ણે એક ભજનની ધૂન ગાવા માંડી) 'બીજા લોકોની આડી અવળી વાતો મને જરાએ ગમતી નથી. જ્યારે માણસ ઇશ્વરને માટે ગાંડો બની જાય છે ત્યારે તેને પૈસા બૈસા એમાંનું કાંઇજ ગમતું નથી.'

ત્રૈલોક્ય—જો આપણે સંસારમાં રહેવુંજ છે તો પછી પૈસાનો સંચય કરવાની પણ જરૂર ખરી. પાસે પૈસા હોય તોજ આપણે દાન વગેરે પરમાર્થનાં કામો—

શ્રીરામકૃષ્ણ—શું ? પહેલા પૈસા સંઘરવા અને પછી ઇશ્વર એમ

અરે ભાઇ તમારાં દાન અને પરમાર્થ કેવાંક છે ? દાન આપવાની વખતે હિસાબ ગણી ગણીને આપશો. એક બાજુએ તમારા આહાર વિહાર પાછળ, સારા નરસા પ્રસંગો પાછળ, અને મોજ શોખ પાછળ હજારો રૂપીઆ કાંકરાની માફક ઉડાવો છો અને બીજી તરફ તમારાં પાડોશીનાં બચ્ચાંને સુકો રોટલો પણ ન મળે! ભલે તે મરે કે જીવે ! આપણા ઘરનાં માણસ સુખી રહે એટલે બસ ! અને આમ છતાં પણ તમે જીવદયા અને પરમાર્થની મોટી મોટી વાતો કરો છો ?

ત્રૈલોક્ય—સંસારમાં પણ સારા સારા માણસો જોવામાં આવે છે. ચૈતન્ય ભગવાનનો ભક્ત પુંડરીક વિદ્યાનિધિ પણ સંસારી માણસજ હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તેણે ગળા સુધી દારૂ (ઇશ્વર પ્રેમનો) પીધો હતો. જો તેણે જરાક વધારે પીધો હોત તો તે પણ સંસારમાં રહી શકત નહિ.

ત્રૈલોક્ય આ જવાબ સાંભળીને ચૂપ રહ્યા.

માસ્તર—(ગિરીશને એકાંતમાં) ત્યારે આટલી વાતચીત ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે એમણે (ત્રૈલોક્યે) જે લખ્યું છે તે બરાબર નથી.

ગિરીશ—(ત્રૈલોક્યને) ત્યારે આપે જે લખ્યું છે તે વાજબી નથી ને ?

ત્રૈલોક્ય—શા માટે નહિ ? સંસારમાં રહીને પણ ધર્મનું પાલન થઈ શકે છે એવું તો એ પોતે પણ માને છે ને ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, થઇ શકે; પણ પ્રથમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંસારમાં દાખલ થવું; પ્રથમ ઇશ્વર અને પછી સંસાર. એવું કરશો તો જ સંસાર સાગરમાં રહ્યા છતાં પણ તમારે શરીરે ડાઘો પડવા નહિ પામે અને કાદવમાં રહેતી માછલીની માફક કાદવમાં રહ્યા છતાં પણ શરીરે ચોકખા રહી શકશો.

ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કર્યા પછીનો ગૃહસ્થાશ્રમ તે જ્ઞાનીનો ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાય છે. તેવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં કામિની કાંચનની ગંધ હોતી નથી. કેવળ ભક્ત અને ભગવાન એજ. મારે પણ સ્ત્રી છે, મારે ઘેર પણ વાસણ કુસણ વગેરે જે જોઇએ તે છે, પણ તેથી શું થયું ?

પરિચ્છેદ ૯ મો—અવતાર તત્ત્વ વિષેની ચર્ચા.

એક શિષ્ય—(ત્રૈલોક્યને) આપના પુસ્તક ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે આપ ઇશ્વરના અવતારને માનતા નથી. આપે ચૈતન્ય ભગવાન વિષે જે લખ્યું છે તે મેં વાંચ્યું છે.

ત્રૈલોક્ય—ચૈતન્ય ભગવાન ઇશ્વરના એક અવતાર છે એ વાતનું

એમણે પોતેજ ખંડન કર્યું છે-એકવાર પુરીમાં (જગન્નાથપુરીમાં) જ્યારે અદ્વૈતાચાર્ય તથા બીજા ભક્તો મળીને 'તમેજ ભગવાન છો' એવા અર્થનું એક પદ ગાવા લાગ્યા ત્યારે તે પદ સાંભળીને ચૈતન્ય ભગવાને પોતાના ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં હતાં! ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય અનંત છે. એ પોતે (શ્રીરામકૃષ્ણ) પણ કહે છે કે ભક્ત ઇશ્વરનું દિવાનખાનું છે. દિવાનખાનું ગમે તેવું શણગારેલું હોય પણ તેથી શું તે ઉપરાંત ઇશ્વરનું બીજું ઐશ્વર્ય છેજ નહિ એમ કાંઇ કહેવાય?

ગિરીશ—મહારાજ કહે છે કે પ્રેમ એજ ઇશ્વરનો સારાંશ છે. જે મનુષ્યમાં ઇશ્વરના પ્રેમનું દર્શન થઇ શકે તેનીજ આપણને જરૂર છે. એઓ કહે છે કે ગાયનું દૂધ તેના આંચળમાં હોય છે માટે આપણને આંચળનીજ જરૂર છે. ગાયના શરીરના બીજા અવયવોની જરૂર નથી-હાથ, પગ, સિંગડાં વગેરેની જરૂર નથી. તેવીજ રીતે ઇશ્વરનો સારાંશ જે પ્રેમ છે તે ઇશ્વરના ભક્તોમાં જોવામાં આવે છે, માટે ભક્તદ્વારા આપણી હાલની બધી જરૂરીઆતો પૂરી પડે છે. આમ હોવાથી આપણે માટે તો ભક્તજ ઇશ્વરતુલ્ય છે.

ત્રૈલોક્ય—ઇશ્વરપ્રેમરૂપી દૂધ કેવળ ભક્તદ્વારાજ નહિ પણ અનંત પ્રણાલિકાદ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તેની શક્તિ અનંત છે.

ગિરીશ—તેના પ્રેમની સાથે તેની અમુક શક્તિ પણ સામેલજ હોય છે.

ત્રૈલોક્ય—સર્વત્ર ઇશ્વરની શક્તિ છે. જેને જેટલી જોઇએ તેટલી પોતાની ઇચ્છા મુજબ આકર્ષી શકે છે.

ગિરીશ—પણ કેટલાકમાં અવિદ્યા શક્તિ-આસુરી શક્તિ હોય છે.

ત્રૈલોક્ય—અવિદ્યા એટલે શું? અવિદ્યા કરીને કોઇ પદાર્થ છે? અવિદ્યા તો માત્ર અભાવાત્મક શબ્દ છે. વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા.

જેમ પ્રકાશનો અભાવ તેનું નામજ અંધકાર છે. અંધકાર એવો કોઇ પદાર્થ નથી. ઇશ્વરનો પ્રેમ આપણા તરફ ઘણોજ છે એ વાત ખરી; જે ઇશ્વરને મન એક બિન્દુ તુલ્ય છે તે આપણે હિસાબે સમુદ્ર તુલ્ય છે; પણ તે આટલોજ છે અને આટલો નથી એમ કહીને શું તેને સીમાબદ્ધ કરી શકાય ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, હા, તમે કહો છો તે ખરૂં છે; પણ એક બિન્દુ ચાખતાંજ આપણે ચકચૂર થઇ જઇએ છીએ! આપણે તો ચકચૂર થવા સાથે કામ છે. દારૂનું એકજ ટીપું ચાખતામાં જો આપણને નિશો ચડી જતો હોય તો પછી કલાલની દુકાનમાં કેટલા મણ દારૂ છે તેનો હિસાબ કહાડવાની આપણને શી જરૂર છે? ઇશ્વરની અનંત શક્તિનું માપ કહાડવાનું કામજ શું છે? જેટલી જોઇએ છીએ તેટલીજ આપણે માટે તો પૂરતી છે ને ?

ગિરીશ—(ત્રૈલોક્યને) આપ અવતારને માનો તો ?

ત્રૈલોક્ય—ભક્તદ્વારાજ ભગવાન અવતીર્ણ થએલા છે. સમગ્ર અનંત શક્તિનું (પ્રકટીકરણ) હોતું નથી—હોઇ શકે પણ નહિ—કોઇ પણ માનવ શરીરદ્વારા તે બની શકે નહિ.

ગિરીશ—જ્યારે તમે નાનાં બાળકને 'બ્રહ્મગોપાલ' ગણીને તેમને પ્રસન્ન કરો છો, તો પછી મહાપુરૂષને ઇશ્વર માનીને તેનું પૂજન શા માટે કરી શકાય નહિ ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ત્રૈલોક્યને) તમે સમગ્ર અનંતને સ્પર્શ કરવાનાં ફાંફાં શા માટે મારો છો? મારે તમનેજ અડકવું હોય તો શું મારે તમારા આખા શરીરને અડકવું જોઇએ? જો ગંગાસ્નાન કરવું હોય તો હરદ્વારથી આરંભીને સાગરસંગમ સુધીની આખીજ ગંગાનદીને ખુંદી વળવું જોઇએ? 'આપ મુએ પીછે ડૂબ ગઇ દુનિયાં.' અહંભાવ છે ત્યાં સુધીજ ભેદબુદ્ધિ રહેલી છે. અહંભાવ ટળી ગયા પછી શું રહે

છે તે કોઇ કહી શકતું નથી—મ્હોડેથી બોલાતું નથી. જળનું ટીપું સમુદ્રમાં પડતાં ટીપાપણું—ભિન્નપણું ટળી સમુદ્ર રૂપજ બની રહે છે. તેમ અભ્યાસી જીજ્ઞાસુનો વિશુદ્ધ અહંભાવ સચ્ચિદાનંદરૂપજ બની રહે છે.

જીવબુદ્ધિ હોય છે ત્યાં સુધી એ અહંભાવ તે સમુદ્રની અંદર મુકી રાખેલા ઘડા બરાબર છે. જ્યાં સુધી ઘડો આખો છે ત્યાં સુધીજ તે જળના બે ભાગની કલ્પના ટકી શકે છે. છતાં પણ પાણી તો એકનું એકજ ! માત્ર ઘડાને લીધેજ આ બહારનું પાણી અને આ અંદરનું પાણી એવી કલ્પિત ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઘડો—એ અહંભાવ ભાગી જાય એટલે પાણી બધું એકાકાર ! એ પાણી કેવું છે તે મ્હોડેથી બોલી શકાય નહિ ! બોલીજ કોણ શકે ? કોના પ્રત્યે બોલે ? શા કારણે બોલે ?

વિવાદ પૂરો થયા પછી પરમહંસજી મહારાજે ત્રૈલોક્ય બાબુ સાથે મધુર વાર્તાલાપ કરવા માંડયો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તમે છો તો આનંદમાં ને ?

ત્રૈલોક્ય—અહિંથી ગયા એટલે તરતજ પાછા હતા તેવા ને તેવાજ થઇ જવાના! અહિં બેસીએ છીએ તેટલીવાર ભક્તિનું ઉદ્દીપન ઠીક થાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જોડા પહેર્યાથી પગે કાંટા વાગવાનો ભય રહેતો નથી. ઇશ્વરજ સત્ય અને બીજું બધું અનિત્ય છે એવું જ્ઞાન થયાથી કામિની કાંચન તરફનો ભય રહેતો નથી.

પરિચ્છેદ ૧૦ મો—સંસારાક્ત અને ઇશ્વરાસક્ત જીવો વચ્ચેનો ભેદ.

હવે ત્રૈલોક્ય બાબુને જરા ગળ્યું મ્હોં કરાવવા માટે બળરામ તેમને અંદરના ઓરડામાં તેડી ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણજી પોતાના શિષ્યો પાસે ત્રૈલોક્ય બાબુ તથા તેમના જેવોજ મત ધરાવનારા લોકોની આધ્યાત્મિક અવસ્થાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. રાતના નવ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ લોકો શું જાણે? એ બિચારા કુવામાંના દેડકા! કદિ બહારનું જગત તેમણે જોયુંજ નથી. માત્ર એક કુવોજ જાણે છે, પણ એ ઉપરાંત મોટું જગત છે એ વાત એ બિચારા માની શકતા નથી. ઇશ્વરનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી તેમને હાથ લાગી નથી. માટેજ બાપડા ' સંસાર, સંસાર ' કરતા ફરે છે! એમની સાથે વિવાદજ શા માટે કરો છો?

પાંચ વરસનું બાળક સ્ત્રી સુખના આનંદની કલ્પના પણ ક્યાંથી લાવી શકવાનો હતું? સંસારાસકત માણસોને ઇશ્વર વિષે અપરોક્ષ જ્ઞાન થતુંજ નથી. લોકોને મ્હોડેથી માત્ર સાંભળ્યું હોય તેટલા પૂરતુંજ તેમનું જ્ઞાન હોય છે. ઘરડી ડોશીઓ જ્યારે એક બીજી સાથે લડે છે ત્યાર 'તને ભગવાન જોશે?' 'તને ભગવાનની આણ છે!' એવું એવું બોલે છે તે સાંભળીને નાનાં છોકરાં પણ એવું બોલતાં શીખે છે; પણ છોકરાં એ વાક્યનો અર્થ સમજતાં હોતાં નથી! આ લોકો પણ વાંચી તથા સાંભળી સાંભળીનેજ ઇશ્વર વિષે બોલવા મંડે છે. જાતિ અનુભવ જરાએ હોતો નથી.

વારૂ, જે હશે તે હશે! એમાં આપણને શું? છતાં એ લોકોનો પણ અપરાધ નથી. અખંડ સચ્ચિદાનંદની ધારણા બધા માણસોથી થઇ

શકે ખરી ? નહિજ. રામચંદ્રજીને પણ બરાબર રીતે ઓળખી લેનાર માત્ર બારજ ઋષિઓ હતા. બધા લોકો તેમને ઓળખી શક્યા ન હતા. કેટલાક તેમને સામાન્ય મનુષ્યરૂપેજ જોતા; કેટલાક તેમને સાધુ પુરુષ સમજતા. તેઓ ઇશ્વરના અવતાર છે એવું જાણનારા તો ગણ્યા ગાંઠ્યાજ હતા.

જેટલી જેની દોલત તે પ્રમાણે તે હીરાની કિંમત આંકી શકે છે. એક ગૃહસ્થે પોતાના નોકરને હીરો આપ્યો અને તેને વેચવાને બજારમાં મોકલ્યો. નોકર પ્રથમ કાછીઆને ઘેર ગયો. તેણે નવશેર વેંગણ આપવાનું કબુલ કર્યું. નોકર કહે કે હજી જરા વધ પણ પેલો કાછીઓ તો નવશેર વેંગણનેજ વળગી રહ્યો. તે કહે કે હું તો બજારભાવ કરતાં વધારે આપું છું; તને પરવડે તો લે! ચાકરે આવીને શેઠને વાત કહી કે કાછીઓ હીરાને સાટે નવશેર વેંગણ આપવા ખુશી છે. એથી વધારે આપવા ના પાડે છે અને કહે છે કે બજાર ભાવ કરતાં વધારે આપું છું! પછી શેઠે નોકરને કાપડીઆને ઘેર મોકલ્યો. કાપડીઓ કાછીઆ કરતાં વધારે પૈસાદાર હતો તેથી તેણે હીરાને હાથમાં લઇને કહ્યું—'છે તો સારો. દાગીનામાં જડવા કામ લાગશે. નવસો રૂપીઆ આપું ?' ચાકર કહે 'શેઠ હજી કાંઇ વધો.' કાપડીઓ કહે હવે બોલીશજ નહિ. હું બજારભાવ કરતાં તને સારી કિંમત આપું છું. તને પાલવે તો આપી જા. અંતે જ્યારે તે ચાકર ઝવેરીને ઘેર ગયો ત્યારે ઝવેરીએ તે હીરો એક લાખ રૂપીએ માગ્યો! આ રીતે સૌ સૌની પુંજી અને અનુભવ પ્રમાણે અવતારની કિંમત આંકી શકે છે.

સંસારમાં રહ્યાં રહ્યાં ધર્મનું પાલન થઇ શકે છે એવી આ લોકો મોટી મોટી વાતો કરે છે. પણ એ કોના જેવું છે ? જેમ એક ઓરડાની અંદર એક માણસ પૂરાઇ રહ્યો હોય, ઓરડાનાં બારી બારણાં ચોગરદમથી બંધ હોય, માત્ર ઉપરની છતમાં એક નાનું સરખું

બાકોરૂં પડ્યું હોય, અને તેમાંથી જરાતરા અજવાળું આવી શકે તેમ હોય; પણ માથા ઉપરની નક્કર છતને લીધે શું તે માણસ કદિ સૂર્યને જોઇ શકવાનો હતો? તેજનું એકાદ કિરણ આવ્યું તેથી શું થઇ ગયું? કામિની કાંચન એ નક્કર છત બરોબર છે. એ છતને તોડયા વગર ઇશ્વર રૂપી સૂર્યને મન ભરીને જોઈ શકાયજ નહિ. સંસારાસક્ત લોકો પણ એક ઓરડામાં પૂરાયલા બન્દીવાન જેવાજ છે.

અવતારી પુરુષો ઇશ્વર કોટિના છે. તેઓ ખુલ્લા મેદાનમાં સ્વતંત્રપણે ફરે છે. તેઓ સંસારમાં ફસાતાજ નથી; કેદી થતાજ નથી. તેમનો અહંભાવ સંસારી લોકોના અહંભાવ જેવો પાકો હોતો નથી. સંસારી લોકોનો અહંભાવ ચારે બાજુએ બાંધેલી દિવાલ જેવો અને માથા ઉપરની નક્કર છત જેવો છે. અવતારી પુરુષોનો અહંભાવ કેવળ દેખાવ માત્રજ હોય છે, તદ્દન પાતળો—આછો બની ગએલો હોય છે અને તેની અંદરથી તેઓ પરમાત્મ દર્શન પામી શકે છે. દાખલા તરીકે અમુક માણસો દિવાલવાળા ઓરડામાં ઉભા છે. ઓરડાની બેઉ બાજુએ સુંદર લીલાં ખેતરો છે. હવે એ દિવાલમાં જો મોટું બાકોરૂં પડયું હોય તો તેમાં થઇને ઓરડામાં રહ્યાં રહ્યાં પણ બહારનાં ખેતરો જોઇ શકાય છે, અને ઇચ્છા થાય ત્યારે ઓરડાની બહાર પણ જવું આવવું બની શકે છે. અવતારી પુરુષોનો અહંભાવ એ બાકોરાવાળી દિવાલ જેવો છે. ઓરડાની અંદર રહીને ખેતરો જોઈ શકાય છે એનો અર્થ એવો છે કે દેહ ધારણ કર્યા છતાં પણ હમેશાં ઈશ્વરની સાથે યોગ થઇ શકે છે; અને મરજી થાય ત્યારે બાકોરાની બહારની બાજુએ જઇને સમાધિસ્થ પણ થઈ જવાય છે. એ બાકોરા મારફતે તેઓ બહારથી અંદર અને અંદરથી બહાર આવ જા કરી શકે છે. સમાધિસ્થ થયા પછી પણ નીચેની ભૂમિકામાં ઉતરી શકે છે.

ખંડ પંદરમો.

પરિચ્છેદ ૧ લો—ત્યાગ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ તથા કામિની—કાંચનની અસારતા વિષે ચર્ચા.

શ્રીરામકૃષ્ણ બળરામના દિવાનખાનામાં પોતાના અનેક શિષ્યોની વચમાં હસતે મ્હોડે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના મે માસની નવમી તારીખ અને વૈશાખ વદ નવમીને શનિવાર છે. સાંજના ત્રણ વાગ્યાનો સુમાર થયો છે.

બળરામ ઘેર નથી. તેની તબીયત ઠીક નહિ હોવાથી તે હવા ફેર માટે મોંગીર ગયો છે. તેની મ્હોટી પુત્રીએ પરમહંસજી મહારાજને તથા તેમના શિષ્યને નિમંત્રણ કરીને મહોત્સવ કર્યો છે. જમીને પરવાર્યા પછી મહારાજશ્રી જરા આરામ લેવા બેઠા છે.

મહારાજશ્રી માસ્તરને વારંવાર પ્રશ્ન કરે છે કે 'હું ઉદાર છું કે નહિ, તે તમે મને કહો.'

ભવનાથ—એ શો ઉત્તર આપવાના હતા ? એ તો મૌનજ ધારણ કરવાના !

એવામાં એક હિન્દુસ્તાની ભીખારી રસ્તામાં ગાતો ગાતો ત્યાં

આવી પહોંચ્યો. તેની પાસેથી બે એક ભજન શિષ્યોએ સાંભળ્યાં. તેનું ગાયન નરેન્દ્રને પણ પસંદ પડ્યું. તેણે ગાનારને કહ્યું કે હજી બીજાં ભજન ગાઓ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—રહેવા દે, રહેવા દે; નથી સાંભળવાં! પૈસા કોની પાસે છે? (નરેન્દ્રને) તેંજ એની પાસે ગવડાવ્યું છે!

એક શિષ્ય—આપ તકીએ એઢેલીને બેઠા છો તેથી એ માણસ આપને અમીર ધારે છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—એને ખબર નથી કે મારી તબીયત બગડી આવી છે તેટલા માટે આ પ્રમાણે સૂતો છું.

પછી હાજરાના અહંકારની વાત નીકળી. તે કોઇક કારણસર દક્ષિણેશ્વરના કાલી મંદીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો છે.

નરેન્દ્ર—હાજરા હમણાં પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે તેને અહંકાર ઉત્પન્ન થયો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ મૂકાય એમ નથી. એને દક્ષિણેશ્વર પાછા આવવું છે માટે એવું બોલતો હશે. (શિષ્યોને) "હાજરા ઘણો સારો માણસ છે" એવું એકલો નરેન્દ્રજ કહે છે.

નરેન્દ્ર—હજી પણ તેમજ કહું છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કેમ? તેં તેને વિષે હજી પૂરૂં સાંભળ્યું નથી?

નરેન્દ્ર—તેનામાં એકાદ દોષ હશે પણ ગુણ ઘણા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—તે નિષ્ઠાવાન છે એ વાત તો ખરી.

એક દિવસ તે મને કહેવા લાગ્યો કે હમણાં તો હું નહિ ગમતો હોઉં પણ એક દિવસ એવો આવશે કે તમેજ મને ખોળતા ફરશો! શ્રીરામપુરથી અદ્વૈતાચાર્યના વંશના એક ગોસ્વામી મને મળવા આવ્યા હતા. એકાદ બે દિવસ મારી પાસે રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી. મેં પણ તેને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. આ બધું જોઇને હાજરા

બોલ્યો કે 'એમને ખજાનચી પાસે મોકલી દો!' એમ કહેવાની તેની મતલબ એ હતી કે ગોસ્વામી મારી પાસે રહે અને તેને દૂધબૂધ જોઇએ તો વખતે હાજરાને પોતાના હિસ્સાના દૂધમાંથી આપવું પડે! મને રીસ ચડી તેથી મેં કહ્યું, 'સાળા! તું બોલ્યોજ શું?' ગોસ્વામી કહે, 'જવા દો; હું એને પગે પડું છું.' અરે! એની વાતજ જવા દો. સંસારમાં રહીને કામિની કાંચનને લગતી નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તો તે કર્યાજ કરે છે–હાથમાં માળા લઇને જરાતરા જપ કરતો થયો એટલામાં ફૂલાઇ ગયો! શરમાતો નથી!

સત્વગુણવડેજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. રજોગુણ અને તમોગુણ તો ઇશ્વરથી દૂરને દૂરજ રાખે છે. સત્વગુણને સફેદ રંગની ઉપમા અપાય છે, તેવીજ રીતે રજોગુણને લાલ રંગની અને તમો ગુણને કાળા રંગની ઉપમા અપાય છે. મેં એકવાર હાજરાને પૂછ્યું હતું કે મારી પાસે આ બધા આવે છે તેઓમાંથી કોનામાં કેટલે અંશે સત્વગુણનો ઉદય થયો છે, તે કહે. તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'નરેન્દ્રમાં રૂપીએ સોળ આના જેટલો અને મારામાં એક રૂપીઓ અને બે આના ઉપર!' મેં પૂછ્યું કે ત્યારે મારામાં કેટલો? ત્યારે તે કહે કે તમારૂં મન તો હજી લાલચને વશ છે–બારેક આના જેટલો સત્વગુણ થયો હશે!

દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં હાજરા જપ કરવા તો બેસે છે પણ મનમાં વિચાર કરે છે દલાલીના! આટલા હજારનું હજી દેવું છે–એ દેવું ગમે તેમ કરીને પતાવી દેવું જોઇએ! એક બાજુએ માળા ફરતી જાય અને બીજી બાજુએ આવા આવા વિચાર ચાલે! વળી રસોઇ કરનારી બ્રાહ્મણીની વાત તો મેં કહી હતી. આ બધાના સાંભળતાં કોણ એવી વાત કરે?

શું સમજ્યા? એક પણ કામના મનમાં રહી જાય તો ઇશ્વ-

રની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ધર્મની ગતિ ઘણીજ સૂક્ષ્મ છે ! સોયના નાકામાં દોરો પેસી શકે છે પણ એ દોરામાં જરા પણ રૂમડું રહી ગયું તો તે નાકામાં નહિ પેસે.

ત્રીશ ત્રીશ વરસ સુધી જપ કર્યો પણ કેમ કશું પરિણામ નથી આવતું ? પગમાં ઘા વાગ્યો હોય તો મલમપટ્ટા બાંધવાજ પડે. એકલી દવા પીધે ઘા રૂઝાય નહિ.

જ્યાં સુધી કામના હોય ત્યાં સુધી ગમે તેટલું સાધન ભજન કરો પણ કદિ સિદ્ધિ થાયજ નહિ. તોપણ એક બાબત તમારે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. તે એ છે કે ઇશ્વરની કૃપા અને દયા મળતાં એક ક્ષણવારમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. જેવી રીતે એક ઓરડામાં ગમે તો હજાર વર્ષનો અંધકાર હોય પણ દીવાસળી ઘસતામાંજ અંધકાર ચાલ્યો જાય છે અને અજવાળું અજવાળું થઈ રહે છે.

ગરીબ માબાપનો છોકરો કોઇ શ્રીમંતની નજરે પડે અને તે પોતાની દીકરી તેની સાથે પરણાવે, પછી તે માણસ ગાડી ઘોડે ફરે, વાડી બંગલે રહે, રાજવંશી પોશાક પહેરે ! બધું એક ક્ષણ વારમાંજ ! શ્રીમંતની કૃપા થઇ કે તરતજ !

એક શિષ્ય—મહારાજ ! અમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે થાય ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરનો સ્વભાવ નાના બાળકના જેવો હોય છે. દાખલા તરીકે એક છોકરૂં પોતાના હાથમાં અમુક સારી ચીજ લઇને બેઠેલું હોય અને લોકો તેની પાસે તે ચીજ માગે તો તે આપશે નહિ; પણ ઉલટું તે ચીજ બગલમાં દાબીને મ્હોં ફેરવી દેશે. પણ કદાચ તે માણસના ગયા પછી તે તરતજ તેની પાછળ દોડી જઇને તે ચીજ તેને આપી આવશે !

શ્રીરામકૃષ્ણ—ત્યાગ કર્યા વગર ઇશ્વરને પામી શકાયજ નહિ. પણ મારૂં કહેવું માનશેજ કોણ ? છતાં હું ખરૂંજ કહું છું. મારી સોબત કરે એવા માણસની હું શોધમાં ફરૂં છું. હું તો ભાવ અને આવેશના પૂતળા જેવો છું. જ્યારે કોઈ ખરેખરો ભક્ત મારા જોવામાં આવે છે ત્યારે હું મનમાં રાજી થાઉં છું કે વખતે આ માણસ મારો ભાવ ગ્રહણ કરી લે ! પણ ઉંડાણથી જોતાં તે જુદીજ કોટીનો નિકળે છે !

મેં તમને એક ભૂતની વાત કહી હતી. તે ભૂતને એક સોબતી જોઇતો હતો. શનિવારે, મંગળવારે કોઈ ઝાડ ઉપરથી અથવા બીજી એવી ઉંચી જગ્યાએથી કોઇ પડી જતું તો તે હરખભેર દોડી જતો ! એવી આશાથી કે આ માણસ ભૂત થશે અને મારી સોબત કરશે ! પણ દરેકની બાબતમાં એમ બનતું કે તે બચી જતો !

સેજો બાબુને કોઇ કોઇવાર ભાવ આવતો. આખો વખત ઉન્મત્ત અવસ્થામાં રહેતા—કોઇ પણ કામમાં લક્ષ આપી શકે નહિ. ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે ‘આમ થશે તો એમની દોલતની કોણ વ્યવસ્થા કરશે ? નાના ભટ્ટાચાર્યજીએ (રામકૃષ્ણ) નક્કી કાંઇ યુક્તિ કરી હોય એમ લાગે છે !’

નરેન્દ્ર જ્યારે નવો સવો મારી પાસે આવ્યો ત્યારે તેને છાતીએ લગાડતાંજ તે બેભાન થઇ ગયો હતો. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તે રડવા લાગ્યો કે ‘ અરે ! મને આ શું કર્યું ? મારે મા છે, બાપ છે, તેમનું શું થશે ? ’ પરંતુ મારૂં મારૂં એ અજ્ઞાનથીજ બોલાય છે.

પછી શ્રીરામકૃષ્ણે ગુરુ શિષ્યનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. શિષ્યે મરી ગયાનો ઢોંગ કર્યો, ગુરુ ત્યાં વૈદ થઇને આવ્યા અને દવાની પડીકી આપવા માંડી પણ એવી સરતે કે જો કોઇ એનું સગું એના વતી મરવા તૈયાર થાય તો એ બચે. તેની મા, સ્ત્રી વગેરેમાંથી કોઇ તૈયાર થયું નહિ. એ બધાં સ્વાર્થનાં સગાં છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થવાથી

શિષ્ય ઉઠીને ગુરુની સાથે ચાલતો થયો.

હું મરી જાઉં અથવા હું ઇશ્વરની ભક્તિમાં ચકચૂર થઇ જાઉં અને તેથી દુનિયાદારીનાં કામકાજમાં ધ્યાન આપી ન શકું તો મારા ઉપર આધાર રાખનાર મારા કુટુંબીઓનું શું થાય ? એવી શંકા ઘણા લોકો કરે છે. તેના જવાબમાં પરમહંસજી મહારાજે એક દૃષ્ટાંત કહ્યું:—

એક શિષ્યે પોતાના ગુરુને કહ્યું કે મારી સ્ત્રી મારા ઉપર ઘણોજ સ્નેહ રાખે છે, તેથી હું તમારી સાથે રહી શકતો નથી. હું સંસાર ત્યાગ કરૂં તો એ બિચારી ઝૂરી ઝૂરીને મરી જાય. હવે એ શિષ્ય હઠયોગની કેટલીક ક્રિયાઓ જાણતો હતો. ગુરૂએ તેને એક એવી હિકમત શીખવી દીધી કે જેથી કરીને તે પોતાની મરજી મુજબ બેશુદ્ધ થઇ શકે અને દેખીતી રીતે મરી ગયા જેવોજ દેખાય. એક દિવસ તે શિષ્યના ઘરમાં એકાએક રહારોળ થઇ રહી. પાડોશીઓએ આવીને જોયું તો તે શિષ્ય પોતાના આસનપર પડેલો છે. શ્વાસ પ્રશ્વાસ ચાલતો નથી, શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયું છે. બધાને એમજ લાગ્યું કે નક્કી તેનું મરણ નિપજ્યું છે. તેની સ્ત્રી ભોંયપર પછાડા નાખીને તરેહ તરેહના વિલાપ કરવા લાગી. 'ઓ મા રે ! આ તમે શું કર્યું રે ! મેં આવું ન્હોતું જાણ્યું રે મા !' વગેરે વગેરે. તેનાં સગાં વ્હાલાંઓએ શબને સ્મશાન લઇ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. ઠાઠડી બનાવી. હવે શબને ઘરમાંથી બહાર લાવવાનું હતું. પણ તે એવું અકડાઈ ગયું હતું કે બારણામાંથી કેમે કર્યું નીકળે નહિ. એક પાડોશી કુહાડી લઇ આવ્યો અને બારસાખ કાપવા લાગ્યો. આ દરમ્યાન મરનારની સ્ત્રી ઘરના અંદરના ભાગમાં બેઠી બેઠી વિલાપ કરતી હતી તે આ કુહાડીના ઘા સાંભળીને દોડી આવી. તેણે આવીને પૂછ્યું કે શા માટે આ બારસાખ ભાંગી નાખો છો ? પાડોશીઓ કહે કે શબ અકડાઇ ગયું છે અને માંહેથી

નીકળી શકતું નથી, માટે બારશાખ કાપીને બહાર કહાડીશું. આ સાંભળી તે સ્ત્રી બોલી, ' નારે મા! એવું ન કરો! મારે તો રંડાપાના દહાડા કહાડવા પડશે અને છોકરાંને નાનેથી મોટાં કરવાં પડશે! કોઇ રોટલો આપવા આવવાનું નથી! બારસાખ કાપશો તો ખરા પણ કોઇ સમરાવવા નહિ આવે! એમનું તો જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું; હવે એ ગયા તે પાછા આવવાના નથી. માટે જો શબ નીકળતું ન હોય તો તેના બે કડકા કરીને કહાડો, પણ બારસાખ કાપશો નહિ.' પેલો હઠયોગી શિષ્ય આ બધું સાંભળ્યા કરતો હતો. તે એકદમ ઉઠીને બેઠો થયો અને ગુરુની પાસે જતો રહ્યો.

પરિચ્છેદ ૨ જો—નરેન્દ્રે કરેલું અદ્ભુત ગાન.

હવે નરેન્દ્રે ગાવા માંડ્યું:—

" હે મન! જે પ્રભુ વિપત્તિ અને ભયને નિવારે છે તેને તું શા માટે પોકારતું નથી? તું નિરંતર મિથ્યા ભ્રમણાવડે ભ્રમિત થઇને ઘોર સંસારમાં ગૂંચવાઇ રહે છે, એ કેવું હાસ્યાસ્પદ છે?"

"તારાં સગાં અને તારી દોલત હમેશ તારી પાસે નહિ રહે. માટે તું ભ્રાંતિમાં પડીશ નહિ. અસાર વસ્તુઓને ત્યજીને તું સારને ગ્રહણ કર કે જેથી તારી સંસારયાતનાનો અંત આવી જાય!!"

"જે હિતનાં વચન હું તને કહું છું તે તું સાંભળ અને કાળજીપૂર્વક હૃદયમાં ઉતારી દે. નિરંતર મોટેથી તું હરિનામની ગર્જના કર."

" જો તારે આ જિંદગીમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો વિષયવાસનાનો ત્યાગ કર અને તેને (ઇશ્વરને) શરીર, હૃદય અને મન અર્પણ કરીને તેનીજ સાધના કર."

પરહુ—પેલું ગાયન ગાઇશ કે?

નરેન્દ્ર—કયું ?

પલ્ટુ—તમારૂં અનુપમ પ્રેમપૂર્ણ મુખ જોયા પછી અમને હવે ભય શો છે ? ભલેને, સંસારમાં શોક અને ઘોર વિપત્તિનું રાજ્ય વ્યાપી રહે પણ તેથી અમને શું ? એ ગાયન ગા.

નરેન્દ્રે તે ગાયન ગાવા માંડયું—

" તમારૂં અનુપમ પ્રેમપૂર્ણ મુખ જોયા પછી હવે અમને ભય શો છે ? સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ જગત અંધકારથી મુક્ત થાય છે તેમ, હે પ્રભો ! તમારા મંગલમય તેજવડે અને તમારાં મધુર તેમજ સાંત્વન દાતાવચનવડે ભક્તનું હૃદય શોકથી મુક્ત થાય છે ! "

" હે પ્રભો ! જ્યારે તમારા પ્રેમનો અને તમારી દયાનો અમે હૃદયના ઉંડાણમાં વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અમારાં હૃદયની લાગણીઓ ઉછળી પડે છે અને નેત્રમાંથી ઝરતાં અશ્રુને અમે કોઇ પણ ઉપાયે ખાળી શકતા નથી. "

" હે કરૂણામય ! તમારો જય થાઓ ! તમારા આદેશનું પાલન કરતાં, તમારી સેવા બજાવતાં, તમારા પ્રેમનું કીર્તન કરતાં પ્રાણ જતો હોય તો ભલે જાઓ. "

માસ્તરની સૂચનાથી એ ગાયન બીજીવાર પણ ગવાયું. માસ્તર તથા બીજા ઘણા ખરા ભક્તો હાથ જોડીને તે સાંભળવા લાગ્યા. વળી નરેન્દ્રે શરૂ કર્યું—

" હે મારા મન તું હરિરસરૂપી મદિરા પીને ઉન્મત થઇ જા, એકવાર પૃથ્વી ઉપર આળોટી પડ અને હરિહરિ બોલીને આક્રન્દ કર. હે પ્રભુ ! તું અમારી ઉર્ધ્વગતિ કર, એવો પોકાર કર. "

" હરિ નામની ગંભીર ગર્જનાથી આકાશ ગજવી મૂક. બેઉ હાથ ઉંચા કરીને હરિનામનો ઉચ્ચાર કરીને નૃત્ય કર અને ઘેરે ઘેર ફરીને હરિનામની લ્હાણી કર. "

" દિન પ્રતિદિન તું ઈશ્વરના પ્રેમજનિત આનંદરસમાં તરતો રહેજે. હરિ નામ ગાઇને તારી તમામ કામનાઓ પૂર્ણ કરજે અને નીચ વાસનાઓને નિર્મૂળ કરી નાખજે."

ત્યાર પછી સ્મરજે સતત મન મારા ચિદ્દ્યન નિરંજન શ્યામ તથા આ જગતની રચના તમારો અપાર ચમત્કાર બતાવે છે, એ ભાવવાળાં ગાયન પણ નરેન્દ્રે ગાયાં.

ત્યાર પછી વળી તેણે આગળ ચલાવ્યું:—

" આકાશ રૂપી થાળમાં સૂર્ય અને ચંદ્રરૂપી દીવા ઝળહળી રહ્યા છે અને તારામંડળરૂપી મોતી તેની અંદર શોભી રહ્યાં છે ! "

" મલયાનિલથી ડોલતાં અને ફળફૂલથી ઝુકી રહેલાં અરણ્ય વૃક્ષો આપને ચમર ઢોળી રહ્યાં છે અને અનાહત શબ્દરૂપી ભેદી શંખનાદ થઈ રહ્યો છે ! "

" આમ છે તો પછી હે ભવખંડન પ્રભો ! હું આપની આરતી કેવી રીતે ઉતારૂં ? "

" હે મા ! તું આવ; મારા હૃદયની લક્ષ્મી, મારા પ્રાણને વિનોદ આપનારી પૂતળી ! તું આવ. મારા હૃદયરૂપી આસન ઉપર તું બિરાજમાન થા કે જેથી કરીને હું તારૂં દર્શન કરૂં ! "

" હું જન્મથી તારૂં મુખ નિહાળતો આવ્યો છું. તારૂં દર્શન જ્યારે મને નથી થતું ત્યારે મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જાણે છે. એકવાર તું મારા હૃદય કમળનો વિકાસ કર અને હે આનંદમયી ! તું તેને ઉજ્વલ બનાવી દે. "

હવે નરેન્દ્ર મનમાં ગણગણવા લાગ્યો—

" હે મા ! ઘોર અંધકારમાં તારૂં રૂપ ઝળહળી રહે છે તેથીજ પર્વતોની ગુફાઓમાં વસતા યોગીઓ તારૂં ધ્યાન ધરી શકે છે ! "

સમાધિ વિષેનું આ ભજન સાંભળતાં સાંભળતાંજ શ્રીરામકૃષ્ણ

સમાધિસ્થ થઈ ગયા. નરેન્દ્રે ‘ હરિરસરૂપી મદિરા ’ વાળું ભજન બીજીવાર ગાયું. મહારાજ ભાવાવિષ્ટ હતા. તેમનું મુખ ઉત્તર દિશા તરફ હતું અને અને ભીંતને અઢીંગીને, પગ લટકતા રાખીને તકીઆ ઉપર બેઠા હતા. શિષ્યો તેમની આસપાસ બેઠા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હમણાં મને કોઇ ગમતું નથી.

“ મા ! શા માટે મારે ભજન સાંભળવાં? એનાથી તો ઉલટું મારૂં મન બહિર્મુખ થઇ જશે ! ”

પરિચ્છેદ ૩ જો-શિષ્યોને આશીર્વાદ—જે ઇશ્વરને માટે વ્યાકુળ છે તેનો મનોરથ સિદ્ધજ થશે.

પરમહંસજી ધીરે ધીરે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યા. પોતાના શિષ્યો તરફ જોઇને તેમણે કહ્યું,

ઇશ્વરમાં તો વિદ્યા અને અવિદ્યા બેઉ છે. વિદ્યારૂપ માયા જીવને ઇશ્વરની સમિપ લઈ જાય છે અને અવિદ્યારૂપી માયા તેને ઇશ્વરથી દૂરનો દૂરજ રાખે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, દયા, વૈરાગ્ય એ વિદ્યાના વિષય છે. એ બધા ગુણની મદદથી તે જીવને ઇશ્વરની પાસે પહોંચાડી દે છે. ત્યાંથી એક પગથીયું આગળ ગયા એટલે બસ, પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન !

એવી અવસ્થા થયા પછી સ્પષ્ટ દેખાય છે—અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે કે જાણે તેજ સર્વ રૂપે છે. જે કાંઇ જોવામાં આવે છે તે તેજ છે. ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્યનો આગ્રહ તેમજ રાગ દ્વેશ રહેતો નથી. **सर्वं खल्व इदं ब्रह्म ।**

એકવાર હું ગાડીમાં બેસીને જતો હતો તેવામાં ઓટલા ઉપર ઉભેલી બે વેશ્યાઓ મારી નજરે પડી—ભગવતીઓ ! મેં તેમને જોઇને પ્રણામ કર્યા.

જ્યારે મારી એવી અવસ્થા થઈ હતી ત્યારે શરૂઆતમાં મારાથી માતાજીનું પૂજન કરી શકાતું ન હતું તેમજ ભોગ પણ ધરાવી શકાતો ન હતો. તે જોઇને હલધારી, હૃદય અને ખજાનચી કહેવા લાગ્યા કે ભટ્ટાચારજી (શ્રીરામકૃષ્ણ પોતે) માતાજીને ભોગ નહિ ધરાવે તો કરશે શું? એમ કહીને તેઓ અમુક અપશબ્દ બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યા. છતાં હું તો હસી પડયો! તેમના ઉપર મને જરા પણ રીસ ચડી નહતી.

આવા પ્રકારનું બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી હું ઇશ્વરની લીલાનો આનંદ ભોગવતો ભોગવતો ફાવે ત્યાં ફરવા લાગ્યો. એક સમયે એક સાધુ અમુક શહેર જોવા નીકળી પડયો. રસ્તામાં તેને એક ઓળખીતા સાધુનો મેળાપ થઇ ગયો. તેણે પેલા સાધુને પૂછ્યું કે તમે આમ ભટકતા ફરો છો પણ મુકામનો બંદોબસ્ત કર્યો છે ? સરસામાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) કોઇ ચોરી જશે. રમતા સાધુએ જવાબ આપ્યો કે, ભાઈ, મેં મારા મુકામની ગોઠવણ કરી છે અને ત્યાં ગાંસડાં પોટલાં મૂકી તાળું મારીનેજ ફરવા નીકળી પડયો છું!

(અર્થાત પરમધામનો દ્રઢ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયા પછી સંસારીઓનો પરિચય તેને ટાળી શકતો નથી.)

ભવનાથ—એ તો ઘણી ઉંચી અવસ્થાની વાત થઈ.

મણિ—(સ્વગત) પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞાન અને પછીજ લીલા! સમાધિ થયા પછી નીચલી ભૂમિકા ઉપર પણ આનંદનો ઉપભોગ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું એ કાંઇ સહેલી વાત નથી! મનોનાશ થયા વગર એ બનેજ નહિ.

એવી અવસ્થા થયા પછી ઇશ્વર ચર્ચા અને ભક્તોના સમાગમ સિવાય બીજું કાંઇજ ગમતું નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાનની અવસ્થા છે. મનોનાશ

પૂર્વક સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જે અહં-ભાવ આપણી પાસે 'હું' 'હું' કહેવડાવે છે તે અહંભાવ પણ ત્યારેજ મટે છે. એવી અવસ્થા ભક્તિથી પણ થાય છે અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે બ્રહ્મવિચાર કરતાં પણ આખરે એ અવસ્થા આવી શકે છે. એમાં આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થને વિવેક સમજવો પડે છે. નેતિ નેતિ એવું ચિંતન કરીને અનાત્મ પદાર્થોને એક બાજુએ મૂકી દેવા પડે છે. આ જગત્ અને તે માંહેલા તમામ પદાર્થો સ્વપ્નવત્ હોવાનો વિચાર કરતાં કરતાં આખું જગત્ દૃષ્ટિ આગળથી ઉડી જાય છે અને એક આત્માજ અવશિષ્ટ રહે છે.

સાંજ પડી ગયે ઘણો સમય થઇ ગયો હતો. બળરામના દિવાન-ખાનામાં દીવા મુકવામાં આવ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ હજી પણ ભાવસ્થ હતા. શિષ્યો તેમની આસપાસ બેઠા હતા. આવેશમય સ્થિતિમાં વળી તેઓ બોલવા લાગ્યાઃ—

અહિં કોઇ બહારના માણસો નથી માટે કહું છું, "જે ઇશ્વરને ખરા મનથી ઓળખવા મથશે તેનું કાર્ય સિદ્ધ થશેજ. જરૂર સિદ્ધ થશે. જે ઇશ્વરને માટે વ્યાકુળ છે, ઇશ્વર સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા રાખતો નથી તેના મનોરથ સિદ્ધ થયા વગર રહેશેજ નહિ."

જેઓ મારા ખરેખરા અંતરંગ શિષ્યો તેઓ બધા અત્ર એકઠા થયા છે. કોઈ કોઇવાર બહારના માણસો પણ મારી પાસે આવી ચડે છે. આ કામ કરો, આવી રીતે ઇશ્વરને સાદ કરો, એ બધું તે (ઇશ્વર) તેમને સમજાવી દેશે.

પરિચ્છેદ ૪ થો—ભક્તિનું બીજ નિષ્ફળ જતુંજ નથી.

આજે શ્રીરામકૃષ્ણ રામ બાબુને ઘેર પધાર્યા છે અને શિષ્યો સાથે આનંદ પૂર્વક વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે.

આજે જેઠ સુદ તેરશ અને શનિવાર છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના મેની ૨૩ મી તારીખ છે.

કેટલીક સામાન્ય વાતચીત પછી ઓરડામાં ભજન કીર્તન કરવાની તૈયારી થવા લાગી. કીર્તનકારોએ શ્રી રામકૃષ્ણને હાથ જોડીને કહ્યું કે આપ આજ્ઞા આપો તો અમે કીર્તનનો આરંભ કરીએ.

મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે જરા પાણી બાણી પી લઉં.

પાણી પીધા પછી તેમણે વાટવામાંથી એલાયચી લવંગ ખાધાં અને માસ્તરને વાટવો બાંધી દેવાને કહ્યું.

કીર્તનનો આરંભ થયો. ખોલ કરતાલના વાગવાની સાથેજ મહારાજશ્રીને ભાવનું ઉદ્દીપન થવા લાગ્યું. ગૌરચન્દ્રિકા સાંભળતાં સાંભળતાં તેઓ સમાધિસ્થ થઇ ગયા. તેમની પાસે નૃત્ય ગોપાલ બેઠો હતો, તેના ખોળા ઉપર તેમણે પગ લાંબા કર્યા. તે પણ ભાવાવિષ્ટ થઇને અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો.

શિષ્યો અનિમેષ દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યચકિત બનીને આ સમાધિઅવસ્થાનું દર્શન કરવા લાગ્યા.

થોડી વારે પરમહંસજી જરા શુદ્ધિમાં આવતાં વાતચીત કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું:—

જ્યારે હું ગાતો ત્યારે તોતારામ જેવો જ્ઞાની પણ રડી પડતો અને કહેતો કે આ હું શું કરૂં છું ! હું આવો જ્ઞાની થઇને રડું છું ! (નાના નરેન્દ્રને) ભક્તિનું બીજ એકવાર હૃદયમાં પડ્યું તેનો અંકુર

ફુટયા વગર રહેશે નહિ. એટલું ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે ભક્તિનું બીજ નિષ્ફળ જતુંજ નથી. એતો અમરવેલની માફક જરા પાણી મળ્યું કે ફૂટી નીકળે છે અને ધીમે ધીમે તેને ફળ ફૂલ પણ આવે છે.

मुषलं कुलनाशनम्। જાદવોએ સાંબેલું ઘસી ઘસીને છેક પાતળું કરી નાંખ્યું હતું તોપણ તેણે જાદવ વંશનો નાશ કરી નાખ્યો! તેવી રીતે તમે ગમે તેટલો બ્રહ્મ વિચાર કરો પણ હૃદયમાં એકવાર પેસી ગએલું ભક્તિનું બીજ તમારી પાસે ફરી ફરીને હરિ હરિ બોલાવશે!

શિષ્યો ચકિતપણે આ સર્વ વિવેચન સાંભળતા હતા. પરમહંસજી મહારાજે મહિમાચરણને પૂછ્યું, 'કેમ! તને શું પસંદ છે?'

મહિમાચરણ—કશુંએ નહિ; મને તો કેરી ખાવી ગમે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકલો એકલોજ ખાઇશ કે? નહિ, પોતે પણ ખાવી અને બીજાને પણ જરા જરા આપવી હો.

મહિમાચરણ—બીજાઓને આપવાની હાલ તો મરજી થતી નથી. આપણે જાતે ખાઇ શકીએ એટલું પણ હાલ તો ઘણું છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એકવાર તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી બધોએ ભેદ સમજાઇ જાય છે. ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જંતુ પણ તે છે અને મહાન વિરાટ્ સ્વરૂપ પણ તેજ છે. અખંડ સચ્ચિદાનંદ પણ તે છે અને જીવ, જગત પણ તે છે. તેના સિવાય બીજું કાંઈ છેજ નહિ.

એકલાં શાસ્ત્રો વાંચવાથી શો લાભ છે? ધારણા પણ થવી જોઇએ. તે કયાં છે? પંચાંગમાં તો વીશ હાંડા પાણી લખ્યું હોય પણ પંચાંગને નીચોવી જોશો તો માંહેથી પાણીનું એક ટીપું પણ નહિ નીકળે!

મહિમાચરણ—અમારે દુનિયાદારીને લગતાં અનેક પ્રકારનાં કામકાજ કરવાં પડે છે તેથી સાધન કરવાનો અવકાશજ મળતો નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એમ કેમ ? તમે તો કહો છો ને કે આ બધું સ્વપ્નવત્ છે ?

એક શિષ્ય—મહારાજ ! સંસારીલોકોને માટે કયો માર્ગ છે ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—સાધુસમાગમ અને હરિકથાનું શ્રવણ.

સંસારી લોકો કામિની કાંચનની કેફથી ઉન્મત્ત રહે છે. જેને કેફ ચડી હોય તેની કેફ ઉતારવા માટે આપણે આમલી કે લીંબુનું પાણી પાઇએ છીએ અને ખટાશની અસરથી ધીમે ધીમે કેફ ઉતરી જતાં તે શુદ્ધિમાં આવે છે. તેવીજ રીતે કામિની કાંચનના અમલથી જેઓ બેશુધ્ધ બની ગયા હોય તેમને માટે સાધુ સમાગમ રૂપી મોટું ઔષધ છે.

સાધુસમાગમ કરીને તેમના તરફથી જે ઉપદેશ મળે તેને હૃદયમાં ધારણ કરવો જોઇએ. સદ્‌ગુરુનાં પણ અમુક લક્ષણ હોય છે. અમુક માણસ ગમે તેટલાં શાસ્ત્ર ભણી ગયો હોય તોપણ ધારણા અને અનુભવ વગર તેનામાં ગુરુ થવાની યોગ્યતા આવતી નથી. જે માણસ જાતે જઇને કાશી શહેર જોઈ આવ્યો હોય તેવાજ માણસની મદદ અને સલાહ લેવી જોઇએ. જેમને સંસારની અનિત્યતાનો અનુભવ થયો નથી એવા માણસ ગમે તેટલા વિદ્વાન હોય તોપણ તેમના ઉપદેશથી ફાયદો થતો નથી. વિવેક વૈરાગ્ય હોય તોજ તેઓ અન્યને ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારી લોકો કામિની કાંચનની કેફને લીધે ઉન્મત રહેતા હોવાથી એમજ માને છે કે અમેજ બધું કરીએ છીએ ! આ ઘર, આ દોલત એ બધું અમારૂંજ છે! તેઓ કહે છે કે ‘ આ લોકોનું (સ્રી છોકરાંનું) શું થાય ? અમે ન હોઇએ ત્યારે આ લોકો પોતાનું ગુજરાન કેવી રીતે ચલાવે ?

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બેઉ અંતરાય રૂપ છે. અજ્ઞાન રૂપી કાંટો

કહાડી નાંખવા માટે જ્ઞાનરૂપી બીજા કાંટાની જરૂર તો છે જ; પણ અજ્ઞાનરૂપી કાંટો એકવાર નીકળી જાય તે પછી એ અજ્ઞાનને અને અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે મદદમાં બોલાવેલા જ્ઞાનને પણ એક કોરે ફેંકી દેજો. ત્યાર પછી જે અવસ્થા થશે તેનું નામ **વિજ્ઞાન.** ઈશ્વર છે એનું નામ જ્ઞાન છે; અને તેને વિશેષ રૂપે જાણવો એનું નામ **વિજ્ઞાન છે.**

એજ કારણથી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું હતું કે તું ત્રિગુણાતીત થઈ જા.

એ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે શરૂઆતમાં વિદ્યારૂપી માયાનો આશ્રય લેવો પડે છે. ઇશ્વર સત્ય અને નિત્ય છે; જગત અસત્ય અને અનિત્ય છે; એવો વિચાર કરવો પડે છે. એનું બીજું નામ વિવેક. તે ઉપરાંત ઇશ્વરનું ધ્યાન, તેના નામગુણનું કીર્તન, સાધુ સમાગમ, પ્રાર્થના, ભજન વગેરેનો સમાવેશ પણ વિદ્યારૂપી માયામાંજ થાય છે. વિદ્યારૂપી માયા એ વિજ્ઞાનરૂપી અગાસી ઉપર ચડવાનું છેક છેલ્લું પગથીયું છે. ઉપર ગયા એટલે તો અગાસીજ! વિજ્ઞાનજ! અખંડ સચ્ચિદાનંદજ!

મોટી ઉમ્મરના સંસારી લોકો તો વળી કામિની કાંચનની કેફથી વધારે ઉન્મત્ત થઈ ગએલા હોય છે. તેમને જરા પણ શુદ્ધિ હોતી નથી. એટલા માટેજ મને બાળ બ્રહ્મચારી નિર્દોષ યુવકો વધારે ગમે છે. તેઓ જ્ઞાનને ધારણ કરવા માટે સર્વોત્તમ પાત્ર છે–ઈશ્વરની સેવાને માટે યોગ્ય છે. રીઢા થઇ ગએલા સંસારી લોકો કશા કામના નથી. તેઓ તો કાગડે કરડેલી કેરી જેવા છે. આપણાથી પણ ખવાય નહિ તો પછી દેવને તો અર્પણ કરાયજ કેમ? એવી કેરીને ઉપયોગમાં લેવી હોય તો વખતે ગંગાજલથી પવિત્ર કરીને લેવાય. તેમ સંસારી લોકોના હૃદયમાંથી પણ કાંટા કહાડી કહાડીને ઉપયોગમાં લઇએ ત્યારેજ–બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રાખીને તેમની સાથે વ્યવહાર કરીએ ત્યારેજ ઠીક લાગે. બાકી તો તેમનામાં કશી યોગ્યતા હોતી નથી.

પરિચ્છેદ ૫ મો—જન્મ મૃત્યુ, સુખ દુઃખ, છોકરાં છૈયાં સર્વ મિથ્યા છે; ઈશ્વરજ સત્ય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં પોતાને રહેવાના ઓરડામાં આરામ લેતા બેઠા છે. ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના જુન માસની ૧૩ મી તારીખ અને શનિવાર છે. ત્રણ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો છે. મહારાજશ્રી ભોજન કર્યાં પછી નાના ખાટલા ઉપર આરામ લેવાને માટે જરાક સૂતા છે.

જમીન ઉપર એક સાદડી પાથરેલી છે તેના ઉપર પંડિતજી બેઠા છે અને એક શોકાતુર થએલી દુઃખીયારી બ્રાહ્મણ સ્ત્રી ઉત્તર દિશા તરફના બારણા પાસે બેઠી છે. કિશોરીલાલ પણ ત્યાં હાજર છે.

કેટલીક વાતચીત પછી પરમહંસજી કહેવા લાગ્યા.

એકવાર વિજય ગોસ્વામીની સાસુ મને કહેવા લાગી કે 'મને આ શું થયું હશે? હજી પણ મારાથી ગમે તેનું અન્ન ખવાતું નથી!' મેં કહ્યું કે માત્ર બધાંનું અન્ન ખાધાથીજ કાંઇ જ્ઞાની થઇ જવાય છે? તેમ થતું હોય તો કુતરા બધાનું અન્ન ખાય છે, એટલે કુતરો મોટો બ્રહ્મજ્ઞાની હોવો જોઇએ!

મેં કેશવ સેનને પણ કહ્યું હતું કે હજી પણ વધારે આગળ જઇને વાત કરશો તો તમારી સમાજ બમાજ એમાંનું કશુંએ રહેશે નહિ.

જ્ઞાનની અવસ્થા આવ્યા પછી સમાજ, મંડળ એ બધું મિથ્યા-સ્વપ્નવત્ થઇ જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મનુષ્ય લીલાનો મર્મ સમજો છો? એની અંદર તેની (ઇશ્વરની) કથાનું દર્શન થઈ શકે છે; મનુષ્યના જીવનમાં તેજ

વિલાસ કરે છે; તેજ મનુષ્યમાં રહીને રસનું આસ્વાદન કરે છે.

વળી તમામ ભક્તોમાં તેનો થોડો ઘણો પ્રકાશ માલુમ પડે છે. અમુક ચીજ જ્યારે સારી પેઠે ચૂસીએ ત્યારેજ તેમાંનો રસ મ્હોંમાં આવે છે. મધમાખી ફૂલને ખુબ ચૂસે છે ત્યારેજ તેમાંનું મધ તે ચાખી શકે છે. મધ અથવા રસ બહારથી દેખાતાં નથી તેથી કરીને તે છેજ નહિ એમ કહેવાય નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—વારૂ, આટલા બધા છોકરા મારી પાસે આવે છે. તેઓ શા કારણથી આવતા હશે? બોલો જોઇએ. જરૂર કાંઇક પૂર્વજન્મના સંસ્કાર હોવા જોઇએ.

માસ્તર—હાજી, સંસ્કાર હોવો તો જોઇએજ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—એનું નામજ સંસ્કાર. પૂર્વજન્મમાં એમણે ઘણાંક સારાં કર્મ કર્યાં હશે. જ્યારે માણસ છેવટનો જન્મ ધારણ કરે છે અને મુક્ત થવાનો હોય છે ત્યારેજ તે સરળ પ્રકૃતિનો થઇને અવતરે છે. છેક છેલ્લા અવતારમાં કદાચ તે બહારની દૃષ્ટિએ ગાંડા જેવો પણ દેખાય છે.

તે પછી પંડિતજી એ પરમહંસજી મહારાજ પાસે ઘેર જવાની રજા માગી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—કાંઇ પ્રાપ્તિ થાય છે ને?

પંડિત—હમણાં તો બજારમાં વેપાર મન્દ છે-રોજગાર બરાબર ચાલતો નથી.

ત્યાર પછી પંડિતજી એ મહારાજશ્રીને પ્રણામ કરીને રજા લીધી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) જુઓ, સંસારમાં રીઢા થઇ ગએલા માણસો અને નિષ્પાપ છોકરાઓ વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત છે? આ પંડિત બિચારો રાત દિવસ પૈસા-પૈસાજ કર્યા કરે છે! પેટને માટે કલકત્તે આવ્યો છે-કારણ કે તેમ ન કરે તો ઘરનાં બાઇડી છોકરાંનું

ગુજરાન થાય નહિ. તે બિચારો ઘેરે ઘેર ફેરા ખાય છે. હવે એને એકાગ્ર ચિત્તે ઇશ્વરનું ચિંતન કરવાનો વખત ક્યારે મળતો હશે ? ન જ મળે.

જેઓને કામિની કાંચનનું લફરૂં હોતું નથી તેઓજ ગમે ત્યારે પોતાના મનને ઇશ્વરમાં પરોવી શકે છે. એવાઓને દુનિયાદારીના માણસો પાસે બેસવું પણ ગમતું નથી. રાખાલ મને કોઇ કોઈ વાર કહે છે કે સંસારી લોકોને મારી પાસે આવતા જોઉં છું કે મારા પેટમાં ફાળ પડે છે !

મારી એવી અવસ્થા હતી ત્યારે હું પણ સંસારી લોકોને આવતા જોઇને મારા ઓરડાનાં બારણાં અટકાવી દેતો!

મારા વતનમાં હું રામ મલ્લિકને ઘણોજ ચહાતો હતો પણ તે અહિં આવ્યા હતા ત્યારે હું તેમને અડકી પણ શક્યો નહિ !

રામની સાથે નાનપણમાં મારે ખૂબ દોસ્તી હતી. અમે રાત દિવસ સાથે ને સાથેજ રહેતા હતા અને સાથેજ સૂતા હતા. તે વખતે મારી ઉમ્મર સોળ સત્તર વર્ષની હતી. લોકો મશ્કરીમાં એમ પણ કહેતા કે અમારા બેમાંથી એક જણ જો સ્ત્રી હોત તો અમે પરણત પણ ખરા ! અમે બેઉ જણ એને ઘેર રમ્યા કરતા તે વખતની બધી વાતો મને અત્યારે યાદ આવે છે. તેના ઘરનાં માણસો પાલખીમાં બેસીને બહાર જતાં. પાલખી ઉંચકનારા ભોઈ લોકો ‘હૈંશો રામા !’ ‘હૈંશો રામા !’ કહીને ચાલતા.

રામને મળવાની મારી ઉત્સુકતા એટલી બધી થઇ ગઇ હતી કે મેં તેને તેડાવવા માટે ઘણી વાર કહેણુ મોકલ્યાં હતાં. તે હમણાં વેપાર કરે છે. એક દિવસ તે મારી પાસે આવ્યો હતો અને બે દિવસ અહિં રહ્યો હતો.

રામે મને કહ્યું કે મારે છોકરાં છૈયાં થયાં નથી; ભત્રિજાઓને ઉછેરીને મોટા કર્યા તો તે પણ મરી પરવાર્યા. આ વાત કહેતાં કહેતાં

તેણે એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો; આંખ આંસુથી ભરાઇ ગઇ ! ભત્રિજાઓને માટે તેને ઘણુંજ લાગતું હતું.

તેણે મને એમ પણ કહ્યું હતું મારે પેટનાં છોકરાં ન હોવાથી મારી સ્ત્રીએ ભત્રિજાઓને પેટના છોકરા જેવા ગણ્યા હતા. તે પણ છોકરાઓના મરણથી વિહ્વલ થઇ ગઇ છે. મેં તેને કહ્યું કે અરે ગાંડી ! શોક કર્યે તારૂં શું વળનાર છે ? કાશી જા, કાશી !

તે બિચારો પોતાની સ્ત્રીને 'ગાંડી' કહે છે તો ખરો; છતાં પોતે પણ શોકથી દીન બની ગયો છે !

પરમહંસજી મહારાજ શોક સંબંધી વિવેચન કરતા હતા તે બધું ઉત્તર તરફના બારણા નજીક બેઠેલી શોકાતુર બ્રાહ્મણી ઉભી ઉભી સાંભળતી હતી. તે બિચારી દુઃખીઆરી વિધવા હતી. તેણે પોતાની એકની એક પુત્રીને ઘણે મોટે ઘેર પરણાવી હતી. પુત્રીના વરને 'રાજા' નો ખિતાબ મળ્યો હતો. તે કલકત્તે રહેતો અને મોટો જાગીરદાર હતો. છોકરી જ્યારે પિયેર આવતી ત્યારે પોતાની સાથે સિપાઇઓ અને હથિયારબંધ પહેરેગીરો લાવતી હતી અને તે જોઇને તેની માની છાતી હાથ હાથ ફુલતી હતી ! તેની એ એકની એક છોકરી હાલ થોડા દિવસપર મરણ પામી હતી તેથી એ બાઇ કેટલાક દિવસ થયાં બાગ બજારથી ગાંડીની માફક નીકળી આવીને શ્રીરામકૃષ્ણજીનાં દર્શન કરવા દક્ષિણેશ્વર આવીને રહી હતી. એમ ધારીને કે અહિં આવ્યાથી આશ્વાસન મળશે—આ અસહ્ય શોકના નિવારણનો કોઇ ઉપાય હાથ લાગશે.

પરમહંસજીએ ફરીથી બોલવું શરૂ કર્યું,—

શ્રીરામકૃષ્ણ—(વિધવાને તથા પોતાના શિષ્યોને) એક માણસ અહિં આવ્યો હતો. થોડી વાર બેઠા પછી બોલ્યો કે જરા ઘેર જઇને મારા છોકરાંનું ચંદ્રવદન જોઈ આવું ! મારો તો મિજાજ

હાથથી ગયો અને બોલ્યા વગર રહેવાયુંજ નાહ. મેં કહ્યું, સાળા! ચાલ, નીકળ અહિંથી? ઇશ્વરના ચંદ્રવદન કરતાં તારા ગોરીઆનું ચંદ્રવદન વધારે?

(માસ્તરને) તમે સમજ્યાને? એકલો ઇશ્વરજ સત્ય છે; બાકીનું બધું જુઠું છે. જીવ, જગત, ઘરબાર, છૈયાં છોકરાં—એ બધું બાજીગરની ઇન્દ્રજાળ જેવું છે! બાજીગર ટોપલી ઉપર કપડું ઢાંકીને ઢોલ વગાડતો જાય છે અને 'લગે લગે લગે' એમ મ્હોડેથી બોલતો જાય છે! પછી કપડું ઉઘાડીને બધાંને ટોપલી બતાવે છે પણ તેમાં રાખેલાં પક્ષી આકાશમાં ઉડી ગએલાં હોય છે! એ પ્રમાણે થોડી વારમાં આંબો ઉગાડે છે, વસ્તુઓ ઉડાવી દે છે અને પાછી લાવી દે છે! પણ ખરૂં જોતાં એ બધુંજ જૂઠું હોય છે અને બાજીગર પોતેજ સત્ય છે.

અસ્તિત્વ હોય તો એકલા બાજીગરનુંજ છે; તેણે ઉપજાવેલી સૃષ્ટિનું નહિ. તેવીજ રીતે ઇશ્વર એકલોજ સત્ય છે; અને તેની સૃષ્ટિ તો છે અને નથી.

જન્મ અને મૃત્યુ એ બધું બાજીગરના ખેલ જેવુંજ છે! હમણાં છે અને હમણાં નથી! ઇશ્વર એકલોજ સત્ય છે. બાકીનું બધું જૂઠું અને અનિત્ય છે. પાણી સત્ય છે પણ પાણીના પરપોટા તો છે અને નથી. પરપોટા જે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પાણીમાં સમાઇ જાય છે.

ઇશ્વર એક મહાન સમુદ્ર જેવો છે. સમુદ્રમાં જેમ તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઇશ્વરમાંથી અસંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, અને જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ તેઓ પાછા સમાઇ જાય છે.

એકાદ મોટા પરપોટાની સાથે કોઇ કોઇ વાર પાંચ છ નાની નાની પરપોટીઓ વળગેલી જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે એક જીવની

સાથે છોકરાઓ અને છોકરીઓ—નાના નાના જીવો વળગેલા હોય છે.

ઇશ્વરજ સત્ય છે. તેની કેવી રીતે ભક્તિ કરવી, તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય એનાજ હવે તો વિચાર કરવા જોઇએ અને એ અર્થેજ પ્રયાસ કરવો જોઇએ. જૂઠો શોક કર્યાથી શું વળે ?

સઘળા ચૂપ ચાપ બેસી રહ્યા છે. એવામાં તે વિધવાએ કહ્યું, ત્યારે હું ફરી બીજી વાર આવીશ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(વિધવાને) તમે હમણાંજ જશો ? તાપ છે ! —આ લોકોની સાથે ગાડીમાં બેસીને જજો.

આજે જેયષ્ઠ માસની સંક્રાન્તિ હતી. ત્રણને ચાર વાગ્યાનો સમય થયો હતો. તાપ તો સખ્ત હતો. એક શિષ્યે પરમહંસજી મહારાજને માટે સુખડનો નવો પંખો આણી આપ્યો હતો. તેઓ આ પંખો જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા, ‘ વાહ ! વાહ ! ૐ તત્ સત્ ! કાલી ! ’ આટલું બોલીને તેમણે તે પંખો હાથમાં લઇને પ્રથમ તે વડે દેવતાઓની છબિઓને પવન નાંખ્યો. ત્યાર પછી તેમણે માસ્તરને કહ્યું, જુઓ! જુઓ! કેવી હવા આવે છે! માસ્તર પણ રાજી થઇને જોવા લાગ્યા.

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો—હું ઇશ્વરનો દાસ છું એવો અહંભાવ રાખવામાં દોષ નથી; પણ ખોટો અહંભાવ તો તજવોજ જોઇએ.

કૅપટન આજે પોતાનાં છોકરાંઓને તેડીને દક્ષિણેશ્વર આવ્યા છે. મહારાજશ્રી તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

માસ્તર, દ્વિજ વગેરે શિષ્યો ભોંયપર બેઠા છે. દમ દમાવાળા એક બીજા માસ્તર પણ આજે આવેલા છે. શ્રીરામકૃષ્ણજી નાના

ખાટલા ઉપર ઉત્તર તરફ મુખ રાખીને બેઠા છે. તેમણે કૅપટનને કહ્યું કે મારા ખાટલાની એક બાજુએ મારી સામે આવીને બેસો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—મેં આ લોકોને તમારી બધી હકીકત કહી દીધી છે; તમે રોજ કેવી ભક્તિ કરો છો, કેવી પૂજા કરો છો, કેવી રીતે આરતી ઉતારો છો એ બધું મેં તેમને કહ્યું છે.

કૅપટન—હું તે શા હિસાબમાં ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—જે અહંભાવ જીવને કામિની કાંચનમાં આસક્ત કરે છે તેવો અહંભાવજ રાખવામાં દોષ છે. હું ઈશ્વરનો દાસ છું એવો અહંભાવ રાખવામાં દોષ નથી. વળી નાના બાળકમાં જેવો અહંભાવ હોય છે તેવો અહંભાવ પણ નિર્દોષ છે. એ અહંભાવ તો માત્ર નામનોજ ! જેમ સોનાની તલવાર માત્ર નામનીજ તલવાર છે અને તે કોઇનો વધ કરી શકતી નથી તેમ બાળકનો અહંભાવ પણ નામનોજ છે ! તે અહંભાવ બંધનકર્તા નીવડતો નથી. બાળકના સ્વભાવનું અવલોકન કરશો તો જણાશે કે તે ત્રણમાંથી કોઇ પણ એક ગુણને વશ નથી. એ કજીઓ કરે છે, રાગદ્વેષ કરતું માલુમ પડે છે, પણ તે એક પળવારને માટે. રમતમાં ને રમતમાં ગંજીફાનાં પાનાં વડે ઘર બાંધે છે; તે રમતના ઘરને પોતાનું ઘર માને છે અને કોઇને અડકવા દેતું નથી; પણ જરા વાર પછી પાછું તે તેને પોતાનેજ હાથે ભાંગી નાખે છે !

હું ઇશ્વરનો દાસ છું એવો અહંભાવ અથવા નાના બાળકના જેવો અહંભાવ તદ્દન નિર્દોષ છે. એવો અહંભાવ તે ખરૂં જોતાં અહંભાવજ ન કહેવાય. જેમ સાકર મીઠાઇમાં નથી ગણાતી તેમ એ અહંભાવની ખરેખરા અહંભાવમાં ગણના થતી નથી. માંદા માણસની બીજી મીઠાઇ ખાધાથી તબીયત બગડે છે પણ સાકર તો અપાય છે અને મરડો થયો હોય તો તે મટી જાય છે. એવીજ રીતે ૐકારનો શબ્દ તે શબ્દમાં ગણાતો નથી.

હું દાસ છું એવો અહંભાવ તો સાધકને માટે સહાયક છે. તેના વડે સચ્ચિદાનંદ સાથે પ્રેમ જોડી શકાય છે. એવો અહંભાવ ન હોય તો પ્રેમભક્તિ થાયજ કેવી રીતે?

બધા જેમના તેમ બેસી રહ્યા છે અને કૅપ્ટન તથા શિષ્યોની સાથે પરમહંસજી મહારાજ વાતચીત કરી રહ્યા છે એવામાં ત્યાં આગળ બ્રાહ્મસમાજવાળા જય ગોપાલ સેન તથા ત્રૈલોક્ય સાન્યાલ આવી પહોંચ્યા અને મહારાજશ્રીને પ્રણામ કરીને બેઠા. મહારાજશ્રીએ પ્રસન્ન મુખાકૃતિ કરીને ત્રૈલોક્યના સામે જોઇને વાત કરવા માંડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આપણામાં અહંભાવ રહ્યો છે તેથીજ આપણને ઈશ્વરનું દર્શન થતું નથી. ઇશ્વરના મંદિરના દરવાજાની સામે આ અહંકાર રૂપી ઝાડનું થડીયું આડું પડેલું છે. તેને ઓળંગ્યા વગર ઇશ્વરના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નથી.

એક માણસે પિશાચની સાધના કરી હતી. જ્યારે એ પિશાચ તેને વશ થયો ત્યારે તે તેની આગળ આવીને હાજર થયો, અને બોલ્યો કે મારી પાસે શું કામ કરાવવું છે તે કહે. જો તું મને કામ નહિ સોંપી શકે તો તારી ગરદન ભાંગી નાખીશ. પેલા માણસને જે જે કામ કરાવવાની ઇચ્છા હતી તે બધાં એક પછી એક કહ્યાં અને પેલા પિશાચે બધાં કામ પૂરાં કરી નાખ્યાં. જ્યારે તેની પાસે એક પણ સોંપવાનું રહ્યું નહિ ત્યારે પિશાચે કહ્યું કે હવે હું તારી ગરદન ભાંગ્યા વગર રહેવાનો નથી. પેલો માણસ કહે, જરા વાર સબૂર કર; હું આ આવ્યો. એમ કહીને તે પોતાના ગુરુની પાસે દોડી ગયો અને બોલ્યો, મહારાજ! હું તો મોટા સંકટમાં આવી પડ્યો છું. આમ આમ બન્યું છે. હવે મારે કરવું શું? ગુરુ કહે, તું એક કામ કર. તે પિશાચને કુતરાની પુંછડી સીધી કરવાનું કામ

સોંપજો. તે એવી સ્થિતિ સ્થાપક છે કે ગમે તેટલી સીધી કરશે તો પણ પાછી વાંકી ને વાંકીજ થઇ જશે. પેલો પિશાચ રાત દિવસ મથ્યો પણ સીધી થાયજ નહિ. અહંભાવનું પણ તેમજ છે

જ્યાં સુધી અહંભાવનો ત્યાગ થાય નહિ ત્યાં સુધી ઈશ્વરની કૃપાને માટે યોગ્યતા થતીજ નથી.

અમુક ગૃહસ્થને ઘેર જો ભંડારી અથવા મુનીમ હોય છે તો ઘરનો માલિક જાતે ઘરની વ્યવસ્થા બાબત કાળજી રાખતો નથી; પણ જ્યારે મુનીમ રાજીનામું આપીને જતો રહે છે ત્યારે ઘરધણી ભંડારને ચાવી લગાવી દે છે અથવા તો ત્યાંનો બંદોબસ્ત જાતે કરી લે છે.

સગીર વયના છોકરાઓની મિલ્કતની વ્યવસ્થાનો ભાર તેના ટ્રસ્ટીઓને માથે છે. જ્યાં સુધી તે લાયક ઉમ્મરનો થયો હોતો નથી ત્યાં સુધી બધો કારભાર ટ્રસ્ટીઓ ચલાવે છે. તેવી રીતે જો આપણે ઈશ્વરને બધું સોંપી દઇએ અને આપણે કશુંજ કરતા નથી એવું મનમાં દૃઢ રીતે ઠસાવીએ તથા ઇશ્વરનેજ બધી વાતનું મુખ્તિયારનામું આપી દઇએ તો તે આપણાં તમામ નાનાં મોટાં કામનો બોજો પોતાને માથે લઈ લે છે.

એક વાર વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીજી તથા નારાયણ બેઠાં હતાં. એવામાં નારાયણ એકાએક ઉઠીને ઉભા થયા. લક્ષ્મીજી તેમના પગ ચાંપતાં હતાં તેથી તેમણે પૂછ્યું, મહારાજ ક્યાં જશો? નારાયણે કહ્યું કે મારો એક ભક્ત વિપત્તિમાં છે તેથી તેનું રક્ષણ કરવાને હું જાઉં છું. એમ કહીને નારાયણ ચાલતા થયા. પણ થોડીજ વારમાં પાછા આવ્યા તેથી લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું કે તમે ગયા શું અને આવ્યા શું? આટલા જલદી કેમ પાછા આવ્યા? નારાયણે હસીને જવાબ આપ્યો કે, મારો એક ભક્ત પ્રેમથી ચકચૂર બનીને અલમસ્ત હાલતમાં રસ્તે ચાલ્યો

જતો હતો. રસ્તામાં ધોબીએ કપડાં ધોઇને સૂકવ્યાં હતાં તેના ઉપર પેલા ભક્તના પગ પડયા અને તે ખરાબ થયાં. ધોબી તેને લાકડી લઇને મારવા દોડયો તેથી હું તેનું રક્ષણ કરવા ગયો હતો. પણ બન્યું એવું કે એ ભક્ત પોતેજ પોતાનો બચાવ કરવા તૈયાર થયો અને ધોબીને સામો મારવા દોડયો! આમ બનવાથી રસ્તામાંથીજ પાછો આવ્યો.

કેશવચંદ્ર સેનને મેં કહ્યું હતું કે અહંભાવનો તમારે ત્યાગ કરવોજ પડશે. ત્યારે કેશવ કહે, એમ થાય તો પછી મહારાજ! મારી સમાજ બમાજ એમાંનુ કાંઈ રહેવા પામે નહિ!

મેં કહ્યું, વાહ! આવો શું વિચાર રાખો છો? તમારે માત્ર તમારા ખોટા અહંભાવનોજ ત્યાગ કરવો–જે અહંભાવ તમને કામિની કાંચનમાં બાંધી રાખે છે તેનોજ તમારે ત્યાગ કરવાનો છે. ઉત્તમ અહંભાવ ભલે રહેવા દેજો.

પરિચ્છેદ ૭ મો–જ્ઞાનના પ્રકાર, પ્રેમભક્તિ અને કર્મ કયાં સુધી ટકે? તે વિષે ચર્ચા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—અમુક માણસને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે કે નહિ તે જાણવાનાં ચોક્કસ લક્ષણ હોય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જ્ઞાનની ચાર અવસ્થાઓ બતાવેલી છે–(૧) બાળકવત્ (૨) જડવત્ (૩) ઉન્મત્તવત્ (૪) પિશાચવત્. જ્ઞાનીની કોઇવાર પાંચ વરસના બાળકના જેવી અવસ્થા થઇ જાય છે. વળી કોઇવાર તે ગાંડાની માફક વર્તે છે તો કોઇવાર જડ જેવો બેસી રહે છે. એવી અવસ્થામાં આપોઆપ સાંસારિક કર્મનો ત્યાગ થઇ જાય છે. હવે કોઇ એવી શંકા ઉઠાવે કે જનક

જેવા જ્ઞાનીઓ પણ કર્મ કરતા હતા તેનું કેમ ? એનો ઉત્તર એ છેકે તે વખતના લોકો પોતાના તાબાના સદ્દગુણી અમલદારોના હાથમાં બધું કામ સોંપી દઇને પોતે નિશ્ચિંત રહેતા. વળી તે વખતના અમલદાર તથા બીજા લોકો પણ ઘણા પ્રમાણિક હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન દશાના જેટલાં અને જેવાં કર્મ થઈ શકતાં નથી.

ત્રૈલોક્ય—ન કેમ થાય ? પાઉહારી બાવા કેવા યોગી છે છતાં લોકોના કજીઆની પતાવટ કરે છે-એટલે સુધી કે લોકો કચેરીમાં ન જતાં પોતપોતાની તકરારો તેમની પાસેજ લાવે છે અને તેઓ તેમનો ફેસલો કરી આપે છે !

શ્રીરામકૃષ્ણ—એ વાત ખરી છે. પણ એવા યોગી તો કોઈકજ હોય છે. એમ તો દુર્ગાચરણ ડાક્તર કેવો અલમસ્ત હતો ! દારૂ પીને આખો દિવસ ચકચૂર હાલતમાં પડી રહેતો. છતાં પણ જ્યારે કામ આવી પડે, કોઇ દરદીને તપાસવો પડે ત્યારે લેશ માત્ર પણ ભૂલ કરતો નહતો ! પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી ચૂકયા પછી પણ કર્મ કરવામાં દોષ તો કશોજ નથી; પણ એ બહુજ અઘરૂં કાર્ય છે. પુષ્કળ તપોબળ મેળવેલું હોય તોજ તે બની શકે છે. કર્તા હર્તા ઇશ્વરજ છે, તેજ બધું કરે છે; આપણે તો તેનાં યંત્રરૂપ છીએ; એવો ભાવ મનમાં દૃઢ થએલો હોય તોજ એ બની શકે છે.

કાલિકાના મંદિરમાં આવીને એકવાર સિખ સિપાઇઓ બોલ્યા કે ઇશ્વિર દયામય છે. મેં પૂછ્યું કે તે કોના કોના ઉપર દયા રાખે છે ? સિપાઇઓ કહે, 'કેમ મહારાજ ! આપણા બધા ઉપર તે દયા રાખે છે.' મેં કહ્યું કે, આપણે તો તેનાં છોકરાં છીએ. છોકરાંની સંભાળ લે એમાં દયાળુપણું શાનું ? છોકરાંની તેનો બાપ સંભાળ નહિ લે તો શું પાડોશી લેવાનો હતો ? (કેપ્ટનને) વારૂ, જેઓ ઇશ્વ-

રને દયામય કહે છે તેઓ એટલો વિચાર નથી કરતા કે ત્યારે આપણે શું પારકાનાં છોકરાં છીએ? આપણો તો ઇશ્વર ઉપર હક્કજ છે!

કૅપ્ટન—હાજી, પરંતુ આપણે તેના પોતાના છીએ એવો ભાવ ઘણી વાર રહેતો નથી, તેથીજ એવું બોલાઇ જાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ખરૂં છે. જ્યાં સુધી સાધક અવસ્થા હોય ત્યાં સુધી તો એમ કહેવુંજ જોઇએ. તેનો સાક્ષાત્કાર થાય અથવા તે આપણો માતા પિતા છે એવો બરાબર અનુભવ થાય તે પછી જેમ કરો તેમ ચાલે. જ્યાં સુધી ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ નથી ત્યાં સુધી તો એમજ લાગે છે કે આપણે તેનાં ઘણાં દૂરનાં સંબંધી છીએ—આપણે જાણે પારકાનાંજ છોકરાં છીએ!

સાધક અવસ્થામાં તેને પિતા માતા તથા એવાં અનેક પ્રેમસૂચક નામ અપાય તો હરકત નથી. એકવાર હાજરાએ નરેન્દ્રને કહ્યું કે, ઇશ્વર તો અનંત છે; તેનું ઐશ્વર્ય પણ અનંત છે. તે શું આપણે આપેલાં કેળાં, મીઠાઇ, એવું એવું ખાતો હશે કે? તે શું આપણી પ્રાર્થના સાંભળતો હશે કે? એ તો બધી આપણા મનની કલ્પનાજ છે.

આ સાંભળતાંજ નરેન્દ્રે દસ હાથની છલંગ મારી. પછી મેં હાજરાને કહ્યું કે, તું કેવો બેવકુફ છે? તું જો એને એવી એવી વાતો કહીને એની ભક્તિને હસી કહાડે તો પછી એ કયી ભૂમિકા ઉપર ઉભો રહે? માણસ પાસેથી આપણે તેની ભકિત લઈ લઇએ તો તે જીવેજ શાને આધારે? જીવીને કરે પણ શું? ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય અનંત છે, છતાં પણ તે ભક્તાધીન છે.

અમુક મોટા માણસનો પટાવાળો પોતાના શેઠના દિવાનખાનામાં જઇને એક કોરે ઉભો રહ્યો. તે પોતાના હાથમાં કપડે વીંટીને કાંઇક લાવ્યો હતો અને શરમાતો શરમાતો ઉભો રહ્યો હતો. શેઠે પૂછ્યું, 'કેમ રામા! તારા હાથમાં શું છે?' રામાએ શરમાતાં શરમાતાં

જમરૂખ બહાર કહાડ્યું અને શેઠને આપતાં બોલ્યો, ' શેઠ, જરા ખાશો ? ' રામાનો પ્રેમ જોઇને શેઠે તે લીધું અને ખાતાં ખાતાં બોલ્યા, ' વાહ ! રામા ! ક્યાંથી લાવ્યો ? બહુ મજેનું છે ! તોડતાં મહેનત તો પડી હશે ખરૂં ? '

તેવી રીતે ઇશ્વર પણ ભક્તાધીન છે. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણની ઘણીએ સરભરા કરી અને કહ્યું કે આપ અહિંજ ભોજન લેજો. પણ તેતો વિદુરની ઝુંપડીમાં જઇને જ જમ્યા! તે ભક્તવત્સલ છે. વિદુરની ભાજી તેમણે અમૃત માનીને આરોગી !

ઉચ્ચ ભૂમિકાવાળા જ્ઞાનીનું એક લક્ષણ એવું છે કે તે પિશાચ જેવો દેખાય છે; પવિત્ર અપવિત્રનો વિચાર તેને બહુ રહેતો નથી.

પૂર્ણજ્ઞાની અને પૂર્ણ મૂર્ખ એ બેઉનાં બહારનાં લક્ષણ સરખાંજ દેખાય છે. પૂર્ણજ્ઞાની પણ મૂર્ખની પેઠેજ સ્નાન ભોજનાદિ ક્રિયાઓ કરતાં મંત્રોચ્ચાર કરતો નથી! દેવપૂજન કરતી વખતે ફૂલ હોય તો બાચકો ભરીને બધાંએ સામટાં ભગવાનને ચડાવી દે છે. મંત્ર બંત્ર ભણવાની વાત જ નહિ !

જ્યાં સુધી સંસારના ઉપભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા મનમાં રહેવા પામે ત્યાં સુધી કર્મનો પરિત્યાગ થઇ શકે નહિ. જ્યાં સુધી ભોગ વાસના ત્યાં સુધી કર્મ.

એક પક્ષી વહાણના થાંભલા ઉપર બેઠું હતું. વહાણ સમુદ્રમાં ચાલતું થયું અને પક્ષીને કિનારે જવાનું મન થયું. એક પછી એક કરીને તેણે ચારે દિશાએ ફાંફાં મારી જોયાં; પરંતુ કોઇપણ દિશાએ તેની નજરે જમીન જોવામાં આવી નહિ. અંતે તે થાકીને પાછું વહાણના થાંભલા ઉપરજ નિશ્ચિંતપણે બેઠું !

એકવાર વાસનાનો નાશ થયો એટલે પછી કોઇ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આરંભવાની ઇચ્છા થાય જ નહિ.

કેપ્ટન—આહાહા ! કેવું મજેનું દૃષ્ટાંત !

પરિચ્છેદ ૮ મો—કામિની—કાંચનનો ત્યાગ કર્યા વગર સઘળું નકામું છે! અંધકારમાંથી નીકળીને અજવાળામાં આવવું જોઇએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ—સંસારી માણસોને સુખ માટે ચારે દિશાએ ફાંફાં મારવા છતાં જ્યારે સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યારે તેઓ આખરે કંટાળી જાય છે. જ્યારે કામિની કાંચનમાં આસકત થવાથી અંતે દુઃખી થાય છે ત્યારેજ તેમનામાં વૈરાગ્યની ભાવના જાગૃત થાય છે અને ત્યાગ કરવા તરફ તેમનું વલણ થાય છે. ભોગ ભોગવી જોયા વગર ઘણા ખરા માણસોમાં ત્યાગ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. સાધકો બે પ્રકારના હોય છે—(૧) કુટીચક (૨) બહુદક. કેટલાક સાધકો અનેક તીર્થ કરતા ફરે છે, એક ઠેકાણે સ્થિર થઇને રહેતા નથી, અનેક તીર્થનાં જળ પીએ છે. જ્યારે બધે ભટકી ભટકીને થાકે છે ત્યારે એક ઠેકાણે ઝુંપડી બાંધીને બેસે છે અને નિશ્ચિંતપણે ઇશ્વરનું ચિંતન કરે છે.

સંસારમાં આનંદ મેળવવાનાં ફાંફાં મારીએ તો ભલે; બાકી તેમાં આનંદ આપે તેવું છે શું? કામિની કાંચનમાંથી શું આનંદ મળવાનો હતો? એ તો માત્ર ક્ષણવારનો આનંદ છે; હમણાં છે અને હમણાં નથી!

જ્યારે આકાશમાં વાદળાં છવાઇ જાય છે ત્યારે મોટે ભાગે સૂર્ય દેખાતો નથી. એ વખતે અજવાળા કરતાં અંધારાનો ભાગ વિશેષ હોય છે. તેવી રીતે સંસારમાં ગુંથાઇ રહેવામાં સુખ કરતાં દુઃખનું પ્રમાણ વિશેષ છે. કામિની કાંચન રૂપી વાદળાં સૂર્યરૂપી ઇશ્વરને જોવા દેતાં નથી.

કેટલાક માણસો મને પુછે છે કે, મહારાજ ! ઈશ્વરે સંસારને ઉત્પન્નજ શા માટે કર્યો ? એમાંથી અમારે છૂટવાનો કોઇ ઉપાય હશે કે નહિ ?

મેં કહ્યું કે ઉપાય નથી એમ કેમ કહેવાય ? ઇશ્વરને શરણે જાઓ, વ્યાકુળતા સહિત તેની પ્રાર્થના કરો કે જેથી કરીને તમને તેની ભક્તિ કરવા માટે બધા પ્રકારની અનુકુળતા મળી આવે, તેનું ધ્યાન કરવાનો શુભ યોગ પ્રાપ્ત થાય. વ્યાકુળતા સહિત તેને બોલાવશો તો તે તમારી બૂમ સાંભળ્યા વગર રહેશે નહિ.

ઇશ્વરના શરણાગત થાઓ. વ્યાકુળતા પૂર્વક તેની પ્રાર્થના કરો, તેને બોલાવો. તમારી બૂમ તેને સાંભળવીજ પડશે-તમને તમામ જાતની અનુકુળતાઓ કરી આપવીજ પડશે.

કૅપ્ટન—અહાહા ! કેવું મજેનું !

શ્રીરામકૃષ્ણ—હા, તે બધી અનુકુળતાઓ કરી આપે છે. કદાચ પોતાના ભક્તનું લગ્ન થતું પણ અટકાવી દે કે જેથી કરીને તે પોતાનું તમામ લક્ષ ઇશ્વરમાંજ પરોવી શકે. જો લગ્ન થઈ ચૂક્યું હોય તો એવું પણ થાય કે તેનો કોઇ મોટો ભાઇ ધંધે રોજગારે વળગી જાય અને તેનાં છોકરાંના ગુજરાનનો તથા કેળવણીનો ભાર પોતાને માથે લઇ લે અને તેથી કરીને તેને પોતાનું મન સંસારમાં પરોવવાની જરૂર રહે નહિ. આવા આવા સંજોગો મળી આવવા પછી સોળે સોળ આના મન ઈશ્વરમાં પરોવી શકાય છે.

આટલું છતાં પણ કામિની કાંચનનો ત્યાગ કર્યા વગર સઘળું નકામું. ત્યાગ થાય ત્યારેજ અજ્ઞાન, અવિદ્યા વગેરેનો નાશ થાય છે. જ્યારે બહિર્ગોળ કાચ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે તમામ કિરણ એક કેન્દ્રમાં આવી જાય છે અને તેથી કરીને તેની ગરમી એવી સખત થઇ જાય છે કે તેની નીચે જે મૂકો તે સળગી ઉઠે છે. પણ એજ

કાચને અંધારા ઓરડામાં મૂકી આવો તો તેનાવડે કશું કામ થશે નહિ. કામ કરવું હોય ત્યારે તો ઘરનો ત્યાગ કરીને અંધકારમાંથી બહારના અજવાળામાં આવીને ઉભા રહેવું જોઇએ.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ કેટલાક લોકો સંસારમાં રહે છે. તેઓ ઘરમાં અને ઘરબહાર બધે નજર રાખી શકે છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ સંસારની અંદર પણ પડે છે અને તેની મદદવડે સંસારમાં પણ શું હિતકર છે અને શું અહિતકર છે, શું સાર છે અને શું અસાર છે, એ બધું સારી રીતે જોઇ શકાય છે.

જેઓ અજ્ઞાની છે અને ઇશ્વરને ઓળખતા નથી તેઓ જાણે માટીના ઘરમાં રહેતા હોય તેવી રીતે સંસારમાં રહે છે. અંદરના ઝાંખા પ્રકાશવડે તેઓ માત્ર પોતાના ઘરની વસ્તુઓનેજ–પોતાનાં અલ્પ સુખનેજ જોઇ શકે છે; પણ જેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓ તો જાણે કાચના ઘરમાં રહેતા હોય તેમ ઘરમાંની વસ્તુઓ અને ઘર બહારની વસ્તુઓ–ઐહિક અને પારલૌકિક બધુંએ સારી રીતે જોઇ શકે છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉજ્વલ પ્રકાશ તેમના ઘરમાં–સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે તેથી કરીને તેઓ ઘર માંહેની વસ્તુઓના સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકે છે–કયી ખરાબ છે, કયી સારી છે, કયી નિત્ય છે અને કયી અનિત્ય છે, તે બધું તેમને બરાબર સમજાઇ જાય છે.

ઇશ્વરજ વાસ્તવિક રીતે કર્તા છે અને પોતે તો તેના યંત્ર રૂપ છે એવો તેમને બરાબર સાક્ષાત્કાર થઇ જાય છે.

આમ હોવાથી જ્ઞાનીને અહંકાર કરવાનો અવકાશજ નથી. જેણે મહિમ્ન સ્તોત્ર લખ્યું હતું તેને અહંકાર ઉત્પન્ન થયો હતો, પણ શિવજીના પોઠીઆએ પોતાના દાંત તેને બહાર કહાડીને બતાવ્યા એટલે તરતજ તેનો અહંકાર ચૂર્ણ થઇ ગયો. તેણે જોયું તો પોઠીઆનો

એક એક દાંત એક એક મંત્રની મૂર્તિરૂપજ હતો! એનું રહસ્ય સમજ્યા? પોઠીઆએ તેને એવું સૂચન કર્યું કે આ બધાએ મંત્રો અનાદિ છે; તમે તો માત્ર તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

ગુરુપણું કરવું એ સહેલ નથી. ઇશ્વરનો આદેશ મળ્યા વગર બારોબારજ આચાર્ય બની જવાતું નથી. જે માણસ પોતાને મ્હોડેથી બોલે છે કે હું ગુરુ છું તે મૂર્ખ છે. તમે ત્રાજવાં જોયાં છે ને? હલકું હોય તેજ ઉંચે જાય છે! જે માણસ પોતાની જાતે ઉંચો થઈ બેસે છે તેને હલકોજ જાણવો. બધાને ગુરુ થવું ગમે છે!-કોઇને શિષ્ય થવું ગમતું નથી!

ત્રૈલોક્ય બાબુ પરમહંસજી મહારાજના ખાટલાની ઉત્તર તરફની ઇસ આગળ જમીનપર બેઠા હતા. હવે તે ગાવાનો વિચાર કરતા હતા. મહારાજશ્રીને તેમનું ગાયન ઘણુંજ પસંદ છે. તેઓ કહે છે કે, આહા! તમારૂં ગાયન! ત્રૈલોક્ય બાબુએ હાથમાં તાનપુરો લઇને ગાવા માંડ્યું:—

"તુજસેં હમને દિલકો લગાયા, જો કુછ હય સબ તુંહિ હય."

આ ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં પરમહંસજી મહારાજ ભાવાવિષ્ટ થઈ ગયા, અને અહા! તમેજ સર્વસ્વ છો! અહા! અહા! એવા ઉદ્ગાર કરવા લાગ્યા.

પરિચ્છેદ ૯ મો—પરમહંસજીનાં દર્શન થતાંજ શોકસાગરમાંથી પ્રેમસાગરમાં ! એક દુઃખી વિધવાની વાત.

તા. ૨૮ જુલાઇ ૧૮૮૫. આજે પરમહંસજી બાગબજારમાં એક શોકાતુર બ્રાહ્મણીને ઘેર આવ્યા છે.

તે બ્રાહ્મણીની એક બેન છે. તે બેઉ વિધવા બેનો છે. તેમની સાથે તેમના ભાઇઓ કુટુંબ સાથે રહે છે. આ બાઇની એકની એક છોકરી મરી જવાથી તે અપાર શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ છે.

મહારાજશ્રી પોતાના શિષ્યો સાથે તેના ઘરમાં દાખલ થયા અને અગાસી ઉપર તેમને માટે તૈયાર કરેલા આસન ઉપર બેઠા.

તે બાઇની વિધવા બેને અગાસી ઉપર આવીને મહારાજશ્રીને પ્રણામ કર્યાં અને કહ્યું કે મારી મોટી બેન નંદ બોઝને ઘેર ગઈ છે—તમને આવતાં વાર કેમ થઈ તેની તપાસ કરવા ગઇ છે. તે હમણાં આવી પહોંચશે.

થોડી વારે તેની બેન આવી પ્હોંચી અને તેણે ઉપર આવીને મહારાજશ્રીને પ્રણામ કર્યાં. પછી શું કરવું તેની તે બિચારીને કશી સૂઝ પડી નહિ. તેણે પ્રેમથી છલકાતે હૈયે એટલુંજ કહ્યું કે, ઓ મા! આજે મને એટલો હરખ થાય છે કે જાણે હું મરી જઇશ ! તમે બોલો હું શું કરૂં કે જીવતી રહું ! ઓ મા ! મારી ચંડી (તેની મરનાર દીકરી) જ્યારે સાસરેથી આવતી ત્યારે તેની સાથે કેટલા સિપાઇઓ આવતા ? કેટલા મંત્રીઓ આવતા ? આખે રસ્તે નાગી તલવારે તેની આગળ પાછળ પહેરો કરીને ચાલતા ? તે વખતે પણ આટલો હરખ ન થતો! આજ મારી ચંડીનું દુઃખ મને વિસારે પડ્યું. મને તો એમ થયું કે તે (પરમહંસજી) ન આવ્યા—મેં તેમને માટે

તૈયારી કરી છતાં તે ન આવ્યા! આ બધું ગંગાજળ ઢોળી દઉં અને હવે એમની સાથે જાણે બોલુંજ નહિ! કોઇને ઘેર આવશે ત્યારે છાની માની જઇને દર્શન કરીને ચાલી આવીશ!

જાઉં—જઇને બધાંને કહી આવું કે આવીને મારૂં સુખ જોઇ જાઓ! જઇને યોગીનને કહું કે આવ અને મારૂં ભાગ્ય જો!

તે બિચારી બ્રાહ્મણી વિધવા આનંદથી અધીરી—ઘેલી બની ગઈ અને ફરીથી બોલી, એક જણે એક રૂપીઓ ભરીને—પેલું શું કહે છે? (લૉટરી)—તેની ટીકટ લીધી અને એક લાખ રૂપીઆનું ઇનામ આવ્યું; પણ તે તો એ વાત સાંભળતાંજ મરી ગયો—કાળજુંજ ફાટી ગયું! મારા સમ! મરી ગયો! ઓ મા! મારી એવી દશા થશે. જો તમે મને આશીર્વાદ નહિ આપો તો હું પણ તેની પેઠે મરી જઇશ!

મણિ તો એ બાઇનો હૃદયના પ્રેમોન્માદ જોઇને ચકિતજ થઈ ગયો. તેણે ઉઠીને તેને પ્રણામ કર્યાં અને તેની ચરણરજ માથે મૂકી.

તે બાઇ બોલી, અરે! આ શું કરો છો? એમ કહીને તેણે મણિને સામા પ્રણામ કર્યાં.

મહારાજશ્રીના ભક્તોને પણ પોતાને ઘેર આવેલા જોઇને તે બાઇ ઘણીજ રાજી થઈ અને બોલી, તમે બધા આવ્યા છો; નાના નરેન્દ્રને તેડી લાવ્યા છો; કહું છું એ ન આવ્યો હોત તો હસત કોણ?

આ પ્રમાણે તે બાઇ કાંઇને કાંઇ બોલ્યાજ કરતી હતી. એવામાં તેની બેન ઉતાવળી ઉતાવળી ઉપર આવીને કહેવા લાગી કે, બેન! ચાલ ને! તું અહિં કેમ ઉભી રહી છે? ચાલ્ય હેઠળ! હું એકલી શું શું કરૂં?

પણ તે તો આજે આનંદથી ચકચૂર બની ગઈ હતી. મહારાજશ્રીને અને તેમના શિષ્યોને જોયાજ કરતી હતી. તેમની પાસેથી તે દૂર જઇ શકતી ન હતી.

આવી રીતે થોડીક વાર સુધી બોલ્યા પછી તે બાઇએ પરમહંસજી આગળ મિષ્ટાન્ન વગેરે બનાવી રાખ્યું હતું તે ધર્યું. શિષ્યોએ પણ ગળ્યાં મ્હોં કર્યાં.

હવે રાત્રિના આઠ વાગ્યાનો સુમાર થવા આવ્યો હતો. પરમહંસજી મહારાજ ત્યાંથી નીકળીને ગણુની માને ઘેર ગયા.

શ્રીરામકૃષ્ણજી ગણુની માના ઘરની પરસાળમાં બેઠા છે. ઘરના અંદરના ભાગમાં કેટલાક વાજીંત્ર છે; તે લઇને મહારાજને પ્રસન્ન કરવા માટે કેટલાક છોકરાઓ સંગીત કરે છે.

પેલી વિધવા સ્ત્રી પણ તેમની સાથે સાથે અહિં આવી હતી. તે ઘડીમાં બહાર આવીને પરસાળના બારણા પાસે ઉભી રહેતી. શેરીના કેટલાક છોકરાઓ પરસાળના જાળીઆ ઉપર ચડીને મહારાજશ્રીનું દર્શન કરતા હતા. શેરીનાં જુવાન ઘરડાં બધાંએ પરમહંસજી મહારાજના આવ્યાની વાત સાંભળીને ઉતાવળાં ઉતાવળાં દર્શન કરવા દોડી આવ્યાં હતાં. છોકરાઓ હવે ગાવા લાગ્યા.

કેશવ કુરુ કરુણા દીને કુંજ કાનન ચારી,
માધવ મનમોહન, મોહન મુરલી ધારી;
હરિબોલ હરિબોલ હરિબોલ, મન આમાર—
વ્રજ કિશોર, કાલીયહર, કાતર ભયભંજન,
નયન વાંકા, વાંકા શિખિપાખા, રાધિકા હદિરંજન;
ગોવર્ધન ધારણ, વન કુસુમ ભૂષણ;
દામોદર, કંસદર્પ હારી,
શ્યામ, રાસરસ વહારી,
હરિબોલ, હરિબોલ, હરિબોલ મન આમાર.

શ્રીરામકૃષ્ણ—આહા! કેવું સરસ ગીત! સારંગી અને બીજાં વાજીંત્ર પણ કેવાં મજેનાં વગાડી જાણે છે!

એક છોકરો વાંસળી વગાડતો હતો. તેના તરફ તથા બીજા એક છોકરા તરફ આંગળી કરીને પરમહંસજીએ કહ્યું કે 'એ અને આ બરાબર જોડ છે.'

હવે તમામ વાજીંત્રાનો કૉન્સર્ટ વગાડવામાં આવ્યો. સારંગી, દિલરૂબા, વાંસળી, ખંજરી તમામ વાદ્યો એક સાથે સંગત કરીને વાગવા લાગ્યાં. જ્યારે તે વાગી રહ્યાં ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, 'વાહ ! છોકરાઓ અજાયબ જેવું કામ કરે છે!'

એક છોકરા તરફ આંગળી કરીને તેમણે કહ્યું, એને બધું આવડે છે!

તેમણે માસ્તર તરફ ફરીને કહ્યું, 'આ લોકો બહુ સુપાત્ર છે.'

છોકરાઓ પોતાનું ગીત વાદ્ય સમાપ્ત કરી રહ્યા પછી તેમણે એવી સૂચના કરી કે પરમહંસજી મહારાજના શિષ્યોમાંથી પણ થોડાકે ગાવું જોઇએ. ઉપરોક્ત વિધવા બાઇ ત્યાં ઉભી હતી. તે બારણા પાસે ઉભી ઉભી બોલી, 'એમનામાંથી કોઇને ગાતાં આવડતું નથી! એક મહિમ બાબુને કદાચ આવડતું હોય તો કોણ જાણે! છતાં તે પણ એમની (શ્રીરામકૃષ્ણ) સામે ગાવાનું કબુલ કરે નહિ.'

એક છોકરો—ન કેમ ગાય? હું મારા બાપની આગળ ગાઉંછું ને!

નાનો નરેન્દ્ર—એ એટલે દૂર આગળ વધ્યો નથી તો!

થોડીવાર પછી પ્રસાદ આવ્યો, તે આરોગી પરમહંસજી બલરામ બાબુને ત્યાં ગયા, કેમકે આજે તેઓ ત્યાંજ સૂવાના હતા.

યોગીન તેમની પગચંપી કરતો હતો. એવામાં તેઓ એકાએક બોલી ઉઠયા, 'મને તો ભૂખ લાગી છે. થોડીક રવાની ખીર હોય તો ખાઉં.'

પેલી વિધવા બાઇ મહારાજશ્રીની સાથે સાથે બળરામને ઘેર પણ આવી હતી. તેનો ભાઇ નરઘાં તબલાં સારાં વગાડી જાણતો હતો. પરમહંસજીએ તે બાઇને જોઇને કહ્યું કે, હમણાં નરેન્દ્ર અથવા બીજો

કોઇ ગાનાર આવી ચડશે તો એમના ભાઇને તેડાવવા પડશે.

પછી તેમણે રવાની ખીર ખાધી. યોગીન તથા બીજા કેટલાક શિષ્યો એક પછી એક ચાલ્યા ગયા હતા. મણિ તેમની પગચંપી કરતો હતો અને તેઓ તેની સાથે વાતે વળગ્યા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઓહો ! તેને (બ્રાહ્મણીને) કેટલો આનંદ થયો !

મણિ—ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવનમાં પણ એવોજ એક પ્રસંગ બન્યો હતો. એ કેવું અજાયબ જેવું મળતાપણું છે ! ઇસુને પણ બે શિષ્યાઓ હતી. તેઓ પણ બે બેનો હતી. એકનું નામ માર્થા અને બીજીનું નામ મેરી હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ઉત્સુકપણે) તેમની વાત શી છે તે કહે જોઇએ.

મણિ—ઇસુ પણ આપની પેઠેજ પોતાના ભક્તોની સાથે એ બે બેનોને ઘેર ગયો હતો. એ બેમાંની એક બાઇ ઇસુને જોઇને ભાવોલ્લાસથી ચકચૂર બની ગઇ હતી.

એક બેન ઇસુને માટે રસોઇના કામમાંજ રોકાઇ હતી. તેણે વ્યગ્ર બનીને ઇસુ પાસે આવીને ફરિયાદ કરી કે 'જુઓને, મહારાજ! મારી બેન કેવો અન્યાય કરે છે ? તે એકલી એકલી તમારી પાસે બેસી રહે છે અને મારે એકલીને માથે બધું કામ !'

ત્યારે ઇસુએ કહ્યું કે 'તારી બેનનું અહોભાગ્ય છે ! કેમકે મનુષ્યજીવનનું જે પ્રયોજન (અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ) છે તે તારી બેને સિદ્ધ કર્યું છે.'

खंड सोळमो.

પરિચ્છેદ ૧ લો—પરમહંસજીનો મંદવાડ—ડોકતર સરકારને ઉપદેશ—સંસારનો ખોટો અધ્યાસ શી રીતે ટળે ?

આજે વિજયાદશમી છે. ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના ઑક્ટોબર માસની ૧૮ મી તારીખ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ શ્યામ પુકુર વાળા ઘરમાં રહેવા આવ્યા છે. તેમની તબીયત બગડી આવી છે તેથી દવા કરાવવા માટે કલકત્તે આવ્યા છે. શિષ્યો તેમની સેવા માટે તેમની પાસેને પાસેજ રહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો પોતાને ઘેર પણ જાય છે અને મહારાજ પાસે પણ રહે છે.

ઋતુ ઠંડી હતી. સવારના આઠ વાગી ગયા હતા. પરમહંસજી મહારાજના શરીરને સુખ નહિ હોવાથી તેઓ પથારીમાં સૂઈ રહ્યા હતા. આટલું દર્દ છતાં પણ તેમનો સ્વભાવ પાંચ વર્ષના બાળકના જેવોજ કાયમ રહ્યો હતો; આ સિવાય બીજા કશાનો તેમને વિચારજ આવતો નથી. સુરેન્દ્ર આવીને તેમની પાસે બેઠો. નવગોપાલ, માસ્તર અને બીજા કેટલાક ભકતો પણ આવી પહોંચ્યા હતા. સુરેન્દ્રને ઘેર દુર્ગાપૂજન થાય છે. મહારાજશ્રી પોતે ત્યાં જઈ શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતા તેથી દર્શન કરવાને તેમણે પોતાના શિષ્યોને મોકલ્યા હતા. આજે સુરેન્દ્રના મનને શાંતિ ન હતી.

સુરેન્દ્ર—ઘેરથી નાસી આવ્યો છું.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(માસ્તરને) તેમાં શું થઇ ગયું? હૃદયમાં માની સ્થાપના થએલી હોય તો બસ.

સુરેન્દ્ર મા! મા! કરીને દેવીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કહેવા લાગ્યો, અને તેના તરફ જોઇને પરમહંસજીની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેમણે માસ્તર તરફ ફરીને ગદ્‌ગદ સ્વરે કહ્યું, 'વાહ! કેવી એની ભક્તિ છે! અહાહા! તે આવી ભક્તિ કરે છે!'

શ્રીરામકૃષ્ણ—(સુરેન્દ્રને) ગઇ કાલે સાત અને સાડાસાત વાગ્યાની વચ્ચેના વખતમાં મને ભાવાવેશ આવ્યો હતો. તે વખતે મેં જોયું તો જાણે મારી આગળ તારા ઘરનો દેવસેવાનો ઓરડો દેખાયો. ત્યાં મેં માતાજીની પ્રતિમા જોઇ. બધો ઓરડો તેજથી ઝગહળી રહ્યો હતો. આ ઓરડો અને તે ઓરડો એકાકાર થઇ ગયા હતા—જાણે એકજ પ્રકાશનો પ્રવાહ બે સ્થાનની વચમાં પ્રવાહિત થઇને તેમને જોડી દેતો હોય!

સુરેન્દ્ર—હું બરાબર તેજ વખતે માને કાલાવાલા કરતો હતો. મારા ભાઇઓ મને છોડીને ઉપર ચાલ્યા ગયા હતા. મને એવો ભાસ થયો કે જાણે માતાજી મને કહે છે કે હું બીજીવાર આવીશ!

અગીઆર વાગવા આવ્યા હતા. પરમહંસજીએ દવા ખાધી. મણિએ તેમના ખોબામાં પાણી રેડીને કોગળો કરાવ્યો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(મણિને) ચણાની દાળ ખાઇને રાખાલ માંદો પડ્યો છે. હમેશાં સાત્વિક આહાર કરવો. તેં ગીતા નથી વાંચી? તું ગીતા વાંચને? ગીતામાં તમામ શાસ્ત્રનો સાર છે.

સાંજ પડતાં ડૉક્તર સરકાર પરમહંસજી પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે અવતાર ઈત્યાદિ વિષે વાતચીત થયા પછી વેદાંત વિષે વાત ચાલતાં પરમહંસજી કહેવા લાગ્યાઃ—

તમે જેમ જેમ આગળ વધતા જશો તેમ તેમ તમને ભગવાનની ઉપાધિ ઓછી થતી જણાશે.

વેદાંતનું એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. એક રાજાની પાસે એક બાજીગર જાદુના ખેલ કરવા આવ્યો. રાજાએ તેની ચાલાકી જોવાનું રાખ્યું. તે બાજીગર રાજાની સામેથી જરાક દૂર ગયો અને રાજાને એવું માલુમ પડયું કે જાણે એક સ્વાર તેની સામે આવે છે. ! તે ઘોડા ઉપર બેઠો છે અને તમામ જાતનાં હથિયાર ધારણ કર્યાં છે! રાજા અને આખી સભા વિચાર કરે છે કે આ દેખાય છે તો સ્વાર; પણ એમાં સત્ય શું છે? ઘોડો સાચો છે કે તેનો સાજ સાચો છે કે હથિઆર સાચાં છે? આખરે ખરી હકીકત તેમને બતાવવામાં આવી ત્યારે તેઓ સમજ્યા કે ઘોડો, સાજ અને હથિયાર-બધાંએ જૂઠાં હતાં. માત્ર એકલો સ્વારજ સાચો હતો. તેવીજ રીતે 'આ જગત જૂઠું છે અને બ્રહ્મ એકલોજ સત્ય છે' એવો જ્ઞાન વિચાર કરતાં કરતાં આ જગતમાંનું કશુંએ રહેશે નહિ.

તોપણ સંસાર સત્ય છે એ ભ્રમ એવો છે કે તે સહેલાઇથી જાય એમ નથી. જ્ઞાન થયા પછી પણ તેનો લેશ રહી જાય છે. સ્વપ્નમાં વાઘ જોયો હોય તો જાગી ઉઠયા પછી પણ થોડીવાર કાળજું ધડકયા કરે છે.

ચોર લોકો ખેતરમાં અનાજ કાપી જવા આવે છે તેથી કરીને ખેતરવાળા ખેતરની વચ્ચે ચાડીઆ ઉભા કરે છે. એકવાર કેટલાક ચોર એક ખેતર આગળ આવ્યા અને ચાડીઆને માણસ ધારીને વેગળે ઉભા. ખેતરમાં પેસવાની તેમન હિંમત ચાલી નહિ. એક જણે પાસે જઇને જોયું તો ચાડીઓ નીકળ્યો! તે પોતાના સોબતીઓને કહેવા લાગ્યો કે, અલ્યા ચાલો! એ તો ચાડીઓ છે! બીહો છો શું? પણ પેલા બધાના ટાંટીયા તો લબુક લબુક થયા કરે. આખરે તે માણસે

ચાડીઆને પાડી નાંખ્યો અને કહ્યું કે, જુઓ, **એમાં કાંઇ છેજ નહિ.** આમ થયું ત્યારે તેમનો ભય દુર થયો. તેવીજ રીતે **નેતિ નેતિ**, આ અસત્ય છે, આ અસત્ય છે, એવો વિચાર કરો તો જે મિથ્યા અધ્યાસ તમને થએલો છે તે દૂર થશે.

ડાક્તર—આ વાત તો ઘણી સરસ કહી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હાં ! કેવી વાત ?

ડાક્તર—સરસ !

શ્રીરામકૃષ્ણ—ત્યારે જરા ' થેંક્ યુ ' તો બોલો !

ડાક્તર—તમે બીજાના મનની વાત તો જાણી શકો છો ને ? ત્યારે વિચાર કરો કે કેટલી અડચણ વેઠીને હું તમને જોવા માટે અહિં આવ્યો હઇશ ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—વારૂ, તોપણ 'મૂર્ખાઓની ખાતર' કાંઇક તો બોલો !

ડાક્તર—એટલે શું ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—વિભીષણને **લંકાની** ગાદી લેવાની ઇચ્છા ન હતી. તેણે કહ્યું કે **હે રામ**! તમે મને મળ્યા; હવે મારે રાજપાટનું શું કામ છે ? **રામ** કહે, ' વિભીષણ તમારી ઇચ્છાથી નહિ તોપણ મૂર્ખાઓની ખાતર રાજા થાઓ. લોકો કહેશે કે તમે **રામની** આટ આટલી સેવા કરી પણ તમને ફાયદો શો થયો ? કાંઇ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઇ? એવા મૂર્ખાઓને ઉપદેશ આપવાની ખાતર તમે રાજ્ય સ્વીકારો.

ડાક્તર—પણ અહિં તો કોઈ મૂર્ખ નથી !

શ્રીરામકૃષ્ણ—અરે મૂર્ખા એ છે અને બેવકુફ પણ છે ! બધા એ છે.

ડાક્તરે પરમહંસજીને માટે દવા આપતાં કહ્યું કે, આ બે ગોળીઓ આપું છું-પુરુષ અને પ્રકૃતિ ! (હસાહસ)

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) હા, તેઓ સાથે સાથેજ રહે છે. જુઓને, કબુતરનાં કેવાં જોડાં બંધાઈ જાય છે અને નર માદા છૂટાં પડતાંજ નથી! જ્યાં પુરુષ ત્યાં પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ ત્યાં પુરુષ!

આજ વિજયાદશમી હતી તેથી પરમહંસજી મહારાજે ડાક્તરને કહ્યું કે, જરા ગળ્યું મ્હોં કરીને જાઓ. શિષ્યો થોડીક મિઠાઇ લઇ આવ્યા.

ડાક્તર—(ખાતાં ખાતાં) ખવડાવવા માટે તમને 'થેંક યુ' કહું છું; પણ મને ઉપદેશ આપ્યો તે બદલ તો નહિજ. તે ખાતેનો ઉપકાર શા માટે શબ્દવડે દર્શાવવો જોઇએ?

શ્રીરામકૃષ્ણ—(હસીને) ત્યારે મનમાં રાખો. બોલવાની શી જરૂર છે? થોડું થોડું ધ્યાન કરતા રહેજો. (નાના નરેન્દ્ર તરફ આંગળી કરીને) જુઓ, એનું મન ઇશ્વરમાં એકદમ લીન થઇ જાય છે. એ બધી વાત મેં તમને કહી હતી—

ડાક્તર—આ લોકોને કહોને?

શ્રીરામકૃષ્ણ—જેનો જેવો અધિકાર તેને તેટલું કહેવાય. જેમ સમજણવાળી માતા પોતાનાં છોકરાંને રૂચતું પચતું ખવડાવવા માટે એક ધાન્યમાંથી અનેક પ્રકારની ચીજો બનાવી દે છે. કોઇને બાસુદી ખવરાવાય અને જેની પાચનશક્તિ નબળી હોય તેને દુધની પાતળી પાતળી કાંજીજ અપાય!

પછી ડાકતર ગયા. આજ વિજયાદશમીનો તહેવાર હોવાથી બધા ભકતોએ પરમહંસજી મહારાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તેમની ચરણરજ પોતાને માથે મૂકી. ત્યાર પછી તેઓ એક બીજાને સ્નેહપૂર્વક ભેટયા. પરમહંસજીના શરીરને અત્યંત પીડા થતી હતી. પણ અત્યારે તેઓ પોતાનું તમામ દુઃખ ભૂલી ગયા! પરસ્પર પ્રેમાલિંગન અને ત્યાર પછી મિષ્ટાન્નનું ભોજન એ બેઉ કાર્યમાં ઘણો વખત નીકળી ગયો.

પરમહંસજી મહારાજ પાસે નાનો નરેન્દ્ર, માસ્તર તથા બીજા બેચાર શિષ્યો બેઠા હતા, અને તેઓ અત્યારે આનંદપૂર્વક વાત કરતા હતા. પ્રથમ ડાક્તરની વાત નીકળી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—હવે ડાકતરને ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી. જ્યારે ઝાડને કાપવાનું કામ પૂરૂં થવા આવે છે ત્યારે કાપનારાઓ વેગળે જતા રહે છે, અને ઝાડ થોડીવારમાં પોતાની મેળેજ નીચે પડી જાય છે!

નાનો નરેન્દ્ર—હા, સિદ્ધાંત તો એજ છે!

શ્રીરામકૃષ્ણ—ડાકતરની મનોવૃત્તિ હમણાં હમણાં બદલાઇ ગઇ છે, નહિ?

માસ્તર—હા જી. અહિં આવે છે એટલે એમની બુદ્ધિ પણ જાણે કુંઠિત ન થઇ જતી હોય એવું લાગે છે. કયી દવા આપવી છે એ વિષે તો કદી તેઓ વાતજ કરતા નથી. અમે સંભારી આપીએ છીએ ત્યારે કહે છે કે, હાં! હાં! દવા આપવાની છે તો ખરી.

દિવાનખાનાવાળા ઓરડામાં કેટલાક શિષ્યો ગાતા હતા.

પરમહંસજી મહારાજ જે ઓરડામાં બેઠા હતા તે ઓરડામાં તેઓ આવ્યા એટલે તેમને મહારાજે કહ્યું, તમે ગાતા હતા પણ તમારો અરસપરસ મેળાપ કેમ થતો ન હતો? તમારામાંથી કોઇએ બેતાલું ગાવાની શક્તિ મેળવી હોય એમ લાગે છે!

નાના નરેન્દ્રની સાથે તેના સગાનો એક છોકરો આવ્યો હતો. તેણે કપડાનો પુષ્કળ ઠઠેરો માર્યો હતો અને આંખે ચસ્માં પહેર્યાં હતાં. પરમહંસજી મહારાજ નાના નરેન્દ્ર સાથે વાત કરવા લાગ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જુઓ, આ પેલો છોકરો રસ્તે જાય છે તેના તરફ જરા નજર કરો. કોટનાં બટન ઉઘાડાં રાખ્યાં છે! ધજાની નૅક-ટાઇ પવનથી ઉડે છે! કેવો વાંકો વાંકો ચાલે છે! હાથે ઘડીઆળ બાંધ્યું છે તે દેખાય એટલા માટે ડગલાની બાંય વારે વારે ઉંચી

ચડાવે છે! માથે પટીઆં પાડયાં છે અને વાળને કાન આગળ વાંકડીઆ બનાવ્યા છે! ચાલતી વખતે લટકો કેવો કરે છે! અરે, એક વાર જુઓ તો ખરા!

મોર પોતાના પીછાંને માટે ઘણો મગરૂર છે પણ પગ જુઓ તો કેવા વરવા!

ઉંટનાં તો અઢારે અંગ વાંકાં-એકે દેખાવડું નહિ!

નાના નરેન્દ્રની સાથે આવેલા છોકરાએ કહ્યું કે, ઉંટ કદરૂપું છે છતાં પણ તેનો સ્વભાવ સારો છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઠીક છે; પણ કાંટાવાળો પાલો ખાય છે. મ્હોંમાંથી લોહી દદડે છે તો પણ કાંટા ખાવાનું છોડતો નથી! સંસારી માણસો પણ તેના જેવાજ છે. છોકરાં મરી જાય ત્યારે રડે છે પણ પાછાં નવાં છોકરાં પેદા કરે છે!

પરિચ્છેદ ૨ જો-પૈસા પૈસા, બાઇડી બાઇડી, કીર્તિ કીર્તિ, શું કરી રહ્યા છો એકાગ્રપણે ઈશ્વરમાં મનને પરોવો અને તેના આનંદનો ઉપભોગ કરો.

આજે આસો વદ ૭ ને શુક્રવાર છે. ગયા પ્રકરણમાં કહી ગયા હતા તેજ બે મજલાવાળા ઘરમાં રામકૃષ્ણજી રહે છે; કેટલાક શિષ્યો તેમની પાસે બેઠા છે. ડાકતર સરકાર અને પ્રતાપ આવી પહોંચ્યા છે.

પ્રતાપ બાબુ ડાકતર ભાદુડિના જમાઇ થતા હતા. પરમહંસજી મહારાજે પ્રતાપને જોઇને ડાકતર ભાદુડિની પ્રશંસા કરવા માંડી.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(પ્રતાપને) વાહ! છેલી અવસ્થા કેવી ઉત્તમ

બની ગઇ છે! ઇશ્વર ચિંતન, પવિત્રતા, બધાએ ગુણ તેનામાં ખીલી નીકળ્યા છે! વળી તે સાકાર અને નિરાકાર બેઉને માને છે!

માસ્તરને તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે એકવાર પેલી ઇંટ પથરાવાળી વાત હમણાં નીકળે તો કેવું સારૂં! તેમણે નાના નરેન્દ્રને ધીમેથી કહ્યું, પણ એટલું ધીરેથી નહિ કે મહારાજશ્રી સાંભળી ન શકે કે ડા૦ ભાદુડિ ઇંટ પથરાવાળી વાત કહેતા હતા તે યાદ છે કે?

શ્રીરામકૃષ્ણ—ડા૦ ભાદુડિ તમારે વિષે શું બોલે છે તે જાણો છો?. તમે એ બધું (મહાત્માઓ, સૂક્ષ્મ શરીર સ્વપ્નમાં જુદું પડે છે ઇ૦) માનતા નથી; તેથી મન્વન્તર પૂરો થયા પછી તમારે ઇંટ પત્થરની શ્રેણીમાંથી જીવનનો આરંભ કરવો પડશે!

ડાકતર—ઇંટ પત્થરથી આરંભ કરીને અનેક જન્મ ધારણ કર્યા પછી વનસ્પતિ અને જાનવરની શ્રેણીમાથી પસાર થઇને હું ઘણે કાળે મનુષ્યના વર્ગમાં આવ્યો છું અને ત્યાં આવ્યા પછી વળી પાછો મારે ઇંટ પત્થરથી આરંભ કરવાનો! વાહરે! ડા૦ ભાદુડિ!

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ડાકતરને) કાલે મને ભાવાવેશ આવ્યો હતો. તે વખતે મને જણાયું કે તમે જ્ઞાનના ભંડાર છો. પણ તમારૂં મગજ તદ્દન સૂકું દીઠું. આનંદ રસ ચાખ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ.

(પ્રતાપને) એ જો એકજ વાર ઇશ્વરના આનંદનો સ્વાદ ચાખે તો પછી આખું જગત એમને નીચેથી ઉપર સુધી સચરાચર ઇશ્વરથીજ ભરપૂર દેખાય; હું કહું છું તે ખરૂં છે અને બીજા કહે છે તે ખોટું છે; એવો દુરાગ્રહ તદ્દન નિર્મૂળ થઇ જાય, અને એક ધાની એ કકડા જેવું ફાવે તેમ બોલી નાખે છે તેવું બોલતા બંધજ પડે.

બધા શિષ્યો મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા છે. એવામાં પાછા એકાએક શ્રીરામકૃષ્ણ ભાવાવિષ્ટ બનીને ડા૦ સરકાર સાથે વાત કરવા લાગ્યા.

મહેન્દ્ર બાબુ ! પૈસા પૈસા શું કરી રહ્યા છો ? બાયડી ! બાયડી ! કીર્તિ ! કીર્તિ ! એવાં શા માટે વલખાં મારો છો ? એ બધું અબધડી છોડી દો અને એકાગ્રપણે ઇશ્વરમાં તમારા મનને પરોવો અને તેના આનંદનો ઉપભોગ કરો !

ડાકતર સરકાર મૂંગા મૂંગા બેસી રહ્યા. બીજા સૌ પણ મૌન બેસી રહ્યા.

પરિચ્છેદ ૩ જો-અભેદભાવના ધ્યાનનો પ્રકાર.

શ્રીરામકૃષ્ણ—જ્ઞાની લોકો કેવી રીતે ધ્યાન કરે છે તે બધું **મને ન્યાંગટા** કહેતો. જાણે ઉપર, નીચે, ચારે દિશાએ સચરાચર જળથી ભરપુર એક અનંત સમુદ્ર છે. જીવ જાણે તેની અંદર રહેતી એક માછલી બરોબર છે. એ માછલી આનંદ પૂર્વક અનંત જલ રાશિમાં તર્યા કરે છે. બરાબર ધ્યાન લાગે તો આ બાબત સાચે સાચી હોય એવું જોઇ શકાય છે.

અથવા એક **અનંત સમુદ્ર** છે, અને તેની અંદર એક ઘડો મુકેલો છે. ઘડાની અંદર અને બહાર બધે પાણી છે. જ્ઞાની પુરુષ જોઇ શકે છે કે પોતાની અંદર અને બહાર સર્વત્ર એ એકજ પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. હવે એ ઘડાને લીધેજ પાણીના બે ભાગ થતા હોય એવું દેખાય છે અને જાણે અમુક પાણી તેની અંદરનું અને અમુક પાણી તેની બહારનું એવો ભેદ ઉભો થાય છે. અહંભાવ રૂપી ઘડાને લીધેજ આપણે ઇશ્વરથી ભિન્ન છીએ એવો અધ્યાસ થાય છે. પણ જો એ ઘડો ભાગી જાય-અહંભાવ દૂર થાય-તો પછી શું રહે? જે છે તેજ છે, તે શું છે તે મ્હોડેથી બોલી શકાય એવું છેજ નહિ.

જ્ઞાની પુરુષના ધ્યાન બાબત એક ત્રીજું ઉદાહરણ આપું છું. જાણે અનંત આકાશ છે. તેમાં પાંખો ફફડાવીને પક્ષી આનંદ પૂર્વક ઉડી રહ્યું છે! આકાશ તે ચિદાકાશને ઠેકાણે અને પક્ષી તે આત્માને ઠેકાણે છે. તેના ઉડ્ડયનને પ્રતિબંધ નથી. સીધું અને સીધું–ઉંચે અને ઉંચે ચિદાકાશમાં ચડયાજ કરે છે! એના આનંદને સીમા નથી!

ધ્યાનયોગનું આવું વિવેચન શિષ્યો આશ્ચર્યચકિત થઇને સાંભળવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી પ્રતાપે બોલવાની શરૂઆત કરી.

પ્રતાપ—વિચાર કરવા જઇએ તો બધું છાયા તુલ્ય છે.

ડાકતર—જગતને છાયા કહો તો પણ ત્રણ વસ્તુઓ માનવાની જરૂર છે. સૂર્ય, મૂળ વસ્તુ અને પડછાયો. મૂળ વસ્તુજ ન હોય તો પડછાયો કોનો પડવાનો હતો? એકવાર તમે કહો છો કે God real અર્થાત ઈશ્વર સત્ય છે, અને વળી કહો છો કે Creation unreal અર્થાત્ સૃષ્ટિ મિથ્યા! પરન્તુ Creation પણ real છે; અર્થાત જગત પણ સત્ય છે.

પ્રતાપ—જેમ આરસીમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેમ મનરૂપી આરસીમાં જગત દેખાય છે.

ડાકતર—પણ કોઇ પણ એકાદ સત્ય વસ્તુ વગર કોનું પ્રતિબિંબ દેખાવાનું હતું?

નાનો નરેન્દ્ર—કેમ? ઇશ્વર સત્ય વસ્તુ છે, અને તેનું પ્રતિબિંબ આ જગત છે.

ડાકતર આ જવાબ સાંભળીને ચૂપ થઇ ગયા.

From the earth thou springest,
Like a cloud of fire;
The blue deep thou wingest.
And singing still dost soar,
And soaring eve singest.

\+ + +

Thou dost float and run
Like an unbodied joy
Whose race is just begun.

—*Shelley's Skylark.*

ઉંચે અને ઉંચે,
અગ્નિના ગોટાની માફક તું પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે ઉડે છે.
ભૂરા આકાશમાં તું પાંખ પસારી ઉંચે ઉડે છે.
તું ગાતું ગાતું ઉંચે ચડે છે; અને ઉંચે ચડતું ચડતું ગાય છે.
+ + + +
જડ દેહ રહિત આનંદનો અવતાર-
જાણે તે પોતાની યાત્રાના પ્રારંભમાં આનંદમય હાલતમાં હોય
તેવી રીતે તું ચિદાકાશમાં સંતરણ કરે છે !

પરિચ્છેદ ૪ થો-ચૈતન્યનોજ વિચાર કરો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ડાકતરને) શિવનાથ કહે છે કે ઇશ્વર વિષે ઝાઝો વિચાર કર્યા કરીએ તો ગાંડા થઇ જઇએ! પણ ચૈતન્યનો વિચાર કરતાં કદી અચૈતન્ય થવાય ખરૂં? જે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જેના પ્રકાશથી જગતનું આપણને ભાન થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી ગાંડા થઇ જવાય એ બનેજ કેમ?

તમારા સાયન્સમાં એવું આવે છે કે અમુક વસ્તુમાં અમુક વસ્તુ ઉમેરીએ તો અમુક પદાર્થ બને અને અમુકમાંથી અમુક કહાડી લઇએ તો અમુક તત્ત્વ રહે. એવી એવી બાબતોનો વિચાર કરવાથી કદાચ ગાંડા થઇ જવાય; કારણ કે જડ વસ્તુઓના અભ્યાસનું એવું

એવું પરિણામ આવે એ કદાચ બનવા જોગ છે; પણ ચૈતન્ય સંબંધે તેમ બનેજ નહિ.

ડાકતર—નહિ, નહિ, એની મારફતે તો ઇશ્વરનું જ્ઞાન થાય છે.

માસ્તર—અરે! પણ માણસમાં તો એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે ઇશ્વરનું દર્શન થાય છે. સાધુ મહાત્માઓમાં ઇશ્વરનો પ્રકાશ તેથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે.

ડાકતર—હા, બરાબર છે. માણસમાં પણ ઇશ્વરનો પ્રકાશ છે ખરો.

શ્રીરામકૃષ્ણ—ઇશ્વરનો વિચાર કરતાં નિશ્ચેતન થઇ જવાય? અરે, એનાજ ચૈતન્યથી જડ અને ચેતન બધા પદાર્થો ચૈતન્યવાન બને છે, એનાજ પ્રભાવથી આપણા અવયવોનું હલનચલન થાય છે! તમે એમ કહો કે શરીર હાલે છે, પણ ખરૂં જોતાં તો તમારા શરીરને હલાવનાર તે છે તે તો તમે જાણતા નથી! તમે કહો છો કે ગરમ પાણીથી હાથ દાઝયો; પણ પાણીમાં બાળવાની શક્તિ છેજ નહિ. એ તો જે ગરમી છે, અગ્નિ છે, તેને લીધેજ હાથ બળી ગયો!

તપેલીમાં ખીચડી રંધાય છે. અંદર વેંગણ, બટાકા પણ બફાય છે. નાનાં છોકરાં કહેશે કે વેંગણ, બટાકા પોતાની મેળે નાચે છે! પણ તેઓ જાણતાં નથી કે નીચે તાપ છે તેના જોરથીજ વેંગણ બટાકા કુદાકુદ કરે છે! તેવી રીતે અજ્ઞાન માણસો બોલે છે કે ઇન્દ્રિઓ પોતાની મેળેજ બધા વ્યાપાર કરે છે! પણ તેમના શરીરની અંદર જે ચૈતન્ય રહેલું છે તેનો તો તેઓ વિચારજ કરતા નથી!

પરિચ્છેદ ૫ મો—પ્રેમ પ્રેરિત થઇ હરિ બોલો, હરિ બોલો.

આજે આશ્વિન વદ અમાવાસ્યા અને શુક્રવાર છે. ઇ.સ. ૧૮૮૫ ના નવેંબરની છઠ્ઠી તારીખ છે.

બપોરના બે વાગ્યાને સુમારે ડાક્તર સરકાર મહારાજને જોવા આવ્યા. તેમની સાથે પ્રૉફેસર નીલમણિ હતા. મહારાજશ્રી હસતે મ્હોડે બેઠા હતા. ડાક્તરની સાથે પોતાના મંદવાડ તથા દવા સંબંધી વાતચીત થયા પછી તેમણે તેમને કહ્યું કે 'તમારે માટે આ પુસ્તકો મંગાવી રાખ્યાં છે; એટલે માસ્તરે ડાક્તરના હાથમાં રામપ્રસાદ અને કમલાકાંતનાં પુસ્તકો મૂક્યાં. ડાક્તરને તે માંહેનાં ભજનો સાંભળવાની ઇચ્છા હતી. મહારાજશ્રીના કહેવાથી માસ્તરે તથા બીજા એક શિષ્યે રામપ્રસાદનાં નીચલા અર્થવાળાં ભજન ગાયાં.

૧

" મારે શાંતિ જોઇએ છે પણ તે છેજ ક્યાં ? હું ક્યાંથી આવ્યો છું અને ક્યાં જાઉં છું ? ફરી ફરીને જગતમાં આવું છું અને જાઉં છું. અનેકવાર રડું છું અને અનેકવાર હસું છું. હું કયી દિશા તરફ ધસડાઉં છું તેનો હું વિચાર કર્યા કરૂં છું. "

" મને કોણ રમાડે છે ? હું શા માટે રમત કરૂં છું ? જાણે મારા ઉપર કોઇએ જાદુ કર્યું હોય તેમ હું જાગતો ઉંઘું છું ! "

" વળી હું ક્યાંથી આવ્યો છું, શા માટે આવ્યો છું અને કયી દિશા તરફ ધસડાઇ જાઉં છું તે હું જાણતો નથી; તણાતો તણાતો હું કેટલા કેટલા દેશમાં ભટકી આવ્યો છું ? ચારે દિશાએ નાના પ્રકારનો કોલાહલ મચી રહ્યો છે ! "

" કેટલાક હસતા હસતા આવે છે, કેટલાક રડતા આવે છે, કેટલાક

ગાતા ગાતા આવે છે; વળી તેઓ હમણાં છે અને ઘડી પછી નથી! શા માટે આવ્યા અને શા માટે ચાલ્યા ગયા અને આ બધી કયી જાતની રમત થાય છે તેનો ભેદ કેવી રીતે જાણી શકાય?"

"પ્રવાહનું પાણી સ્થિર રહી શકે ખરૂં? કિનારો હોય યા ન હોય તોપણ તે ચાલ્યુંજ જશે. આ ઘોર સ્વપ્ન કોણ જાણે ક્યારે ભાગશે?"

"તમે ચૈતન્ય છો તેથી તમે મને ચેતન આપો."

"હવે મને વધારેવાર ઉંઘવા દેશો નહિ—આ દારૂણ, ઘોર, ઘન અંધકારમાં મને ઉંઘવા દેશો નહિ."

"અંધકારનો નાશ કરીને પ્રકાશ આપો. તમારા સિવાય મારે બીજા કોઇનો આધાર નથી તેથી હું તમારા ચરણનું શરણ લઉં છું."

૨

"હે નિતાઇ! તમે મને પકડી રાખો! આજે મારાં હૃદયમાં કાંઇ કાંઇ થાય છે."

"નિતાઇ મનુષ્યમાં હરિનામ વહેંચવા જાય છે ત્યારે પ્રેમ સરિતામાં તરંગ ઉછળે છે. એ તરંગમાં હમણાં હું તણાઇ જાઉં છું."

"નિતાઇ! જે દુઃખ મારા હૃદયમાં અત્યારે થાય છે તેનું બ્યાન હું કોની આગળ કરૂં? મનુષ્યોનું દુઃખ જોઇને હું શોકના પ્રવાહમાં ડૂબી જાઉં છું!"

"હે જગાઇ માધાઇ! આવો, આપણે તૃપ્તિપર્યંત હરિનામનો ઉચ્ચાર કરીને નાચીએ."

૩

"રાધાના પ્રેમનો જુઆળ ઉઠે છે. તેનો પ્રેમ અસંખ્ય પ્રવાહમાં વહે છે; જેને જેટલો જોઇએ તેટલો તેને મળે છે!"

"પ્રેમમય રાધાજી ઇચ્છાપૂર્વક પ્રેમની લ્હાણી કરે છે. રાધાના પ્રેમથી પ્રેરિત થઈ હરિ બોલો."

" પ્રેમથી આત્મા ઉન્મત્ત થાય છે; પ્રેમના તરંગમાં આત્મા નૃત્ય કરે છે; આવ આવ, આપણે રાધાના પ્રેમની ખાતર હરિ બોલીએ!"

પરિચ્છેદ ૬ ઠ્ઠો–ત્યાગ જરૂરનોજ છે.

આજે સોમવાર તારીખ ૧૫ માર્ચનો દિવસ છે. હમણાં પરમહંસજીનું શરીર વ્યાધીગ્રસ્ત રહેતું હતું તેમાં આજે જરા ઠીક હતું અને તેઓ ધીમેથી વાત કરતા હતા. શિષ્યો સાથે પોતાના શરીર સંબંધી તેમજ ઇશ્વર સંબંધી કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી તેઓ નરેંદ્ર તરફ સ્નેહ ભરી નજરથી જોઈને કહેવા લાગ્યાઃ—

" એક ચાંડાલ માંસનું પોટલું માથે મૂકીને જતો હતો, એવામાં શંકરાચાર્ય પણ તે રસ્તે થઇને ગંગાસ્નાન માટે જવા નીકળ્યા. પેલા ચાંડાલનો તેમના શરીરને અકસ્માત સ્પર્શ થઇ ગયો. આથી તેમને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને ચાંડાલને કહ્યું કે તું મને અડકરોજ કેમ? ચાંડાલ કહે, 'મહારાજ! નથી તમે મને અડક્યા કે નથી હું તમને અડક્યો! તમે આ દેહ છો, મન છો અથવા બુદ્ધિ છો? તમે પોતે કોણ છો તેનો વિચાર કરો. શુદ્ધ આત્મા તો સર્વ કાળ તદ્દન નિર્લિપ્ત છે. સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેમાંથી એક પણ ગુણવડે તે લિપ્ત થતો નથી.

" બ્રહ્મ કેવો પદાર્થ છે? દાખલા તરીકે વાયુ જેવો. વાયુમાં સુગન્ધ અને દુર્ગન્ધ બેઉ ભળી જાય છે પણ વાયુ પોતે તો એ બેઉથી અલગજ રહે છે.

નરેન્દ્ર–હા જી.

શ્રીરામકૃષ્ણ–જ્ઞાની ગુણાતીત અને માયાતીત કહેવાય છે.

તે અવિદ્યા માયા અને વિદ્યા માયા બેઉથી અતીત છે. કામિની કાંચન એ અવિદ્યા છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય—એ બધી વિદ્યાની વિભુતિઓ છે. શંકરાચાર્યે લોકોને ઉપદેશ આપવાને માટે વિદ્યા માયા રહેવા દીધી હતી. તમને બધાને મારે માટે ચિન્તા થાય છે એ ચિન્તા પણ વિદ્યા માયાથીજ ઉત્પન થઇ છે.

એ વિદ્યામાયાનો આશ્રય લીધાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ નીસરણીનાં એક પછી એક પગથીઆં ચડતાં ચડતાંજ આખરે અગાસીમાં પહોંચી શકાય છે તેમ.

નરેન્દ્ર—કેટલાક મારા ઉપર ક્રોધે ભરાય છે—મારા ત્યાગની બાબતને લીધે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ધીમે અવાજે) ત્યાગ જરૂરનોજ છે.

એક ચીજની પાછળ બીજી ચીજ પડી હોય અને જો આપણે તે પાછળની ચીજ લેવી હોય તો તે આગળની ચીજને ખસેડવીજ જોઇએ. ખસેડ્યા વગર પાછળ રહેલી વસ્તુ લેવાયજ શી રીતે?

નરેન્દ્ર—હાજી, ખરૂં છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ—(ધીમે અવાજે, નરેન્દ્રને) જ્યારે આખું જગત તે (ઇશ્વર) મય દેખાય ત્યારે તેના સિવાય બીજું કાંઇ દેખાય કે?

નરેન્દ્ર—સંસાર ત્યાગ કર્યાથી એવી અવસ્થા થાય ખરી?

શ્રીરામકૃષ્ણ—મેં તને હમણાં શું કહ્યું? તે મય જગત દેખાય ત્યાર પછી સંસાર બંસાર દેખાયજ શાનો? જ્યાં જુઓ ત્યાં ઇશ્વર અને ઇશ્વર જ.

તોપણ હું તમને મનથી સર્વનો ત્યાગ કરવાનું કહું છું. અહિં જેઓ આવે છે તેઓમાંના કોઈ સંસારી નથી. કેટલાકને જરા જરા ઇચ્છા (સંસારમાં રહેવાની) હતી ખરી—સ્ત્રીનો સહવાસ કરવાની પણ ઇચ્છા હતી; (રાખાલ, માસ્તર વગેરે જરાક હસે છે) પરંતુ

હવે તેમની એ વાસના શમી ગઇ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્ર તરફ પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. તેને નિહાળતાં નિહાળતાં આનંદથી ચકચૂર થવા લાગ્યા. શિષ્યો તરફ જોઇને તેમણે કહ્યું,–' ખૂબ! '

નરેન્દ્ર–' ખૂબ ' શું?

શ્રીરામકૃષ્ણ–ખૂબ ત્યાગ કરીને આવ્યા છો.

નરેન્દ્ર તથા બીજા શિષ્યો કાંઇ બોલ્યા નહિ અને પરમહંસજી સામે જોઇ રહ્યા. થોડીવારે પરમહંસજીએ નરેન્દ્રને કહ્યું કે, કાંઇક ગા.

નરેન્દ્રે ગળામાંથી સૂર કહાડીને ગાવા માંડ્યું, તેના હૃદયમાં ત્યાગના વિચારો ધુમતા હોવાથી તેણે વૈરાગ્યપૂર્ણ શ્લોક પસંદ કર્યો.

नलिनी दलगत जलमति तरलम्
तद्वज्जीवनमतिशय चपलम्।
क्षणमिह सज्जनसंगतिरेका
भवति भवार्णव तरणे नौका॥

" કમળના પત્ર ઉપર પડેલા પાણીના ટીપા જેવું જીવન પણ અતિશય ચંચળ એટલે અસ્થિર છે. સત્પુરુષનો એક ક્ષણવાર પણ સમાગમ કર્યો હોય તો તે સંસારસાગર તરી જવાની નૌકા તુલ્ય નીવડે છે.

ग्रंथ २ जो समाप्त.

જોઈયે છે.

હિંદને હાલ નીચે દર્શાવેલા માણુસોની જરૂર છે.

૧ માબાપો—પ્રેમ કરનાર અને શિક્ષણુ આપનાર; પરંતુ આજ્ઞા નહિ કરનાર.

૨ શિક્ષકો—વિચાર કરતાં અને ભિન્ન મત ધરાવતાં શીખવનાર અને પોતે જે કહે તેને વેદવાક્ય તરીકે મનાવે નહિ એવા.

૩ નેતાઓ—દિશા બતાવે; પરંતુ આજ્ઞા ન કરે એવા.

૪ મિત્રો—મળીને કામ કરનાર, પરસ્પર માન અને સહાયની ખરી વૃત્તિથી કામ કરનાર, મતભેદને માટે તકરાર નહિ કરનાર, વ્યક્તિગત તરંગોથી ગુસ્સે નહિ થનાર અને મતભેદ તથા હિતભેદ હોવા છતાં ઉદારતાપૂર્વક સહાય કરનાર.

૫ ઉપદેશકો—સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશં વાણીથીજ નહિ પણુ સદાચારથી આપે એવા.

૬ ધર્મગુરૂઓ—પોતાના અનુયાયીઓને પોતાની પાછળ ઘેટાંની પેઠે આવવાનું કહીને તેમનું અપમાન કરે નહિ એવા.

૭ પતિઓ—પ્રેમ કરનાર, સેવા કરનાર અને સહકાર્ય કરનાર, પરંતુ પોતાની પત્નિપર જુલમ કરી તેનું વ્યકિતત્વ નાશ ન કરે એવા.

૮ દેશભકતો—ટુકડાઓ કરતાં મૂળતત્વોનો વિશેષ વિચાર કરનાર.

૯ તરૂણો—પુરૂષત્વ, આબરૂ અને આત્મમાનના ભૌતિક લાભો કરતાં દેશહિતની વિશેષ દરકાર રાખનાર, સેવા કરવાની અને દુઃખ સહન કરવાની સંધીઓ ખોળનાર, અન્યોની તુલના કરતી વખત આંતર્નિરિક્ષણુ અને કાંઇક જોખમ ખેડીને પણુ સાધનોત્પાદક અને સર્ગ શકિત કેળવનાર.

૧૦ પત્નિઓ—પોતાના તરફ દાસી, ઉતરતા પ્રાણી અને માત્ર સંતાનોત્પાદક યંત્ર જેવી વર્તણુક થવા દીધા વિના પ્રીતિ અને પાતિવ્રત્યના સદ્ગુણો જાળવનાર.

૧૧ શાસકો—સત્તા ચલાવનાર નહિ; પરંતુ લોકોને સ્વશાસન ચલાવવાને ઉત્તેજન આપનાર.

૧૨ ગવર્નરો—પોતાની ઇજ્જત અને માનનો ઓછો વિચાર કરનાર અને ન્યાય, હક્ક તથા સાર્વજનિક કલ્યાણનો વિશેષ વિચાર કરનાર.

૧૩ વાઇસરોયો—ગ્રેટ બ્રીટન કરતાં હિંદુસ્થાનનો વિશેષ વિચાર કરનાર.

૧૪ જમીનદારો—પોતાના ખેડુતોની માનવોચિત આવશ્યકતાઓનો વિશેષ વિચાર કરનાર અને પોતાની તીજોરીનો ઓછો વિચાર કરનાર.

૧૫ જાહેર પુરૂષો—ઉપાધિઓ, માનો અને જાગીરો કરતાં સત્યનો વિશેષ વિચાર કરનાર.

૧૬ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ—પંડિત અને પ્રવીણ કરતાં મનુષ્યપ્રાણી તરીકે વિશેષ વર્તન રાખનાર.

૧૭ વ્યાખ્યાતાઓ—લોકપ્રિયતાની ઓછી દરકાર રાખનાર અને વિચારો તથા સત્યોનું વિવેક પૂર્વક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરનાર.

૧૮ પત્રકારો—મહત્વની બાબતોપર વિશેષ લખનાર અને પોતાની ક્ષુદ્ર અંગત ઇર્ષાઓ વિષે ઓછું લખનાર.

૧૯ રીપોર્ટરો—હકીકતની વિશેષ દરકાર રાખનાર અને હકીકત કેવી હોવી જોઇએ તત્સંબંધી પોતાની ઇચ્છાઓની ઓછી દરકાર રાખનાર.

૨૦–સંસ્થાઓ—દેશનાં હિતો અને કલ્યાણની વિશેષ કાળજી રાખનાર અને પોતાની સત્તા, લોકપ્રિયતા તથા તીજોરીની ઓછી દરકાર રાખનાર.

—લાલા લજપતરાય. 'અભ્યુદય' ઉપરથી.

श्री विचारसागरका पद्य भाग.

વેદાંતના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતો સમજવા ઇચ્છનાર માટે "વિચાર સાગર" નામે હિંદી ગ્રંથની ઉપકારકતા પ્રસિદ્ધજ છે. આ આખો ગ્રંથ એક વખત જેઓ ભણી ગયા હોય તેમને તેમાંના વેદાંત સિદ્ધાંતોનો વારંવાર પાઠ તથા દ્રઢતા કરવાનું બને એટલા માટે વેદાન્ત પ્રેમી સજ્જનોની ભલામણથી એ ગ્રંથમાંનો મૂળ ભાગ એટલે કે દોહા ચોપાઇ વગેરે હિંદી કવિતાઓનો આ નાનો ગુટકો બાળબોધી અક્ષરમાં છપાવી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. ૩૨ પેજી પૃષ્ઠ ૧૨૮ ગ્લેજ કાગળ, છતાં મૂલ્ય માત્ર ૦)ાા ટપાલમાં મંગાવનારે ૦)=ની ટીકીટ બીડવી. સામટી બાર પ્રતનો રૂ. ૧).

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય–મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

१९७६ नुं ज्ञानप्रचार पंचांग.

આ પંચાંગ ચરોત્તર એજ્યુકેશન સોસાઇટી તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. એમાં ડેમી આઠ પેજી ૪૮ પૃષ્ટ છે. જાહેર ખબરો મુદ્દલ નથી. એમાં તીથી, વાર અને તારીખ તથા દરેક તીથીની સામે એકેક ખાસ બોધપ્રદ વાક્ય આપવામાં આવ્યું છે. વળી દરેક પાનાના મથાળાપર બોધયુક્ત દોહા આપેલા છે; અને તીર્થ વિષે તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય ગ્રહણ વિષે સમજ આપેલી હોઇ બીજી પણ અનેક ખાસ જાણવા જેવી બાબતો આપેલી છે. મૂલ્ય ૦)= પોસ્ટેજ સાથે ૦)ાાની ટીકીટ બીડવાથી મળશે.

ઠે. આર્યસુધારક પ્રેસ. મુ. વડોદરા.

તમારાં બાળકોનાં કોમળ હૃદયોપર સદ્ગુણની સચોટ છાપ
પાડીને તેમને નીતિમાન અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે
તેમજ બાળકોમાં ઇનામ તથા લ્હાણી આપવા માટે

બાલ ગ્રંથાવલિનાં ઉત્તમ પુસ્તકો.

સદ્ગુણી બાળકો

અનેક બાળકોએ પ્રાણસાટે પણ પરહિત, સત્ય, પ્રમાણિકતા, આજ્ઞાપાલન, કુટુંબપ્રેમ વગેરે જુદા જુદા અનેકવિધ સદ્ગુણો દર્શાવી આપેલા તેવા ૮૧ બહુજ બોધપ્રદ અને ખરા બનેલા બનાવો આમાં આપેલા છે. **ચોથી આવૃત્તિ** પૃષ્ઠ ૧૯૨ મૂલ્ય રૂ. ૦૧

બાળકોની વાતો

વૈદ્ય અ૦ સું૦ પઢીયાર કૃત. આ પુસ્તકમાં સ્વદેશપ્રેમ, હુન્નર, વડીલો પ્રત્યે ફરજ, અભ્યાસ, ધર્મ, વગેરે બાબતોના ૨૧ પાઠ સાદી રસીક વાતચીત રૂપે લખેલા છે. **ચોથી આવૃત્તિ** પૃષ્ઠ ૧૨૦ કિ. ૦)ા

બાળ સદ્બોધ

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ઇ૦ ધર્મગ્રંથો તેમજ બીજાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાંના અનેક સુબોધદાયક પ્રસંગો, વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતો રૂપે ઉત્તમ ધાર્મિક શિક્ષણ આમાં છે. **ચોથી આવૃત્તિ** પૃષ્ઠ ૧૨૮ કિં. ૦)ા

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

સ્વામી રામતીર્થ

એમના સદુપદેશ.

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫, મૂલ્ય રૂ. ૧॥

આ ગ્રંથમાંના થોડાક વિષયોનાં નામઃ-સ્વામીશ્રીનું ચરિત્ર, આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, નગદધર્મ, ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીયધર્મ, ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, સુધારક, વાર્તાઓ, પાપનું નિદાન અને પરીક્ષા, આપણું સત્યસ્વરૂપ, સત્યનોમાર્ગ, ધર્મનુંલક્ષ્યબિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્રપ્રણવ, હ્રદયસ્થહરિ, સાક્ષાત્કારની વિધિ અને તેમાં વાંધા, ભ્રાતૃભાવ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરૂષાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન, ઇ. કદ મ્હોટાં પૃષ્ટ ૪૧૦.

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯, મૂલ્ય રૂ. ૨.

પહેલા ગ્રંથમાં આવેલા વિષયો કરતાં પણ ચઢી જાય એવા ખાસ મહત્વના અનેક વિષયો આ ગ્રંથમાં આવેલા છે. જેમકેઃ-સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, મોઝીસનો દંડ, મનની સ્થિરતા, આત્મવિકાસ, જગત ક્યારે અને શા માટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવાં? દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં, રામનો સંદેશ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્યદૃષ્ટિ, જગતવર હિંદનું રૂણ, હિંદ માટે અમેરિકનોને અપીલ, હિમાલયનાં દશ્યો, સ્વામી રામતીર્થના વાંચવા યોગ્ય પત્રો. ઇત્યાદિ. કદ મ્હોટાં પૃષ્ટ ૫૦૦.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-મુંબઈ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

અમેરિકન તીજોરીઓ માટે ભાગે કચરા જેવું હોય છે એવું અમેરિકનો પોતેજ કહે છે.

અમેરિકામાં સાનફ્રાન્સીસકોની થોડાં વરસ ઉપર મોટી આગ થઇ હતી અને હજારો ઘરો બળી ગયાં હતાં. તે આગમાં અમેરિકન તીજોરીઓએ જે દેખાવ કર્યો તે વિષે લખતાં અમેરિકાનું હુન્નરઉદ્યોગને લગતું સૌથી આગેવાન ચોપાન્યું નામે 'સાયન્ટીફીક અમેરિકન' તા. ૨૬ મી મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં નીચે મુજબ કહે છે:—

મોટી દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સાનફ્રાન્સીસકોની આગથી ઘણાક મેકરોની ફાયરપ્રુફ હોવાની ગેરંટી સાથ વેચેલી તીજોરીઓ કચરા સમાન પુરવાર થઇ છે. અમારી જાણમાં એવી વાત આવી છે કે એ બળી ગયેલી તીજોરીઓ જો કે લાકડાંની પેટી કરતાં વધુ સારી હતી નહિ, તો પણ તેના બનાવનાર યા વેચનારાઓએ ફાયરપ્રુફ હોવાની મોટી મોટી વાતો કરીને વેચી હતી. આવી કચરા જેવી ચીજને તીજોરીનું નામ આપી વેચનારાઓનાં કારખાનાં અને દુકાનો સરકાર હમ્મેશ માટે બંધ કરાવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગોદરેજનું કારખાનું—

ગસ કંપની પાસે, પરેલ—

સોનેરી વચન.

મોટી મોટી વાતો—તમારા આહાર-વિહાર પાછળ, નરસા પ્રસંગો પાછળ અને મોજ-શોખ પાછ રૂપિયા કાંકરાની માફક ઉડાવો છો અને જ તમારા પાડોશીનાં બચ્ચાંને સૂકો રોટલો પણ મળે તે મરે કે જીવે, પણ આપણા ઘરનાં માણ રહે એટલે બસ ! અને એમ છતાં પણ તમે અને પરમાર્થની મોટી મોટી વાતો કરો છો.

—શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ.

મુસાફરી—માણસોને મુસાફરી એટલા માટે રૂચે છે કે તે જીંદગીનો નમુનો છે એટલે કે 'જીંદગી' એ 'મુસાફરી'જ છે.

—ડાઇઝરેલ.

બહારનું ડોળ—બહારના ડોળથી તમે કદાચ સઘળા લોકોને થોડો વખત આંજી શકશો અથવા કદાચ થોડા લોકોને સઘળો વખત પણ આંજી શકશો; પરન્તુ યાદ રાખજો કે સઘળાજ લોકોને સઘળો વખત તો તમે આંજી શકવાના નથીજ.

—લિંકન.

મોટા ધાંટા—બેવકુફોનો ધાંટો એટલા માટે મોટો હોય છે કે તેમ ન હોય તો તેમનું કોઇ સાંભળેજ નહિ.